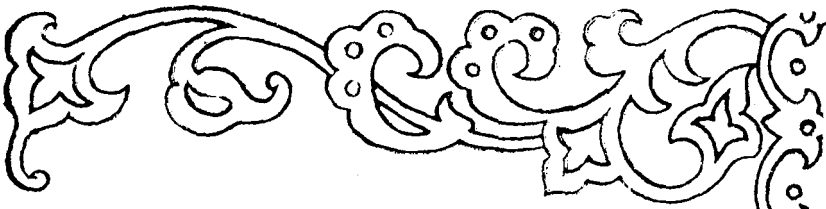

ТОШКЕНТ
БАДИЙ АДАБИЁТ
НАШРИЁТИ
1965

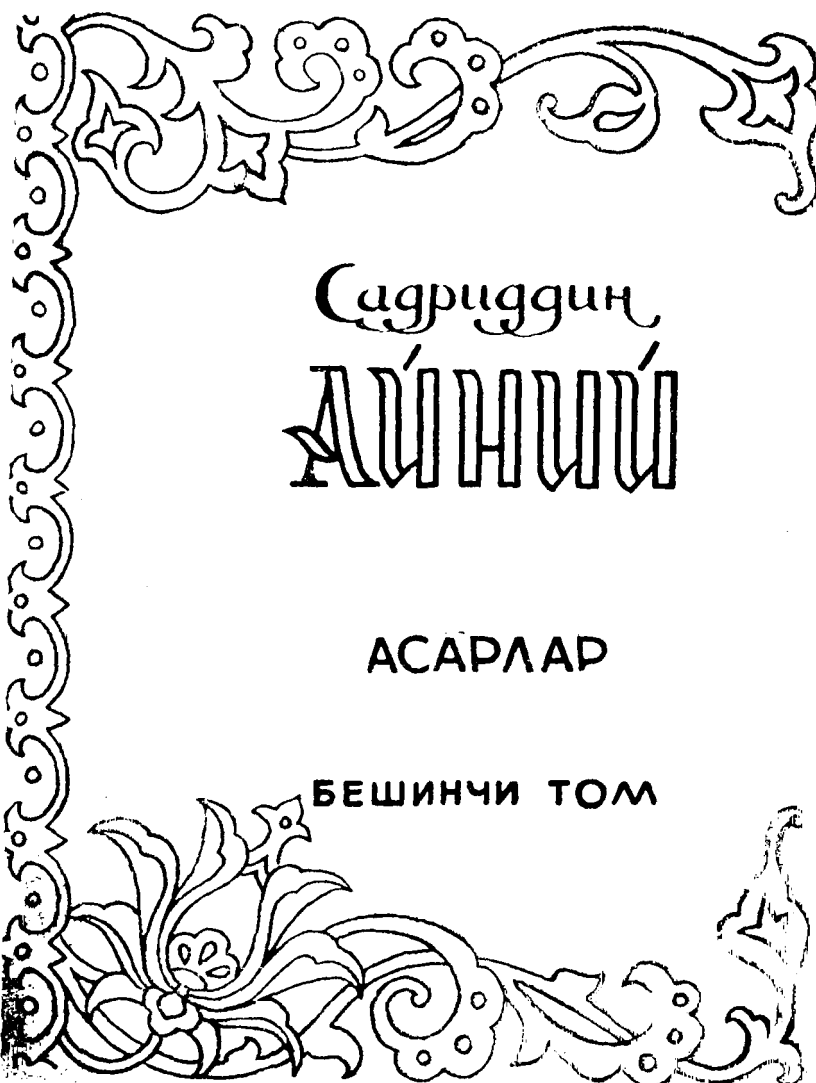

Садриддин
АЙНУШ

АСАРЛАР

САККИЗ
ТОМЛИК

A decorative border with intricate floral and scrollwork patterns surrounds the text. The top border features large, stylized leaves and scrolls. The left border is a vertical strip of repeating floral motifs. The bottom border is a wide, horizontal band with large, detailed floral designs, including what appears to be a lily-like flower on the left. The right border consists of smaller, elegant scrolls.

Садриддин
АЙНИЙИ

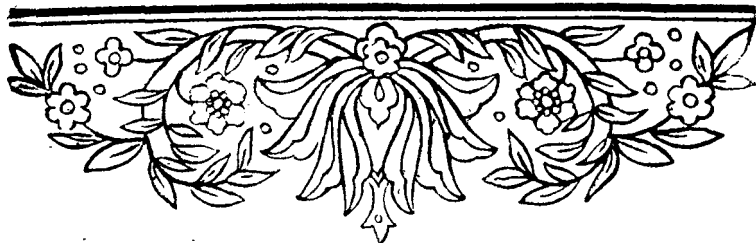
АСАРЛАР

БЕШИНЧИ ТОМ

Редколлегия
Филология фанлари кандидатлари

Ҳ. АБДУСАМАТОВ, Ҳ. ҚУРБОНОВА,
Н. РАҲИМОВ, К. АЙНИЙ

Редактор
РУСТАМ КОМИЛОВ

ЭСДАЛИКЛАР

I-II ҚИСМ

СУЗБОШИ УРНИДА

Қўлимга қалам олиб совет ёзувчилари қаторига кирганимда-ёқ эсдаликларимни ёзиб, совет болалари ва ёшларига тортиқ қилиш фикрига тушган эдим. Эсдаликларимнинг кўп жойлари бундан илгари ёзилган роман, повесть, очерк ва ҳикояларимда материаллик вазифаларини адо қилганлари сабабли булардан адабиёт ҳаваскорлари ва тадқиқотчиларнинг фойдаланишлари ҳам мумкин.

Менинг фикримча, эсдалик ёзиш роман ва ҳикоялар ёзишдан қийинроқ бўлгани учун бу ишни кўпроқ тажриба олгунимга қадар қолдирган эдим. Чунки одам ўтган турмушни реал тарзда ўрганмагунча, ҳозирги турмушнинг — совет социалистик турмушнинг қимматини етарли даражада тасаввур қила олмайди, шунингдек то одам совет турмушини, социалистик қурилишни етарли даражада ўрганиб-ўзлаштириб, унинг адабиётида катта тажриба ҳосил қилмаса, ҳозирги нуқтаи назардан, ўтган турмуш — феодал турмушни реал ва тўла тасвир қила олмайди.

Маълумки, ҳар бир ишда одамнинг тажрибаси умрининг сўнгида такомиллашади ҳамда вояга етади. Умрим етмишдан ошиб, аъзоларим бўшашиб, иш қобилиятим камая борганидан, ўзимча муҳим кўринган бу ишнинг — эсдалик ёзиш ишининг вақти келган деб ўйладим ва фурсатни ғанимат билиб бу ишни бажаришга киришдим.

Эсдаликларнинг тахминий мундарижаси қуйидагича бўлади:

Қишлоқда, шаҳарда мадраса ҳаёти, унинг дарс программаси, ўқиш тартиби, умуман шаҳар халқининг аҳволи, турли табақаларнинг бир-бирларига муносабатлари (ўзим кўрган, билган ва сезган даражада), ўтмишдаги адабий ҳаёт, фикримда пайдо бўлган ўзга-

ришлар, амир ҳукуматига ва расмий уламоларга қарши ҳаракатлар, 1905 йил ва февраль революцияларининг Бухорога таъсири, бу орада ўзимнинг бошимдан ўтган воқеалар, Бухородан Самарқандга кўчишим, Самарқандда февраль ва Октябрь революциялари орасида рўй берган воқеалар (ўзим кўриб билганимча).

Ҳозирги тахминимга кўра, мен бу маълумотларни беш бўлимда бермоқчиман. Аммо ишнинг бориши баъзи ўзгаришларни талаб қилиши ҳам мумкин.

Автор

Қ И Ш Л О Қ Д А

К И Р И Ш

Болалик вақтим икки қишлоқда ўтган: туғилган ва беш яшарлигимдан ўн уч яшарлигимгача яшаган жойим Ёждувон райониға қарашли Соктаре қишлоғи — отабобом қишлоғидир, бир яшарлигимдан беш яшарлигимгача ўсган жойим Шофирком (Шофиркон) райониға қарашли Маҳаллаи Боло қишлоғи — тоғаларим қишлоғидир.

Шунинг учун эсдаликларим Маҳаллаи Боло қишлоғидан бошланиб, ундан кейин, туғилган жойим — Соктаре қишлоғиға ўтади ва умуман қишлоқда кўрган-билганларим шу икки қишлоқ теварағида бўлади.

Т У И

Маҳаллаи Боло қишлоғининг ғарб томонида — қишлоқнинг четида ички-ташқи ва томорқалик бир ҳовли бор эди. Бу ҳовлининг ташқарисидаги оғил ва бостирма пахсадан, меҳмонхона эса хом ғишдан қурилган эди. Меҳмонхона айни замонда дўконхона ҳам бўлиб, пойғақ томонида тўқимачилик дўкони, жануб тарафида бир айвончада тегирмон чархи ясайдиган дўкон бор эди.

Бу ҳовлининг ичкари қисмида юзма-юз икки чўпкорихона бўлиб, мен энди эсимни таниган вақтда, бу уйларнинг жанубдагисида эркак меҳмонлар ва шимолдагисида хотин-қиз меҳмонлар ўтирардилар. Эркак меҳмонларга отам, амаким ва тоғаларим хизмат қилиб турардилар, хотин-қиз меҳмонларга онам, амаким ва

тоғаларимнинг хотинлари хизмат қилардилар. Қариб қолган бобом (онамнинг отаси) эркак меҳмонларга ва унинг хотини бувим хотин меҳмонларга бошчилик қилар эдилар.

Ҳовлининг бир чеккасида супа бўлиб, унда созандалар соз чалмоқда ва куйламоқда эдилар. Созандалар дастаси катта бўлмай, бир чирмандачи, бир ноғорачи, бир сурнайчи, бир раққос ва битта қўғирчоқбоздан иборат эди.

Мен созандаларни ўраб олган қишлоқ болалари билан бирга уларнинг чалиш, куйлаш ва айниқса қўғирчоқ ўйнатишларини фавқулодда бир ҳаяжон билан томоша қилмоқда эдим.

Менинг қувончим бошқа болаларникидан ортиқроқ эди, чунки мен бугун умримда киймаган, кийган бўлсам ҳам, эсимда қолмаган яхши кийимларни кийган эдим. Кўйлак-лозимим силлиқ матодан бўлиб, чопоним парча гулли газламадан эди, бошимдаги онам тиккан гулдўзи дўппи болаларнинг кўзини қамаштирарди.

Ҳақиқатда менинг бугун кийган кийимларим болаларнинг диққатини ўзига тортмоқда эди; мендан ёши каттароқ бир бола кўйлагимни бармоқлари орасида тугиб сийпалаб кўргач, ўзидан каттароқ бошқа бир болага уни кўрсатиб:

— Кўйлак нимадан бўлган?..— деб сўради. У бола менинг кўйлагимни ёқтирмасдан бир кўз ташлаб олиб:

— Сурп, бу сурпдан бўлган кўйлак! Отам менинг тўйимда шойидан кўйлак қилиб берган эдилар, отаси, менинг отамнинг қули бўлган Эргаш ҳам бугун шунақа кўйлак кийиб юрипти,— деди.

— Эргашга ҳам ўша кўйлакни бунинг отаси (менга ишора қилиб) қилиб берган,— деди менинг кўйлагимнинг нимаданлигини сўраган бола, ҳалиги мағрур болага.

Мен у вақтларда шойи билан сурп орасидаги фарқни билмасдим. Мен шуни билардимки, ўша кун кийган кўйлагим отам тўқийдиган матолардан оқроқ ва силлиқроқ эди. Шунинг учун у боланинг ерга ургани билан кўйлагимдан келган қувончим пасаймади, кўчада ўйнаб юрган вақтларимда бир неча бор мени урган у мағрур болага нисбатан нафратим яна ҳам ортди.

Созандалар созларини йиғиштириб хуржунларига солиб кетмоқчи бўлаётганларида қарасам, меҳмонлар

бутун тарқалиб кетган ва ҳовлида қариндошлардан бошқа киши қолмаган экан.

Отам созандаларни кузатаётганида мен уларни олиб қолишни сўрадим. Созандалардан бири:

— Биз ҳозир бошқа бир тўйхонага борамиз, қайтишда яна сизларга келамиз,— деб отам ўрнига жавоб берди.

— Ундай бўлса, мен ҳам сизлар билан бирга ўша тўйхонага бориб, сизлар билан бирга қайтиб келаман,— деб созандалар орқасидан югурдим.

Аmmo отам бир ирғишда мени тутиб олди. Мен бўлсам оёқларимни ерга уриб: «Бораман, бораман» деб бақириб йиғламоқда эдим. Созандаларнинг олдида ва кейинида бораётган болалар мени имлаб, боришга ундаб, яна ҳам қизиқтирмоқда эдилар.

Бу орада бобом етиб келиб менга:

— Созандалар билан бирга бориш керак эмас, биз ўзимиз бунда ноғора, сурнай ясаб, ўзимиз чалиб, ўзимиз томоша қиламиз, сен ноғорачи бўласан, мен сурнайчи,— деб мени овутди.

Менга бу таклиф маъқул бўлди, менимча, ноғорачининг чалганини эшитишдан кўра, ўзим чалсам яна ҳам қизиқроқ бўлар эди. Лекин мен бобомнинг ноғора ясаб беришига ишонмасдим, шунинг учун унга:

— Елғон айтасиз, мени алдайсиз! Сиз қандай қилиб менга ноғора ясаб бера оласиз!— дедим.

Бобом бутун кўкрагини қоплаб олган қуюқ ва узун пахта каби оппоқ соқолини икки қўли билан тутамлаб, сидириб, учини бурни остига кўтариб, унга қараб туриб:

— Мен шу оппоқ соқолим билан ўз неварамни, ёш болани алдармидим?!— деди ва ўридан туриб хотинлар ўтирган уйга қараб борди, бир лаълича (баркашча)ни олиб чиқди, ошхонага кириб олов пуфлайдиган қамиш найни олди, сўнгра дарахт шохидан иккита хипчинни синдириб, буларнинг ҳаммасини супага олиб борди. Мен ҳам эргашиб у ерга бордим.

Бобом лаъличани супа устига тўнтариб қўйиб икки хипчинни қўлимга бериб:

— Ана бу ноғора, мана бу ноғорачўп, сен ноғора чалавер, мен сурнай чаламан!— деб бир учи куйган қамишнайни оғзига тутиб, лунжини бўрттириб, сурнайчилар каби чала бошлади..

Мен жуда хурсанд эдим. Лекин шу орада отам ва бошқаларнинг акам билан Эргашни ахтариб ҳар томонга югуришлари ноғора чалишимга халал етказди. Чунки мен: «Улар мени қолдириб ўзлари созандаларга қўшилиб бошқа тўйхонага боргандирлар» деб ўйлаб, рашқасад билан безовта бўла бошладим.

Лекин бировнинг «улар томорқада бир дарахтга чиқиб олиб, шохлар орасида пусиб ётиптилар» деб келтирган хабари мени ундай гумонсирашдан қутқазди ва мен ҳам дарахт шохлари орасида яширинганларини кўриб, улардан кулиш учун, бошқаларга эргашиб томорқа томонга югурдим.

Отам уларни дарахт бошида кўриб таъна қилиб:

— Муҳитдин! Сен менинг катта ўғлим, сен дарс ўқишни бошлагансан, сен учун қўрқиб қочиш айб. Укангни кўрмайсанми? У сендан саккиз ёш кичик бўлгани ҳолда, ҳеч бир нарсадан қўрқмайди, ўйнаб-кулиб, ноғора чалиб ўтирипти. Кел, туша қол!— деди.

— Укамнинг ақли ҳали етмайди, ишнинг нималигини билмайди,— деб акам йиғлаб юборди ва қатъият билан:— Тушмайман!— деди.

Қурбонниёз деган бир ўктам тоғам бор эди, у акамнинг бу жавобини эшитгач, дарахтга чиқди, аввал акамни, сўнгра Эргашни дарахт шохлари орасидан ажратиб қуйига осилтирди, пастдагилар уларни тутиб олиб ерга қўйдилар, аммо уларга қочиш учун йўл бермай, тўғри олиб бориб уйга киргиздилар.

Мен, отамнинг мақташидан пайдо бўлган ғурур билан қадам ташлаб супага — ноғорам олдига келдим.

Бобом ҳали ҳам супада ўтирган эди. У мени:

— Кел! Сурнай ноғорасиз ёқимли садо чиқармайди,— деб қарши олди.

Мен ноғорачўпларни қўлга олиб ноғора чалишга киришдим. Отам бошқалар билан бирга уйга кирмай, у ҳам супага келиб оёқларини қуйига узатиб, супа лабида ўтирди.

«Отам ҳам менинг ноғора чалишимни кўрмоқчи» деган фикр кўнглимга келиб ғурурим яна ҳам ортди ва бу ҳолнинг таъсири билан ноғорачўпларни яна ҳам баландроқ кўтариб ноғорамга қаттиқроқ ура бошладим...

Бир оз вақт ўтгандан кейин Қурбонниёз тоғам уйдан

чиқиб бизнинг олдимизга келиб, менга уйга кириб ноғора чалишни таклиф қилди.

— Уйда, ўтириб ноғора чаладиган супа йўқ,— дедим унга.

— Уйда кўрпачалардан чиройли бир супача ясадим,— деди тоғам.

Мен маслаҳат сўраган тарзда «касбдошим»— бобомга қарадим.

— Майли борамиз,— деди у,— у ерда ноғора чалиб акаларингни қойил қиласан.

Бобомнинг бу кейинги гапи менга жуда маъқул тушди, мен тезроқ бориб, ўз ҳунаримни кўрсатиб, акаларимни қойил қилиш учун ноғора ва ноғорачўпларни кўтариб уйга қараб югурдим. Бобом ва тоғам ҳам менинг орқамдан бордилар. Аммо отам супа бошида қолди.

Уйда кўрпачаларни ёзиб, уч баланд ўрин тайёр қилинган экан, уларнинг иккитасида акам билан Эргаш юзларини шифтга қаратиб чўзилиб ётар эдилар. Учинчи ётоқнинг менинг «ноғара чаладиган супам эканлиги» маълум эди.

Мен ўша томонга йўналдим.

Мен акам ўрни олдидан ўтаётганимда кўзим унинг кўзига тушди. У энди йиғламас эди, уялгансимон менга қараб илжайди. Мен лабимни чўзиб унга жавоб бердим.

Мен, ноғора чаладиган супача — ўрин устига чиқдим. Бобом ҳам у ерга чиқиб ўтирди. Мен лаъличани ўрин устига тўнтариб қўймоқчи бўлганимда, бобом менга:

— Юмшоқ ўрин устига тўнтариб қўйилган лаълича дуруст садо чиқармайди. Сен ноғорачўпларни қўлингга олиб юзингни осмонга қаратиб ёт, мен сенинг рўпарангда лаъличани тескари тутаман, сен чалаверасан. У вақтда ҳаммани ҳайратда қолдирадиган жарангли садо чиқаради,— деди.

Мен бу таклифни қабул қилиб, чўзилиб ётиб, бобом тескари тутиб турган лаъличани чала бошладим, ҳақиқатан лаълича қўнғироқ каби титроқ садолар чиқармоқда эди, амаким ва тоғаларим «балли, балли!» деб менинг ноғора чалишимни мақтамоқда эдилар...

Шу вақтда кимдир оёқларимни бир-биридан ажратиб, чўзиб босди. Мен ўрнимдан турмоқчи бўлганимда бобом қўлидаги лаъличани кўкрагимга босиб қимирлаш-

га йўл бермади. Мен дод демоқчи бўлганимда жон ёқувчи бир дард пайдо бўлиб нафасимни бўғди...

Бирпасдан кейин нафасим очилиб, ўзимга келдим-да, газаб билан бобомнинг узун соқолини тутамлаб тортиб, жон аччиғида:

— Сиз шу оқ соқолингиз билан ахир мени алдадингиз!— деб бақирдим.

Одамлар уйни бошларига кўтарар даражада хандон ташлаб қаттиқ кулдилар. Баданимда пайдо бўлган жон ачитувчи аламга қарамасдан мен ҳам ўзимни кулгидан тута олмадим, чунки бобом узилаётган соқолининг аламига чидаёлмай, ёш боладек қичқирмоқда ва йиғламсирамоқда эди.

Бу воқеа мен ва акамнинг хатна тўйимиз эди. Эргаш бўлса «Қуллар» романининг бош қаҳрамони бўлган Қулбобо — Раҳимдоднинг ўғли эди. Акам сутэмар бола вақтда онам касал бўлгани учун Эргашнинг онаси акамни эмизган, у бизга сут қардош эди. Унинг отаси қашшоқ чўпон бўлгани сабабли, отам бизни тўй қилган вақтда унга ҳам кийим-кечак қилиб, биз билан бирга тўй қилган эди. Тўйхона бизнинг Маҳаллаи Боло қишлоғидаги ҳовлимиз эди.

У вақтда мен жуда кичкина — уч яшар эдим, аммо тўйда бўлган ноғора, сурнайнинг қувончли таъсири ва хатнанинг чидаб бўлмайдиган алами сабабидан бўлса керак, у воқеа эсимда кечагидай, майда-чуйдаларигача қолган.

ОТАМНИНГ ОТАСИ

Отам — Саидмуродхўжанинг сўзига кўра, унинг отаси — Саидмуродхўжа ўрта ёшли бўлгунича «туғди-битди» қишлоғи — Соктареда ўз қавм-қариндошларининг орасида яшаган, у ери кам бўлгани учун қариндошлари каби тўқимачилик ва дурадгорлик ҳунарлари билан ҳам машғул бўлган. Айниқса дурадгорликда «ёғочга жон кирғизади» деган сифат билан шуҳрат топган.

Маҳаллаи Боло қишлоғининг мачити эскириб бузилганда, у ернинг аҳолиси мачит биносини қайтадан қуриш учун бирор ҳунарманд дурадгорни излай бошлаган-

лар ва хабардор одамларнинг дарак беришлари билан бобом Саидумархўжани топиб олиб берганлар.

Саидумархўжа мачитнинг шифтини ва устунларини чиройли ўйма нақшлар билан безатиб, бинони қурган ва бир устунда «Амали Саидумархўжа» деб бўртма нақш билан ёзиб қўйган.

Муллалардан ҳам хат-саводликни оз учратган деҳқонлар бир дурадгорнинг ёғочга бўртма шаклда чиройли қилиб хат ёзганини кўриб ҳайратда қолганлар ва унга ўзи қурган мачитда имом бўлишни таклиф қилиб:

— Бизнинг имомимиз хат ёзиш нари турсин, бир ёқдан келган дуойи саломни ҳам тузук ўқиёлмайди. Сиз бизда имом бўлсангиз, керак бўлганда хатимизни ҳам ёзиб берасиз ва аввалгидай истаган жойингизда дурадгорлигингизни ҳам қила берасиз,— деганлар.

Бу таклиф бобомга маъқул тушган, чунки ўз қишлоғида дурадгорлар кўп ва қариндошлари орасида ҳам бир неча ҳунарманд дурадгорлар бўлгани сабабли, у томонларда ўзининг бу ҳунаридан унча фойдалана олмас экан. «Агар бу ерда имом бўлиб қолсам, дурадгорлар оз ва битта ҳам ҳунарманд дурадгорлар бўлмаган бу томонларда яхшигина ишлашим мумкин, имоматчилик даромади бўлса, қўшимча даромад бўлади» деган кўнглида.

Шундай бўлиб, бобом Маҳаллаи Боло қишлоғида қолган. Аҳоли мачит ёнида ҳовлиси бўлган Ҳамрохон деган кишининг меҳмонхонасини унга турар жой қилиб берганлар.

Бу орада бобом Ҳамрохоннинг Деҳқонхон деган катта ўғлини кечалари ўқитиб хат-саводли қилган, бу ҳолни кўрган деҳқонлар ўз болаларини унга топшириб, бўш вақтларида уларни ўқитишини сўраганлар. Шундай бўлиб, биронта саводли одам топилмайдиган қишлоқда бир неча йилда бирмунча саводлилар пайдо бўлган.

Бобомнинг даромади бу қишлоқда тузуккина бўлса ҳам, хотин-болаларидан узоқда бировнинг уйида туриш кўнглига урган. Шунинг учун қишлоқнинг чеккасидан бир бўш ерни сотиб олиб ўзи учун ҳовли бино қилган-да, Соктаредаги бола-чақаларини Маҳаллаи Боло қишлоғига кўчириб келган ва Соктареда хат-саводи чиққан менинг отамни — катта ўғлини ўқиш учун Бухорога юборган (юқоридаги бобда тасвир қилинган тўйхона мана шу ҳовли эди).

Орадан бир неча йиллар ўтиб, бобом қариб қолиб, қўлидан оғир ишлар келмайдиган бўлган, бунинг устига Соктаредаги ҳовли, боғча ва ери хароб бўлган. Шуларнинг ҳаммаси сабаб бўлиб, бобом отамни чақириб олиб, уйлантириб, қишлоқда қолдириб, ўзига ёрдамчи қилган.

Уйлантириш маросими у вақтнинг одатига қарши оз харажат билан амалга оширилган — отамга маҳаллаи бололик Ҳамрохоннинг қизи Зеваройни унашганлар. Ҳамрохон ўрта ҳол деҳқон бўлгани сабабли катта тўй беришни талаб қилмаган, шунингдек, у вақтнинг одатига муҳолиф бўлса ҳам, нақд пул билан қалин тўланмаган, у вақтларда қалинсиз никоҳ мумкин бўлмагани учун бобомнинг Соктаредаги боғчасини қалин ҳисобига онамга атаб қўйганлар.

Отам уйлангандан кейин ёзларда Соктареда туриб деҳқончилик иши билан машғул бўлган ва қишларда Маҳаллаи Боло қишлоғига кўчиб келиб, тегирмон чархи ясаш ва тўқимачилик билан отасига ёрдам берган.

Шундай бўлиб, мен кўклам вақтида Соктаре қишлоғида туғилганман. Аммо мен беш яшар бўлганимда отамнинг отаси ҳам онаси ўлиб, рўзгорнинг бутун оғирлиги ўз бошига тушган, у ота-оналари ўлгандан кейин ҳам икки қишлоқда туриш одатини давом этдирган — ёзда Соктареда деҳқончилик қилган ва қишда Маҳаллаи Болода тегирмон чархи ясаган ва тўқимачилик қилаверган, лекин илмга бўлган муҳаббатини йўқотмаган — қишлоқдаги отасидан савод чиқарганларни, шу жумладан, менинг катта тоғамга ибтидоий дарсларни ўқитиб, уларни Бухорога олиб бориб, мадрасага жойлаштириб келган ва илтимос қилган деҳқонларнинг болаларига бўш вақтларида хат-савод ўргатган.

Отам ўзининг бу хотираларини эслаб менга:

— Ўқишга шавқим зўр, қобилиятим ҳам бор эди, аммо тирикчиликнинг мажбурияти билан «чала мулла» бўлиб қолдим. Лекин «мен эришмаган мақсадга бошқалар эришсин» деб тоғанг, яна бир неча ёшларни мадрасага жойлаштирдим. Аммо тоғангдан бошқалари ўқишни давом эттирмадилар, бир-икки йил мадрасада тургандан кейин қишлоққа чиқиб имом бўлиб, халққа фириб беришга киришдилар, ҳам менинг меҳнатимни, ҳам ўзларини нобуд қилдилар. Фақат тоғанг ўқишни давом этдирмоқда, тузукроқ одам бўлишидан умидим бор,— деган эди.

МАҲАЛЛАИ БОЛО ҚИШЛОҒИ

Қадим замонларда яъни, кўчиб юрадиган қизил қум бу қишлоқдан узоқда, Жилвон ва Шофирком (Шофиркон) рўд (анҳор)лари серсув вақтларда бу қишлоқ жуда обод бўлган. Аммо Жилвон рўдини қум босиб ва Шофиркомнинг эски рўдини ҳам онда-сонда қум босиб, бу қишлоқ пойнов бўлиб қолганидан кейин жуда хароб бўлган. Мен эсимни таниганда бу қишлоқ шундай эди.

Бу қишлоқнинг кўп ерларини қум босганлиги сабабли экишга яроқли ер оз қолган ва у ерларнинг кўпини ҳам қишлоқдаги бир-икки катта бой эгаллаб олган эди. Ерсиз ва оз ерли деҳқонларгина эмас, ҳатто ўрта ҳол деҳқонлар ҳам деҳқончилик билан ўз кунларини кечира олмасдилар, чунки бойлар сувдан тўла фойдаланганлари ҳолда, турли йўллар билан ўз ерларини солиқдан қутқаза олар, ҳеч бўлмаганда озгина солиқ билан қутула олар, аммо оз ерли ва ўрта ҳол деҳқонлар сувдан тузук фойдаланмай туриб, подшолик кўзда тутган солиқнинг бутун оғирлигини ўз бўйинларига кўтарардилар. Шунинг учун бу қишлоқда дарвозалик ва чўпкори иморатлар жуда оз бўлиб, кўпчилик ҳовлилар дарвозасиз пахса кулбалардан иборат эди.

Бу қишлоқнинг бир қисм ерсизлари бойларда чўпонлик, малайлик, қароллик ёки шаҳарга ва бошқа жойларга бориб мардикорлик қилар, қолган кўпчилик камбағаллар ўтинкашлик, пахтакашлик каби касблар билан ўлмаслик учун бир овқат топардилар.

Ўрта ҳол ва оз ерли деҳқонларнинг ҳам асосий касблари пахтакашлик эди, чунки ердан ундирган ҳосиллари солиққа етмагандан кейин, бошқа бирон касб қилишга мажбур эдилар, у томонларда пахтакашлик умумий касб эди, чунки Россия билан савдо-сотик ривож топган ва Бухоро томонларидан Россияга олиб бориладиган асосий мол пахта эди. У вақтларда ҳали темир йўл қурилмаган, шунинг учун нақлиёт фақат туя карвони билан Қизилқум чўли орқали амалга ошириларди. Шофирком тумани Қизилқум чўли этагида бўлгани сабабли бу тижорат ва нақлиётни Шофирком туманининг бойлари ўз қўлларига олган эдилар. У вақтларда пахта тозалайдиган завод бўлмаганидан қалъачи бойлар (Россия билан савдо қиладиганлар) деҳқонлардан йиғиб олган

ғўзаларини пахтакашларга бўлиб бериб, қўл билан чу-
витиб, чиғириқда тозалатиб олардилар...

Агар бойлар пахтакашларнинг меҳнатларига яраша
ҳақ берсалар, пахтакашлик ёмон касб эмас эди. Аммо
очкўз бойлар пахтакашларга берадиган арзимас иш
ҳақини ҳам, турли фириб-найранглар чиқариб янада
озайтирардилар (мен Маҳаллаи Болодаги солиқ йиғиш
тартибини «Қуллар» романининг иккинчи қисмида ва
пахтакашлар билан қалъачи бойлар муносабатини маз-
кур романининг биринчи қисмида тасвир қилганман).

Маҳаллаи Боло қишлоғида сув оз бўлгани сабабли
сабзи, пиёз ва бодринг каби сабзавот сира экилмас, ач-
чиқолма, тут ва ўрик каби сувсизликка чидай оладиган
дарахтлардан бўлак мевали дарахтлар ҳам етишмас
эди. У томонларнинг биринчи ва фаровон меваси узум
эди. Чунки у томонларнинг токлари фақат қишда суғо-
риш билан ҳосил берар ва ёзда сувга сира муҳтож бўл-
масди.

ҚИЗИЛҚУМНИНГ КҶЧИШИ

Кўклам энди бошланган, бизнинг томорқамиздаги
ўрик дарахтлари гуллаб ўз чечаклари билан боғчага
фараҳбахш тус бергандилар. Қишлоқ деҳқонлари ер
ҳайдаш, ариқ қазиш ва ток очиш каби кўклам ишларида
машғул эдилар; деҳқонларнинг болалари ўз туёқли мол-
ларини ёки хўжайинлариникини сабза ва себаргалар
кўқарган ариқ бўйларида, ҳали ҳайдалмаган ерларда
боқардилар.

Шундай кунларнинг бирида боғчамиздаги гуллар ва
сабзаларнинг томошаси билан қаноат қилмай, далага
чиқиб яйрашни истадим. Бу фикримни акамга айтиб, ме-
ни далага олиб боришни сўрадим. У ҳам бу фикрни
маъқул топди, лекин отамдан рухсат олишни менинг
гاردанимга юклади.

Мен далага чиқиш тўғрисида аввал онамдан ижозат
сўрадим. У:

— Отангдан сўра, агар у киши жавоб берса, мен да-
лага чиқишларингга тўсиқ бўлмайман,— деди.

Мен шу мақсад билан отамга бордим. У, меҳмонхо-
намизнинг айвончасида тегирмон чархи ясамоқда, кўз-
ойнак тақиб, чархнинг паррак ўтказиладиган тешикла-

рини искана билан ўймоқда эди. У ўяётган тешикни бир чўпча билан ўлчаб кўриб, унинг ичини тозалаб силлиқлагандан кейин, менга қараб:

— Ҳа, нима дейсан?— деди.

— Акам билан далага чиқиб томоша қилиб келамиз,— дедим.

— Аканг ҳеч қаерга бормади. У ўтган ҳафта ўқиган дарсларини такрорлаб менга ёддан ўқиб бормагунича унга ҳеч ерга боришга, на томошага ва на ўйинга рухсат бермайман. Ўзинг бормоқчи бўлсанг, майлинг,— деди.

— Мен ёлғиз қандай бораман? Ундай бўлса, мени ўзингиз билан олиб боринг!— дедим.

— Ўзинг боравер! Сени бўри емайди, дала болалар билан тўла, рўд бўйида Эргаш аканг ҳам бордир, у ўз подасини ҳар вақт ўша томонларда боқади.

Мен далага чиқдим. Дала бизнинг боғчадан кенг, ҳавоси ёқимлироқ эди, ўртача эсаётган ёқимли шамол кишининг юзини сийпалаб димоққа латиф хуш ҳидларни келтирарди: кузда экилган бугдой ва арпаларнинг майсалари қора ернинг юзини ёпиб, яшил духоба ёйилгандай эди, ариқ бўйларида, экинзорларнинг марза ва йўлкаларида униб ўсган сабзалар, себаргалар ва ажриқ каби ўзи ўсар ўтлар кишининг кўзига ҳим-ҳим товланиб, кўз нурини жилолантирарди.

Деҳқон болалар кашшикларга гўнг солиб, эшаклар билан экинзорларга олиб бориб бўшатмоқда ва қайтишда юкдан бўшаган эшакларни миниб, пойгага қўйиб, бир-бирлари билан «ким ўзарга» ўйини ўйнамоқда эдилар.

Янги экилган, шудгор қилинган ёки гўнг солинган ерларни қарғалар босиб, тирнаб чўқилагоқда ва қиш бўйи очиққан қоринларини донлар, қуртлар, қумурсқа ва қўнғизлар билан тўйғизмоқда эдилар.

Шофиркомнинг эски рўди биздан узоқ эмас, бизнинг ҳовли қишлоқ чеккасида бўлгани сабабли рўд бўйидаги дарахтлар бизнинг дарвоза остидан кўриниб турарди. Шунинг учун мен экинзорлар орасидан юриб бир зумда рўд бўйига етдим.

Рўднинг жануби бўлмиш ҳовлимиз томондаги қатор толлар ҳали барг чиқарган бўлмасалар ҳам, етилган узум бошлари каби баргак ёзиб, рўд бўйини май ойидагидай кўкаламзорга айлантирган эдилар, у дарахтлар-

нинг шохларидан шохларига учиб-қўнаётган чумчуқларнинг чирқиллашлари, қалдирғоч, майна, саъваларнинг сайрашлари, у ернинг ҳавоси каби одамга ёқимли эди.

Рўднинг жануб томонида ҳеч ким йўқ эди, аммо нариги томонда — шимол томонида пастгина бўлган бир қум хома (тепа) устида чўпон болалар кураш тушмоқда эдилар, уларнинг орасида Эргаш акам ҳам бор эди.

Мен рўд бўйида ўтириб уларнинг курашларини томоша қила бошладим, рўдда бир оз сув оқиб бораётганидан, ундан ўтишга ботина олмадим.

Бу орада Эргаш акамнинг кўзи менга тушиб: «Кел, кела бер!» деган ҳолда ўзи қум тепадан рўд қирғоғига тушди ва сўзини давом этдириб:

— Кел, сувдан кечиб ўта бер! Сув тўпигингга ҳам чиқмайди, — деди.

Мен иштон почаларимни тиззамгача шимариб, сувга кирдим, ҳақиқатда ҳам сув тўпигингача чиқмади. Рўддан осонлик билан ўтдим, Эргаш акам бир қўлимдан тутгани ҳолда қумда тойила-тойила биргалашиб тепа устига чиқдик.

Биз юқорига чиққанимизда болалар курашни тугатиб, «қочди, тутди» ўйинига киришган эдилар. Бири қочар, бири қувар, тутилган ёки тута олмаган бола ютқизган ҳисобланарди.

Аммо эланган ундай майин ва силлиқ бўлган қизил қум болалар оёғи остида турмас, болалар қочиш ва чопишда бири орқасидан бири қумга ботиб ёки тойилиб йиқила берарди.

Бундай ўйин болаларни тез чарчатди, уларнинг баъзилари юмшоқ қум устига чўзилиб баданларини ёқимли баҳор офтобига товлаб ҳордиқ чиқаришга киришдилар ва баъзилари подалари изидан чўлга қараб кетдилар.

Менга болаларга қараганда янги туғилган қўзилар ва улоқлар қум устида ўйнашда ҳунармандроқ кўриндилар: булар қум устида тинчроқ ва осонроқ югурардилар. Улоқлар ҳам болалар каби бир-бирлари билан ўйнашардилар, шохларини шохларига қўйиб «уришардилар», бир-бирларини қувишардилар. Ўтлаётган вақтда оналаридан кейинда қолган қўзилар маърашиб, оналари изидан югуришардилар. Аммо буларнинг ҳеч бири болалар каби қумга ботиб қолмас ёки тойилиб йиқилмасди...

— Ота-онангга совға олиб бормайсанми?— деб сўради Эргаш акам мендан.

— Қумдан бошқа нарсаси бўлмаган далада нимани совға қилиб олиб бориб бўлади?— дедим.

— Сен қўзиқорин егансанми?— деб сўради.

— Йўқ, емаганман! Агар еган бўлсам ҳам, эсимда йўқ,— дедим.

— Кечаги ёмғирнинг таъсири билан қум устида жуда кўп қўзиқорин чиққан, истаган одам бир нафасда бир қоп тера олади. Мен ўзимиз учун бир халта териб қўйдим, олиб кетмоқчи бўлсанг, сенга ҳам териб бераман.

— Майли,— дедим.

Эргаш акам подачилиқ таёғини қўлига олди, биз унча баланд бўлмаган икки қум хомасидан ошдик. Учинчи қум хомаси устига чиққанимизда унда-бунда қум қўпорилиб, қабариб ва бўртиб турарди. Эргаш акам қумнинг қўпорилиб турган жойларини таёғи учи билан ковлар ва қум остида тўда-тўда қўзиқоринлар кўзга ташланарди. Мен териб этагимга сола бердим, этагим тўлганини Эргаш акамга айтганимда, у менга яқинлашиб келиб:

— Этагингни оч! Кўрай қани, сен нималарни тергансан?— деди.

Мен этагимни очдим. У этагимдаги қўзиқоринларга қараб:

— Ерга тўк!— деди.

Мен тўкдим. У ерга тўкилган қўзиқоринларни иккига бўлди — бир томонга бўйни калта ва боши қалинларини қўйиб, иккинчи томонга бўйни ингичка ва узун, боши пулакчадай юпқаларини қўйди-да, бўйни калта ва боши қалинларини менга кўрсатиб:

— Мана буларни ол! Булар егули,— деди.

Бўйни узун ва боши юпқаларини кўрсатиб:

— Булар аччиқ, заҳарли, буларни ейиш мумкин эмас, одамни касал қилади, ҳатто ўлдиради,— деди.

Биз икки қум хомасини айланиб бир қанча егули қўзиқорин териб олдик. Шу вақтда шамол қўзғалиб, ҳаво бузила бошлади, биз рўд бўйига етиб келгунимизча шамолнинг эсиши шиддатланиб, ҳавони чанг, тўполон қоплаб олди; моллар безовталаниб, маърашиб ҳар томонга қоча бошладилар, болалар уларнинг тарқалишига йўл қўймай «ҳей, ҳей» ва «хўш, хўш» деб орқаларидан югуришар ва уларни қишлоқ томонга суришга уринар-

дилар. Эргаш акам ҳам подасини тўплаб қумзордан пастроқда ва шамолнинг эсиш йўлидан панароқда бўлган рўд қирғоғига суриб туширди.

— Қум кўчаётир!— деди бир бола қум хомаси устидан ҳаяжон билан.

Эргаш акам бу сўзни эшитиши билан югуриб қум хомаси устига чиқди, мен унинг изидан югурдим. Шамол шарқи-шимолий томондан эсмоқда эди, мен орқамни шамолнинг эсиши томон ўгириб, якка кифт бўлиб қадам босиб зўрға ўзимни қум хомаси устига олдим.

Қум, шамол кундаги кўл сувига ўхшаб лапиллаб секин-секин олдин келмоқда эди, қумнинг юздаги қатлами лапиллаб сурилиб, рўднинг қирғоғига тушар ва остки қатлам унинг орқасидан лапиллаб ҳаракатга келарди. Шамолнинг эсиши борган сайин шиддатланар, осмонга устма-уст чанг кўтарилиб ҳаво тобора қоронғилашарди. Болалар минг азоб билан подаларини қишлоқ томонига сурдилар, моллар йиртқич ҳайвонлар қуваётгандек маърашиб, қишлоқ томон қочардилар. Мен ҳам терилган қўзиқоринларимни қалпоғимга солиб, бағримга босиб ҳовлимиз томон йўналдим.

Экинзорлар қумзорлардек тайғоқ эмас эди, шамол ҳам орқадан эсарди, шунинг учун уйга қараб боришим унча қийин эмасди. Лекин ерда ва кўкда мен томошага чиққан вақтимдаги латофат ва хуррамликдан асар қолмаган эди — майса, сабза ва себаргалар қум гарди остида қолиб, сўлган, ёқимли, хушбўйлик ўрнида одамнинг оғиз ва бурнига ёқимсиз қум чанги кирарди...

Мен уйга кирдим, отам ҳали тегирмон чархининг паррак ўтказиладиган тешикларини ўйиш билан овора эди. У шу қадар ўз ишига берилган эдики, мен бориб унинг олдида тик турганим ҳолда, у мендан «қаерга бординг, нималарни кўрдинг?» деб сўрамадигина эмас, ҳатто менга қайрилиб қарамади ҳам.

Мен отамнинг ишига бирпас қараб турганимдан кейин онамнинг олдида бордим ва қўзиқоринларни бериб, ундан тезроқ қовуриб беришини сўрадим, чунки жуда очиққан эдим.

Онам қўзиқоринларни кўриб:

— Эҳе, шунча кўп териб келдингми? Балли! Бу ҳаммамизга етади,— деди.

Уйнинг юқоридаги бурчагида ўтириб дарс такрорлаётган акам гапга қўшилиб:

— Эҳтиёт бўлинг! Заҳарли қўзиқоринларни териб келтирган бўлмасин,— деди.

— Мен егули қўзиқоринни заҳарлисидан ажрата оламан,— деб ғурур билан акамга жавоб бердим.

— Ҳаммаси егули қўзиқоринлар,— деб онам менинг гапимни тасдиқ қилгандан кейин, уларни тозалаб, ёғда қовуриш учун қозон бошига олиб кетди.

Отам то кўзи кўра билгунча тегирмон чархи устида ишлади. Аммо у кун ҳар кунгидан эртарақ қош қорайди, шамол шиддат билан эсмоқда, ҳаводан қум ёмғир каби ёғмоқда эди. Ҳаводан ёғаётган қум бир нафасда ерни қумлоққа айлантирди. Эшикларни ёпиб чироқ ёққан бўлсалар ҳам, эшикларнинг тирқишидан уйга ҳам қум кириб тўшакларни қопламоқда эди...

Биринчи марта ўз меҳнатим синиб тайёр бўлганиданми ёки ҳаддан ортиқ очиққанамданми, ҳар ҳолда, у кунги қўзиқорин қовурдоғи гўшт қовурдоғидан ҳам тамлироқ туюлди. Мен у кунни илгариги кунлардагидан кўпроқ овқат еб, тездан ухладим...

У кунги чарчаш ва кечқурун тўйиб еган овқат мени шундай қаттиқ уйқуга толдирдики, тонг оқариб, отам онамга қандайдир воқеа тўғрисида ҳаяжон ва баланд овоз билан гапираётганида зўрға уйғондим.

Кўзимни очиб ҳушим ўзимга келганидан кейин отамнинг гапларига қулоқ сола бошладим: унинг сўзига кўра қишлоқнинг кўп ерини қум босган, кўп экинзорларни нобуд қилган, шу жумладан бобомнинг узумзор боғини ҳам қум босган экан.

— Чойингни тезроқ тайёр қил! Отангнинг ҳеч бўлмаганда бир қисм тоқларини қутқазिश ва келажакда бундай фалокатларнинг олдини олиш учун ака-укаларингга ёрдам қилишим керак,— деди отам онамга.

Мен ўрнимдан туриб эшикка чиқдим, ҳаво соф бўлиб, енгил ел эсмоқда эди. Аммо ҳовли юзи ва боғча ери қумлоқ майдонга айланган, қалин қор устида юргандагидек қумда кавушнинг изи қоларди. Урик дарахтларининг гуллари қовурилиб, қорамтир бўлиб қолган ва кишининг кўзига асалари ўликларидай ёқимсиз кўринарди; сабза, майса ва себаргалар бутунлай қум остида қолиб кетган; ўзининг гул ва сабзалари билан қувонч бағишлайдиган кечаги боғча, бугун азахоналар каби кишининг кўнглини ғам-ғайғу билан тўлди-рарди.

Мен юз-қўлимни юриб уйга кирдим, дастурхон тўрида, отам ёнида ўтириб сутли чой ичдим. Чойдан кейин акам ўз бурчагига бориб дарс такрорлашга киришди. Отам онамга болта, теша, дастарра, чопқи каби асбобларни тайёрлашни буюрди ва ўзи коржомасини кийиб, белини устидан боғлаб, бобомга ёрдам бериш учун боришга тайёрланди.

— Мен ҳам бораман!— дедим отамга.

— Майли,— деди отам,— кеча яшнаб бораётган ям-яшил экинзорларни томоша қилган эдинг, бугун намсиз, чўлга айланган қумзорларни кўрасан. Тирикчиликда бу ҳолларнинг ҳар бирини кўриб ўрганиш керак.

Биз — ота-ўғил уйдан чиқиб бобомнинг ҳовлисига бордик, унда тоғаларим бобомнинг ўғиллари — Қурбонниёз, Равшанниёз ва Ниёзхонлар ишга боришга тайёр бўлаётган эдилар, аммо бобомнинг бешинчи ўғли чорбозорчиликни касб қилиб олган Алихон отни эгарлаб, чой тўлдирилган хуржунини ортиб, аллақайси бир қишлоқ бозорига бормоқчи бўлиб турарди.

— Сен нега ҳамманинг бошига келган бу умумий фалокатни барҳам беришга қатнашмай, шу кун ҳам бозор бораётирсан?— деди отам Алихонга.

— Менга на боғ керак, на ер ва на уларнинг ҳосиллари, мен учун бозор бўлса бас. Бутун дунёни оби азоб босса ҳам, парво қилмайман!— деди у.

— Ичи қора, нияти бузуқ,— деди отам ғурунглаб, ўз ўзига.

— Унга гапирманг! У бизнинг фарзанд эмас, у чўчқа!— деди бобом уй ичидан туриб. Маълум бўлишича, далага чиқиб тоқларни қум остидан қутқазиб устида, ота-ўғил биз келмасдан аввал ўзаро ғижирлашиб олган эканлар.

Тоғаларим кетмон, болта, арра, теша ва бошқа асбобларни замбилғалтакларга ортиб йўлга тушдилар; қумгон, нон ва бошқа озиқ-овқат учун керакли нарсаларни солиб эшакка ортилган хуржун устига кўрпача тўшаб бобом минди ва мени ҳам унинг орқасига мингаштирдилар, отам ва бошқалар пиёда боғ томон йўналдик.

Бувим (онамнинг онаси) баланд овоз билан дуо ўқиб, фалокатларни бандалар устидан кўтаришни ва ишга боровчиларга куч-қувват беришни худодан сўраб уйда қолди.

КҮЧУВЧИ ҚУМ БИЛАН КУРАШ

Бобомнинг боғ ва экинзорлари Маҳаллаи Боло қишлоғининг шарқ томонидан ҳам шарқдароқ бўлган Қорахоний қишлоғига бориб ёпишадиган Қоқоёвонида эди. Қоқоёвони эски Шофиркон рўдининг жанубида бўлиб бу кунгача у томонлар нисбатан серсув саналарди. Аммо қум кўчиши натижасида энди у ёвон қумзор бир чўлнинг манзарасини олган эди, бу ёвоннинг шарқи-шимолий томонларида катта-кагта қум хомалари пайдо бўлган, ғарби-жанубий томонларида бўлса, қум борган сайин озая бориб, охирида қумнинг қалинлиги одамнинг тиззасига-ча келарди, холос.

Далаларда одамлар чигирткадай ёйилиб ҳаракат қилмоқда: узумзор ва экинзорларнинг шарқи-шимолий томонларида шохдан тўсиқлар қуриб, қум йўлини тўсмоқда ва кўкламда очганларидан кейин қум босиб қолган тоқларни қайтадан очмоқда; қум қатлами остида қолган ток ва экинларнинг устидаги қумларни замбилғалтаклар ва қопчалар билан ташиб қум зарар етказмайдиган бир жойга олиб бориб ташлардилар...

Биз Қоқоёвонининг охирида Қорахоний қишлоғига ёндош бўлган бобомнинг боғига бориб етдик. Бобомнинг икки боғи бор эди: бири деворсиз бўлиб, икки таноб (ярим гектар), иккинчиси уч пахса девор билан ўраб олинган бўлиб, бир таноб келарди. Қум кўчиб келиб эски рўдни бутунлай кўмиб ўтиб, унинг қирғоғида бўлган боғнинг деворига тиралиб, у ерни ҳам тўлдиргандан кейин девордан ошиб боққа кириб, унинг ҳам учдан бирини босган эди.

Шамол пасайиб, ҳаво тинчланган бўлишига қарамай, ҳали ҳам қум секин-секин юриб, оз бўлса-да боққа кирмоқда ва оқсаб-оқсаб бўлса ҳам олдин силжимоқда, энди куртак чиқара бошлаган ток новдаларини ўзининг юмшоқ кучоғига тортиб босмоқда эди.

Деворсиз боғнинг шимол томони чакалакзор бўлгани учун уни нисбатан озроқ қум босган ва тоқлар қум остида қолган бўлсалар ҳам бир неча йигитнинг икки кунлик меҳнати билан қайта очиш мумкиндай кўриларди.

Бу икки боғнинг орасида сада дарахлари билан ўраб олинган бир сарҳовуз бор эди, бобом ёз кунларида у,

сарҳовузнинг соя-салқинида ўтириб рўднинг оқар суви устидан ўтиб келадиган шабададан фойдаланарди. Аммо қум босиш оқибатида у сарҳовуздан энди асар қолмаган ва ҳовуз ўрнида катта бир қум хомаси пайдо бўлиб, баландлиги садаларнинг бутуқларигача етган эди. Шундай бўлса ҳам, бобом хуржун ичидаги нарсаларни сарҳовуз ўрнида пайдо бўлган қум тепаси устига ёзди ва кўрпачасини тўшаб дарахтга суяниб ўтирди.

Отам тоғаларимга атрофдаги дарахтларнинг шохларини кесиб икки боғ олдига тўплашни буюрди. Улар шохларни деворли боғ олдига келтира бошлагач, отам арра, теша ва чопқини ишга солиб, шохларни ходалчалар ва новдаларга ажрата берди. Сўнгра ходалчаларни деворли боғнинг қум тиралган томонида — қум билан девор орасига қатор қилиб қоқди ва новдаларни ходалчаларга ўраб, тўқиб, пахса девор устида саватдай тўқилган бир четан девор вужудга келтирди.

Мен ҳам бу ишдан четда қолмадим — кучим етганича ходалчалар ва новдаларни судраб келиб, отамнинг талабига кўра уларни бураб-бураб берардим.

Деворли боғнинг иши тугагандан кейин отам тоғаларимга:

— Агар сизлар бир кун ғайрат қилиб боғнинг ичидаги қумларни чиқариб ташласангиз, бу тоқлар бутунлай ҳалокатдан қутулиб, қумнинг таъсири билан ҳосилини ҳар вақтдагидан мўлроқ беради,— деди.

Ундан кейин отам деворсиз боғ олдига бориб, унинг шимол ва шарқ томонларига қатор қилиб ходалча қоқди ва тоғаларимга ходалчалар орасида қандай қилиб новдалардан четан тўқишни ўргата бошлади ва менга чакалакзордан қуриган шохча ва хас-хашак териб, чой қайнатишда бобомга ёрдам беришни буюрди...

Кун қайтган ва баҳор кунларининг учдан икки улуши ўтган эди. У вақтгача мен билан бобом ҳар замонда бир бурда нонни бир неча дона майиз билан еб олган бўлсак ҳам, отам овқатланмаган ва унга эргашиб тоғаларим ҳам бирор нарса емагандилар. Чой тайёр бўлгач, отам бошлиқ ҳаммалари бобомнинг олдига келдилар ва дастурхонни ёзиб овқатланишга киришдилар.

Овқатдан кейин отам бобомга:

— Мен энди қайтаман,— деди,— болалар четан девор тўқишни яхшигина ўргандилар, кечгача бу боғнинг че-

тан деворини тўқиб бўладилар. Эртадан бошлаб қум ташиш ва ток новдаларини қум остидан чиқаришга киришадилар. Сиз бош бўлиб турсангиз, бу ишни ҳам икки-уч кунда бажарадилар.

Қариб, оёқдан қолаёзган бобом титроқ қўлларини қўтариб отамни дуо қилди ва унга миннатдорлик билдириб, ўтирган ерида бизни кузатиб қолди ва Қурбонниёз тоғам отамга қараб:

— Язнамулло! Мен сиз каби ғайратли, ишчан бўлишни истар эдим,— деди.

— Агар истасангиз, мендайгина эмас, мендан ғайратлироқ, ишчан ва ишбилармон бўласиз, ҳамма гап истак ва у истакни амалга оширишга боғлиқ,— деб жавоб берди отам ва қўшимча қилиб:— Агар ялқовлар, ишқоқмаслар ва қорин бандалари ишнинг одам баданини қандай мустаҳкамлашини ва киши кўнглига қандай ҳузур-ҳаловат бағишлашини билсалар, балки бекорчилик соясида ёзилиб ётмасдилар,— деди.

Биз йўлга тушдик. Аммо отам келган йўлимиз билан эмас, қум босиб кўмилган эски рўд усти билан Болои Рўд қишлоғи орқали йўл бошлади.

Биз Маҳаллан Боло қишлоғининг шимолида бўлган Болои Рўд қишлоғига етдик. То кеча кечгача обод ва рўднинг бўйида бўлгани учун у томондаги қишлоқларнинг ҳаммасидан серсув ва тегирмонли бўлган бу қишлоқ бутунлай қумнинг остида қолган эди, унда-мунда баъзи баланд ҳовлиларнинг том бурчаклари кўринса ҳам қишлоқ қишлоқлик тусини йўқотган ва қумли чўл манзарасини олган эди.

Хотин-қизлар ва ёш болалар тўп-тўп бўлиб қум хомаларининг устида ўтирар ва уларнинг олдида қозон-товоқ, кўрпа, кўрпача каби рўзғор буюмлар уюлиб турарди.

— Эркақлар бошпана топиш учун бошқа қишлоқларга кетган бўлсалар керак,— деди, отам менга эшитиларли овоз билан, ўз-ўзича.

Биз ҳолвагар уста Баротнинг ҳовлисига етдик. Мен бу ҳовлини кўрган ва акам билан у ерга бориб ҳолва сотиб олган эдик. У ҳовли қишлоқдаги ҳовлиларнинг ҳаммасидан кенг, деворлари баланд ва уйлари юксак эди. Ҳолва пишириладиган хона катта, мачитлар каби тўрт

устунли бўлиб, томи ҳовли деворидан баландроқ эди. Бу ҳовлида иморат нишонаси бўлиб, фақат шу ҳолва пишириладиган хонанинг томи кўринарди, бу хонанинг ҳам уч тарафини томгача қум босган бўлиб, ёлғиз жануб томони бир оз очиқ қолган ва у ердан уйнинг эшигигача бориш мумкин эди. Бу ҳовлининг дарвозахонаси жануб томонда бўлса ҳам, дарвоза ва дарвозахона бутунлай қум остида қолган эди.

Отам қум тепасидан тойилиб тушди ва ҳолва пиширадиган уй олдига бориб:

— Уста Барот! Қаёқдасиз?— деб чақирди. Уй ичидан:

— Биз бу ерда, бола-чақалар билан тириклай гўр ичида ўтирибмиз!— деган товуш эшитилди ва уста Баротнинг ўзи эшикдан чиқиб, отам билан саломлашиб кўришди.

Отам ҳол-аҳвол сўрагач, у жавоб бериб:

— Қум ҳужум қилиб, ўтирган ўйимизни хавф остида қолдиргач, биз рўзғор асбоби ва уй анжомини томи баланд бу жойга кўчирдик, мен ўғилларим билан бирга қўлга курак олиб томга чиқдик ва томга тушган қумни қор курагандай кураб бу томонга (жануб томонни кўрсатиб) ташлай бердик. Шундай қилиб, бутунлай бошпанасиз қолишдан қутулдик,— деди ва кўзларидан тома бошлаган ёшларини енги билан артди.

— Шукур қилинг! Ҳамқишлоқларингизнинг ҳаммалари бошпанасиз қолганлар,— деб отам уни юпатгандан кейин, биз ундан ажралиб қум оша собиқ кўчага чиқдик. Уста Баротнинг ҳовлиси олдидан ўтадиган катта кўча, кўчани ёқалаб оқадиган рўд, у ердаги катта кўприк, рўднинг ўша еридан ажралган тегирмон ариғи — буларнинг ҳаммаси қум остида қолиб, ўзларидан бирор нишона ҳам қолдирмаган эдилар.

Уста Барот ҳовлисининг бир оз қуйроғида — рўднинг жанубида бир тегирмон бор эди. У тегирмондан ҳам асар қолмаган эди. Шундай бўлса ҳам отам у тегирмон бино бўлган жойгача борди: тегирмоннинг эскирган биноси қумнинг оғирлигини кўтара олмай сувга чўккан ва тегирмоннинг бутун асбоб-анжомлари, тош ва дўлларигача сувнинг ичида, қумнинг остида қолган ва тегирмон ўрнида катта бир қум тепа пайдо бўлган эди.

Биз тегирмон бошидан ҳовлига қайтдик. Бугунги оғир

меҳнат оқибатида чарчаш аломати кўрсатмаган отам, тегирмон манзарасини кўргандан кейин шаллайиб қолди, қаноти синган товукдай зўрға қадам босарди. Бирмунча жим боргандан кейин, бир оҳ тортиб сўзга киришди.

— Биласанми, ҳозир мен йўнаётган чархлар шу тегирмоннинг буюртмаси эди. Бу иш учун олдиндан йигирма танга пул ҳам олиб харж қилиб юборган эдим. Бу фалокат натижасида қилган меҳнатим харидорсиз бўлиб қолдигина эмас, олдиндан олиб еганим йигирма тангани топиб беришим ҳам керак, бу мен учун жуда оғирдир,— деди-да, жим бўлди.

Биз ҳовлига етдик. Дарвоза олдида амаким бизни қарши олди. У бир неча кундан бери Тезгузар қишлоғида бировнинг бинокорлик ишида ишлар эди, бугун келган экан. Отамга у томонлардаги аҳволни қуйидагича хикоя қилиб берди.

— Боғи Афзал ва Тезгузар қишлоқларининг боғ ва экинзорлари, Қораёғоч қишлоғи экинзорлари, Деҳнави Абдуллажоннинг шимол томони, Муҳаммад Боқи қишлоғининг бир қисми ва Кочихўрлон қишлоғи бутунлай қум остида қолган. Айтишларига кўра, қум ҳужуми, Сайидато ва Вардонзе қўрғонигача етган.

— Энди рўд йўқ, сув йўқ, рўдни Шафтолизор қишлоғидан бошлаб то Вардонзегача қум босган. Қум ҳужумидан омон қолган қишлоқларда ҳам тирикчилик бўлмайди. Демак Шофирком тумани сувсиз, гиёсиз бир чўл бўлиб қолди,— деб отам ҳовлига кирди.

Маҳаллаи Боло қишлоғида тирикчилик қийин бўлиб қолди. Аслида бу қишлоқ камсув бўлгани сабабли унда фақат учтагина ҳовуз бор эди, бу ҳовузларнинг бириси мачит олдидаги умумий ҳовуз бўлиб, икки ҳовуз бойларнинг ҳовлисида эди. Аҳоли кўпинча мачит олдидаги — катта кўчадаги ҳовуздан сув ичар ва ариқда сув бўлмаган вақтларда қорамолларини қудуқдан суғорарди.

Рўдни қум босгандан кейин қишлоқ бутунлай чанқарди, ҳовузлар қуриди, қудуқнинг суви кун сайин озаяборди.

Бу ҳолни кўрган отам бизни эртaroқ Соктарега кўчирмоқчи бўлди. Биз ҳар йил тут пишиғида Соктарега кўчадиган бўлсак, у йил тутлар ҳали ғўра боғламасданок кўчдик.

СОҚТАРЕ ҚИШЛОҒИ

Соқтаре қишлоғи Ғиждувон райониға қарашли бўлиб, район марказидан саккиз километр шарқда — Зарафшон дарёсининг ғарб қирғоғидадир. Бу қишлоқ Зарафшонга яқин бўлган ва ўртасидан Мазрангон номли катта бир ариқ ўтгани сабабли серсув ва серўт эди. Бу қишлоқнинг ҳовлилари боғчалик ва чорбоғлик бўлиб, хусусий ҳовузлари ҳам кўп эди.

Бу қишлоқда пахта, қовун, тарвуз ва ҳар турли сабзаёт мўл-кўл эди. Қишлоқдан пастроқдаги дарё бўйларида жуда кўп сув талаб қиладиган шולי ҳам экилар ва яхшигина ҳосил берарди.

Бу ерда ўрикдан тортиб шафтолигача турли-туман мевали дарактлар, тол, терак каби иморатбоп дарактлар кўпгина ўсарди.

Бу қишлоқнинг аҳолиси ҳам турли-туман бўлиб: тожиклар, араблар, урганжийлар, хўжалар деб аталарди. Хўжалар қабила жиҳатидан тўртга бўлинарди: мираконий, сайидатойий, ғиждувонлик ва соқтарелик.

Бу қишлоқнинг тубжой аҳолиси тожиклар ва соқтареликлар бўлиб, мираконийлар Машҳаддан, ғиждувонликлар Ғиждувоннинг марказидан, сайидатойийлар Шоффриком районининг Сайидато деган қишлоғидан, урганжийлар Урганждан келган бўлиб, араблар араб аскарларининг қолдиқларидан эдилар.

Бу қишлоқнинг тили асосан тожикча бўлиб, хўжалардан фақат сайидатойийлар ўзбекча гапирарди. Бухоро музофотида ерлилашиб қолиб, тожикча гапиришга одат қилган арабларнинг аксича бу ердаги араблар ўзбекча гапирардилар.

Бу қишлоқ аҳолисининг асосий касби деҳқончилик бўлиб, кўпчилиги оз ерли ва ерсиз эди. Бу қишлоқнинг ерлари икки хил бўлиб, бир қисми мулки ҳур (солиқ тўламайдиган), иккинчи қисми амлок—подшоҳлик (расман ҳосилнинг қирқ процентини солиқ номи билан подшоҳликка берадиган) эди.

Мулк ерларнинг кўпи мираконийлардан қозибаччалар ва мутаваллилар деган икки хонадоннинг қўлида тўпланган эди. Оз ерли ва ерсизлар чоракорлик, қоровуллик ёки бошқа бирор касб билан машғул эдилар. Тожикларнинг кўпчилиги амлок ерларида деҳқончилик қиларди. Урганжийларнинг кўпчилиги баққоллик қиларди, шунинг

учун уларни «баққолон» — баққоллар деб ҳам юритардилар.

Хўжалар, айниқса мираконийлар ва ғиждувонликлар дуохонлик ҳам қилардилар: тева-рак-атрофлардаги халқ ҳатто Қармина каби узоқ жойлардаги аҳоли ўз касалларини ва жинни бўлган одамларини хўжаларнинг уйлари-га келтириб дуо ўқитар ва шу восита билан касалликдан тузатишини умид қилардилар. Сайидатонийлар қишда — деҳқончиликдан бўшагандан кейин, узоқ қишлоқларга бориб «мурид овлаш» номи билан назр-ниёз тўплаб келардилар.

Хўжалар ҳар куни, бомдод намозидан кейин мачитда давра қуриб «авроди фатҳия» деган дуони баланд овоз ва махсус қироат билан биргалашиб ўқирдилар. Буларнинг баъзилари саводли бўлиб, кўплари мазкур дуони ота-боболаридан оғизма-оғиз ёдлаб олган эдилар. Тева-рак қишлоқлардаги касаллар, нимжонлар ҳар куни эрталаб бу мачитга тўпланиб, мазкур дуонинг «шарофатидан» тузалмоқчи бўлардилар.

Бу қишлоқнинг мачити олдида қишин-ёзин давом қиладиган бошланғич мактаб ва мадраса дарслари ўқиладиган мадрасачаси бор эди. Шунинг учун бу қишлоқ у томондаги қишлоқларнинг маданийроғи саналар ва унда оз бўлса ҳам, хатли, саводли одамлар топиларди.

Мен эсимни таниган вақтларда ғиждувонлик саводли хотин хатибнинг аёли бўлиб, уйда қизлар мактаби ҳам бор эди. Шу жиҳатдан бу қишлоқ Бухоро қишлоқлари орасида биринчи ҳисобланарди.

Бу қишлоқнинг диний ишлари мираконий хўжаларнинг кўп ерлиларидан бўлган мутаваллилар қўлида бўлиб, маъмурий ишлари тожиклар қўлида ва арбобу оқсоқол каби маъмурлар буларнинг кўп ерлиларидан сайланар, тўғриси, маҳаллий ҳокимлар томонидан тайин қилинарди.

Менинг ота-боболарим соктарелик хўжалардан бўлиб, булар сон жиҳатидан жуда оз ва ҳаммалари бир дарвозадан кириладиган бир неча ҳовлида турардилар. Соктареликларнинг кўпчилиги бир таноб, икки таноб ерга эга бўлиб, баъзилари бутунлай ерсиз эди. Лекин буларнинг ҳаммалари ота-боболаридан мерос бўлиб қолгандай дурадгорлик ҳунарига эга ва ўз рўзғорлари учун тўқувчилик ҳам қилардилар. Булар орасида ҳам бир

неча ялқовлар бор эдики, улар ўз ҳунарларидан фойдаланмай, дуохонлик билан машғул бўлиб юрардилар.

Соктареликларнинг яна бир хусусияти шу эдики, булар ота-боболаридан мерос қилиб олгандай қадим замондан бери ҳаммалари хатли, саводли бўлиб, мен эсимни таниган вақтларда амакимдан бошқалар саводли ёки чаласавод эдилар.

Соктареликлар ўзларининг бу анъаналарини 1598 йилда вафот қилган Абуабдулло-Поянда деган боболаридан бошлайдилар. Ривоятларга кўра, бу одам Шайбонийлар хонадонига мансуб бўлган Абдуллахон билан замондош бўлиб, у билан бир йилда вафот этган.

Абдуллахон билан ўғли Абдумўминнинг оралари бузилиб, қозоқ хонларидан Таваккал Бухоро атрофига ҳужум қилиб, бунинг натижасида мамлакат вайроналик ва қирғинга учраганда, мазкур Абуабдулло-Поянда «Ўткир қиличингизни яланғочлаб, бир-бирингизни ўлдириб, бу мамлакатдан йўқолинг ва ўзингиз билан бирга халқнинг бошига тушган бош оғриқни ҳам олиб кетинг» деган мазмунда қуйидаги тожикча шеърни ёзган экан:

«Бикашед теги тезу бикүшед як-дигарро,
Биравед аз ин диёру бубаред дардисарро»¹.

Бу анъана Абуабдулло-Поянданинг авлодига ҳам таъсирсиз қолмаган, булар орасидан хонларга ва амирларга лаганбардорлик қиладиган одамлар оз чиққан.

СОКТАРЕ ҚИШЛОҒИДАГИ ҲОВЛИМИЗ

Бизнинг ҳовли Соктаре қишлоғи мачитининг шимол томонида эди. Қишлоқ ўртасидан оқадиган Мазрангон ариғининг бўйидаги катта йўлдан бир тор кўча ажралиб, мачитнинг ғарб томонига бориб, бизнинг ҳовлига туташарди. Бу тор кўчанинг шарқида мактаб, мачитнинг ҳовлиси, мачит ва унинг чорбоғи бўлиб, ғарбида дарвозаси катта йўлга қараган боғчали ва сарҳовузли бир катта ҳовли бор эди.

Бу тор кўчанинг охирида ғарб томонда бир бурилиш бўлиб, унда бир неча ҳовли бўлса ҳам, ҳовлимизнинг

¹ Ўз қўлимда бўлган «Жамнул-фазойил» ҳам «Самаратул-машайх» деган қўл ёзма китоблардан олинди.

дарвозаси тор кўчага қараган эди (ҳозир ҳовлининг дарвозаси бошқа жойда).

Мачит чорбоғининг шимолида ва ундан бир пастгина деворча билан ажратилган, эни тахминан юз эллик метр бўлган бу ҳовли ёлғиз менинг отамники бўлмай, бунда бутун қавм-қариндошларимиз жойлашган эди.

Бу ҳовлининг узунлиги тахминан икки юз метр бўлиб, тўрт бўлимга бўлинган ва ҳар бир бўлим жанубдан шимолга қараб чўзилиб кетарди. Отамга қарашлиси биринчи бўлиб, тор кўчадан келганда дастлаб шу бўлимга кириларди.

Бизга тегишли бўлимнинг ташқи қисмида отам амакисининг ҳовлиси бўлиб, унинг бир қисми туртиб чиққани сабабли биз ташқаридан ичкарига тор ва узунгина бир йўлакча орқали ўтардик.

Мен энди эсимни таниган вақтда бизнинг ичкари ҳовлида эски бир чўпқори уй (мен туғилган уй) ва битта хом ғиштдан қурилган отамнинг дўконхонаси бор эди. Бу уй дўконхонанинг жанубида ҳовли саҳни, шимолида ҳовуз ва боғча бор эди.

Бизга қарашли бўлимнинг шарқида ва бир қисми бизнинг ташқари ҳовлимизга туртиб кирган ҳовли отамнинг амакисиники эди. Биз Маҳаллаи Болодан Соктарега кўчган вақтда отамнинг Абдуллаҳўжа номли амакисини «тўқсонга кирган» дердилар. Бу чолнинг ичкари ҳовлисида эски бир уй бўлиб, унда ўғли, келини ва етим қолган бир набираси турардилар, бизнинг ҳовлига туртиб чиққан, мачит каби тўрт бурчакли ва ўртасига устун қўйилган меҳмонхонада чолнинг ўзи турарди.

Бу чол ёшлик вақтида дурадгорлик ҳунарини ўрганиб, қаригунича шу ҳунар орқасидан тирикчилик қилган ва озгина ери ҳам бўлган. Аммо унинг Иброҳимхўжа номли ўғли бўлиб, у ялқов чиққан, на деҳқончиликка қарашган ва на дурадгорлик қилган, шунинг учун чол қариб, иш қобилиятини йўқотгандан кейин ерини сотиб еган.

Мен эсимни таниган вақтларда бу чолнинг ҳеч бир кирими йўқ ва унинг кундалик овқатини қариндошлар бериб турардилар. Хатли-саводли бўлган ўғли қишлоқма-қишлоқ юриб дуохонлик қиларди. Айтишларича, бу меҳнатсиз «касбда» (дуохонликда) ҳам «бахт унга ёрдам бермаган» эди. Ҳар ўн беш-йигирма кунда бир

марта уйга келса ҳам, унинг бу «касб»дан топиб келтирган нарсаси хотини ва бирга турадиган жиянининг кундалик овқатларига етмасди ва тўқсон яшар отасига ҳеч қарамас ёки қараш учун имкон топмасди.

Қишлоқдаги бошқа дуохонлар бу ишдан катта даромад олиб юрганлари ҳолда, бу «касб»дан қорни тўймаган Иброҳимхўжани отам «фосиқи махрум» деб атарди.

Чол — Абдуллахўжа бўлимнинг шарқида бир кампирнинг уйи бор эди. Бу кампирнинг ёши саксондан ошган бўлиб, уни бутун қишлоқ халқи «Тўтапошша» деб атарди. Уни кўрмаган одам тақилган бу унвонни эшитганда «қават-қават шойи, атлас қўйлақлар кийиб, бир неча қават юмшоқ кўрпачалар устида чордана қуриб ўтириб, бир неча оқсочга иш буюрадиган бўлса керак» деб тасаввур қилиши мумкин эди.

Лекин ҳақиқатда у кампирнинг эғнида минг бир ямоқ бир кўйлақ, лозими бўлиб, рўзғор буюми бир жуни тўкилган эски пўстакча, бир куя еб тешилиб титилаёзган кигиз, бир йиртиқ кўрпа, кўрпача ва бир неча пахтаси чиқиб-осилиб турган ёстиқлардан иборат эди.

Бу ўрта бўйли кампир шу даража мункиллаб қолган эдики, агар ўтирмоқчи бўлса, кўкраги бориб тиззасига ёпишаёзарди. Шунинг учун у кўп вақт кўкка қараб ётарди ва ётган вақтида боши остига бир неча қават ёстиқ қўйгани каби, оёқлари остига ҳам ўша баландликка мос ёстиқ қўярди ва шундай қилиб, у букилган гавдасининг мувозанатини сақлаб, бели зўриқмайдиган тарзда ётарди.

Бу кампир отамнинг аллақачонлар ўлиб кетган Абдулқуддусхўжа номли амакисининг хотини эди. Унинг Шарофхўжа деган бир ўғли бор эди. Лекин у ҳам Иброҳимхўжа каби ишёқмас бўлиб, қозибаччалар билан ошнолик қилиб юрган ва отаси ўлгандан кейин ошно-бозлик йўлида ўша «дўстлари» — қозибаччалардан қарздор бўлиб, отасидан қолган икки таноб ерни уларга сотиб, Қарши томонга бош олиб кетган. У томонда ҳам ишсиз улоқиб юрса керакки, йилда бир марта онасини кўрмоқ учун келганида ҳам, кўзга кўринарли бир нарса келтирмасди.

Тўтапошшанинг нафақасини ҳам Абдуллахўжаники каби қавм-қариндошлар берардилар.

Энг охириги — шарқдаги бўлимда отамнинг амакиваччаси яшарди. Биз Маҳаллан Боло қишлоғидан кўчиб

келган вақтларимизда бу одамнинг ёши элликка борган дер эдилар. Бу одам узун бўйли, қора кўз, қора қош, қора соқол бўлиб, туси оқ ва юзи ҳам лаби билан бирга кулимсираб турган ҳушвақт бир киши эди.

Унинг асосий касби дурадгорлик бўлиб, бу ҳунарда маҳорати катта эди. Ёғоч йўнишда ва ёғочга қабарта ва ўйма нақшлар солишда Бухоро шаҳрида ҳам у каби усталар кам топилади дердилар.

Бу кишининг номи Ҳидоятхўжа бўлса ҳам, усталикда шуҳрат топганидан уни Устахўжа деб атардилар. У хат-саводли эди ва халққа чучук тил ва очиқ юз билан муомала қиларди.

Устахўжанинг биринчи хотинидан қолган икки ўғли бор эди, катта ўғлининг номи Сайид Акбар бўлиб, менинг акам билан тенг, хат-саводли, қишлоқ хатибида ўқирди; Икромхўжа номли кичик ўғли мендан икки ёш катта, чаласавод бўлиб, отасининг ишларига ёрдамлашарди.

Устахўжа биринчи хотини ўлгандан кейин иккинчи марта уйланган ва бу хотинидан ҳам икки қизи бор эди. Қизлари ёш ва хотини Хатча¹ хўжалардан бўлиб кибрли ва қўлини совуқ сувга урмайдиган бир хотин эди. Шунинг учун Устахўжанинг ўз ҳунаридан даромади ёмон бўлмаса ҳам, унинг рўзғори бизникидан тузукроқ эмас эди. Шундай бўлса ҳам, у Тўтапошша ва Абдуллахўжадан ўз ёрдами аямасди.

Акам Соктареда Сайид Акбар билан бирга қишлоқ хатибида дарс ўқишга киришди. Мен бўлсам бу серсув қишлоқда эртадан кечгача ариқча қазиш, шудгор ясаб уни суғориш, сув, лой ичига ботиб юришдан бўшамасдим.

Отам қишда ҳам бизни Маҳаллаи Болога кўчирмасликка қарор берди. Чунки у томонда тирикчилик фақат қудуқ сувига қараб қолган эди. Шунинг учун у Соктаредаги ҳовлимизни қайтадан қуриб, қишда туришга ярарли қилишга киришди: эскирган уйни бузиб, уни майдонли қилиб қурди. Ошхона учун бир айвонча, моллар учун пахса деворли бир оғил ва бир сомонхона қурди.

Бу бинокорликда отамга Устахўжа катта ёрдам берди. Иморатнинг лой, гишт ишларида акам билан Икром-

¹ Хатча хўжалар — хўжа экани шажара ёки бошқа ҳужжат воситасида исботланган кишилар.

хўжа ҳам қўлларида келганча кўмаклашдилар. Аммо Сайид Акбар ҳеч қарашмасди ва отаси уни ёрдамга чақирганда: «Мен хушхат бўлишни истайман, агар лой, ғиштга қўл урсам, қўлим қалам ушлашдан чиқади» дер эди.

Отам Соктарега келгандаёқ кўклам бошида ичкари ҳовли майдончасини чопиб, текислаб, ўрик ниҳоллари ўтқазган эди. Янги уйимизнинг икки дарчаси жанубдан—янги ўтқазилган ниҳолларга қараб ва икки дарчаси шимол томонда—ҳовуз ва эски боғчага қараб турарди. Отам мени шу рўбарў очилган дарча орасида ётқизарди (кичикликда шундай шамол жараёнида одатланган бўлсам керакки, ундаги «сквозняк» менга зарар қилмасди).

Уша йил мен, Икромхўжа, Ҳомидхўжа номли Иброҳимхўжанинг жияни ва Ўстахўжанинг қизлари кўпинча Тўтапошшанинг уйида бўлардик. Кампир бизга қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтар ва ажойиб афсоналар ва эртаклар нақл қиларди. У Рустами Достон, Исфандиёр, Сиёвуш, Абумуслим, Меҳтарбоди Ялло ва Доғули афсоналарини ёддан биларди.

Ҳар биримиз унга нон, ўрик ва шу каби егуликлар келтириб, уни гапга солардик. У бош ва оёғини баланд ёстиқлар устига қўйгани ҳолда осмонга қараб ётиб гапирарди.

У бир кунни бизга бир «доно малай ва фирибгар бой» тўғрисида ҳикоя қилган эди. У ҳикоя жуда қизиқ бўлганидан ҳозиргача эсимдан чиқмаган ва уни нақл қилиб китобхонлар билан ўртоқлашсам зарар қилмаса керак.

ДОНО МАЛАЙ ВА ФИРИБГАР БОЙ

Тўтапошшанинг айтишича, «Бор экан, йўқ экан, бир фирибгар бой бор экан, у доим ўз қарол ва малайларини текин ишлатар экан. Бирор хизматкор ҳақ талаб қилганда, у бирон баҳона топиб, уни қарздор қилар ва хизматкор «қарз»ни тўламагунча унинг қўлидан қутула олмас экан. Борди-ю, бирон қарол бундай оти бор, ўзи йўқ қарзини бирор йўл топиб тўласа, бой яна бирон тўхмат билан уни иккинчи бор қарздор қилар экан. Шу тариқада у бойнинг қўлига тушган ҳар бир қарол, малай умри борида ундан қутула олмас экан.

Бора-бора қарол ва малайлар у бойнинг фирибини

тушуниб олиб, ҳеч ким унинг хизматига кирмайдиган бўлган. У ҳар бир кишини ўз хизматига таклиф қилса: «Сен фирибгар, сен туҳматчи» деб унинг таклифини рад қилар экан.

Охирда бойнинг бутун эски хизматкорлари ўлиб, бутунлай хизматчисиз қолганида, қишлоқдаги камбағалларни мачитга, имом олдига тўплаб, уларга агар хизматимни қабул қилсангиз, кўп нарса бераман деган ва имом олдида, ваъдам устидан чиқмасам, хотинталоқ бўлай, деб қасам ичган.

Ушанда ҳам камбағаллар унинг таклифини рад этган, «ўзинг нимаю, қасаминг нима бўларди», деганлар.

Иш шу даражага етгандан кейин бой ўйлаб-ўйлаб бошқа бир фириб йўлини топган: у қишлоқда отасиз-онасиз қолган бир етим болани «ўғлим, мен билан бирга уйимга кел, сенда зарур бир ишим бор!» деб эргаштириб уйига олиб келган ва уйда у болага:

— Уғлим,— деб гап бошлаган,— сенинг отанг йўқ, менинг ўғлим йўқ. Агар менга хизмат қилсанг, сени фарзанд қилиб оламан. Бирдан-бир болам бўлган қизим бўйга етганда никоҳлаб бериб, сени ўзимга куёв қиламан. Мен ўлгандан кейин барча мол-мулким сеники бўлади,— деган.

Бой бу гапларни айтгандан кейин беш яшар қизчасини чақириб у болага кўрсатиб:

— Ана кўрмайсанми, бу қандай оппоқ, дўндиқча! Мана шу менинг бирдан-бир арзандам, келажакда сенинг хотининг бўлади,— деган.

Етим бола уяла-уяла бойнинг таклифини қабул қилган ва ўша куннинг ўзида бойга малай бўлган.

Кунлар, ҳафталар, ойлар, йиллар ўта берган. Малай бойга сидқидил билан фарзанддек хизмат қила берган, бойнинг нафини — ўзининг нафи, унинг зарарини — ўзининг зарари деб билган. «Мен унга куёв бўлганимдан кейин, унинг барча нарсаси меники бўлади» деб ўйлаган ўзича.

Малай бойнинг қизчасига ҳам ўзининг келажакдаги хотини каби қараб, ҳар турли ўйинчоқлар ясаб бериб, қизиқ гаплар топиб гапириб, эркалатиб хурсанд қилиб юрган.

Қизча ҳам бу ширин сўз, меҳрибон, хушмуомала ўс-мирға софдиллик билан меҳр қўйган ва ундан бир нафас ҳам бўлса ажралиб туришни истамаган.

Қиз бўйга етганда отасининг малай болани ўзига кўёв қилиш тўғрисидаги ваъдасини эслаб, унга бошқа кўз билан — келажакдаги ёри ва турмуш йўлдоши сифатида қарай бошлаган. Бу вақтда унга бўлган соф болалик муҳаббати ҳаяжонли севгига айланган. Энди малай уни қандай эркалатиб хурсанд қиладиган бўлса, у ҳам эркалатиб хурсанд қилишга уринадиган, уни илгари «ака» деган бўлса, энди «акажон» дейдиган, унинг ишларига ёрдам қилиб, имкони борича юкини енгиллаштирадиган бўлган.

Малайнинг муҳаббати ҳам қизнинг тус олган, сал вақт қиздан узоқда туриш ҳам унга қийинлик қилиб қолган. Иш учун далага кетаётган чоқларида бирор зарур ва муҳим нарсаси уйда қолган ёки орқасидан келаётган бирон яқин дўстини кутаётган каби ҳар қадамда бир орқасига қараб борадиган бўлган.

Малай қизга бўлган севгисининг ортиши билан бойнинг хизматини ҳам илгаригисидан яхшироқ ва пухтароқ қила бошлаган, «бой жон куйдириб ишлашимни кўриб, менга кўнгли исисин ва қизини тезроқ никоҳ қилиб берсин» деб, дам олмасдан ишлагга киришган.

Бой ҳам унга ўз муомаласини аввалгидан яхшироқ, отадек муомала қила бошлаган, илгари унга иш буюрганда масалан: «Буғдойни ўр! Ғўзани суғор!» деган бўлса, энди, «Буғдойингни Ўр! Ғўзангни суғор!» дея бошлаган.

Малай бойнинг бундай «оталарча» иссиқ муомаласини кўриб, мақсадга эришиш куни яқинлашганига қаноат ҳосил қилиб юпанган бўлса ҳам, қиз севги ўтида соат сайин шиддатлироқ ёнабериб охирда тоқатсизланган ва ҳар қандай мулоҳаза ва уялишдан кўз юмиб, малайдан:

— Отамдан бирор киши орқали тезроқ тўй қилиб беришини сўра!— деб талаб қилган.

Аммо малай бу талабни рад этган.

— Мен сўрамасдан, ўзи тўй қилиб берса яхшироқ бўлади, ўзи ҳам шундай қилмоқчига ўхшайди,— деган.

Бу орада қиз ўзига ҳар томондан талабгор чиқаётганини сезган ва қиз кўрарга келган хотинларга онасининг қандай жавоб бераётганини эшик орқасидан туриб

тинглаган, онаси ҳеч бир кимсанинг қизини келин қилиш тўғрисидаги талабини рад қилмаган. «Қизимнинг боши боғлиқ» демаган. У, ҳар бир совчига фақат тўй харажати тўғрисидан гапириб, қизига юқори баҳо қўяр экан. Чунончи: «Агар худо тақдир қилган бўлса, биз сиздан яхшироқ қуда топа олмаймиз, лекин отаси вилоятда тўрттанинг биттаси, халқнинг тўйини кўп еган. У киши тўй қиладиган бўлсалар, ўн ботмон гуруч керак бўлади. Албатта қизлари учун ҳам ўзига яраша кийим-кечак ва «тўққиз» талаб қиладилар, тўй учун бериладиган нақд пул ҳам қизларига муносиб бўлиши керак» дер экан ва сўнгра қўшимча қилиб: «Агар худо насиб қилган бўлса-ю, қуда бўлувчи ҳалиги нарсаларни тайёр қила олса, биз бир қиз эмас, юзта қизимиз бўлса ҳам бериб юбора-верамиз» дер экан.

Қиз бундай савдолашишлардан ота-онасининг уни малайга бермаслигига, яхшироқ баҳо билан сотиш учун серпулроқ харидор излаб юрганлигига қаноат ҳосил қилган, шунинг учун малайни кўриб, унга ҳалиги воқеаларни гапириб:

— Сен тезроқ бирор киши орқали отамдан талаб қил. Агар сен талаб қилмасанг, ёки отам мени ўзи истаган бирор кишига бермоқчи бўлса, шуни билиб қўйки, мен ўзимни ўлдираман!— деган.

— Агар отанг ўз ваъдасидан қайтиб, сени менга бермаса, ёки бошқа бирор кишига бермоқчи бўлса, аввал мен ўзимни ўлдираман,— деган-да, тўғри қишлоқ имомининг олдига борган.

Малай имомга бойнинг ваъдаси ва ўзининг мақсадини эслатиб, бой билан ўзи орасида воситачилик қилиб, қизни сўрашни ундан илтимос қилган.

Имом малайнинг талабини қабул қилиб, унинг мақсадини бойга айтган. Бой бу гапни эшитиш билан хахолаб кулгандан кейин, имомга:

— Малайнинг жавобини ўзига бераман, агар сиздан жавоб талаб қилса, ўзимга ҳавола қилиб қўя қолинг!— деган ва ўша соат далага, малай олдига бориб, кулимсираб унга деган:

— Ўғлим, сен кўп шошилма! Ҳар кимни орага сола берма! Мен йиғим-теримдан кейин ўзимга ва қизимга яраша тайёрланиб, шу кузда тўй қилмоқ ниятидаман. Бу тўғридан хотиржам бўл! Сен совчиларнинг келиб-кетишидан гумонсирама. Бахтли бўлганинг шуки, қаллиғинг

гўзал, шунинг учун унга талабгор кўпайган. Аммо биз бирор кишини ранжитмоқчи эмасмиз ва бирор совчига «кетинг, биз сизга қиз бермаймиз» демаймиз. Лекин «Бермас қизнинг қалини оғир», деганларидек, қизга баланд баҳо қўямиз. Шу восита билан ҳар бир совчини ранжитмасдан эшигимиздан жўнатамиз.

Малай бу гапларга ўзи ишонгани каби қизни ҳам ишонтириб, хотиржам қилган ва илгаригисидан ҳам кўпроқ ва яхшироқ ишлай берган.

Кунлардан бир кун бойнинг дарвозаси олдида бир қатор туя пайдо бўлган. Бу туяларнинг жул-жағозлари патли, янги қизил гиламдан бўлиб, бўйинларига думларига ва тиззаларига кумуш қоплама қўнғироқлар, нўхталарига ипакли қизил попуқлар тақилган экан.

Бу туяларнинг бир нечтасига гуруч, бир нечтасига ун, бир нечтасига шакар, қанд, новвот ва ҳолва каби ширинликлар, бир нечтасига духоба, кимхоб, зарбоф, атлас, адрас ва шойи кийимликлар ва кўрпа-ёстиқ бўладиган газламалар юкланган экан. Бир туяга икки сандиқ ортилган ва одамларнинг гапига кўра, у сандиқлар нақд тилла, танга ва қизга тақиб, уни безатиш учун олтин-кумушдан ясалган безаклар билан тўла экан.

Туяларни бойнинг дарвозаси олдига чўктириб, уларнинг юкларини тушириб, бойнинг ҳовлисига киргизаётганларида, бой қизини бир бой куёвга унашганлигини ва бу юкларнинг «тўққиз» ва «попук»лиги ва шу кунларда фотиҳа — бош тўй бўлажаги ҳаммага маълум бўлиб қолган. Бу ҳолни кўрган малайнинг кўз олди қоронғилашиб, боши айлана бошлаган, гўё осмон унинг бошига ағдарилиб, тегирмон тошидай гир айланиб, унинг гавдасини буғдой донасини эзаётгандек, аъзойи бадани титраб-қақшаган.

Малай аввал ўзини ўлдирмоқчи бўлган, аммо бирпасдан кейин, ўзини тутиб олиб: «Ўзимни ўлдириш қочмайди, танда жоним борича ўзимни ва қизни қутқазишга уринишим керак. Агар мақсадимга эриша олмасам, ўшанда ўзимни ўлдираман», деган.

Малай шу мулоҳаза билан одамлар тўй тушириш билан машғул бўлган вақтда бир пастқам йўлакча орқали

ҳовлининг боқча томонига ўтган ва яшириниб туриб, қизни излай бошлаган.

Ичкари ҳовли қўни-қўшни, хотин-қизлар билан тўла ва улар ҳар бир туширилган молни олиб кўриш учун бир-бирлари билан талашиб-тортишиб чувиллашмоқда эканлар. Қиз бўлса, ўтинхонада пусиб ўтириб йиғламоқда экан.

Малай қиз томонга кўз тикиб туриб, кўзлар бир-бири билан дуч келганда уни имлаб, боғчага чақириб, бир хилват бурчакка олиб борган.

Қиз у ерда малай билан юзма-юз келганда қўйнидан ўткир бир ханжарни чиқариб, унга кўрсатиб:

— Мен ўзимни ўлдириш учун бирор хилват жой изламоқда эдим. Мана шу жой жуда соз экан,— деб ханжарни ўз кўксига урмоқчи бўлганида, малай унинг қўлини тутиб:

— Аввал мен ҳам шу фикрда эдим,— деган,— лекин бир чора эсимга келиб, вақтинча бу фикрдан қайтдим. Агар у чорани амалга ошира олсам, сен ҳам, мен ҳам қутулиб, бахтли турмушга эриша оламиз.

Қиз бу гапни эшитгач, малайнинг бўйнидан қучоқлаб биринчи мартаба уни ўпиб:

— Топган чорангни тезроқ айта қол! Тезроқ айтмансанг, қувончдан ўлиб, қутулиш чорасини эшитмай қоламан, деб қўрқаман,— деган.

— Ҳозир, сабр қил! Ота-онангга ва қўни-қўшниларга ўзингни бу тўйдан хурсанд каби қилиб кўрсат. Аммо доим қочишга тайёр бўлиб тур. Қулай фурсат топилган чоқда мен яширинча келиб, сени олиб қочиб кетаман. Аммо мен, ҳақиқатда иккаламиз учун мотам бўлган бу тўй вақтида бунда тура олмайман ва бирор жойга бориб яшириниб, қочиш учун тайёрланишга киришаман,— деган йигит.

Икки ёш қучоқлашиб, ўпишганларидан кейин вақтинча ажралаётганларида малай яна:

— Лекин фотиҳа тўйи ўтгандан кейин бир марта отангга учраб ундан ўн икки йиллик хизмат ҳақимни талаб қиламан. У «бундан кейин қарол ва малайларимга ҳақ тўламасам, хотиним талоқ бўлсин» деб имом ва бутун қишлоқ халқи олдида қасам ичгани сабабли менинг ҳақимни тўласа керак. Мен буни шунинг учун қиламанки, биз қочиб бир томонга борганимизда, унда бирор иш топгунимизгача ҳам пул керак,— деган.

Қиз билан йигит гапни бир жойга қўйиб, видолашганлар. Малай ўша соатдан бошлаб қишлоқдан ғойиб бўлган...

Фотиҳа тўйдан бир неча кун ўтгандан кейин малай бойга учраб, ундан ўз ҳақини талаб қилмоқчи бўлиб, қишлоққа келган. Бой имом ва қишлоқ катталари билан гурунглашиб мачитнинг олдида ўтирган экан.

Малай тўғри бойнинг олдига бориб, унга салом бериб:

— Бой амаки, нон-тузингизни кўп едим, хизматингизни оз қилдим, мендан рози бўлинг! Мен энди сиздан кетаман,— деган ва яна давом этган,— кетар чоғимда ҳақимни тўласангиз, мен буни ўзим учун сизнинг охирги яхшилигингиз билиб, сиздан кўпдан-кўп миннатдор бўлар эдим.

— Қандай ҳақ?— деб сўраган бой ғазабланиб.

— Ўн икки йиллик хизмат ҳақим, у шундай ҳақларданки, сиз домла бобом олдиларида «бундай ҳақни тўламасам хотиним талоқ бўлсин», деб қасам ичиб эдингиз.

Бой бундай жавобни эшитгач, кўзлари катта очилиб, бўшашиб кетган, тарвузи қўлтигидан тушиб:

— Ҳақ талаб қилсанг, ҳақ бераман,— деган,— тегирмонда торттириб келиш учун омбордан ярим қоп буғдой чиқариб қўйиб эдим. Бор, ўша буғдойни ол-да, рози бўл!

— Ўн икки йиллик хизматимнинг ҳақи ярим қоп буғдой бўладими? Сиз бу ишингиз билан ўз ҳалол хотинингизни ўзингизга ҳаром қилмоқчи бўласизми?— деган малай, кулимсираб ҳеч бир қизишмасдан.

Бой малайнинг бу гапини эшитгач, халқ орасида хотин талоқ таънасига қолиб, обрўсиз бўлишдан қўрқиб, телбаланиб мадад сўраш назари билан имомга қараган. Чунки у бойнинг қасамига шоҳид экан, ажаб эмаски, бирор ҳийлаи шаръий топиб, бойни бу ботқоқдан қутқазса.

Имом ҳам «қушлар тилини қушлар тушунадилар» деган мақолга мувофиқ, бойнинг мақсадини тушуниб, дарҳол унинг ёрдамига етганда, малайдан сўраган:

— Бой хизматга олганда сенга йилига қанча ҳақ бермоқчи бўлган эдилар?

— Ҳеч бир ҳақ ваъда қилганлари йўқ, фақат сени куёв қиламан, деб ваъда бериб эдилар. Модомики қизла-

рини бошқа кишига бермоқчи эканлар, менга тегишли ҳақни тўлашлари керак,— деган малай имомга.

— Куёв қилиш ҳақ бўлмайди, ҳар йили қанча пул, ёки мол бераман деган эдилар? Сен мана шунни айтиб бер!— деган имом ўз саволини такрорлаб.

— Ҳеч нарса ваъда қилганлари йўқ,— деб жавоб берган малай.

— Жуда яхши,— деган имом, бу очиқ жавобни эшитиб.— ундай бўлса, ҳар нарсаки бой муносиб кўриб берсалар, ўша сенинг ўн икки йиллик хизмат ҳақинг бўлади. Бой сенга ярим қоп буғдой бермоқчи бўлган эканлар, бу у кишининг катта марҳаматлари. Агар бир коса буғдой бермоқчи бўлганларида ҳам, сен ортиқча талаб қила олмас эдинг ва бу кишининг қасамлари ҳам бузилмасди. Модомики, сенга ҳақ тўлар эканлар, сени текин ишлатмас эканлар, шариат юзасидан, хотинлари талоқ бўлмайди. Сен ўша ярим қоп буғдойни олиб, бойни дуо қилиб, хурсанд бўлиб кета бер!

Малай имомдан бу ҳийлаи шаръийни эшитиб, аввал ғазабланган бўлса ҳам, кўнглига бир фикр келиб, ўзини қизишдан тўхтатиб, хурсанд кўрсатиб:

— Хўп, ҳар ниманики сизлар муносиб кўрсангиз, мен рози, лекин мен буғдойни олиб кетаман деганда бойбиби бермасалар, нима қиламан?— деган.

— Агар у сенинг гапингга ишонмаса,— деган бой,— унга айтгин, дарвозадан чиқиб менга қарасин, мен унга: «Бериб юбор!» деб ишорат қиламан, олиб кетаверасан.

Малай қувонганидан терисига сиғмай югуриб бориб, бойнинг ҳовлисига кириб, отни эгарлай бошлаган. Бойнинг хотини ичкаридан чиқиб, ундан:

— Нима қиляпсан?— деб сўраганида, малай:

— Бой амаким «буғдойни тегирмонга олиб бор, синглингни ҳам бирга ол, тўйдан аввал тегирмонни томоша қилиб қайтсин» дедилар,— деган.

— Ёлғон айтасан,— деган бойнинг хотини,— бўйи етган ва янги фотиҳа бўлган қизни сенга қўшиб юбормайдилар.

— Ишонмасангиз дарвозадан чиқиб ўзларига қаранг! Сизга тушунтирадилар,— деган малай.

Хотин бир чопончани бошига ёпиниб, дарвозадан чиқиб мачит олдида имом ва катталар билан ўтирган бойни кўрган, у билан бирга чиққан малай бойга қараб қўлини кўтариб қимирлатиб, баланд овоз билан:

— Олиб кетай десам, бу киши қўймайдилар,— деган.

— Қўй, майли, олиб кета берсин!— деган бой.

Малай югурганича ҳовлига кириб, ола солиб буғдой қопини кўтариб, отга ортиб, ўзи минган ва тайёр бўлиб турган қиз ҳам унинг орқасига мингашган.

Малай дарвозадан чиқиб, отнинг бошини қишлоқнинг бошқа томонига — одамлар ўтирган мачит томонга эмас, унинг қарши томонига буриб, уни қамчилаб, қистаб суриб бир зумда кўздан ғойиб бўлган.

Бой бу воқеадан хабардор бўлиб, то унинг орқасидан от миниб қидириб чиққунча, малай қишлоқдан узоқлашган ва бир неча кунда узоқ бир вилоятга бориб, жойлашиб олиб, иккала ёш қувноқ турмуш қуриб, муроду мақсадларига етганлар».

Тўтапошша бу ҳикояни ғоят равшан образлар билан содда халқ тилида моҳирона тасвирлаганди. Мен ва бошқа эшитувчилар ёш болалар бўлишимизга қарамай, буни эшитиб, ҳаяжонланган эдик. Эсизки, мен у кампирнинг таъбир ва тавсифларини эсимдан чиқарганман. Ҳикояни эшитганимдан олтмиш йилдан ортиқ вақт ўтган, уни ўз тилим билан ёзишга мажбур бўлдим, лекин имкон бори-ча содда ёзишга ҳаракат қилдим. Мен ҳикоячиликда ўша саводсиз саксон яшар кампирни ўзимнинг биринчи устозим деб биламан ва уни ҳар вақт ҳурмат билан эсламан.

Тўтапошша эртак ва афсоналар айтишга жуда моҳир эди ва бирор муносабат билан эртак, афсона ё халқ мақолини айтиб берар эди. Бир оқшомда ҳали кун унча қоронғилашмаган эди, онам менга бир коса ош бериб, олиб бориб кампирга беришни буюрди. Мен ошни олиб бориб, кампирга бердим. У менга:

— Бир оз тўхтаб тур! Мен ошни еб, косани бўшатиб бераман, олиб кетасан. Онанг уни қозон-товоқлар қаторида ювади,— деди.

Мен ўтирдим. Шу вақтда Устахўжанинг кичик ўғли Икромхўжа келиб менинг ёнимда ўтирди-да, кампирдан бирон ҳикоя айтиб беришини сўради.

— Бу кеча гапиришга ҳафсалам йўқ, ўзимни жуда беҳол сезяпман. Лекин очликдан уйқум келмай туриб эди. Ошни егандан кейин ётиб ухлайман,— деди кампир.

Икромхўжа бир оз қўполроқ бола эди, айниқса кампирга азоб берувчи ҳазиллар қиларди. Шу вақтда унинг

мана шу хусусияти қўзғалди ва ошни кампирнинг олди-дан олиб, узоқроққа бориб туриб:

— Бирор эртақ айтиб беришни ваъда қилмасангиз, мен сизни ош ейишга қўймайман,— деди.

Кампир ҳикоя айтишни ваъда қилиб Икромхўжа қўлидан ошни олиб еб, ҳикояга киришди.

ҲАР БИР ИШНИНГ ЎЗ ВАҚТИ ВА ЖОИИ БОР

Кампирнинг айтишига кўра, бор экан, йўқ экан, бир қашшоқ шоир бор экан. У, бир мадрасанинг ҳужрасида турар экан. Унга ҳар вақт ёрдам бериб, уни зиёфат қилиб юрадиган бир дўсти бор экан. У шоир ҳар вақт «Бирор нарса топсайдим, мен ҳам шу ошнамни зиёфат қилардим» деб орзу қилиб юаркан.

Кунлардан бир кун ёввойи каптар учиб келиб, шоирнинг ҳужрасига кириб қолган. Шоир чаққонлик билан ўрнидан ирғиб туриб, эшикни ёпиб, каптарни тутиб олган ва дарҳол уни сўйиб, патларини юлган ва «буни қовуриб, ўша дўстимни зиёфат қиламан» деб ўйлаган.

Аммо, каптар гўштини қовуриш учун шоирнинг ёғи йўқ экан. Шунинг учун воқеани қўшнисига айтиб, ундан бир қошиқ мой сўраб олган ва каптарни ўша мойда қовуриб, қозонни ёпиб, дўстини олиб келиш учун шошилиб кетган.

Шоир ҳужрадан чиқиб кетгач, воқеадан хабардор бўлган қўшниси унинг ҳужрасига кириб, қовурилган каптарни олган ва унинг ўрнига бир тирик каптарни қозонга солиб, тувоғини аввалгисидай ёпиб қўйган.

Шоир бир оздан кейин ўз меҳмонини олиб келиб ҳужранинг тўрига ўтқазган ва енгини тирсагигача шимариб, лаганни артиб, капгирни қўлга олиб қовурдоқни сузаман деб бир қўли билан қозон устидан тувоқни кўтарганида, каптар қозондан учиб чиққан-да, ҳужранинг шифтида бир-икки марта айлангандан кейин эшикдан чиқиб, қанот қоқиб ҳавога кўтарилиб кетган.

Бу ҳолни кўрган шоир ҳушдан кетаёзган, капгир қўлидан тушган ва икки қўлини баланд кўтариб, осмонга қараб:

— Худоё худовандо! Ўлгандан кейин тирилиш ҳақ ва ва ростдир. Лекин вақти бор-да. Сўйиб қовурилган каптарни тирилтириб мени меҳмон олдида шарманда

қилиб, лаззатли таомдан маҳрум этиш сенинг шаънингга муносиб эмас эди,— деган.

Тўтапошша ўз ҳикоясини тугатганидан кейин Икром-хўжага қараб сўзга киришди:

— Уғлим! Ўша шоирнинг айтганига ўхшаш, ҳикоя айтиб беришнинг ҳам вақти бор-да,— деди,— касаллик чоғимда мени қистаб азоб беришинг яхши эмас.

Тўтапошшадан эшитган ҳикояларим кўп. Мен улардан баъзиларини адабий асарларимнинг муносиб жойларига киритиб юборганман. Бу ерда шуни айтиш керакки, умрини қийинчиликда ўтказган саксон яшар кампир бир-икки ҳикоя ёки эртақни айтиб бериш билан чарчаб қоларди. Лекин болалар яна ҳикоя айтиб беришга мажбур қилардилар, айниқса Икромхўжа кўпроқ ҳикоя айттириш учун уни қийнади, баъзан унинг боши ва оёғи остидаги ёстиқларни олиб қочарди. Бундай вақтларда кампир гавдасининг мувозанати бузилиб, ҳамма оғирлик белига юкланиб, азобланар эди.

Бундай мавридларда кампир ўзини шундай шум болалар қўлидан қутқазмиш учун «Дев, пари ва ажиналар» тўғрисидаги қўрқинчли ҳикояларни айтишга киришарди. Бундай эртақларни эшита бошлагач, болалар қўрқишиб, қочиб кетишарди. Кампир тинчланиб бош ва оёғи остида баланд ёстиқларни қўйгани ҳолда чалқанча ётарди.

Айниқса «Етти бошли дев» эртағи жуда қўрқинчли эди. «Болаларни ўғирлаб ейдиган у ёвуз дев» охирда «Қоф» тоғида Рустами Достон қўлига тушиб, ўз қилмишига яраша жазоланиб ўлдирилса ҳам, эртақнинг бош қисми жуда ваҳимали эди. Болалар орасидан ёлғиз мен у эртақни охиригача эшитганман. Мен Улуғ Ватан уруши йилларида Гитлер ва фашистларни ўша «Етти бошли дев»га ўхшатиб, уларни замон «Рустами Достони» — Қизил Армия қўлига тушириб ўлдиртирган эдим. (Бу ҳикоя ўша вақтларда «Ленин йўли», «Тожикистони Сурх» ва «Коммунист Таджикистана» газеталарида босилган.)

Қатта ёшли хотинлардан Султонпошша номли Иброҳимхўжанинг хотини «Дев, ажина» эртақларини эшитишга кўп қизиқарди. Султонпошшанинг уйи ва супаси Тўтапошшаники билан ёнма-ён эди. Ёз кечаларида буларнинг ҳар бири ўз супасида ётарди. Оддий эртақларни эшитишга Султонпошшанинг ҳаваси йўқ эди. Аммо кам-

пир «дев», «ажина» эртақларини айта бошлагач, у ўрнидан туриб келиб, кампирнинг олдида ўтирар ва кампирни бундай эртақлардан кўпроқ айтиб беришга қизиқтирарди. Султонпошша кампирдан эшитган эртақларга ўзидан баъзи гаплар қўшиб, айтиб бериб, хотин-қиз ва болаларни қўрқитишга интиларди. Айтишига кўра, у кўп «дев, ажиналар»ни ва жумладан «етти бошли дев»ни кўрган эмиш. У, «амаки бобом (у ўз қайинотаси бўлган тўқсон яшар Абдуллахўжани шундай деб атарди) нинг меҳмонхонаси орқасида «Етти бошли дев» бор,— деди. У,— аввал қора мушук суратида кўринади, сўнгра ит, бўри ва эшак каби турли ҳайвонлар шаклига киради. Ундан кейин қора ҳам ваҳимали одам суратига кириб, етти бош чиқариб, бўйи осмонга қараб чўзилиб кета беради, охирида боши осмонга етиб, суйкалаб туради. Мана шу вақтда кўзига бирон одам, айниқса, болалар кўринса, тутиб олиб осмонга суйкаб, офтобда пишириб ейди.

— Сиз уни кўрганда, у сизни кўрмаган бўлса кераки, тутиб пишириб емапти?— деб сўрадим ундан.

— Мулла амакинг (эри Иброҳимхўжани айтмоқчи бўлади) менга «исми аъзам»ни ўргатганлар. Мен у «дев»ни кўрган вақтимда, дарров ўша дуони ўқийман. Шунинг учун у менга зарар етказолмайди,— деди. Яна:

— Дев, ажина тўғрисида эшитган гапларингни бирор кишига айта кўрма! Чунки у вақтда сенга зарар етказадди,— деб қўйди.

— Тўтапошша дев, ажина тўғрисида кўп гапиради, девлар нега унга зарар етказмайдилар?— деб сўрадим.

— Тўтапошша ҳам мен каби «исми аъзам»ни билгани учун девлар унга ҳам зарар етказа олмайдилар,— деди Султонпошша ишонтирарли оҳанг билан.

Мен бу гапларнинг таъсири билан кўрқоқ бўлиб қолдим. Кеча қоронғилашган ҳамон кўзимга кўринган ҳар бир нарсани «дев», «ажина» деб ўйлардим. Султонпошша «дев», «ажина» тўғрисида эшитган гапларни бошқаларга сўзлашни ман қилган сабабли, бу гапларни ота-онамга ҳам айтмас эдим.

«ДЕВ, АЖИНА ВА АЖДАРҲО»

«Девбандлар» ва дуохонларнинг қишлоғи бўлган Соктареда умуман «дев», «ажина» ва «аждарҳо» тўғрисида эртақ кўп эди. Ҳовлимизнинг шимоли ғарбида биз-

дан унча узоқ бўлмаган бир мазор бор эди (бу мазор ҳали ҳам бор). Бу мазор баланд ва кенг бир тепадан иборат бўлиб, усти ва тевараги қабрлар билан тўла.

Бу тепанинг шимоли ғарбий ён бағрида бир ғор бор эди. Афсонапарастлар: «У ғорда аждарҳо бор, ҳар кеча одамлар ётгандан кейин уясида чикиб, тўғри Зарафшон дарёси бўйига боради ва сувга тушиб, қўйи лабини дарёнинг остига ёпиштириб, юқори лабини сувнинг юзида тутиб туради, шундай бўлиб, дарёнинг бир томчи суви ҳам қўйига оқмай, ҳаммаси унинг ичига қўйилади. Аждарҳо шу йўсинда сув ичиб қонганидан кейин сув “У, ўз оқимига қўйиб юбориб, ўз уясига қайтади» дейишарди.

Ҳалиги афсонапарастларнинг айтишларига кўра, аждарҳо сув бўйига бориб келишида, йўлида бирор одам дуч келса, уни тириклар ютиб юборармиш. Аждарҳо ҳар бир жонзоддан кучли бўлиб, у ёлғиз шамолдан қўрқар эмиш. Қаттиқ шамол қўзғолган вақтларда у ғувиллаб, увиллашга киришар эмиш.

Мен у вақтларда бу гапларга ишонар эдим, ҳақиқатан ҳам қаттиқ шамол вақтларида у ғордан ғувиллаш садоси эшитиларди.

У мазорнинг ғарб томонида пастаккина бир тепа бўлиб, бу тепага «келгинди» одамларнинг ўлиги кўмилганидан, уни «Ғарибмазор» деб атардилар. «Ғарибмазор»нинг усти ва тевараги тиканли, катта-катта чангаллар билан қопланган эди. Кечалари у чангаллар орасидан ҳам увиллаш товуши эшитиларди.

Афсонапарастлар «шу чангаллар орасида девлар, ажиналар уя қўйган ва увиллаш товуши уларнинг товуши» дер эдилар. Мен у чангаллардан ҳам ёмон қўрқардим.

Ёз кунларининг бирида онам ота-онасини кўриб келиш учун Маҳаллаи Боло қишлоғига кетди, акам у билан бирга эди. Соктаредаги ҳовлимизда отам билан мен қолган эдим.

Отам томорқадаги ёш ўрик ниҳоллари орасига буғдой эккан эди. У вақтдаги деҳқонлар буғдой ёки арпаси ўриб олинган ерларни экинлардан қолган хас-хашак бир томонга тўпланиб, супуриб олишга осон бўлсин деб, шамол кунларида суғорардилар.

Уша кечаларнинг бирида шамол қўзғалган вақтда отам буғдойи ўриб олинган ҳалиги майдончага сув қўйди. Лекин ер сувга тўймасдан аввал шамол тинди. У, ер

сувга тўйгандан кейин, отам дарахтдан бир шох синдириб олиб, томорқага ўтиб, суғорилган ердаги сувни шох билан қўзгаб, хас-хашакларни бир томонга тўплашга киришди. Мен ҳовли юзида супада ёлғиз қолдим.

Отам мендан узоқлашгандан кейин Султонпошшанинг «Етти бошли дев» тўғрисидаги гаплари эсимга тушиб, қўрқа бошладим. Шу вақт супа остида ўйнаб юрган бир мушук кўзимга кўринди. Бирпасдан кейин у ерда итлар, эшаклар пайдо бўлди. Эшаклар орасида чиройли хўтикчалар ҳам бор эди ва мен бундай хўтикчалардан бирини қўлга киргизиб, миниб юришни доимо орзу қилардим.

Мен гўзал хўтикчалар томошасига берилиб кетган эрдда у ҳайвонларнинг барчаси бир жойга тўпланиб, етти бошли қора бир одам шаклига кирдилар ва у одамнинг боши гўёки осмонга чўзилиб кетмоқда эди. Султонпошшанинг айтган нишоналарига кўра менинг фикримча у нарса «етти бошли дев» эди. Мен бу фикр билан қаттиқ қўрқиб: «Вой ўлдим!» деб ҳайқариб, турган жойимда чалқанча йиқилдим.

— Нима гап? Нима бўлди?— деб югуриб келган отам, юзим ва кўкрагимга совуқ сув сепиб, мени тургизди. Мен кўзимни очиб, супа остига қарадим, у ерда ҳеч нарса кўринмади. Менинг фикримча, отамнинг овози эшитилиши билан «етти бошли дев» қочиб кетган экан.

Отам мени ҳушимга келтиргандан кейин нима бўлганини сўради. Мен унга ҳалиги кўзимга кўринган нарсаларни айтиб, «қора одам»нинг «етти бошли дев» эканини Султонпошшанинг сўзи билан таъкидладим.

Отам менинг бу гапларимни кула-кула эшитди, сўнг-ра жиддий вазият олиб, сўзга киришди:

— Шайх Саъдий деган катта билимдон бир киши биздан бир неча юз йил илгари ўтганлар,— деди отам,— у киши «Дев одамнинг ишига аралашмайди — зарар етказмайди, қўрқма! Балки девга ўхшаган одамлардан қўрқ!» мазмунда қуйидаги гапларни айтганлар:

«Дев бо одам наёмезад, матарс!

Бал битарс аз одамони девсор!»

— Шайх Саъдий ёлғон гапирадиган одам эмас эдилар, у кишининг гапларига таяниб аниқ билки, дев, ажина каби нарсалар одамга зарар етказа олмайди ва ҳар бир нарсадан одам кучли. Ҳар вақт, ҳар нарса кў-

зингга кўринса, қўрқма, Шайх Саъдийнинг юқоридаги гапларини эсингда тут!

— Девсор (девга ўхшаган) одамлар қандай одамлар?— деб сўрадим отамдан.

— Девга ўхшаган одамлар,— деди отам,— ҳар жойда топилади. Аммо бизнинг қишлоқда ундай одамлар кўп: дуохонликни касб қилиб олиб, ўзларига «Девбанд»— дев боғловчи лақабини таққан одамлар девга ўхшаган одамлардирлар. Улар аввал одамларни девдан, ажинадан қўрқитадилар, сўнгра «Биз девни боғлаймиз, ажинани қувамиз» деб уларга фириб бериб, пулларини оладилар.

Отам хаёлга чўмгандай бир оз жим турди, сўнгра яна давом этди:

— Амакиваччанг Иброҳимхўжа ҳам девсор бўлган, унинг хотини Султонпошша ҳам эрига ёрдам бермоқчи бўлиб, девсорликни машқ қилаётир. Сен бундан буён унинг олдига борма, унинг эртақларига қулоқ солма! Дев, ажина тўғрисида гапирса, гапларига ишонма ва менга келиб айт!— деди-да, сўзида давом этиб:

— Сени қўрқитиб, «бу гапларни ота-онангга айтма!» деганидан унинг фирибгарлигини тушуниб ол! Чунки у менинг дев, ажиналардан қўрқмаслигимни билади, «Агар бу гапларимни отаси эшитса, мени расво қилади» деб қўрқади,— деди.

Отамнинг бу гапларидан мен оз бўлса-да, дев ва ажиналардан қўрқмайдиган бўлдим. Аммо, фор ва аждарҳонинг воқеаси, «Ғарибмозор» чангалзори ажинахоналиги кўнглимга шубҳа соларди, чунки мен фордаги ғувиллашни ва чангалдаги увиллашни ўз қулоғим билан эшитган эдим. Шунинг учун у ҳодисаларнинг нималигини отамдан сўрадим.

— «Ғарибмозор» чангалзоридан эшитиладиган товушлар у ерда уя қилган шоғолларнинг увиллаши,— деди отам,— ўтган қиш икки товуғимизни олиб кетган шоғоллар ҳам ўша шоғоллардан. Фордан эшитиладиган ғувиллашнинг сабабини эртага тушунтириб бераман, энди ётиш керак.

Биз ётдик, лекин мени уйқу элтмас эди, кўзим юмилиши билан босиринқиб сесканиб кетардим. Отам бу аҳволдан хабар топиб, қўлини устимга қўйди-да, ҳар бир сесканганимда: «Қўрқма, мен ёнингдаман!» деб огоҳлантириб турди...

Эртасига отам мени «Аждарҳо уяси бўлган» ғорни кўрсатишга олиб бормоқчи бўлди. Лекин жўнашдан илгари олдимга бир бўш кўзани келтириб:

— Оғзингни кўза оғзига яқинлаштириб, қаттиқ пуфла!— деди. Пуфладим. Кўзанинг ичидан ғувиллаш товуши эшитилди. Отам диққатимни пуфлаш натижасида эшитилган ана шу ғувиллаш товушига тортиб:

— Мана шу ҳолни эсингдан чиқарма! Ғорнинг сирини англаш учун сенга керак бўлади,— деди.

Отам мени ғорга бошлаб борди. Мен шу вақтгача «аждарҳо» дан қўрқиб ғорнинг яқинига бормаган эдим. У кун бўлса, ғорнинг жойи ва ўзининг тузилишини тузуккина кўрдим. Тепанинг шимоли ғарбий бурчагида ердан беш метрча юқорироқда ёнбағирни айвон шаклида ковлаганлар, ковланган жой ўпирилиб кетмасин деб ўрталигига пишиқ ғишдан бир устун қуриб, унинг бошини айвон шифтига тираб қўйганлар. Айвоннинг тўрида — тепанинг бағрида қазилган ёки табиий тарзда пайдо бўлган бир ғор бор эди. Ғорнинг оғзи кенгроқ бўлса ҳам, ичи сув қудуқлари кенглигида чуқурланиб кетарди, аммо унинг ичи қудуқларникидай тик пастга қараб кетмай, нишаб бир йўлак каби тепанинг ўртасига қараб пастланиб кетарди.

Отам у ердаги ғорнинг тузилишини бирма-бир менга кўрсатганидан кейин:

— Қаттиқ шамол қўзғалган вақтларда, айвонга келиб тиқилади, қаршида чиқиш йўли бўлмаганлиги учун бор кучи билан ғорнинг ичига уриб киради, ғорнинг ҳам олди тўсилган ва чиқишга мажбур бўлади. Қаттиқ шамолнинг ана шундай зўр билан ғорга кириб қайтиб чиқишидан ғувиллаш товуши эшитилади,— деди.

Отам кўзага пуфлаганимни ва ундан ғувиллаб овоз чиққанини менга эслатгандан кейин, давом этди:

— Пуфлаганингда кўзадан қандай товуш чиққанини ўзинг кўрдинг. Шамолнинг кучи бўлса сенинг пуфлашингдан миллион баравар зўр бўлгани каби ғорнинг кенглиги ва чуқурлиги ҳам бизнинг кўзаникидан минглар марта ортиқдир. Шунинг учун қаттиқ ва кучли шамол эсганда, ғордан қўрқинчли товуш эшитилади, бу ерда на аждарҳо бор ва на унинг овози,— деди.

Отам бир оз жим тургандан кейин:

— Яна бир нарсани сенга уқдириб ўтай,— деб сўзга киришди,— «аждарҳо»нинг кечалар уясидан чиқиб Зарафшон бўйига бориб сув ичиб келиши тўғрисидаги гаплар бўлса, ана шу ёрнинг ғувиллашига боғлаб тўқилган аҳмоқона эртақлардандир.

Отам «дев», «ажина» каби афсонавий «жонзод»ларнинг борлигига ишонарди. Унинг фарқи ўша замондаги бошқа одамлардан шунда эдики, у, «дев», «ажина» одамга зарар етказа олмайди, дер эди. Бунга ҳам далили юқорида нақл қилинган Саъдий Шерозийнинг шеъри эди. Шундай бўлса ҳам у ўзининг ўша озгина очилган фикри билан мени «дев» ва «ажина»лардан қўрқишдан қутқазса билиши менинг ўсишимда катта фойда берди. Мен ўша кундан бошлаб на «дев», на «ажина»дан қўрқардим ва на қоронғи кечалардаги ёлғизликдан. Ҳатто, бир оз улғайганимдан кейин қишлоқ болалари билан гаров боғлаб, бир қоронғи кечада «Ғарибмозор» чангалзорига бориб, дарахтлардан бир неча новда кесиб, у ерга пичоқ қадаб келдим. (Мен бу эсдалигимга бошқа бир неча шу мавзудаги эсдаликларимни қўшиб, биринчи марта 1928 йилда «Раҳбари дониш» журналида босилган «Аҳмади девбанд» номли очеркни ёзганман.)

Уша йилнинг кузида отам Устахўжа билан маслаҳатлашиб, катта ўғилларини Бухорога юбориб, ўқитмоқчи бўлди. Бухоро мадрасаларида дарслар бошланишидан бир неча кун аввал — сентябрь ойининг бошларида отам Устахўжанинг катта ўғли Сайид Акбар билан акам Муҳиддинни шаҳарга олиб бориб, мадрасага жойлаштириб келди. Тажрибасиз, шаҳарни кўрмаган бу болаларга раҳбарлик қилишни отам кўп йиллардан бери мадрасада турадиган мулла Деҳқон номли тоғамга топширди.

Бу воқеадан кейин мен оилада якка ўғил ва бирдан-бир дастёр бўлиб қолдим. Бу вақтларда Сирожиддин номли бир укам бўлса ҳам, у ҳали жуда кичик ва отамнинг гапига кўра ҳали «фарзандлар қаторига кирмаган» эди. Шунинг учун мен ота-онамга қўлимдан келганча ёрдам беришга ва акамнинг йўқлигини сездирмасликка уринардим.

Уша йил куздан кейин «Ғарибмозор» даги шоғоллар қишлоқ товуқларига ҳужум қила бошладилар. Бу ҳужумларнинг биринчи қурбонлари, ҳовлилари қишлоқнинг шимол томонида бўлиб, экинзорлар орқали шоғол-

хонага туташган бизнинг ва қўшниларимизнинг товуқлари бўла бошлади. Шунинг учун отам ўша қиш Маҳаллаи Боло қишлоғидан — чўпон тоғамдан чўпон ити зотидан бўлган олти ойлик Хайбар номли бир итни келтирди. Бу ит келгандан кейин бизнинг товуқлар тинчиб қолди.

Х А Й Б А Р

Хайбар зийрак ит эди, оз вақтда у бизнинг гапларимизнинг ҳаммасини тушунадиган, ўзининг асосий вазифаси нималигини биладиган ва у вазифани муваффақият билан бажарадиган бўлиб қолди. У билиб олдики, бу хонадонда асосий хавф товуқлар учун бўлиб, у ҳам шоғоллардан, шунинг учун ҳар кеча товуқлар ётадиган дарахтларнинг тагида ётар ва гоҳ-гоҳ боқча томонига чиқиб шоғоллар келадиган йўлни текшириб келарди.

Баҳор кунлари, ўриклари гуллаган, кечалар қисқариб, кундузлар узая бошлаган эди. Ўша кунларнинг бирида отам тонг ёримасдан ўрнидан туриб мачитга чиқиб кетди. Мен уйғонган бўлсам ҳам, ўрнимдан туришга эриниб, чўзилиб ётмоқда эдим. Шу вақтда товуқларнинг қақалашгани, бир товуқнинг «қақ» деб жим бўлганини ва буларнинг орқасида оғир бир нарсанинг томдан ерга тушган садосини эшитдим.

Мен дарров ўрнимдан туриб, кийиниб, ҳовли юзига тушиб, Хайбарни чақирдим, Хайбар у атрофда йўқ экан. Дарахт остига бориб, товуқларни санаб кўрдим, бир товуқ йўқ эди. Бундан бир товуқни шоғол олиб кетганлиги маълум бўлди. Мен боқча томонига ўтиб, у ердан далага чиқдим. Энди тонг отган ва ҳар нарса узоқда бўлса ҳам, кўзга чалинарди. Мен ўзимдан икки юз метрча узоқликда турган Хайбарни кўрдим, у ҳовлимиз томонига қараб турарди. У ҳам мени кўрди ва мени ўз томонига чақиргандай бўлиб, махсус оҳанг билан гингширди. Аммо мен унинг чақиршига эътибор бермай, турган жойимда туравердим.

Мен олдин бормагач, Хайбар оғзи билан бир нарсани ердан кўтариб ҳовли томонга кела берди. Аммо, орадаги йўлнинг ярмисини босгандан кейин оғзидаги нарсани ерга қўйди-да, орқасига қайтиб, у томонларни диққат билан кўздан кечиргандан кейин, ўқдай отилиб

олдимга келди, этагимдан тишлаб тортиб, махсус овоз билан ингиллади. Сўнгра этагимни қўйиб юбориб, орқага қайтиб, келгандаги тезлиги билан ерга қўйган нарсаси олдига бориб турди.

Мен итнинг бу ҳаракатларидан товуқни шоғол чангалидан қутқазганлигини пайқадим. Аммо, ўзи кўтариб келтиришни товуқ ҳаёти учун хавfli деб билганидан бўлса керакки, бу вазифани менга юкламоқчи бўлган. Мен шундай мулоҳаза билан итнинг олдига бордим.

Ҳақиқатан ҳам товуқ унинг олдида, ерда ётган эди, унинг орқасида, қорнида ва ўмизидида шоғолнинг тиш ва тирноқларининг изи кўринарди.

Мен товуқни олиб, уйга қайтдим. Олдимда Хайбар ўйнаб, қувониб бормоқда эди. Уйга, онамнинг олдига етиб борганимизда Хайбар ерга ағанаб, қўйруғини силкита бошлади, у гўё товуқнинг шоғол чангалига тушишига сабаб бўлган ўзининг вазифасига бўш қарагани — гуноҳи учун онамга узр айтиб, ундан кечиришни сўрар ва айни замонда уни шоғол чангалидан қутқаза олгани учун қувонарди.

Хайбар одати бўйича, ҳар кеча отам уйдан чиққунча ухламас, тонг ёриша бошлаб отам чиққандан кейин у хотиржам бўлиб беда босилган дўконхона томига чиқиб ухларди.

Доимо товуқларни кузатиб, фақат Хайбардан кўрқиб, уларга яқинлаша олмаган шоғол, итнинг бу одатини ўрганиб олган бўлса керакки, у кеча ит ётгандан кейин тонг ёришган бўлса-да, келиб товуқни олишга журъат қилган.

Хайбар шоғолнинг бу фирибгарлик билан қилган ҳужумидан хабардор бўлганидан кейин тонг оқариши билан томга чиқмайдиган ва товуқлар дарахтдан тушиб, уйдагиларнинг барчаси ҳовли юзига чиққунча пойлоқчилик вазифасини ўтаб турадиган бўлди.

Хайбар жуда орли ит эди. Бир кун қозон бошига келиб бир товоқни искаган, буни кўриб онам уни бир урган. Шу билан у аразлаб овқат емаган. У, бу ҳодисадан кейин кундузлари ўзини ҳеч бир кишига кўрсатмай личанлар орасида ётар, аммо кечалари дарахт остига тушиб, товуқларга соқчилик қилар эди. Онам отамга Хайбарнинг касал бўлганлигини ва овқат емаётганлигини хабар берди. Бу хабар мени ташвишга солди, чунки мен унга меҳр қўйган, айниқса товуқ ва шоғол воқеасидан

кейин унга муҳаббатим ортган эди. Шунинг учун бу хабарни эшитганим ҳамон бир бурда нон олиб, унинг олдига «касал кўрди»га бордим.

У мен берган нонни еди ва қуйруғини ликиллашиб, яна нон сўрагандай бўлиб турди. Мен бу ҳолни ота-онамга хабар бердим. Отам онамга:

— Сен ҳам итга бир бурда нон олиб бориб бер,— деди,— қани, ейдими?

Аmmo ит онам берган нонни емадигина эмас, унга қарамади ҳам. Мен иккинчи марта нон бердим, уни ҳам еди. Отам бу ҳолни кўриб онамга:

— Хайбар сендан аразлаган, бунинг сабаби нима?— деди.

Онам қозон бошидан уни қувганини ҳикоя қилди.

— Ундай бўлса, ит сендан аразлашга ҳақли,— деди отам,— чунки бу чўпон ити зотидан. Чўпонлар итнинг қозон-товоқ бошига келишини тақиқламайдилар. Сен унга бу ҳаракати нотўғрилигини яхши тил ва юмшоқ ишора билан тушунтиришинг керак эди. Модомики, сен уни билмасдан қилган бу ҳаракати учун урибсан, у сендан ранжиган.

Ит ҳақиқатан ҳам қаттиқ ранжиган экан, бир неча кун онамнинг қўлидан овқат емади. Онам алдаб-сулдаб, ялиниб-ёлвориб, зўрға уни ўзига ром қилди. (Мен бу итнинг характерини ўз номи билан «Қуллар» романида акс эттирганман.)

ОТАМНИНГ АМАКИСИ — АБДУЛЛАХУЖА

Биз Соктарегга кўчиб келгач, отам онамга ҳар нарса пиширганда ундан бир коса амакисига беришни унутмасликни буюрди ва менга ҳар вақт ошни унга чиқариб беришни, обдастасидан ҳаминша хабардор бўлиб туришни, обдаста бўшаганида, дарров уни тўлдириб олиб бориб хонасига киритиб қўйишни тайинлади.

Шунинг учун мен кунда неча марта унинг ёнига чиқардим. Мен «Амаки бобо!» деб атайдиган бу чол новча, ориқ, буғдой ранг, тўқсон яшар бўлгани ҳолда унча оқармаган соқоли ўртача бўлиб, қоши қуюқ ва узун эди. Қошларининг узунлиги шу даража эдики, кўзларини ёпиб турар, агар у бирор киши ё бирор нарсага қа-

рамоқчи бўлса, бармоғининг орқаси билан қошларини юқорига кўтариб, кўз олдини очиб қарар эди.

Аммо у ҳеч кимга қарамас, гапирмас ва хонасининг бурчагида жим ўтирар ёки ётарди. У шу даражада қарилигига қарамай, кучли эди, кунда бир неча бор чиқиб ҳовлида юрар, ҳаво олар, сўнгра яна ётоқхонасига кириб чўзиларди.

Уни умрида касал бўлмаган дердилар. Улар чоғида ҳам касал бўлмади. Бир куни кечқурун мен ош олиб чиқиб, олдига қўйдим, обдастасини тўлдирдим, эртасига сут, нон олиб чиқдим. У чўзилиб ётарди. Бўшаган коса ҳам унинг олдида эди.

Мен мушук тегмасин деб овқатни унинг олдига қўймай, қайтариб олиб бориб, унинг ухлаб ётганини отамга айтдим.

— У бу вақтда ётмас, ҳар куни эрталаб барвақт офтоб чиқмасдан икки соат аввал уйғонарди. Бориб хабар олиш керак,— деган ҳолда отам ўрнидан турди.

Мен ҳам эргашиб чиқдим. Отам эшик олдида турган обдастани кўтариб кўриб:

— Бу бўш, эрталаб турган экан,— деди. Отам чолнинг олдига бориб ўтирди. Аввал унинг биллагини, сўнгра юрагини тутиб кўрди-да:

— Улибди, ҳозиргина ўлибди, ҳали бадани иссиқ,— деди.

Отам мени Устахўжани айтиб келишга юборди, айтиб келдим. Улар биргалашиб ўликнинг қаддини ростлаб, энгаҳини боғладилар. Уғли уйда йўқ, қаердалиги ҳам маълум эмас эди. Шунинг учун отам билан Устахўжа халқни хабарлади. Жаноза ва кўмиш учун керак бўлган нарсани ҳам икковлари тайёрладилар.

Пешиндан кейин тобутни мачит ҳовлисига олиб чиқиб, жаноза ўқидилар. Жанозадан кейин тобутни кўтараётганда, халқ талашиб-тортишиб тобут атрофидаги газламани юлиб, йиртиб парча-парча қилиб олдилар.

Мен отамдан бунинг сабабини сўрадим.

— Тобут атрофига тортилган газламани «табаррук» деб йиртиб оладилар, аҳмоқлар,— деди отам.— Ҳолбуки шу одамлар у бир неча йилдан бери ҳовлидан чиқолмай ётганида бирор марта ҳам ҳолидан хабар олмаган эдилар. У ўлгандан кейин, мен ўз уйимдан чиқариб, унинг тобутига кўклаганим газлама булар учун табаррук бўлди.

УСТА АМАКИ

Устахўжани мен «Уста амаки» дер эдим. Қиш вақтида бинокорлик ишлари ётганди. Уста амаки ташқари ҳовлисида бир айвончанинг остида эшик ясаш билан машғул эди. У сада ёғочлардан тилинган тахталарни йўниб, силлиқлаб шундай жилолантирардики, бир оз хирароқ бўлса ҳам, унда ҳар нарсанинг акси кўринарди. «Темир тахта» деб аталиши мумкин бўлган қаттиқ тахталарга у турли-туман «пўлат қаламлар» билан ҳар хил ўйма ва бўртма нақшлар соларди. Унинг бундай нақшлари моҳир рассомлар томонидан қилқалам билан қозга чизилган нозик нақшлар каби гўзал кўринарди.

Унинг пешонаси очиқ, муомаласи яхши ва бир даража қизиқчи ҳам эди. У, камтар бўлиб, ҳеч кимга катталиқ қилмас, яхши муомаласини катта-кичикдан аямас, ёш бола бўлганимга қарамай, менга ҳам жиддий қарар, иш тўғрисидаги сўроқларимга батафсил жавоблар берар, ўз санъатининг нозикликларини менга тушунтиришга интиларди.

Менингча, зериктирувчи бу касб, уни сира зериктирмас, тонг отгандан бошлаб, кечқурун — қош қорайгунча ўз иши устидан силжимасди.

Мен ҳар куни унинг олдига бориб ўтирар ва ишлаётган ишини диққат билан кузатиб турардим. Бир кун ундан:

— Уста амаки, сиз бу қадар ҳунарни кимдан ўргандингиз? Қимга шогирд бўлгансиз?— деб сўрадим.

— Қариндошларимизнинг ҳаммалари,— деди у,— дурадгорликни биладилар, кўрмайсанми, отанг уста, амакинг уста, амаки бобонг ҳам уста эди, менинг ота-бобом ҳам уста эдилар. Аммо уларнинг ҳеч биттаси бировга шогирд бўлмаган, бир-бирларидан кўриб ўргана берганлар. Ундан кейин ўз қобилиятларига қараб, баъзилари моҳир ҳунарманд, баъзилари ўртача ва баъзилари паст ҳунарманд бўлганлар..

Уста амаки ўяётган нақшларига пуфлаб, тарошланган ёғоч майдаларини туширгандан кейин, гапни ўз устига буриб давом этди:

— Мен ҳам теша тутиш ва ёғоч йўнишни ота-бобомнинг ишларига қараб ўргандим, сўнгра ўз ақлимни ишлатиб, ҳунаримни такомиллаштира бордим. Уймакорликда мен биринчи намуналарни ўзимизнинг мозори-

миздаги тошлардан олдим, сўнгра ўз фикрим билан гўзал ва шинам нақшлар ўйлаб чиқардим. Эски усталардан қолган нақшларга янгиликлар қўшиб, қайта ишладим.

Уста амаки бир нафас жим бўлиб, ишлаётган ишини қўйиб, жузгири (папкаси)ни очиб, ундан бир қоғозни олиб, менга кўрсатиб, сўзида давом этди:

— Бу ишни «дувоздаҳ гиреҳ» дейдилар,— деди, сўнгра бошқа бир қоғозни олиб кўрсатиб,— бу ҳам ўша «дувоздаҳ гиреҳ»нинг ўзи, фақат фарқи шундаки, бунинг гиреҳлари (тугунлари) орасига юлдузлар ва бодомча нақшлар киргизилган. Бунинг аввалгидан кўркамлигини, жозибадорлигини ўзинг ҳам кўраётирсан. Ана шу янги нозикликларни эски нақшга мен қўшдим.

Уста амаки ҳалиги қоғозларни жузгирига солиб қўйиб, яна давом этди:

— Агар шогирд ўз устасининг ҳунарини ўрганибгина қаноат ҳосил қилсайди, дунёда ҳеч бир ҳунар олдин босмасди. Ҳар бир ҳунарни ривожлантирувчи шундай шогирдлардирларки, улар усталаридан ўрганган ҳунарлари устига ўз ақлларида янги нарса топиб қўшадилар,— деди.

Уста амаки ўзининг кичик ўғли — Икромхўжани ҳунарманд қилмоқчи эди. Аммо, ўғли ўргатган нарсаларини ўрганишга унамас ва машқ учун отаси буюрган ишларни атайин бузарди.

Уста амаки бир кун отамга ўз ўғилларидан шикоят қилиб:

— Сайид Акбар ўз номига мувофиқ¹,— деди у,— бўйининг ўсишидан ортиқроқ улғайиб кетаётир. Бўйи менинг бўйимга баравар бўлгунча кибри осмонга етар деб қўрқаман. У ҳунар ўрганишга бўйсунмади. Мен ҳам «хўп, майли, одам бўлишни истамас экан, борсин, мулла-пулла бўлсин» деб уни ўқишга қўйдим. Бу кичкинаси бўлса, яна бошқа бир тулпор бўлиб чиқди: ўзим икки йил ўқитдим, уч йил мактабга қўйдим, зўрга чаласавод бўлди. Ҳунар ўрганишни сира бўйнига олмайди. Энди бу, на одам бўлади ва на мулла, бора-бора эшак бўлмаса деб қўрқаман.

— Мулла бўлганидан кўра эшак бўлган яхшироқ,— деб жавоб берди отам.

¹ Акбар — арабча сўз бўлиб, маъноси ҳаммадан катта, ҳаммадан улкан демакдир.

Ҳақиқатда ҳам Икромхўжа бўйни йўгон бир бола эди: бир кун отаси бир тахтага «ислимий» нақшини чизиб бериб, қаерини ўйиш, қаерини ўз ҳолича қўйиш кераклигини кўрсатиб, уни машқ қилишга буюрди.

Аммо Икромхўжа машқ вақтида ўз ҳолича қолдириш керак бўлган жойларни ўйиб, ўйиш керак бўлган жойларни ўз ҳолича қолдирди. Мен отаси берган кўрсатмани унга эслатганимда, «сен билмайсан, менга ўргатма! Қандай ишлаш кераклигини ўзим яхши биламан» деди.

У ишни тамомлаб, отасига кўрсатганида, у ғазабланди, пойтешага соп қилиш учун йўнаётган ёғочини ўқталиб ўғлига хитоб қилди:

— Қоч, йўқол! Бўлмаса тушириб қоламан!

Икромхўжа нарироқ бориб, ичкари ҳовлининг йўлагида тўхтади. Уста амаки ундан бир неча қадам бериди туриб, урадигандай бўлиб, ўқталиб, тагин такрорлади:

— Қоч, йўқол! Бўлмаса тушириб қоламан!

Икромхўжа ичкари ҳовлига қочиб кириб кетди, отаси ҳам уни қувиб борди. Мен ҳам, ўзимча: «Агар Уста амаки шу ёғоч билан урса, ўғлини майиб қилади», деб кўрқиб, уларнинг кетидан:

— Амакижон, урманг, тавба қилади,— деб югурдим.

Лекин Уста амаки урмади, ўғли тўхтагандан кейин, ўзи ундан узоқроқда туриб, ҳалиги буйруқни такрорлади. Шундай қилиб, ота-ўғил боқчага, у ердан далага чиқиб, қочиш-қувишни давом этдирдилар. Баъзан Уста амаки ерга ўтириб, нафасини ростлаб олар, тагин ҳалиги буйруқни такрорлаб, қувишга киришарди. Мен ҳам «Амакижон, урманг!» деб уларнинг кетидан борардим.

Энг охирда Уста амаки бир ерда ўтириб олиб, нафасини ростлагандан кейин ўғлига хитоб қилиб:

— Кел, энди, урмайман, ғазабим босилди. Бундан кейин ишингни билиб қил!— деди-да, уйга қайтди ва мен ҳам унга эргашдим.

Қайтишда у менга:

— «Амаким Икром акамни уради» деб кўрқингми? Йўқ, мен уни урмоқчи эмасдим, урмайман ҳам. Эшак ўз боласини урмайди, йиртқич ҳайвонлар ҳам ўз болаларини урмайдилар, одам нега ўз боласини урар экан? Мен ҳунар ўргансин деб унга пўписа қилдим,— деди ва бирпасдан кейин,— менинг бу ишимни отангга айта кўрмаки, мендан кулади,— деб қўйди.

Уста амаки отам билан қариндошлиқдан ташқари икковлари бир-бирлари билан яқин ва қалин дўст эдилар. Улар бир-бирларини «жўра» дердилар. Ҳар икковларининг айрим одамлар ҳақидаги фикр ва ақидалари бир эди.

Фақат буларнинг бир-бирларидан фарқлари қуйидагича эди: Уста амаки чучук тилли, хушмуомала ва қизиқчиною бўлиб, айрим одамларнинг ёмон қилиқларини ўз юзларига ширин тил билан, аммо маъно жиҳатидан аччиқ қилиб очиб ташлар эди. Чунончи, Азизхўжа деган дуохон қўшнимиз бор эди. У ўз уйида жинниларни ҳам сақлаб дуо ўқирди. Унинг уч хотиндан уч ўғли бор эди. Биринчи ўғли — Эъломхўжани, онаси ўлганидан ва ўғай оналарининг чақиғида қолганидан бўлса керак, кўп урарди.

Бир кун Эъломхўжанинг ҳайқариб йиғлагани ва дод-фарёд қилгани эшитилди. Уста амаки ўғилни ота таёғидан қутқозиш учун Азизхўжанинг ҳовлисига кирди. Азизхўжа ўғлини дарахтга боғлаб, қамчи билан саваламоқда эди.

Уста амаки югуриб бориб, Азизхўжанинг қўлини тутиб, уни ўғлидан узоқлаштириб:

— Қўйинг, урманг, эшон эмаки, тавба қилади, бундан кейин сизнинг гапингиздан чиқмайди! Нима десангиз, шуни қилади,— деди.

— Бу жинни бўлипти, буни уриб, ақлга келтириш керак, бу тавба-павбани билмайди,— деб Уста амакининг қўлидан ўзини қутқозишга ва бориб ўғлини яна уришга интиларди.

— Эшон амаки, сиз қизиқ одам экансиз! Икки жиннини бир ҳовлида қўймайдиларми? Ҳолбуки, ўзимизнинг қишлоқда икки-уч жинни турадиган ўндан ортиқ ҳовли бор!

Уста амаки бу гапи билан Азизхўжанинг ўзини жинни деган ва бошқа «девбанд» ва дуохон эшонларга ҳам тош отган эди. Бу гапнинг маъносини Азизхўжа ҳам тушунарди, лекин юмшоқлик ва сўз ўйини билан айтилган бу гапларга у муносиб жавоб топа олмай, ўзини билиб, билмасликка уришга мажбур эди.

Менинг отам бир даража дағал ва қаттиқ сўзлик эди, ёмон одамларнинг ярамас ишларини қаттиқ ва аччиқ гаплар билан очиб ташлар ва уларнинг ранжиганига сира парво қилмас эди.

ЛУТФУЛЛА-ГУППОН¹

Соктаре қишлоғида Гўппон лақабли Лутфулла деган бир киши бор эди. Мен қанча ёш бўлсам ҳам, бу одам менинг диққатимни ўзига тортди.

Гўппон ўрта бўйли бўлиб, қош, кўз, соч, соқоли қора ва юзининг туси оловда қиздирилган мисга ўхшарди.

Бу киши кўринишда бўш ва дангасасимон бўлса ҳам, ҳақиқатда ғайратли ва ишчан, ҳатто чаққон ва лозим бўлган вақтда жуда эпчил бўлиб кетарди.

Лутфулла Авежўжа деган қўшнимизнинг хотини орқасидан келган ўғай ўғли эди. Авежўжа ерсиз деҳқон бўлиб, бошқаларга чорикорлик ва бухороликларча айтганда, «корандалик» қиларди.

Авежўжани қишлоқда «сергапу, камкор» (кўп гапириб, оз иш қиладиган) дердилар. У Лутфулланинг онасидан ўғил кўрган бўлиб, каттаси ўқир, кичиги мен билан тенгдош бўлиб, қўлидан ҳали ҳеч бир иш келмасди. Шунинг учун Авежўжа чорикорлик қиладиган йигирма танаб ерни Гўппоннинг ёлғиз ўзи экиб-тикиб, йиғиб, хўжайин билан ўғай отасига бўлиб берарди.

Соктаре деҳқонлари ва умуман у вақтдаги ишчан ғиждувонлик кетмонсиз деҳқонлар Устадўстбойнинг ҳар бири тўрт килограмм келадиган кетмонини ишлатардилар. Лутфулла-Гўппон ва бир неча бошқа деҳқонлар Устадўстбойга махсус буюртма тарзида ясаттириб олганлари беш килограммлик кетмон билан ишлардилар. Аммо, одамлар Гўппонни бошқа катта кетмонлилардан фарқ қилардилар, уни «девкор» (дев каби ишловчи) дердилар ва айтишларича, Лутфулла эртадан тушки овқат вақтигача ва тушдан оқшомгача ишлар, кечалари бўлса қўш қўшар, ер ҳайдар эди².

Гўппон ишда тўрт кишининг ишини қилгани каби, овқатда ҳам тўрт кишининг овқатини ерди, агар овқат ей-

¹ Гўппон сўзининг қайси тилданлигини ҳозиргача ҳам аниқлай олганим йўқ. Уша вақтларда бу сўзнинг маъносини отамдан сўраганимда фавқулодда «зўр-кучли» деган эди. Бу сўзнинг қадимги сўғд тилидан қолганини тахмин қилиш мумкин. Луғат китобларида бир «П» билан «гўпон» шакли бор, аммо унга чўпон деб маъно берганлар.

² Ғиждувон деҳқонлари апрелдан ноябргача «Ернинг нами учди, ҳўкиз зўриқадди» деб кундуз ер ҳайдамасдилар ва кечаси ҳайдалган ерга эрта билан — офтоб чиқишдан илгари мола босардилар.

ишга у билан гаров боғласалар, ўн кишининг овқатини ейишдан ҳам тоймас эди.

Бир кун мен қишлоғимиз ўртасидан ўтадиган Марзангон ариғи бўйида ўйнаб юардим. Абдушукурхўжа деган киши уч йигитни олиб келиб, Марзангонни боғлатиб ўз боғи ва ерига сув олмоқчи бўлди.

Ариқнинг ости қум, қирғоқлари қум аралаш тупроқ бўлиб, бу яқинларда чим топилмасди. Шунинг учун сув боғловчи йигитлар кўп қийналардилар ва ариққа ташланган тупроқни сув ювиб кетаверарди.

Шу вақтда қаёқдандир кифтида беш килолик кетмонни бўлгани ҳолда Лутфулла Гўппон келиб қолди. У, сув боғловчиларнинг ишини бир оз кўздан кечириб тургандан кейин Абдушукурхўжага қараб:

— Эшон амаки,— деди,— ёлғиз ўзим шу сувни боғлаб берсам, нима берасиз?

— Битта нон, бир сиқим мойли ҳолва,— деди Абдушукурхўжа.

Гўппон қабул қилди ва иштонидан бўлак кийимларини ечиб қўйиб ишга киришди. Аввал ариқнинг икки бетига икки тўда тупроқ тўплаб, хирмон қилиб қўйди, сўнгра сувга тушиб, бир томондаги тупроқни тортиб, ариқнинг учдан бирини боғлади, ундан кейин иккинчи томондаги тупроқни тортди. Шу билан ариқнинг учдан икки қисми боғланди.

Ишнинг зўри энди бошланган, сувнинг уч метр келадиган йўли торайиб, бир метрга келган ва оқим зўрайиб, икки томондаги бўш тупроқни ялаб кетмоқда эди.

Лекин Лутфулла фурсатни қочирмай, сув йўлига ёнбошлаб, кўндаланг ётиб олиб, боши ва елкаси билан бир томондаги, оёқлари билан иккинчи томондаги ўзи тортиган тупроққа тиралиб, уни сув ювиб кетишидан сақлаб қолди ва шу вазиятда кетмонни олиб, сувнинг келиш томонидан ариқ остидан лой ўйиб ўз гавдасига тираб қўя берди.

У кетмонни шундай тезлик билан урардики, қўлининг ҳаракатини санаб бўлмасди. Тирсақларининг кетмон уриш чоғида тезлик билан олдин-кейин бориб келишини мен бу вақтда бирор нарсага ўхшата олмаган эдим, аммо Бухородан темир йўл ўтиб, мен паровознинг поршенларини ҳаракат вақтида кўрганимда, Лутфулла-

Гўппон тирсакларининг у кундаги ҳаракати эсимга келди.

Лутфулла ўзига қаратиб, тортиб ташлаётган лой уюми ўз гавдасидан баланд бўлиб, сув йўлини бутунлай тўсгандан кейин ўрнидан туриб, лой уюми орқасида чўккалаб ўтирди ва кўкраги билан лойни суяб, сақлаб тургани ҳолда, тагин аввалги тезликда кетмон уриб, сув келиши томонга лой тортиб, тўсиқни янада баландроқ кўтарди. Сўнгра сувдан чиқиб, ҳар иккала қирғоқдан қуруқ тупроқ қазиб, лой устига ташлаб, оёғи ва кетмон орқаси билан шиббалаб, сув ўпириб кетолмайдиган даражада мустаҳкамлади. Натижада сувнинг ҳаммаси Абдушукурхўжа ариғи ва бошқа қулоқ ариқчаларга ағдарилиб оқиб кетди, Лутфулла ҳам суюна бошлади. (Лутфулланинг она бир, ота бошқа укаси Иброҳимхўжа ҳам ўқишни ташлаб, деҳқончиликка киргандан кейин у ҳам Марзангонни ёлғиз ўзи боғлади).

Лутфулла-Гўппоннинг ёлғиз ўзи ариқни боғламоқчи бўлиб, ишга киришгани оғиздан оғизга ўтиб, бирпасда бутун қишлоққа ёйилди ва ҳамма шошилиб ариқ бўйига чиқди. Томошабинлар орасида Устахўжа ҳам бор эди. Иш тугагач, у Гўппонга қараб:

— Иним, минг яша! Улма!— деди.

— Устахўжа! Сиз Лутфуллани қабули мумкин бўлмаган тарзда дуо қилдингиз,— деди Абдушукурхўжа.— Дунёда минг йил умр кўрадиган одам ёки сира ўлмайдиган одам борми? Бундан кўра «Илоҳи, бой бўл! Қорнинг нонга тўйсин!» десангиз яхшироқ бўлар эди.

Устахўжа одати бўлган очиқлик билан кулимсираб:

— Ижозат беринг, эшон ака,— деди,— мен ўзимнинг дуомнинг маъносини сизга айтиб берай!

— Марҳамат!— деди Абдушукурхўжа.

— Бир одамни «Минг яша!» деб дуо қилишнинг маъноси «Дунёда минг йил яша» деган гап эмас, бунинг маъноси оддий одамлар дунёда минг яшаганда бажара олмайдиган ишларни бажар, демакдир. Шунингдек «Улма! дегандан мақсад дунёда «Оби ҳаёт» ичган афсонавий одамдай ўлимдан баттар тирикчилик билан дунёда абадий тирик қол демак эмас, бу сўзнинг маъноси «Дунёда номингни абадий қолдирадиган иш қил!» демакдир.

Абдушукурхўжа кулги аралаш ва масхаралаш оҳанги билан:

— Хўш, Лутфулла, қандай ишни бажара оладики, бошқалар дунёда минг йил тирикчилик қилганда ҳам ундай ишни бажара олмасинлар ёки у ишнинг сабабидан унинг номи дунёда абадий қолсин?— деди.

— Лутфулла ўттиз ёшга кирди,— деди Уста амаки,— у қўлига кетмон олган вақтдан бери катта бир хонадонни ўз меҳнати билан тўйғизиб, кийгизиб келаётир. Бундан буён ҳам шундай қилиши мумкин ва қилиши кутилади. Аммо сиз (аччиғингиз келмасин), олтмиш йиллик умрингизда хонадонингиз нари турсин, ўзингизни ҳам ўз меҳнатингиз билан тўйдирган эмассиз!

— Нега?— деб сўради Абдушукурхўжа бир оз зардаси қайнаб.— Мен меҳнат қилмасам, ўзим ва хонадоним нимани еб тирикчилик қилаётирмиз?

— Қилган меҳнатларингиздан бирортасини айтиб берсангиз!— деди Устахўжа кулиб.

— Мен ҳар вақт мурид овлашга чиқаман, бу ишда ҳар ой юз, икки юз танга топаман, шу билан ўзимнинг куним ва хонадонимнинг кунини подшоликдай ўтаётир. Яна қандай иш қилишим керак эди?— деди Абдушукурхўжа фахрланиб, ўз касбидан рози одамлар каби.

— Жуда яхши!— деди Устахўжа кулимсираб,— ўзингиз иқрор бўлганингиз яхши бўлди, «мурид овлаш» иш эмас-ку, ахир. Тўғри, паррандаларни ва ёввойи ҳайвонларни овлаш бир иш, бир касб. Одамларни алдашдан иборат бўлган «мурид овлаш»га қандай маъно бериш керак? Ўзингиз айтинг!

— Одамларга фириб бериш, одамларни ҳийла билан тузоққа илинтириш,— деди оломон орасида турган Маҳмуд қори деган бир киши.

Одамлар қақирлашиб кулдилар. Абдушукурхўжа уялганидан қизариб-бўзаргани ҳолда ўзи ҳам кулиб:

— Келинг, бу гапларни бир ёққа қўяйлик. Энди Гўппоннинг ўз меҳнатида қандай нон-ҳолва еганини томоша қилиш керак,— деди-да, ўз малайини уйдан нон ва бақолликдан ҳолва келтиришга буюрди.

Лутфулла-Гўппон нонни¹ тўрт бўлди ва икки юз эллик грамм келадиган бир сиқим мойли ҳолвани ҳам тўртга бўлди-да, ҳар бир бўлак ҳолвани бир парча нон-

¹ Бухоронинг уй нони юпқа, аммо жуда катта бўлиб, айланаси бир метрдан анча ортиқ келарди.

га ўраб еди ва димланиб ариқнинг уватига чиққан сувдан ҳовучлаб ичгандан кейин, қўлларини юқори кўтариб, овқат фотиҳаси ўрнида:

— Лаб: «келди!» деди. Оғиз: «кирдн!» деди. Қорин: «Юқоридан аллақандай нарсаларнинг шарпаси келди-ю, лекин қуйига тушмади!» деди,— деб қўлларини бетига суйкади.

— Лутфулла ака! Агар шу вақт топилса ҳалиги ҳолвадан неча сиқим ея оласиз?— деди ёш йигитлардан бири.

— Агар шу вақт бўлса уч сиқим, агар кечқурун, ҳозир еганим ҳазм бўлгандан кейин, тўрт сиқим ейман,— деди Гўппон.

— Бекор гап,— деди бошқа бир йигитча,— ҳозир бир сиқим ҳам ея олмайсиз.

— Ҳолвани тайёрланг, қандай ейишимни кўрсатай!— деди Гўппон.

— Гаров боғлаймиз,— деди бошқа бир йигитча.— Текин ҳолва қаерда?

— Майли, қандай шарт қўйсангиз ҳам мен рози. Ҳолвани тайёрланг!— деди Лутфулла.

— Уч сиқим ҳолваю уч танга пул,— деди гаровга чақирган йигитча.— Агар ҳаммасини есангиз, ош бўлсин, сингсин! Бунинг устига уч танга пул ҳам оласиз. Агар борди-ю, ея олмасангиз, ҳолвага кетган уч танга устига яна уч танга қўшиб, олти танга қилиб берасиз. Нима дейсиз?

— Нима дердим?— деди Лутфулла,— тезроқ, бояги ҳолва ҳазм бўлмасдан келтирингки, бир марта бўлса ҳам тўйиб қолай дейман!

Уч сиқим ҳолвани келтирдилар. Гўппон ейишга киришди, ҳар бир оғиз ҳолва устидан бир қултум сув ҳам ичарди. Еб бўлгандан кейин гаров боғлаганлардан уч танга пулни ҳам олди.

— Ҳақиқатда сиз олти танга эмас, етти танга ютдингиз!— деди ҳолвани олиб келган гаров ўйнаганлардан бири Гўппонга. Уч сиқим ҳолва одатда уч нимча (етти юз эллик грамм) бўлиб, пули уч танга бўлса, биз сизга фириб бермоқчи бўлиб, тўрт нимча (бир кило) ҳолвага тўрт танга тўлаган эдик.

— Жуда яхши қилгансизлар,— деди Гўппон ва Абдушукурхўжага ишора қилиб давом этди.— Эшон амаким одамларга фириб бериб, уларнинг пулларини

олиб ейдиган бўлсалар, сиз менга фириб бериб, ўз пулларингизни егизибсизлар. Бу жуда яхши.

Одамлар кулишиб тарқалдилар. «Аҳмади девбанд» деган очеркимда Лутфулла-Гўппонни эслаганман.

ШОФИРКОМДА ЯНГИ РҮД (АНҲОР)

Отам қиш кунларида кийим-кечак, кўрпа-ёстиқларга керак бўладиган матоларни тўқиб, тикиш учун онамга топширгандан кейин, қиш маҳалларида Маҳаллаи Болога кетди. Мақсади: тайёрланган тегирмон чархларини қўшни районлардаги тегирмонлардан харидор топиб сотиш ва чалаларини шундай бўш кунларда йўниб тайёрлаш эди.

Орадан икки ойча вақт ўтгандан кейин — кўклам бошларида отам Маҳаллаи Болодан қайтиб келди. У келган чоқда мен ҳовлимизнинг йўли бўлган мачит ғарбидаги тор кўчада Хайбарни эшак қилиб миниб юрган эдим.

Мен отамни кўргач, итни қўйиб юбориб, қувонч билан қарши олиб, эшак устидан осилиб турган оёқни қучоқладим. Аммо у менга илтифот билан қарамади. Ўзига яқинлашиб, думини ликиллатиб, гўё унинг келишига ўз хурсандлигини изҳор қилган итни ҳам эркаламади. Унинг манглайини ғам-қайғу булутлари қоплаб олган эди.

Отам ҳовлига кириб, эшакни дарахтга бойлаб, хуржунни олиб ичкарига йўналди. Мен югуриб бориб, отамнинг келганини онамга хабар қилдим. Онам уйдан югуриб чиқиб, хуржунни отам қўлидан олиб, аҳвол сўради.

Отам онам билан саломлашиб ва аҳвол сўрашдан, ота-онасининг саломларини етказишдан бошқа бирон гап айтмади.

Онам хуржунни айвончага қўйиб, отам учун кўрпача ёзиб, ёстиқлар қўйди ва унинг салла-чопонини олиб, қоziққа илди.

Отам ўша қайғули кўринишда онамга чой буюрди, хуржундаги гўштни олиб тузлашни тайинлади ва ўзи ёстиқларни олдига тортиб, уларга суяниб, ёнбошлаб чўзилди. Мен унинг қайғули юзи кўриниб турадиган жойда жим ўтирдим. Онам чой келтириб, дастурхон ёзгандан

кейин отам тикланиб ўтириб, нон еб, чой ичишга киришди, лекин ҳали ҳам унинг қайғули вазияти бирдек эди. Онам отам рўпарасига ўтириб, хафалиги сабабини билиш учун бўлса керак:

— Тегирмон чархлари сотилмадими?— деб сўради.

— Сотилди. Иккита сада дарахт ҳам сотиб олиб, чарх бўладиган ўлчакда ғўла кесиб, тайёрлаб қўйдим. Ёз кунларида вақтим бўлса бориб, йўниб чарх ясайман,— деди да, яна жим бўлди.

— Худо сақласин, мижозингизда бирор оғирлик борми, бу қадар сўлғин кўринасиз?— деди онам яна гап қўзгаб.

— Менинг мижозимдаги бу оғирлик касалликдан эмас. Шофирком халқи бошига тушган оғирликнинг таъсиридан пайдо бўлди,— деди отам, яна жим бўлди.

Онам отамнинг бу жавобидан чигал калаванинг учини топгандай, уни яхшилаб ечишга киришди ва шу мақсадда яна сўради:

— Шофиркомда янги рўд қазийтирлар, дейишади, шу гап ростми?

— Рост,— деди отам ва давом этди:— Қошки янги рўд чиқармоқчи бўлмасайдилар! Рўд қазийиши — қум босишдан келган бу харобалик устига «дард устига чипқон» бўлди.

Энди отамнинг юзи бир оз очилгандай кўринарди. Лекин бу очилиш кўнгилда пайдо бўлган қандайдир бирор шодликнинг аксланиши бўлмай, балки кўзида ёлқинлана бошлаган ғазаб ўтининг инъикоси каби эди. У сўзлай бошлади. Унинг гапига кўра, Шофирком туманининг халқи ўтган йил ўз ташаббуси, ўз кучи билан қум босган эски рўдни очмоқчи бўлипти. Лекин муваффақ бўлолмапти. Неча марта рўдни қазийб, Қоқоевонигача бир оз сув келтирган бўлсалар ҳам, рўд қирғоғида уйилиб ётган қумлар яна силжиб икки кунда сув йўлини кўмиб ташлапти. Бу ҳолни кўрган деҳқонлар янги рўд қазийишни орзу қила бошлаптилар. Янги рўд қазийиш фақат ҳукуматнинг рухсати ва назорати билан қилинар экан. Туманининг «катталари» — аминлар, оқсоқоллар: «Халқ янги рўд қазийиш учун тайёр, бутун харажат ва жамғармани ўз гарданига олади. Жаноби олийнинг рухсатлари бўлиб, раҳбарлик учун бирон кишини тайин қилсалар, мамлакат ободлигига сабаб бўлардилар» деган мазмунда амирга арз қилишипти.

Амир Музаффар Шофирком туманининг чор ҳокимига — қози, ранс, амлокдор ва миршабига фармон юбориб, бу ишни бошлашга буюрипти.

Ҳокимлар янги рўд ўтадиган жойларни аниқлагандан кейин ишга кириштирилди. Лекин олти ой муддатда, халқнинг шу ҳужуми оқибатида бор-йўғи туманининг «катталари» ва чор ҳокимнинг харажатларига кетгани ҳолда фақат бир неча ярим тош (тўрт километр) сув йўли қазилипти.

Отам янги рўд қазилган ишнинг бориши тўғрисида қуйидагиларни айтди:

— Мен ҳашар ишининг боришини кўрмоқчи бўлиб, иш бошига бордим, чор ҳоким ўз одамлари ва аминлар, арбоблар ва оқсоқоллар ўзларига қарашли одамлар билан икки юзтача бор эдилар. Булар кенг далада чодир қуриб ўтирдилар. Юзлаб ҳашарчилар ҳам тўп-тўп бўлиб, унда-бунда ётардилар.

Қассоблар қўйларни сўймоқда, новвойлар нон ёпмоқда, ошпазлар шўрва, палов пиширмоқда ва гўшт қовурмоқда. Ҳар тўрт-беш чодир орасида бир катта самовар қайнамоқда.

Бу икки юз кишилик тўданинг отлари ўз эгаларининг чодир олдида қоқилган қозиққа боғлангани ҳолда кўк беда емоқда, отларнинг оқшом емлари учун арпа тўла қоплар қатор қилиб қўйилган эди.

Қишлоқ оқсоқоллари келажакда керак бўладиган гуруч, ун ва арпани эшакларга юклаб келтирмоқда, қўйларни суриб келмоқдалар.

У тўда овқатларни еб, чойларни ичгунча кун ботишга икки соатча вақт қолган эди. Овқатдан кейин аминлар ўз чодирларидан эринибгина чиқиб, арбобларга ҳашарни бошлашга буйруқ бердилар. Арбоблар пойкорларни¹ чақириб, ҳар ким ўз даҳаси одамларини ишга солсин деб буюрдилар.

Ҳашарчилар тўпланиб ишга киришгунча яна анча вақт ўтди, шундай бўлиб, ҳар даҳа ўзига берилган жойдан офтоб ботгунча икки-уч газ ер қазиди, холос. Қун қоронғилашгач, пойкорлар жар солиб, бугунги ишнинг тугаганлигини, эрта ҳар ким ишга келмаса ёки кечикиб келса оғир «боқипули» (жарима) тўлаяжagini ҳашар-

¹ Амин ва оқсоқолларнинг югурдаклари.

чиларга эълон қилиб, уларнинг тарқалишига рухсат бердилар,— деди.

Онам ҳам албатта мен каби ишнинг чўзиш сабабини тушунмас эди, шунинг сабабини отамдан сўради.

— Сабаби маълум,— деди отам,— агар ҳашар тамом бўлса, бу икки юз ўлаксахўр текин овқатни қаердан топади ва отлари учун текин ем, беда қаердан келади? Ҳолбуки, уларнинг ҳашардан оладиган манфаатлари бу билан қолмайди: агар кунда ўн минг танга «ҳашар харажати» деб халқдан йиғиб олсалар, бу пулнинг ярмини пишириб есалар, ярмини «хомталош» қиладилар, яъни ўзаро бўлашиб оладилар. Бирон сабаб билан ишга чиқмаганлар ва ишнинг кеч бошланишидан зерикиб кечроқ келганларга солинадиган «боқипули» бўлса, улар учун кўшимча даромад.

Отам Шофиркомда халқ бошига тушган балоларни айтиб кўнглини бир оз бўшатганидан бўлса керак, юзидан, қайғуси озгина енгиллашгандек кўрина бошлади ва олдига қўйилган чойни ичаётганида кўзида фахрли бир жасорат ҳам жилваланди. Пиёлани бўшатиб онамга бериб, унга кўнгидаги қандайдир бир сирни «айтайми, айтмайми?» дегандай қилиб, иккиланиб қараб тургандан кейин, у сирни айтишга жазм қилгандай гап бошлади:

— Мен бир иш қилдим, билмайман фойда берадими ё бермайдими? Ўз фикримча, фойда берса керак,— дедида, сирни оча бошлаганидан пушаймон бўлгандай яна жим бўлиб қолди.

Онам бир оз кутиб турди, ундан гапнинг давомини эшитмагач сўради:

— Қандай иш қилдингиз?

Отам боши очилган сирни айтмасдан иложи йўқлигини билди, лекин сирни очишдан аввал суҳбатдошини сир сақлашга чақиришни лозим топиб, шу мақсадда гап бошлади:

— Ҳозирча мен қилган ишим тўғрисида бирор кишига бирон оғиз гапирган эмасман, сен ҳам бу тўғрида бирон кишига оғиз оча кўрма!— дедида, ўз ишини изоҳлади:

— Мен халқ бутунлай хонавайрон бўлгани ҳолда янги рўд қурилмай қолишини билдим-да, бир тахта қоғозни тўлдириб, амирга ариза ёздим. Аризада ишнинг боришини сенга айтиб берганимдан ҳам кенгроқ қилиб тасвирладим. Натижада бирон мўминроқ одамни ишбо-

ши қилиб тайинлашни талаб қилдим. Шундай бўлмаганда, дедим,— рўд қазиш иши бир неча йил чўзилади-да, ундан биринчи навбатда давлат зарар кўради. Чунки сув бўлмаганида, бир туманнинг ери бир неча йил экилмай қолиб, молият (ер солиғи) олиш йўли боғланади. Ҳолбуки, чор ҳоким билан амин, оқсоқолларнинг ишни чўзиб, халқни алдаганларидан жаноби олийга бир пуллик фойда йўқ.

Онам қўрққанидан ранги ўчгани ҳолда:

— Аризани кимнинг номидан ёздингиз?— деб сўради.

— Ўз номимдан!— деди отам.

Бу жавобни эшитган онам қўрқадиган нарсасига бирдан дуч келиб қолган одамдай, титраб кетиб, нафаси кўкрагига қисилиб қолгандай бўлди. Бу ҳолни кўрган отам:

— Қўрқма! Ўз номимни билдирган эмасман,— деб давом этди,— балки аризанинг охирида: «Бу аризани ёзган киши бу тумандан эмас, унинг бунда ери ҳам йўқ, унга сув ҳам керакмас. Аммо ҳам давлатга, ҳам халққа манфаат етказиш ниятида бу аҳволни жаноби олийга холисона арз қилдим» дедим.

— Аризани амирга етказдингизми?— деб сўради ранги жойига келиб, нафаси ростланган онам.

— Ариза амирга етган бўлса керак,— деди отам ва давом қилди:— Аризани энг ақлли, энг қўрқмас йигит бўлган сенинг аканг — Қурбонниёзга бердим ва унга тайин қилганим бўйича, у Бухоро шаҳрига боради, жума куни амир аркдан тушиб Жомеъга бораётганида оломон орасида туради, амир олдидан ўтаётганида, унинг кўзи тушадиган даражада аризани юқори кўтариб туради, амирнинг жиловидида пиёда бораётган шотирлардан бири, одат бўйича, аризани унинг қўлидан олиб, ўша ондаёқ амирга топширади.

Отам Маҳаллаи Боло қишлоғидан қайтиб келгач, бир неча ҳафтадан кейин Бухорода ўқиётган катта тоғам мулла Деҳқон онамни кўргани келди.

Унинг айтишига кўра, Бухорода Гиждувон қозиси Абдулвоҳиднинг ўғли билан бирга ўқир экан. Бухоро мадрасаларида дарслар тўхтаганидан кейин қозининг ўғли тоғамни ўзи билан бирга олиб, Гиждувонга — отаси олдига келган. Мақсадлари қозининг олдида мадраса программасига кирмаган баъзи дарсларни ўқиш экан.

Бу орада амирдан қозига Шофиркомга бориб янги рўд қазииш ишига раҳбарлик қилиш тўғрисида муборакнома (фармон) келган. Қози Шофиркомга — ҳашар бўлаётган жойга кетган ва қозизода билан тоғамнинг дарс ўқиш ниятлари амалга ошмаган.

Бу хабарни эшитган отам бўйнини чўзди-да, бошини орқага ташлаб кўкрагини керди, бу хабардан пайдо бўлган хурсандлик гўё унинг ичига сиғмай, кўкраги кенгаймоқ истарди. Шундай бўлса ҳам, тоғамга маънодор қарашдан бўлак ариза сирини очиш йўлида ҳеч бир ҳаракат кўрсатмади ва тоғамдан:

— Янги ишбоши тайин бўлгандан кейин ҳашар иши қандай бораётир?— деб сўради.

Тоғам жавобида ҳалигача ўзининг Шофиркомга бормаганини ва синглисини кўргандан кейин у томонга бормоқчи эканлини, ўшанда ҳашар иши билан таниша олишини айтди...

Тоғам бир неча кун бизникида тургандан кейин Маҳаллаи Болога бормоқчи бўлганида, отам ҳам у билан бирга бориб, рўд қуришда янги ишбошининг ишини кўрмоқчи бўлди. Отамдан мени ҳам бирга олиб боришни сўрадим. Отам рози бўлди ва биз йўлга чиқиб, Маҳаллаи Боло қишлоғига бориб, бобомнинг ҳовлисига тушдик.

Қишлоқда хотин-қизлар, қарилар ва ёш болалардан бошқа киши йўқ эди. Бобомнинг ҳовлисида бизни чолу кампир ва келинлари қарши олдилар. тоғаларим ҳашарга кетган эканлар.

Отам ва Мулла тоғам билан кўришмоқ учун қишлоқ чоллари тўпландилар. Улар бир-бирларининг сўзларини бўлиб, ҳашарнинг янги ишбошиси — қози Абдулвоҳидни мақтардилар. Уларнинг айтишларига кўра, янги ишбоши ҳашар учун халқдан пул ва озиқ-овқат йиғишни тақиқлаган. «Ҳар бир ҳашарчи фақат ўзи учун овқат олиб келсин, аминлар, оқсоқоллар ҳам ўз ғамларини ўзлари есинлар» деган. Қозининг ўзи ҳам фақат икки одами билан иш бошига келган ва ўз овқатини ўзи келтирган.

Иш вақтини офтоб чиқишидан офтоб ботишигача белгилаб, ҳашарчиларни фақат овқат вақтида дам олтирган ва бунинг натижасини бир неча кун ичида эски ишбошилар вақтида олти ойда бажарилгандан кўпроқ иш бажарилган.

Отам бу гапларни эшитиб, жуда хурсандлик аломати кўрсатди ва ёзилган дастурхонни ташлаб:

— Келинг, бориб ҳашарни ўз кўзимиз билан кўриб, ҳашарчиларга «ҳорма, бор бўл!» қилайлик,— деб ўрнидан турди.

Тоғам ҳам ўрнидан қўзғалди, мен уларга эргашдим. Ҳашар Маҳаллаи Боло қишлоғининг жанубидаги «Рўбаҳҳо» (Тулкилар) қишлоғига келган экан. Бу икки қишлоқ бир-бирига яқин бўлиб, орада фақат минг қадамча масофа бор эди.

Биз ҳашар жойига етдик. Қози белини оқ фўта билан боғлаб, қўлидаги узун таёққа суяниб турарди. У, ўрта бўйли, ориқ одам бўлиб, юзи офтобда куйган каби қорамтир, соқоли ўртача, сийрак ва оппоқ, қошлари бўлиқ, узун тукли ва оқарган бўлиб, амаки бобомнинг қошларидай кўзлари устини қоплаб ётарди.

Мулла тоғам унга шогирдларча эгилиб эҳтиром билан салом берди ва кўришмоқ учун чўзган қўлларини тутиб ўпмоқчи бўлганида, қози бунга йўл қўймай, тортиб олди.

Тоғам ўзи кўришгандан кейин отамни ҳам «мулла поччам» деб таништирди.

Қози отам билан кўриша туриб, тоғамдан:

— Саводингизни чиқариб, мадрасага олиб бориб қўйган шу киши бўлса керак?— деб сўради ва тоғамдан тасдиқ жавобини олгач.— Мен буни ўғлимдан эшитган эдим,— деган ҳолда отам билан қайта кўришди.

Қозининг кўзи менга тушгач:

— Бу кимнинг ўғилчаси?— деб сўради отамдан.

— Менинг ўғилчам,— деб жавоб берди отам.

Қози мени икки қўллаб боши бараварича юқори кўтариб, қайта ерга қўйди-да:

— Катта бўлсин, мулла бўлсин, доно бўлсин!— деган ҳолда қўйин чўнтагидан қизил қоғозга ўралган бир дона попуқ олиб бериб, отамдан сўради:

— Ўғилча ўқийдими?

— Шу кузда мактабга бериш ниятим бор,— деди отам.

Ҳашарчилар орасида бўлган тоғаларим — Қурбонниёз, Равшанниёз ва Ниёзхонларнинг кўзлари отам ва мулла тоғамга тушгач, келиб булар билан кўришиб, ҳолаҳвол сўрашдилар.

— Булар ким?— деб сўради қози Мулла тоғамдан.

— Булар менинг иниларим,— деб жавоб берди Мулла тоғам.

— Жуда яхши, булар тузуккина ишлайдилар,— деди қози, Равшанниёз, Ниёзхонларга қараб,— хўп, сизлар ишларингга боринглар, булар билан (отам билан Мулла тоғамга ишора қилиб) кечқурун суҳбатлашасизлар,— деди-да, Қурбонниёздан бир оз шунда туришни сўради.

Иккала тоғам ишга кетгач, Мулла тоғамга қараб:

— Бу уканг,— деди «сансан»лаб ва Қурбонниёзга ишора қилиб,— ниҳоятда ишчан. Унга барабар келадиган ғайратлилардан ҳашарчилар орасида ўн киши бор. Лекин бу улардан ақл ва жасорат жиҳатидан олдинда туради...

Чол учун тик туриб гаплашиш қийинлик қилган бўлса керакки, орқасини дарахтга суяб ва таёғига таяниб, ўтирди ва суҳбатдошларини ҳам ўтиришга буюрди. Қурбонниёзни ишга жўнатгандан кейин сўзини давом эттирди:

— Мен ишга келганимнинг биринчи кунда аминларни олдимга чақириб, уларга ўнта дурадгор уста топишни буюрдим, токи биз ҳашарнинг боришида рўднинг кўприкларини, тўғонларини, тахтаварағларини тузатиб бораёйлик. Аминлардан бири: «Ҳар бир дурадгор кунда беш танга олмасдан ишламайди, ўн устага кунда эллик танга беришга тўғри келади. Модомики, сиз халқдан ҳашар пули йиғишни тақиқладингиз, бу маблағни ким ва қаердан тўлайди?»— деди. Ҳашарчилар орасида туриб аминнинг жавобини тинглаётган ҳалиги уканг менга қараб «Тақсир, арзим бор!» деди. Мен уни олдимга чақириб, «Гапингни гапир!» дедим. У айтди: «Ҳашарчилар орасида элликдан кўпроқ дурадгор ва харротлар борки, улар ҳам кўп қатори рўд қазимоқдалар. Агар уларни рўд қазишдан озод қилиб, дурадгорлик ишига буюрсалар, хурсанд бўлиб текинга ишлайдилар».

— Мен,— деди қози давом қилиб,— дарров дурадгорларни тўплаб, уларнинг орасидан ўнта ҳунармандни ажратиб, дурадгорлик ишига қўйдим. Шундай қилиб, биз рўд қурилиши билан бирга унга оид иншоот ишларини ҳам барабар олиб бормоқдамиз.

Қози ўз сўзини яна Қурбонниёз устига буриб, давом этди:

— Бу йигитнинг ақл ва жасорати мени қойил қолдирди. Агар унинг жасорати бўлмасайди, ақли бу ерда фойда бермасди ва у, бу худбин ва мағрур аминлар олди-га келиб, менга маслаҳат беришга ботина олмас эди. Шунинг учун ҳар бир одамга ақл билан жасорат — ҳар иккаласи керак. Ақлсиз жасорат одамни жинни қилганидек, жасоратсиз ақл ҳам одамни ўликлар қаторига ётқизиб қўяди, ундай одам била туриб ҳар бир ишда ташаббус кўрсатишдан қўрқади ва фурсат ўтганидан кейин «ҳай аттанг, шундай қилсам бўлар экан!» дейди.

Қози Мулла тоғамга:

— Бу укангни менинг хизматимга бер!— деди, ва:— Уқиш-ёзишни биладими?— деб сўраб ҳам қўйди.

— Йўқ,— деди Мулла тоғам.

— Майли,— деди қози,— ақл ва жасорати бўлгандан кейин ҳар бир ишни бажара олади, ўзи ҳам кўп нарсани ўрганади.

Қози хизматчисига чой буюрди. Хизматчи дарахтга осиглик бир чарм халтани олиб, унинг ичидан бир пиёла ва бир мис қумғонни олиб, пиёлага чой қуйиб қозига берди. Қози чойни икки ҳўплаб ичиб, суҳбатдошларига ҳам чой қуйиб беришга буюрди ва отамга қараб:

— Бу чой эрта билан Гиждувонда дамлаб келтирилган, шунинг учун совуқ. Айбга буюрманг! Ҳар ҳолда хом сўвдан яхшироқ,— деди.

Отам билан тоғам ҳам бир пиёладан яхна чой ичгандан кейин, қози:

— Келинлар, ҳашарчиларнинг ишларини кўриб, уларга «ҳорма, бор бўл!» қилайлик,— деб ўрнидан турди. Отам билан тоғам унга эргашдилар. Мен ҳам эргашдим. Қози ҳар бир даҳанинг ҳашарчилари олдида турар, уларга «Ҳорманг, шоввозлар!» дер, айрим ишчан ҳашарчиларга «Балли!» ёки «Офарин!» деб руҳлантирарди.

Белларини устларидан боғлаганлари ҳолда дарахтларнинг соясида ётган амин, оқсоқоллар қозининг узоқдан келишини кўриб, ўринларидан туриб чаққонлик билан ҳашарчилар устига бориб, қози эшитарлик баланд овоз билан «Кетмонни бу ердан уринг, тупроқни у ерга отинг!» деб гўёки уларга раҳбарлик қилардилар.

Бу орада қорни катта, фавқулодда семиз бир амин қозини кўриб, дарахт соясидан турди, аммо у шундай оғир юрар эдики, «хўжа кўрсин»га ҳам тезроқ қадам боса олмасди. У, секин-секин юриб, ҳашарчилар олдига

зўрға етиб, уларга қандай ишлаш кераклигини кўрсата бошлади. Аммо қози ундан илгарироқ бориб, ҳашарчиларнинг ишларини кўздан кечирмоқда эди.

Семиз амин бир оз «иш кўрсатгандан» кейин гўёки қозини ҳозиргина кўрган бўлиб, унга рўбарў бўлиб, эгилиб, эҳтиром билан икки букилиб таъзим қилди.

— Амин, сиз ҳаддан ортиқ семириб кетибсиз!— деди қози унга,— бу сизга оғир юк ва сизни тинчсизлантиради. Менинг кўз олдимда бошқа аминлар каби қиладиган бу «ишингиз» билан юкингиз энгиллашмайди. Сиз гоҳо бирор ҳашарчи қўлидан кетмонни олиб, амалий суратда иш кўрсатинг! Бу билан ҳам ўзингизнинг, ҳам у ҳашарчининг юкни энгиллаштираган бўласиз!

— Хўп, тақсир, жоним билан!— деган ҳолда амин қазилаётган жойга тушиб бир ҳашарчининг қўлидан кетмонни олиб ер қазишга киришди. Аммо, ўн-ўн икки кетмон тупроқ қазири-қазимас ҳарсиллаб қолиб, челақ билан бошидан сув қуйгандай терга ботди ва оқибат бўшашиб, кетмон солига сўяниб ўтириб қолди. Ҳашарчилар қиқирлаб кулиб юбордилар.

— Кўрдингизми, амин,— деди қози унга,— ишлаш, иш буюришдан анча қийин экан! Сиз аминлар шу осонгина бўлган иш буюришни ҳам қилмай, дарахт соясида чўзилиб, қоринларингизни қашиб ётасизлар.

Биз олға бора бердик, Рўбаҳҳо қишлоғидан чиқиб, ундан анча узоқлашганимизда, бир тахтаварғга дуч келдик. Усталар тахталарни йўниб, бир-бирига маташтириб тўғон устунлари орасига ўрнаштирамоқда эдилар.

Бу тахта тўсқичдан икки ариқ ажраларди — рўднинг жанубидагиси Истамзе қишлоғига, шимолдагиси Маҳаллаи Боло қишлоғига борар эди.

Қози усталардан суриштириб, тахтаварғнинг беш минутда тугалланишини билгач, бу ишни кузатиб турган миробга тахтаварғнинг қуйисидан тупроқ билан бўғиб, сўнгра юқорига бориб, сувни очиб келишни буюрди-да, меҳмонлари билан бирга сояда ўтириб, гапга киришди:

— Мен ишни шу тартиб билан олиб бораётибманки, ҳашарчилар орқасидан сув ҳам эргашиб келаверади. Ҳашарчилар маълум масофани қазиб тайёрлагач, дарров у ерга сув қўяверамиз. Ўтган кун биз Қорахоний қишлоғида ишловдик, тунов кун Қоқода иш бошлаб, сувни у ергача келтириб қўйган эдик. Бугун Истамзе би-

лан Маҳаллаи Болони суғорамиз. Эртага рўднинг суви Деҳнавгача боради...

Қози бир оз жим туриб, яна давом этди:

— Уз меҳнат самарасини кўзи олдида кўрган ҳашарчининг куч ва ғайрати икки барабар ошади...

Мироб қазиб бўлган жойдан рўдни тупроқ билан бўғиб, юқорига бориб, сувни очиб келиб, сувнинг яқинлашиб келганидан қозига хабар берди.

Қози суҳбатдошлари билан рўд бўйига келди, юқорида димланиб кўпайиб қолган сув тўлқинланиб, хашашаклар ва кирланган сарғимтир кўпикларни олдин суриб келмоқда ва кела туриб, тахтаварғга урилиб, тўхтади-да, юқори кўтарила бошлади ва бирпасда тўғоннинг устигача кўтарилиб, Истамзе ва Маҳаллаи Боло ариқларига оқиб кетаверди. Варғнинг устидан ва тахталарнинг орасидан қуйига қараб ҳам сув оқса-да, ҳашарчилар ишлаётган жойга бориб етмас ва тупроқ тўғонга тиралиб, димланиб қоларди.

Отам билан тоғам қозидан рухсат олиб, ундан ажралдилар. Биз Маҳаллаи Боло ариғи ёқасидан бобомнинг ҳовлисига қараб йўл олдик.

— Бу одам замонамизнинг машҳур олими ва донишманди бўлгани устига, бадани ҳам темирдан экан, қарилгига қарамай, на тик туришдан чарчайди, на йўл юришдан,— деди отам тоғамга йўлда.— Ёши ҳам етмишдан ошгандир.

Уғлининг гапига кўра, бу йил етмиш олтини тўлдириб, етмиш еттига қадам қўйибди,— деди тоғам.

Биз секин-секин юриб, сув билан бирга Маҳаллаи Боло қишлоғига кирдик. Қишлоқ болалари қувонч билан чапак чалиб:

Сув келди-ю, сув келди,
Қишлоққа сулув келди.
Қирғоқни ювиб келди,
Кўпикни қувиб келди,
Сув келди-ю, сув келди!—

деб ашула айтардилар ва ариқ бўйлаб гоҳо сувнинг оқимиغا, гоҳо оқимга қарши югурар эдилар...

Биз бобомнинг ҳовлисига кирдик, унда қариялар яна кўпайган ва ҳашарнинг самарали боришидан қувонмоқда, тарихда сув учун хизмат қилган айрим одамларни

эсламоқда ва қози Абдулвоҳидни ҳам улар қаторига киргизмоқда эдилар.

Гап қозининг Қурбонниёз тоғамни ўз хизматига олмақчи бўлгани устига келганда, бобом ўз ихтиёрини отамга берди ва:

— Куёв қандай маслаҳат берсалар, мен шунга роzi,— деди.

— Мен сипоҳигарчиликни, айниқса қозиларга мулозимлик қилишни ёмон кўрсам ҳам,— деди отам,— Қурбонниёзнинг бу қозининг хизматига киришини муносиб деб биламан. Менингча, бу иш Қурбонниёз учун бир тарбия мактаби бўлур. (Қози Абдулвоҳид ўз замонининг буюк шоирларидан бўлиб, Аҳмади Дониш (Аҳмад Махдуми Қалла)нинг яқин дўстларидан эди. Унинг тахаллуси шеърда «Сарир» (Қалам овози) эди. Унинг зикри ва шеърининг намуналари «Намунаи адабиёти тожик» номли тўпламнинг (1926 йил, Москвада босилган) 385-391 бетларида қайд қилинган).

ЯНГИ РЎД ҚАЗИЛГАНДАН КЕЙИН ШОФИРКОМДАГИ АҲВОЛ ВА ҚОЗИ АБДУЛВОҲИДНИНГ ОҚИБАТИ

Ҳашар бошланган йилнинг кузида рўд қазиб тугатилиб, сув қўйилди. Деҳқонлар кўтаринки руҳ билан деҳқончилик ишини бошлаб юбордилар: ерларини суғориб, ҳайдаб, бир қисмига кузги дон экдилар, бир қисмини шудгор қилиб, кўклам экинига тайёрлаб қўйдилар.

Янги рўднинг боши жуда соз ва ўнг тушганидан у Зарафшон дарёсидан эски рўдга нисбатан икки баравар сув тортадиган бўлди. Деҳқонлар бу ҳолдан фойдаланиб, ҳукуматнинг аралашувисиз эски рўдни қумдан тозалаб, янги рўднинг бир қисм сувини унга оқиздилар ва қум босган ерларни очиб, суғориб, қайтадан экинзорга айлантирдилар. Бу ишни кўпинча қум босиш натижасида ер, сув, уй-жойдан бутунлай ажралиб, жануб томонларга — бошқа районларга кўчиб кетган деҳқонлар бажариб, қайтадан ўзларининг илгариги жойларига кўчиб келдилар. Булардан ташқари, ўтинкаш бўлиб қолган ерсиз деҳқонлар ҳам янги рўднинг фаровон сувидан фойдаланишга киришдилар, булар кўп йиллардан бери қум босиш оқибатида кўмилиб кетган ва у томондаги қум-

лар жанубга кўчгандан кейин атрофидаги собиқ экин-зорлар тошлоқ, тақир чўлга айланиб қолган жойдаги Жилвон рўдини ўз ташаббуслари билан қазидилар ва унга янги рўднинг ортиқча сувини оқизиб, мош, тариқ, бугдой, арпа каби тошлоқда униб-ўсадиган экинларни эка бошладилар.

Шундай бўлиб, янги рўд ишга тушганидан кейин икки йил ўтар-ўтмас Шофирком тумани қум босмасдан илгариги ҳолига кўра ободроқ бўлиб кетди.

Аммо, бу ободончиликка ҳаммадан аввал бойўғлининг кўзига ўхшаган амир Музаффарнинг кўзи тикилди: у золимликда ном чиқарган Муродбек деган кишини Шофиркомга амлоқдор қилиб, корчалонлиги билан амир Музаффарнинг муҳаббатини қозонган қози Сафийни қози қилиб тайинлади.

Бу икки талончи чигирткага ўхшаган ўз тўдалари — шогирдпеша ва мулозимлари билан бу туманга келиб, у ободон районни харобозорга айлантирдилар: амлоқдор, Шофирком деҳқонларининг қум босиш оқибатида ерлари экилмай қолиб, ер солиғи бермаганларини сабаб қилиб кўрсатиб, улардан бир неча йиллик солиқни талаб қилди ва шу ҳисобга ўша йилги ҳосилни бутунлай ёзиб, деҳқонларни қарздор ҳам қилиб қўйди.

Асосий вазифаси «шариат паноҳлик» сифати билан халқни таламоқчи бўлган қози Сафий амирнинг корчалон малайи сифати билан бу оғир солиқни яна ҳам оғирроқ қилиб тўлатишда Муродбекнинг ёрдамчиси бўлиб майдонга отилди: амир ҳукуматининг солиқ йиғиш тартибни бўйича амлоқдор ҳосил етилган чоғда экин устига келиб, солиқни жинсан (натура тарзида) деҳқон номига ёзиб кетарди. Йиғим-теримдан кейин — кузнинг охири ва қишнинг бошларида — туман қозиси бозор нархини амирга арз қилар, амир ўша нарх бўйича солиқ ҳисобига маҳсулотни нақд пул билан деҳқонлардан тўлатиб олишни амлоқдорга буюрарди.

Қози Сафий мана шу нарх арз қилиш вақтида корчалонликни яхши бажарди: у, савдогар қўли билан устма-уст бир неча бозор куни нархни оширди ва шу сунъий йўл билан оширилган нархни амирга арз қилди ва амир ҳам ўша нархга мувофиқ, солиқларни нақд пул билан ундириб олишга фармон берди.

Бунинг натижасида солиқ солиш вақтида бир марта таланган деҳқонлар солиқни тўлашда бутунлай хонавай-

рон бўлдилар, уларнинг баъзилари деҳқончилик асбобларини, уй анжомларини, баъзилари ерларини арзон нарх билан бойларга сотиб, бу оғир солиқни тўлашга мажбур бўлдилар. Ҳатто баъзи деҳқонлар ўғил ва қизларини сотиб, солиқ тўлашга ёки қизларини «духтархона» (сақланди), ўғилларини «қулбачча» номи билан солиқ учун ҳукуматнинг ўзига баҳо қилиб беришга мажбур бўлдилар. (Амир музаффар умрининг охирларида шундай солиқ ўрнига олинган деҳқон болаларидан «гуломбачча» (қулбачча) номида бир тудга сарбоз ташкил қилган эди).

Бу йўлларнинг ҳеч бири билан солиқ тўлай олмайдиган деҳқонлар, яъни молу мулки, қизу ўғли бўлмаганлар зиндонга қамалишга ёки яширин ҳаёт кечиришга ўтиб, ўғирлик қилишга мажбур бўлар эдилар, баъзилари қочиб бевосита рус подшоҳи қўли остидаги Туркистонга — Сирдарё бўйлари ва Мирзачўлга борар эдилар.

Солиқни тўлатиш вақтида бозор нархини сунъий равишда кўтариш қози Сафий намунаси билан бутун Бухоро музофоти қозилари учун умумий одат бўлиб кетди. Амир учун бу иш жуда қўл келган эди, ҳатто у бу тўғрида ўз надимлари (суҳбатдошлари)га ҳаёсизлик билан: «Мен бу ишда ўзимни худо олдида гуноҳкор санамайман, чунки мен шарият ҳокими бўлган қозиларнинг арзи юзасидан фармон бераман. Бу ишдаги хатоликлар учун қиёмат кунда худо олдида қозилар жавоб беражаклар» деган эди.

Муродбек билан қози Сафий янги обод бўлган Жилвон рўди бўйларини ҳам тинч қўймадилар: у томонларда экин-тикин қилган деҳқонларнинг ҳеч бири иш ҳайвонига эга эмас эди, улар кетмон ва белкурак билан тошлоқ ва тақир ерларни юмшатиб, бирмунча экин эккан эдилар. Амлоқдор уларга ҳам илгаридан экилиб келган ерлар қаторида бир ўлчакда солиқ солди. Албатта улар ундай солиқни беролмадилар ва ҳукуматдан «қарздор» бўлиб, асосий касблари бўлган ўтинкашлик билан пешма-пеш солиқ қарзини тўлашга мажбур бўлдилар (мен бу ҳолларни «Қуллар» романининг II бўлимида акс этдирганман.)

Қозилар, амир ҳукуматининг ёзилмаган «қонуни» бўйича, эгасиз қолга молларни «луқата» (йўлда тушиб қолган) номи билан подшоҳлик қилар эдилар. Қози

Сафий ана шу «қонун»ни чўл этагида бўлган Жилвон бўйида корчалонлик билан жорий қилди... У ўзининг ов итлари — мулозимларини ҳар куни чўл этагига чиқиб, у томонлардан «луқата моли» топиб келишга буюрарди.

Улар биринчи навбатда Жилвон бўйи ўтинкашларининг қўй ва эчкиларини овлай бошладилар: у ўтинкашлар одатда қўй ва эчкиларини Жилвон бўйида ўтлов учун қўйиб, ўзлари ўтин териш учун чўлга тарқалиб кетардилар. Қози одамлари мана шундай ҳайвонларни эгасиз мол сифатида қозихонага олиб бориб, подшоҳлик қилардилар. Агар мол эгаси, мулозим у молни ҳайдаб бораётганида етиб келса ҳам, ўз молини унинг қўлидан ололмасди, мулозим:

— Мен эгасиз ҳолатида қўлимга киргизилган бу молни олиб қози жанобларига топшираман, сен гувоҳларининг олиб бориб, бу молнинг ўзингники эканини шариатга мувофиқ исбот қилганингдан кейин, қайтариб олишинг мумкин,— деб унинг талабини рад қиларди.

Барибир мол эгаси гувоҳ топиб олиб боргани билан ҳам ўз молини ололмасди, чунки қозихонада гувоҳлик берадиган одамнинг дин асосларидан иборат бўлган «фарзи айн» номли тўпلامни билиши ва қози олдида ёддан, хатосиз ўқиб бериши шарт эди. Ҳолбуки, саводсиз деҳқонлар ундай нарсани билмасдилар. Агар бордию, «Фарзи айн»ни билувчи бирон гувоҳ топилиб қолса, агар у гувоҳ мол эгаси билан ҳамқишлоқ бўлса, даъвогар билан «шериклик» тухмати билан; агар чет қишлоқлардан бўлса, «сотқин гувоҳ» деган тухмат билан қози томонидан рад этиларди.

Ана шундай зулмлар натижасида эски рўд ва Жилвон рўдидан суғориладиган ерлар экилмай қолиб, сув йўллари қуриб-қақраб, кўмилиб кетди ва янги рўддан суғориладиган кам ерли деҳқонларнинг ерлари ҳам экилмай қолди, ёки бойлар қўлига ўтиб кетди. Рўднинг ортиқча суви кўлларга ва чуқурларга оқиб кетиб, у ерларни безгак уясига айлантирди ёки чўлга чиқиб, Қизилқум ораларига сингиб кетди. (Шофиркомнинг янги рўди ва бошқа сув йўллари фақат Совет ҳукумати даврида тартибга солинди, эски рўд ва Жилвон ҳам шу даврда қазилиб, қайтадан қурилди ва у томондаги ерлар ҳам шу даврда боғу бўстон ва пахтазорга айланди.)

Ўзини Шофирком туманининг қайта обод бўлишига сабаб деб билган қози Абдулвоҳид бу туманининг бундай

хароб бўлишига чидай олмади, бунинг натижасида у ёлғиз Муродбек ва қози Сафийдангина эмас, амир ва унинг мансабдорларидан ҳам нафратланиб, амирга истеъфо аризаси бермасданоқ, Гиждувон қозилигини ўзидан-ўзи намойишкорона ташлаб, хотин-болаларини олиб шаҳарга бориб, ўз ҳовлисига кўчиб кетди-да, бир неча вақтдан кейин шу аламнинг таъсири билан «ғуссамарг» (қайғудан келган ўлим) билан ўлди.

МАКТАБХОНЛИҚ ВАҚТЛАРИМДА

Мактабда қандай ўқиганимни «Эски мактаб» деган асаримда батафсил ёзганман. Бу ерда у асарга кирмаган мактабхонлик давримдаги бир воқеани эслаб ўтаман. Бу воқеа Ҳабиба деган бир қиз воқеасидир.

«Эски мактаб»да ёзилгани каби ўқишим мачит олдидаги ўғил болалар мактабида олдин бормагач, отам мени қишлоқ хатибининг уйида ва унинг хотини қўл остидаги қизлар мактабига юборган эди.

ҲАБИБА

Қизлар мактабида ўқишимнинг иккинчи йилида «Қозоқ работ» деган қишлоқдан у мактабда ўқиш учун Ҳабиба номли бир қиз келди. У қишлоқ билан бизнинг қишлоқ орасида йўл олис бўлганидан, Ҳабиба ўз уйига бориб келмас ва кеча-кундуз хатибникида турарди.

Ҳабиба хатибнинг Қутбия номли қизи билан тенгдош бўлиб, ҳар иккалалари бу мактабдаги қизларнинг барчасидан катта эдилар. Аммо, Ҳабиба хатибнинг қизидан кўра донороқ, гапга печанроқ, китоб ўқишда чечанроқ бўлиб, хат ёзишни ҳам биларди. Шунинг учун отинбиби (муаллима) Ҳабиба келгандан кейин ўз ишини — болаларга сабақ беришни унга буюриб, кўпинча уй ишлари билан машғул бўларди.

Отам Ҳабибанинг бизнинг мактабга келганини эшитиб: «Унинг отаси ўз қишлоғининг имоми бўлиб, у томондаги имомларнинг яхши саводхонларидандир ва қизини ўзи ўқитиб, хат-саводли қилган» дер эди. Аммо, у: «Нега Ҳабибанинг отаси уни ўқиш учун бу ерга юборган, у хатибнинг хотинидан нимани ўрганadi?» деб ажабла-

нарди. Шунингдек отам «Ҳабиба йигирмада бўлгани ҳолда, отаси нега уни ҳалигача эрга бермаган?» деб ҳайрон бўларди.

Ҳабиба менга қизларнинг ҳаммасидан кўра меҳрибонроқ эди, сабақларимни яхшилаб ўзлаштиргунимча эринмасдан ўргатар ва ўқишдан зерикканимни сезса, чиройли-чиройли қўғирчоқлар ясаб бериб, мени юпатарди.

Мен у вақтларда ишқий шеърларнинг маъносини тушунмасам ҳам, ундай байтларнинг маъноларини менга тушунтиришга уринарди. Агар Ҳофизнинг ғазалларида «ёр», «дилдор», «маъшуқа» ёки «шоҳид» каби сўзлар чиқиб қолса, уларни мен тушунарли қилиб шарҳлаб, уларга мисол қилиб, хатибнинг қизи Қутбияни кўрсатарди. Аммо, «ошиқ», «дилдода», «дилшуда», ёки «ошуфта» каби сўзларнинг мисоли қилиб ўзини санарди.

Хатибнинг қизи унинг бу ишидан аччиғлангандай бўлиб, манглайини буриштирар, қошларини чимираб, кўзларида ясама ғазаб учқунларини ялқинлатишга уринар, аммо, шу онда кулимсираб «ҳали қарабтур! Бу ишингни онамга айтиб, сени шундай урдирайки, отанг ҳам ундан қаттиқ урган бўлмасин. Бу иш устида онам сени мактабдан ҳам қувиб юборар» дер эди. Ҳабиба Қутбиянинг бу гапларига: «Қошки мени тезроқ бу мактабдан қувиб юборсалар», деган ҳолда узун бир оҳ тортарди. Унинг оҳанги ҳам вазиятидан бу сўзни ҳазиллашиб эмас, чин кўнгилдан айтганлиги сезилиб турарди.

Қизлар ўз ораларида Ҳабиба билан Қутбиянинг гўзалликларидан гапириб, баҳслашардилар, баъзилари Ҳабибани, баъзи бирлари Қутбияни чиройлироқ деб билардилар. Шундай бўлса ҳам, уларнинг ҳеч бири буларни ёқтирмас, улар орқасидан гапириб, улардан шикоят қилиб турардилар: Қутбияни «кибрили, мағрур ва ота-онасига катталиқ қилади» деб айблардилар; Ҳабибани бўлса, «енгилтак, сергап созандалар каби овозини баланд қилиб ғазал ўқийди» деб таъна қилардилар.

Бироқ менга уларнинг бу гаплари маъқул тушмасди. Мен Қутбиянинг бирор қизга катталиқ қилиб юқоридан қараганини кўрган эмасдим. Ҳабибанинг айби бўлган унинг созандаларча баланд овоз билан ғазал ўқиши бўлса, менга жуда ёқарди. Мен унинг ёқимли товушида қулоғимдан кириб кўнглимни ўз томонига тортадиган қандайдир бир қувватни сезардим.

Мен мактабда Ҳофиз девонидан сабақ ўқирдим. Бир кун дарсим «Мен мақсадни қўлга киргишиш тилагидан сира воз кечмайман — ё жон жононга етишсин, ёки жон тандан чиқсин» мазмунида бўлган қуйидаги байт билан бошланадиган ғазал эди:

«Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,
Ё жон расад ба жонон, ё жон зи тан барояд».

Отинбиби менга сабақ ўргатишни Ҳабибага буюриб, ўзи уй ишига кетди. Ҳабиба менга бу ғазални бир-икки марта ўқитиб, мазмунини шарҳлагандан кейин, китобни қўлига олди-да, созандаларча хониш қила бошлади. У ҳалиги ғазални шу даражада ёқимли, шу даража кўнгил эритувчи ҳазин овоз билан ўқидики, кўзида ёш қуйиларди, менга ҳам унинг ҳазин ва мунгли овози таъсир қилиб, этим жимирлаб кетди.

Айниқса «Вафосизлар каби ҳар замонда бир ёр олиб бўлмайди, жон тандан чиққунча мен унинг остонасидан қимирламайман» мазмунидаги:

«...Ҳардам чу бевафоён натвон гирифт ёре,
Моему остонаш то жон зи тан барояд».

байтини ўқиганида унинг аҳволи бутунлай ўзгариб кетди, ҳатто мен «у ҳушдан кетиб йиқилиб қолмасин» деб қўрқувга тушдим. У кўзларини юмиб, бир оз жим турди, қуйлаган вақтида унинг кўзида тўпланган ёш томчилари юмалаб юзига тушди... У, кўзини очиб уялишдан келган бир қулимсираш билан менга қаради.

Мен у вақтларда инсон болаларидаги гўзалликни ҳеч бир фарқ қила олмасам ҳам, унинг бу ҳолати менга жуда ёқимли кўринди. Албатта мен у вақтларда ишқ-муҳаббатдан ва бундан келадиган дард ва аламлардан бутунлай хабарсиз эдим. Шундай бўлса ҳам, унинг дилида қандайдир оғир бир дард-алам борлигини сезиб юрагим жизиллаб кетди ва кўнглимда: «Нима бўлардики, мен унинг дилидаги бу номаълум дардни йўқота олсайдим, ҳеч бўлмаганда, енгиллата олсайдим» деган орзу пайдо бўлди. Аммо мен бу йўлда ҳеч бир иш қила олмас эдим. Ҳатто унинг дарди нима эканини ҳам билмасдим ва била олмасдим.

Уша кун эди, ёки бошқа бир кун (аниқ эсимда қолмаган) мактабда ўқиш тамом бўлиб, болалар тарқалаётганда Ҳабиба мендан:

— Ҳовлиларингизда гул борми?— деб сўради.

— Бор!— дедим.

— Эрта билан менга бир дона янги очилган хушбўй гул олиб кел!

— Хўп,— дедим мен мактабдан чиқа туриб.

Қизнинг бу талабидан менинг кўнглимда бир қувонч пайдо бўлди, «Ажаб эмаски, мен келтирадиган гул билан унинг дарди барҳам еса, ёки озайса ва шу билан у, куйлаётганда, менинг кўнглимда пайдо бўлган орзу амалга ошса» деб ўйладим, ўзимча...

Эрта билан мен боғчага чиқдим, у ерда икки туп гул бор эди. Уларнинг бири қизил гул, иккинчиси оқ гул эди, аммо, ҳар иккисининг гули ҳам хушбўй эди.

Мен «буларнинг қайсиси унга хуш кўринаркин?» деб ўйладим-да, улардан бирини танламоқ учун ҳар иккала туп гулнинг гулларини диққат билан кўздан кечирдим: қизил гулнинг туси Ҳабиба юзининг рангига ўхшарди, айниқса ҳали офтоб чиқмаган ва гул баргларидаги шабнам томчилари кўтарилмаган бир вақтда, жуда ҳам жозибали эди, у юқоридаги шеърни куйлаётганда кўздан оққан ёш томчилари остидаги Ҳабибанинг юзи каби жозибали, ўшандай дилкаш ва ўшандай дилрабо эди.

Мен қизил гулни у қиз учун муносиб билиб, уч донасини узиб олдим. Шундай бўлса ҳам «Ажаб эмаски, унга оқ гул ёқса» деган фикр билан бундан ҳам уч донасини узиб мактабга шошилдим.

Хатиб дарвозасига етганимда «қизлар у гулларни қўлимдан юлиб олмасинлар» деб, уларни қўлда тутганим ҳолда, қўйнимга яширдим.

Ҳовлига кирган вақтимда дарвозахонада менга дуч келган Қутбия:

— Қўйингдаги нима?— деб сўради мендан.

— Китоб!— деб жавоб бердим ўйламасдан.

Аммо бу ёлғон жавобимдан дарҳол ўзим қўрқиб кетдим. Чунки китобим бўйнимга тақилган жилдда бўлиб, ёнимда осилиб турар эди. Агар Қутбия бу ҳолга диққат қилса, менинг ёлғонимни юзимга солиб, қўйнимни очиб кўриб, гулларни олиши аниқ эди.

Мен Қутбия «жавобимнинг ёлғонлигини англаганимикан?» деб биринчи марта унинг юзига тикилиб қара-

дим: унинг юзи Ҳабибанинг юзидан фарқли эди. Агар Ҳабибанинг юзи қизил гулдай жозибали бўлса, унинг юзи оқ гулдай одамнинг ҳавасини ўзига тортмасди. Бир кун қизлар Ҳабиба билан Қутбиянинг гўзалликлари устида баҳслашганда, улардан бири Қутбияни «тузсиз ширгуруч» деган эди. Бу вақт у қизнинг Қутбияга берган баҳоси менинг назаримда тўғри кўринди. Ҳар ҳолда Қутбия ёлғон гапирганимни пайқамай, дарвозахонадаги эшикчадан молхонага ўтиб кетди, мен ҳам нафасимни ростлаб олиб, шошилиб, мактабхонага кирдим.

Мактабхонада ҳали бирор бола йўқ ва унда Ҳабиба ёлғиз бўлиб, хонани супираётган эди. Мен икки қўлимда икки хил гулни тутиб унга тортиқ қилдим.

— Балли!— деган ҳолда Ҳабиба қизил гулларни қўлимдан олиб, бир-икки марта искагандан кейин, иккитасини икки чаккасига қистирди-да, ойнага қараб тургани ҳолда учинчисини тўғноғич билан сийнаси устига қадади. Сўнгра оқ гулларни қўлимдан олиб искади-да, ғазаби келгандай қошларини чимириб, кўзларини қисиб, оқ гулларни тутиб турган ўнг қўлини мен томонга чўзиб:

— Буни нега келтирдинг?— деб сўради.

— Балки сизга шу маъқул бўлар, деб келтирдим,— дедим.

— Ўзингга қайсиси яхши кўринади?— деб сўради.

— Қизили!— дедим.

— Нега?

— Сабабини билмайман, шундай, кўзимга яхши кўринади.

У оқ гулларни юзига тегизиб:

— Менга қайсиси ярашади, қизилими, оқими?— деб сўради.

— Қизили!— деб жавоб бердим.

— Нега?

— Чунки ранги юзингизнинг рангига ўхшайди.

У, менинг бу жавобимни эшитгач, «О... балочае!» деган ҳолда кулиб, мени бағрига тортиб, кўкрагига босиб, юзу кўзимдан ўпди. Сўнгра қўйвориб оқ гулни кўрсатиб:

— Бу кимнинг юзига ўхшайди?— деб сўради.

Мен бундан бир неча минут аввал Қутбияга дуч келиб, унинг юзига тикилиб қараб «Оқ гулдай» деб ўйлаганимни эслаб, беғараз, болаларча соддалик билан:

— Оқ гул Қутбия опамнинг юзига ўхшайди!— дедим.

Менинг бу жавобим унга аввалги жавобимдан ҳам маъқулроқ тушган бўлса керакки, қиқирлаб кулиб, мени иккинчи марта бағрига босиб, юз-кўзимдан бўсалар олди. Сўнгра мени қўйиб юбориб, кулгидан тийилиб жиддий оҳанг билан:

— Менга қара! Бирор кишига бу гапларни айта кўрма «Қизил гул Ҳабиба опамнинг юзига, оқ гул Қутбия опамнинг юзига ўхшайди» дема. Агар бирор кишига шундай десанг, мен сендан қаттиқ хафа бўламан,— деди-да:— бор, жойингда ўтириб, сабағингни ўқийвер!..— деб қўйди.

Мен жуда хурсанд эдим, чунки илгари у қизнинг дардини енгиллаштиришни дунёда вужудга келмайдиган бир тилак каби орзу қилган бўлсам, бугун арзимаган бир гул билан, ҳатто ўзим ҳам ёқтирмаган оқ гул билан уни шодлантирган эдим. Энди, менинг фикримча, унинг кўнглида аввалги қайғудан, юзи кўзида илгариги мунгдан асар қолмаган эди. Шунинг учун мен ундан ҳам кўпроқ ўзимни шод сезардим.

Баҳорнинг қизиган кунлари, довуччалар қиндан чиққан, олма-лар туккан, тутлар пишаёзган эди. Бухоро мадрасаларининг талабаси бўлган акам билан Сайид Акбар шаҳардан келдилар. Улар бир неча кун дам олгандан кейин қишлоқ хатиби олдида дарс бошладилар.

Ўзини «катта» тутиш сабабидан ёши катта одамларнинг саломига жавоб бермайдиган Сайид Акбар бир неча кун орасида мен билан ўйнайдиган бўлиб қолди. У, икки эшиги мачит чорбоғига қараган отасининг меҳмонхонасида турарди. Мен ҳар куни мактабдан чиқиб, мачит чорбоғини оралаб, уйга қайтаётганимда, у мени олдига чақириб олар, менга ўйинчоқлар ясаб берар, мактаб аҳволи, баъзи қўшни қизларнинг қандай ўқишини сўрарди ва бу орада гапни Ҳабиба устига буриб, унинг аҳволини кўпроқ суриштирар ва текширар эди. Мен болаларча соддалик билан унинг сўроқларига билганимча жавоб берардим. Фақат Ҳабибанинг таъкидини эслаб, гуллар тўғрисида оғиз очмасдим.

Бир кун эрта билан Уста амакимнинг меҳмонхонаси олдидан ўтиб, мактабга бораётганимда Сайид Акбар

мени чақирди. У одатда ҳар кун мени мактабдан қайтишимда чақирар эди. Бугун эрталаб мактабга бораётганимда чақиргани учун, унинг чақиршига унча эътибор бермай, бир қарадим-да, яна ўз йўлимга кета бердим. У такрор чақирганида:

— Мактабга кечикаман, қайтишда келаман,— деган ҳолда ўз йўлимда давом этдим.

— Кечикмайсан, дарров кетасан, фақат бир оғизгина гапим бор,— деган ҳолда у мени қайтарди.

Мен йўлдан қайтиб, унинг олдига келдим. У, менга ўраб, елим билан ёпиштирилган бир қоғозни бериб:

— Буни олиб бориб Ҳабибага бер, қайтишда ундан жавобини олиб кел!— деди ва:— Эҳтиёт бўл! Хатни бераётганингни ва ундан жавоб олаётганингни бирор киши кўриб қолмасин, бирор бола билмасин!

Мен хатни олиб бордим. Албатта мен у вақтда хатнинг маъно ва мақсадини билмасдим. Уша кун бир фурсат топиб, у хатни Ҳабибага топширдим. У хатни қўлимдан олиб, холироқ томонга кетди-да, бир неча минутдан кейин қайтиб келди. Унинг кўзлари ғазаб ўти билан ёнар, лаблари безгак тутгандай титрарди. У менга қарамасди.

Аммо, мен ҳали масаланинг нималигини тушунмаган, унинг ғазабига хатнинг сабаб бўлганини ўйламаган эдим. Менинг фикримча, у қандайдир бирор ишдан хафа бўлган эди, шунинг учун мен унга гап ташлаб, унинг фикрини, хафалигига сабаб бўлган ишдан бошқа томонга бурмоқчи бўлиб:

— Ҳалиги хатнинг жавобини қачон ёзиб берасиз?— деб сўрадим.

У бу гапимни эшитгач, бутун вужуди қалтираб кетди-да, аввалгисидан ҳам ортиқроқ ғазабланган ҳолда менга қараб:

— Мен билан юр!— деб бир томонга йўналди.

Мен унга эргашдим. У тўғри дарвозахонага бориб, бир кун Қутбия ўтган эшикчадан молхонага ўтди. Мен ҳам унинг кетидан ўтдим. У ерда бир пой кавушини ечиб чармини сигир тезагига белаб, менинг олдимга ташлаб:

— Ана шуни олиб бориб, шу билан хатни берган одамнинг оғзига ур-да, «хатингизнинг жавоби шу экан»-де,— деди.

...Албатта мен у кавушни олиб бормадим. Лекин

мактадан қайтишимда, Сайид Акбар ўз хатининг натижаси ва жавобини сўраганида, ҳалиги воқеани унга айтиб бердим.

Сайид Акбар бу жавобни эшитиб жуда ғазабланди, гапирмоқчи бўлганида оғзидан гапдан олдин кўпиклар отилиб чиқди. У тили тутила-тутила:

— Ҳабиба-ку енгилтак, бузуқ бир қиз экан. У еган... ларни сен ҳам ўйламасдан-нетмасдан, оқизмай-томизмай келтириб менинг юзимга урасанми?!— деди-да, қулоқ-чаккамга бир шапалоқ туширди.

Мен аввал таажжубландим, сўнгра ғазабландим. Шунинг учун ажабландимки, мен хат ташувчилик хизматим бараварида бундай «мукофот» кутмаган эдим; шунинг учун ғазабландимки, бу жазо мен учун тамоман ноҳақ берилган эди. Албатта, мен кўнглимда ундан қаттиқ ранжиб, ўч олиш фикрига тушдим, аммо мендай ёш бола ундай қувватли бир йигитдан қандай қилиб ўч ола биларди?

Уста амаки ўймакорликдан бўлак бошқа усталар учун қоғозга нақш ва гуллар ҳам чизиб берарди. Унга кулоллар, гулкорлар ва читгар каби усталар ўз ишлари учун чизма нақшлар буюрар эдилар.

Уста амакимга буюртма берадиганлардан бири қозқработлик бир кулол эди. Бу кулолнинг йнгирма тўрт-йигирма беш ёшлардаги бир ўғли бор эди. Бу йигит ёшлигида дарахтдан йиқилиб оқсоқ бўлиб қолган экан, шунинг учун у пиёда кўп юролмасди, узоқроқ жойга эшак ёки от миниб борарди.

Мана шу йигит отаси буюрган буюртмаларни Уста амакига топшириб, иш тамом бўлгандан кейин келиб олиб кетарди.

Бу йигит авваллар ҳафтада бир марта келиб чизма буюрар ва иккинчи кун келиб буюртмани олиб кетарди, аммо, кейинги кунларда унинг буюртмаси кўпайиб қолди: у кунда келиб янги чизма буюрар, баъзан кечалар шунда қўниб, эрта саҳар буюртмасини олиб кетар ва яна ўша кун кечқурун келиб янги чизма буюрарди.

Ҳамма унинг кўп чизма буюришидан ажабланарди. Уста амаким:

— Бошқа кулоллар йилда товоқ учун бир чизма, ко-са учун бир чизма, ҳаммаси бўлиб икки чизма олади-

лар. Баъзи атоқли кулоллар ҳар бир хумдон учун янги бир чизма буюрадилар. Аммо, бу қозоқработлик кулол кейинги вақтларда шу қадар кўп чизма буюрдик, унинг ҳар бир товоғи, ҳар бир косасига бир янги чизма тўғри келади. Бу ҳолда унинг сопол идишлари чинни идишлардан ўн баравар қимматга тушади. У, бу зарарли ишни нима учун қиларкин?— дерди.

Лекин ўша кунларда бир воқеа юз бериб, қозоқработлик кулол ўғлининг кўп чизма буюришининг сабабини ҳаммадан аввал мен англадим:

Шофирком рўди қазилиб бўлгандан кейин Қурбонийез тоғам Гиждувон қозисининг таклифи бўйича унинг хизматиغا кирган эди. Бу орада чорбозорчи тоғам — Алихон гиждувонлик бир кулолнинг қизига уйланмоқчи бўлди. Уғли қозининг мулозими бўлгани учун қозининг оиласини тўйга айтишга борганида, бувим мени ҳам ўзи билан бирга олиб борди.

Биз Гиждувонга бориб кулол қуданинг ҳовлисиغا қўндик. Уша кеча ярим кечадан кейин «Ўғри келди» деб бир говур қўзгалди, сўнгра «ошно экан» деб тинчландилар.

Биз эрта билан туриб, қозихонага бордик. Қозихонага кирганимизда қози маҳкамасида ўтирган эди. Аммо мен кичкина бола бўлсам ҳам, қозининг одамлари мени бувим билан бирга ичкари ҳовлига киришга «номаҳрам» деб қўймадилар.

Мен ташқари ҳовлида бувимдан ажралиб қолгач, қозининг рўбарўсида, унинг кўзи тушадиган бир жойда деворга суяниб ўтирдим. «Ҳашар вақтида менга конфет бериб эркалатган бу чол яна менга бирор илтифот қилар» деб ўйлаган эдим. Аммо, бундай бўлмади, ё у мени кўрмади, ёки маҳқамада ўтирган вақтида бир бола билан гаплашишни ўз шаънига муносиб билмади.

Шу орада қозоқработлик кулолнинг ўғли оқсоқлашиб қозихонага кириб келди. Унинг ёнида бошига чопонча ёпинган бир қиз ҳам бор эди. Қиз йигитнинг чопонини этагидан маҳкам тутгани ҳолда у билан бирга келди.

Қозининг мулозимлари, кўчадан келган томошабинлар: «Қочоқ қиз, текин хотин, қозихона никоҳи» деб бир-бирлари билан чувиллашиб, кулишиб гапирмоқда ва йигит билан қизнинг теварагини ўрамоқда эдилар.

Мен ҳам жойимдан туриб халқ орқасидан меҳмонхо-

на (маҳкама)нинг супасига чиққан бўлсам ҳам, ҳеч нар- сани кўра олмадим. Бир вақт қозининг овози эшитилди:

— Қизим, тўғрисини айт! Сени ким йўлдан урди?

— Мени ҳеч ким йўлдан ургани йўқ. Мен ўз ихтиё- рим билан шу йигитни ўзимга эр қилмоқчи бўлиб тан- ладим.— Бу ҳаяжон билан шошиб гапираётган қизнинг товуши эди.

— Агар ота-онанг бу ишингни эшитсалар, нима дер эканлар? Улар сенинг бу ишингга рози бўлармикин- лар?— бу қозининг овози эди.

— Ҳозир менинг отам ҳам шу йигит, онам ҳам. Ота- онамнинг розилик ё норозиликлари билан ишим йўқ.— Бу қизнинг товуши эди. Аммо бу гал шошмасдан, лекин аввалгисидан жиддийроқ ва шу билан бирга ҳаяжонли- роқ гапирмоқда эди. Қози никоҳ хутбасини ўқишга ки- ришди, у хутбанинг арабча қисмини ва унга қўшимча қилинган тожикча қисмини ўқигандан кейин унинг йигит- га берган сўроғи эшитилди:

— Оқил ва болиғ (ақлли ва балоғатга етишган) бўлганингиз ҳолда бу хайрли мажлисда ҳозир бўлган сиз—йигит шу мажлисда ҳозир бўлиб турган шу қизни мусулмончилик никоҳи билан хотинликка қабул қил- дингизми?

— Қабул қилдим,— деди кулолнинг ўғли.

Қозининг қиздан сўраган сўроғи ҳам эшитилди:

— Оқила ва болиға бўлганингиз ҳолда шу хайрли мажлисда ҳозир турган сиз — қиз шу мажлисда ҳозир турган йигитга ўз танингизни бағишладингизми?

— Минг марта бағишладим.— Бу қизнинг овози эди. Энди бу овоз тинч ва одати бўйича совуққонлик билан гапираётган бир қизнинг товуши бўлиб, менга таниш ка- би сезилди. Аммо, мен бу товушни қачон, қаерда ва кимдан эшитганимни эслай олмадим.

Одамлар тўдаси, одатда никоҳ мажлисида қўйилади- ган бир коса сув устида талашиб тортишмоқда, ҳар бир киши бу сувдан бир томчи бўлса-да, ичиб қолишга интиларди. Бўйдоқлар катта ёшли хотин-болалиларга «сизнинг-ку хотинингиз бор, қўйинг, ахир, биз бўйдоқлар бу табаррук сувдан ичиб қолайлик. Бизнинг ҳам хотин олиш умидимиз бор, ахир» деб ундай одамларни у сув- дан маҳрум қилмоқчи бўлардилар.

Катта ёшлилар «худо берса, учта-тўрттаси кўплик қиладими, нега бунча қизғончиқлик қиласанлар, сен-

ларга ҳам насибангизга яраша худо битта-иккитасини берар», деб уларни юпатишга уринардилар.

Кулол йигит одамлар орасидан чиқди. Қиз унинг ёнида, ҳали ҳам этагидан тутиб борарди. Улар супадан тушиб, қозихона дарвозасига йўналдилар. Мени у овози таниш қизнинг кимлигини билиш қизиқтирмоқда эди. Мен у қизнинг юзини кўриб, билмоқ учун уларнинг ёнидан югуриб ўтиб, қозихона дарвозасидан ташқарига чиқдим-да, улар билан рўбарў келиш мақсадида йўлимдан қайтиб секин-секин юриб, дарвозадан кирдим, йўлакда унга дуч келиб, унинг юзини кўрдим. Аммо ўз кўзларимга ишонмадим ҳатто тушимми, ўнгимми, деб шубҳаландим. Кулол йигитнинг этагини маҳкам тутгани ҳолда қозихонадан чиқиб келаётган қиз Ҳабиба эди; у мунгли овоз билан:

«Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,
Ё жон расад ба жонон ё жон зи тан барояд».

деб кўйлаб, инграган ва ўзининг ҳазин ва кўнгили товуши билан менинг аъзон баданимни жимиллатган Ҳабиба эди.

Аммо бу кун у шод ва қувноқ эди. Чунки у «мақсадига эришган, жони жононига етишган» эди.

Аммо, унинг жонони менга маъқул тушмади, чунки бу йигит қаттиқ оқсоқ бўлгани устига башараси ҳам кўримсиз эди. Лекин кўёвнинг бу ҳолати қизнинг жасорат, ғайрат ва мустаҳкам иродалигини менинг назаримда яна ҳам орттирди. Чунки, у одамлар кўзига мана шундай хунук ва майиб кўринадиган йигитни севгандан кейин вафодорликда мустаҳкам туриб:

«Ҳардам чу бевафоеън натвон гирифт ёре,
Моему остонаш то жон зи тан барояд»

деб унинг остонасидан қимирламаган ва у қаҳрамон қиз ўрта асрлик феодализм истиблоди шароитида мустаҳкам иродалиги соясида бутун тўсиқларни кўтариб ташлаб, ахир ўз мақсадига эришган эди.

Ҳар ҳолда мен уни кўриб, ҳайратда қолдим. Ҳатто унга йўл беришни ҳам унутиб, юзма-юз келиб қолибман. У, мени кўриб маъноли табассум қила туриб, ҳина қўй-

ган чилондай, бармоқларининг учини қитиқлагандай нозиклик билан кўкрагимга тегизиб, йўл беришга ишора қилгани ҳолда:

— Ҳа болача, сен бу ерда нима қиласан? Ҳаммадан аввал сен кўрдинг-да, хайр, ҳаммага салом айт!— деди-да, икки бахтиёр ёш дарвозадан чиқиб, кўчада қантариб қўйилган отга мингашиб кўздан ғойиб бўлдилар.

Мен тоғамнинг тўйи ўтгандан кейин бувим билан қишлоққа қайтдим. Қишлоқда Ҳабиба тўғрисида дув-дув гап эди.

Эркак, аёл, ёш-қари — ҳамманинг оғзида шу гап. Баъзилар Ҳабибани айблардилар, «ота-онасини беобрў қилди» дердилар; баъзилар ота-онасини сўкардилар. «Қиз йигирма ёшга киргунча эрга бермаган ота-онанинг жазоси шу» дер эдилар; баъзилар яна Ҳабибани таъна қилиб: «Ўзи ёмон ва ўжар қиз экан, кўп обрўли одамлар унга киши қўйганлар, отаси ундай одамларга бермоқчи бўлганда у дод деб, дунёни бошига кўтариб, агар мени шунга берсангиз, ўзимни ўлдираман, деб халқ орасида ота-онасининг юзини эрга қаратган экан. Ота-онасига бу қилганлари етарли бўлмагандай, ахир бир оқсоқ билан топишиб, шундай номуссизликни бўйнига олиб, қозихонага бориб никоҳ ўқитган» дер эдилар. Баъзилар бу ишда қозини айблардилар. «Қим билади, қози никоҳ ўқиганида оқсоқдан қанча пул олган бўлса? Ҳар ҳолда пул учун бир хонадоннинг обрўйини сотган шу қози» дердилар.

Албатта мен у вақтларда бундай гапларнинг таг-тубини билмас, булардан қайси бириси тўғрилигини аниқлай олмасдим. Шунинг учун эшитган гапларимни отамга гапириб, қайсиси тўғрилигини сўрадим.

— Бу гапларнинг ҳеч бири тўғри эмас,— деди отам ва изоҳлашга киришди,— бўйга етган қиз билан йигит бир-бирлари билан топишсалар, бунга ҳеч ким қарши келолмайди. Агар бундай вақтда қизнинг қўрқоқлигидан, уятчанлигидан фойдаланиб, уларни зўр билан ажратиб, қизни тутиб бошқа кишига берсалар, оқибати ёмон бўлади — қиз касал бўлиб ўлади ёки ўзини ўлдиради. Йигит ҳам тинч қолмайди — севгилисини зўр билан қўлидан олган кишига душман бўлади, у билан яширинча талашиб тортишишга киришади. Натижада ўлдирилади ёки рақибини ўлдириб, ўзи зиндонга тушади. Бунда ҳам унинг оқибати ўлим бўлади.

Отам ўз сўзини қозилар устига буриб давом этди:

— Бир-бирлари билан топишиб никоҳ ўқитиш учун қозихонага борган қиз билан йигитни ҳеч бир қози қувиб юбормайди, дарров никоҳ ўқиб, бир-бирларига расмий равишда қовиштиради. Лекин қозиларнинг мақсади бу ишдан қиз ва йигитларни бир-бирларига қовиштириш ва шу билан келажакда воқеъ бўлиши эҳтимол фожиаларнинг олдини олиш эмас, балки улар бу ишни ўз манфаатларини кузатибгина қиладилар, чунки қозилар оддий никоҳлардан ўн танга никоҳ пули олсалар, ўз олдларида бўладиган бундай қочоқ қиз ва йигитнинг никоҳидан энг камида минг танга даромад қиладилар. Бундан бошқа, бундай никоҳ орқасида арбоб, оқсоқоллар ишга киришадилар: қизнинг отасини «Сени беобрў қилган бундай ўзи келди куёвнинг адабини бердириш керак» деб майдонга соладилар, қиз учун гўё айтишиб қўйган ясама бир эр топадилар, қизнинг отаси ҳам буни тасдиқлайди. Шу билан иш қизиб кетиб, қозихонага тушади ва ойлаб чўзилади. Бу муддатда «жанжалда ютиб чиқиш» ниятида икки тарафдан пул қозихонага ёмғирдай ёғади, арбоб, оқсоқолларнинг ҳам қозон-чўмичлари мой устида бўлади. Натижада ҳали тузилиб битмаган икки ёшнинг уйи ҳеч тузиб бўлмаслик тарзда бузилади.

Отам бир оз жим тургандан кейин Ҳабибани никоҳлаган Гиждувон қозиси устида гапира бошлади:

— Ҳабибани никоҳлаган Гиждувон қозиси — қози Абдулвоҳиднинг бу ишдан қанча пул олганлиги менга маълум эмас, аммо, менга маълум бўлишича, арбоб, оқсоқоллар Ҳабибанинг отасини майдонга солиб, унга ясама собиқ куёв топиб қозихонага борганларида қози уларнинг даъволарини сўрамаган ва ясама даъво, деб даъвогарни қувиб юборган.

— Мен қози Абдулвоҳидни шундай ишлари учун яхши кўраман,— деди отам сўзининг охирида.

Мен улғайганимдан кейин Бухоро туманларининг қозихоналарида бундай «қочоқ» қизларнинг никоҳларини бир неча марта кўрдим, шуни ҳам кўрдимки, қозилар шундай никоҳлар орқасида чиқадиган ясама жанжалларни ойлаб, ҳатто бир неча ойлаб судраб, ҳам қайнотанинг, ҳам куёвнинг бор-йўғини супуриб-сидириб олардилар ва ҳар бир шундай воқеани кўрганимда отамнинг айтганлари тасдиқланарди.

УЧ ОЛИШ

Ҳабиба берган жавобни «элчилик сифати билан» айтганим учун мени урган Сайид Акбарга қарши менда кек, ғазаб қўзғалган эди, Ҳабибанинг мақсад-муродини билиб олиб, унинг вафодорлигини кўрганимдан кейин ҳалиги ғазаб яна ҳам кучайди, чунки Сайид Акбар менинг болалигимдан, соддалигимдан фойдаланиб, ярамас мақсад билан иш буюрган, вафодор, номусли қизнинг ҳаққоний жавобини эшитганида, мени ургани устига, у қизга ёмон иснодларни ҳам таққан эди.

Аммо, Сайид Акбардан ўч олиш учун менинг жисмоний кучим етмаганидан, муносиб фурсатни кутиб қолган эдим. Бу фурсат ҳам тезлик билан етиб келди.

Отанинг амакиваччаси Иброҳимхўжа отаси ўлгандан кейин унинг турар жойи — мачит шаклидаги меҳмонхонада эшонлик, дуохонлик ва «девбандлик»ни бошлаб юборган эди. Бир кун унга бир қишлоқдан бир жиннини келтириб топширдилар. У жинни узун бўйли, тўлиқ гавдали, катта соқолли, соғлом баданли бир одам бўлиб, ёши ўттиз-қирқлар орасида эди.

Иброҳимхўжа бу жиннининг оёғига кишан уриб, қулфлаб, ўзини супага қўйиб, кишан занжирини меҳмонхонанинг тагсинчи остидан ўтказиб, учинчи уйнинг ўртасидаги устунга боғлаб қўйди. Бу ҳолда жинни меҳмонхона супасида ўтирар ёки тикка турар, бошқа жойларга юра олмас эди.

Иброҳимхўжанинг «девбандлик» усули ҳам бошқа «девбанд» эшонларники каби жуда содда эди: у бир кеча-кундузда жиннининг овқати учун бир парча қоқнон берар ва унинг олдига бир обдаста сув қўярди, холос. Бундан бошқа кунда икки марта эрта билан ва кечқурун жиннининг орқасини яланғочлаб, қўли толигунча уради.

Жинни эшон бўлмаган вақтларда кўзига кўринган ҳар бир кишига: «Худо йўлида менга бир бурда нон берсангиз, нима бўлади, мен ҳам худонинг бандаси-ку, ахир, бирор жонзодни ҳам очликдан ўлдириш тузук эмас, ҳолимга раҳм қилинг!..» деб ялиниб-ёлворарди.

Мен бу жиннининг ҳолига ачинардим, унга раҳмим келарди, нон еганимда, бир бурдасини ундан аямас, кунда ўрик, тутмайиз каби бирор егулик ҳам уйдан чиқариб берардим. Бора-бора жинни мени танийдиган бўл-

ди, улфатлашди, мен ундан қўрқмайдиган бўлдим, баъзан унинг олдига келиб ўтириб, унинг ҳаракатларини кузатардим. У, жиннилардек одамларни қўрқитадиган ҳаракатлар қилмасди, фақат хаёлотчилар каби ўзига ўзи ёки бошқа бирон нарсага қараб ғалати гаплар гапирарди. Чунончи, у кўпинча тикка туриб офтобга гапирарди, у ўзини қутқазушни офтобдан сўрарди ва унга ялиниб-ёлворардики, уни бу кишандан бўшатиб, ўз олдига олиб борсин, у ҳам офтобнинг ўзи каби кенг ва юксак осмонда юриб, ер юзини эркинлик билан кўра олсин.

Жинни бир кун менга ялиниб-ёлвориб:

— Эшон амакингга айтсанг-чи, кунда бир марта мени қўйиб юборсин, мен мачит чорбоғини айланиб томоша қилиб келай. Қочмасликка ваъда бераман, ўзим келиб, ўз қўлим билан кишанни оёғимга солиб ётаман,— деди ва:— Агар сен менга шундай яхшилик қилсанг, мен офтобни чақириб олиб сенга бераман, сен уни миниб юрасан,— деб қўйди.

Шу вақтда Сайид Акбарнинг мадрасадан чиқиб ўз ҳовлиси томонга келаётганини кўрдим-да, «Уч олиш фурсати келди» деб ўйлаб, жиннига айтдим:

— Сени эшон қўйиб юбормоқчи эди, аммо шу одам (Сайид Акбарни кўрсатиб) қўймади. Мен сенинг кишаннинг занжирини ечаман, сен бориб шу одамни боплаб уриб, кўзини очиб қўйсанг, бундан кейин сени боғлатиб қўйишга ундамас.

— Ечиб қўй!— деди жинни, кўзлари қўйни кўрган бўрининг кўзидай ғазаб ўти билан ёлқинлангани ҳолда.

Мен дарров меҳмонхонага кириб занжирни устундан ечиб юбордим. Жинни занжирини тагсинч остидан тортиб чиқариб, ўраб қўлига тутгани ҳолда «душман»га қараб шошилди. Аммо кишанлик оёқ билан югуриш мумкин эмас эди, чунки кишан ҳар бир қадамда бир оёқнинг иккинчи оёқдан бир қаричдан ортиқ олдин боришига йўл қўймасди. Агар жинни секин борса, «душман»нинг ҳовлига кириб ғойиб бўлиб кетиши мумкин эди. Шу мулоҳаза билан бўлса керакки, жинни қадам босиш ўрнида болаларнинг «пойбандак» (оёқ боғлаш) ўйинида қиладиганлари каби икки оёғини жуфт қилиб, олга отилаберди ва ҳар бир отилишда икки-уч қадам йўлни бирдан босарди...

Жинни шундай қилиб, бир зумда бориб Сайид Акбарга етди ва ҳеч нарса демасдан уни бўйи баравар қў-

тариб, орқаси билан ерга урди-да, устига миниб, кекир-дагидан бўғиб, тиззаси билан кўкрагига тепаверди.

Сайид Акбар, жинни тутиб ердан кўтарган вақтда «войдод, ўлдим, жинни мени ўлдирди, қутқазинглар!» деб бақирди-да, ерга урилгандан кейин нафаси ичига тушиб, жим бўлиб қолди.

Лекин унинг шу бақирishi билан отаси ҳовлидан, бошқа одамлар мачит ва мадрасадан чиқиб, шошилиб келиб, уни жиннининг қўлидан қутқаздилар, жиннини ҳам тутиб олиб, кишаннинг занжирини қайтадан устунга боғладилар.

Мен, жинни Сайид Акбарни босиб, бўғиб ураётганида ўз хатоимни англадим, бу иш мен томондан бўлган жинниларча жиноят эди, чунки агар қутқазувчилар бир неча минут кечиксалар, Сайид Акбар жиннининг қўлида ўлиши аниқ эди.

Мен Сайид Акбардан еган шапалоқни отам ва бошқа кишиларга айтмаганим каби, ўч олганимни ҳам бирор кишига гапирмадим, чунки мен бу тўғрида Сайид Акбардан кўра кўпроқ отамдан қўрқардим, зеро, отам аввалги ишим учун мени «Нега йигитлар ва қизлар ораларида хат ташувчилик қилдинг?» деб қаттиқ койиса, бир одамнинг ўлиши мумкин бўлган бу ишим учун қаттиқ жазолаши турган гап эди.

МАКТАБДАН КЕЙИН

Мен мактабни тамом қилдим. Лекин ҳали ҳам саводим йўқ эди. Тўғри, мактабда ўқиган нарсаларимни, ўша нарсаларни ўқиган китобимдан ўқий олар эдим, аммо ўқимаган китобдан бирор нарсани, ҳам ўқиган нарсаларимни бошқа китобдан ўқий олмас эдим.

Шундай бўлса ҳам, отам мени қишлоқ хатиби олди-га дарс ўқишга қўйди. Хатиб олдида менинг биринчи дарсим «Аввали илм» деган китобчадан бошланди. Бу китобчада диний масалалар тожик тилида савол-жавоб тарзида ёзилган эди. Мен бу китобчани бир ойда ўқиб ёдлаб олдим.

Ундан кейин хатиб менга «Бидон!» (Билиб ол!) деган китобчадан дарс бера бошлади. Бу китобчада араб тилининг сарфи тожик тилида ёзилган эди.

Лекин мен бу иккала китобчадан ҳам бирор нарсани тушунмасдим ва устознинг топшириғига мувофиқ, тўти сингари ўқиган нарсаларимни ёдлаб олардим.

Дарсдан дарсга ўтиш шарти ҳам, биринчи дарсни домла олдида ёддан хатосиз ўқиб бериш эди. Аммо, арабча мисоллар билан аралаш тожикча сўзлардан нимани билиб олганимни устоз сўрамас эди.

Қолбуки иккинчи китоб «Бидон!» деган сўз билан бошланарди ва биринчи дарсдан бошлаб, домла бу сўзга оид бир неча савол-жавобни менга ёдлатган эди. Биринчи савол-жавоб қуйидагича эди:

— Мусанниф (муаллиф) нега «бидон!» дегану, «бихон!» (Ўқи!) демаган?

— Чунки ҳар бир ўқиган одам ўқиган нарсасини била бермайди, аммо билиб олган одам ўқий олади. Шунинг учун мусанниф «бидон!» деган-у, «бихон!» демаган.

Албатта мен у вақтларда бундай савол-жавобларнинг маъно ва мақсадларини тушунмасдим. Қизиғи шуки, марҳум устозим ҳам бу савол-жавобларнинг амалий мақсадини тушунмас ёки тушунса ҳам у мақсадни дарсимга татбиқ қилиб, «билган» ва «билмаган»лигимдан бирор марта сўрамас эди.

Яна ҳам қизиқроғи шу эдики, отам, айниқса ўқиш-ўқитиш масалаларида жуда диққатли бўлгани ҳолда, у ҳам кундалик дарснинг маъно жиҳатидан ўзлаштирган, ўзлаштираганимни сўрамас, фақат ҳар кеча у кун ўқиган дарсимни ёддан ўқитиб тинглар, агар хатосиз, бурро ва туртинмасдан ўқиб берсам, «Балли» дер, агар хато қилсам, ё туртинсам «Эрта домланинг олдида уялиб қоласан, тузукроқ такрор қил» деб огоҳлантириб қўяр, аммо маъносини сўрамас эди.

Фақат икки нарса менинг диққатимни ўзига тортган эди, буларнинг бириси «Эски мактаб»да ёзганим каби абжад ҳисоби эдики, бунини менга отам абжадхонлик вақтида ўргатган эди. Мен бу ҳисобни қачонлар ўзлаштираган бўлсам ҳам, сира ташлаб қўймасдим, кунда арабча ҳарфларни бу ҳисобга мувофиқ, рақамлар билан ёзиб, жамлаб тарих чиқарардим ва бундан завқланардим.

Бу нарсаларнинг иккинчиси шеър эди. У вақтларда мен шеърларнинг маъносини тўла тушунмасам ҳам, уларнинг ўқишдаги оҳанги мени завқлантирарди. Айниқса мактабда Ҳабиба менга маънолари билан ўргатган шеърлар, хусусан Ҳабибанинг ўзи мунгли овоз билан «созандаларча» куйлаган газаллар менга ҳаддан зиёда таъсир қиларди. Мен ундай газалларни ўқиганимда Ҳабибанинг ўша газалларни ўқиган вақтидаги аҳволи кўз ўнгимга келиб менга қандайдир қайғу аралаш нашъали, аини замонда ёқимли бир кайфият пайдо бўларди ва бунинг орқасида дарҳол Ҳабиба «жонини ўз жонони га етишган» воқеаси эсимга келиб, бу нозик табиат қизнинг сурати назаримда афсонавий қаҳрамонлар шаклида гавдаланар ва бу ҳолат менинг кўнглимга шу даражада қаттиқ таъсир қилардики, менда ўшандай қаҳрамон бўлиш — тилакдан ҳеч кечмаслик ҳаваси пайдо бўларди.

Мен эшитган ёки ёдлаб олган байтларимнинг тўла маъноларини билиб олишни истардим. Бу тўғрида менга биринчи ёрдам берувчи отам эди. У менинг бу тўғридаги саволларимга тўла жавоб берарди. Аммо, агар менинг саволларим шеърнинг ишқий маънолари тўғрисида бўлса, у манглайини буриштириб, қошларини чимириб: «Ҳали сен учун бундай нарсаларнинг маъноларини билиб олишга вақт эрта. Бир оз улғайсанг ўзинг тушунасан» дер эди.

Мен у вақтларда ўз замонимизда ўз орамиздан етишиб чиққан шоирлар борлигини билмасдим, менинг ақидамча, шоир бўлиш учун «валий» бўлиш шарт эди. Бизнинг замонимизда «валий бўлиш» мумкин бўлмаганидан, шоир бўлиш ҳам мумкин эмас эди. Бу фикр менга қизлар мактабининг муаллимаси — отинбиби томонидан талқин қилинган эди.

Унинг ақидасича, Саъдий, Ҳофиз, Бедил ва бошқа ўтган шоирларнинг ҳаммалари «Худого етишган валий» одамлар эканлар. Уларнинг «кароматлари»дан бири шеър айтиш экан. Бизнинг замонимиз «охир замон» бўлгани учун ҳеч ким валий бўлмас ва шунинг учун шоир ҳам бўлмас экан.

Аммо, бу орада бир воқеа рўй бериб, менинг бу ақидам остин-устун бўлди. Бу воқеа шундай юз берган эди:

Бир кун отам пешин намози учун чиқиб, мачитга кирмасданоқ, тез қайтиб келди-да, мени чақириб «Менинг орқамдан тез кел!» деган ҳолда ичкари ҳовлининг йўлагидан қайтиб ташқарига чиқди.

Мен унга етиб борганимда, у мени кўтариб, ҳовлимизни мачит чорбоғидан ажратадиган пастгина пахса девор устига қўйиб, ўзи ҳовли томонда деворча ёнида туриб:

— Мадрасача эшигидан кўзингни узмай тур. Ҳозир ундан акангнинг домласи чиқади. Мен уни сенга кўрсатиб, танитаман,— деди.

Орадан кўп вақт ўтмай мадрасадан икки киши чиқди. Буларнинг бири қишлоғимизнинг хатиби эди ва унинг ёнида ўрта бўйли, қоқ гавдали, ориқ, туси қорамтир, оқарган ўртача соқолли иккинчи одам борар эди. Бу одамнинг бошида кичкина оқ салла, эғнида сурпдан тикилган оқ яктаги бор эди.

Отам шу одамни менга кўрсатиб:

— Акангнинг Бухородаги домласи мана шу киши,— деди ва давом этди:— Бу киши катта одам, билимдон ва забардаст шоир.

Мен у вақтгача «шеър»нинг нималигини билсам ҳам «шоир» сўзининг маъносини билмасдим. Шунинг учун отамдан:

— «Шоир» не дегани?— деб сўрадим.

— «Шоир» деб ўз ичидан шеър тўқиб чиқарадиган одамни айтадилар,— деди.

Мен отамдан бу одамнинг қанақа шеърлар айтганини сўрамоқчи эдим. Аммо, у мени девордан олиб пастга қўйди-да, кўнглимда пайдо бўлган истакни сезгандай:

— Сен уйга кир! Мен намоздан қайтиб келгач, бу кишининг шеърларини сенга кўрсатаман,— деган ҳолда шошилиб мачит томонга кетди.

Отам мачитдан келгандан кейин мени уйга олиб кирди. Токчадан ўз қўли билан турли нарсалар ёзилиб, муқова қилинган бир китобни олиб ўтирди ва мени ҳам ўз ёнига ўтказди. У китобни очди, унинг бир неча бетига олдин-кейин бир неча ғазал уреб шаклида ёзилган эди. У ғазалларни менга кўрсатиб:

— Ана шулар ҳалиги акангнинг домласи айтган шеърлардан баъзилари,— деди.

Отам у ғазалларни бирма-бир ўқиб, ўз ақидасича менга тушуниш фойдали ёки зарарсиз бўлган жойларини шарҳлаб тушунтирди. (Мен улғайганимдан кейин билдимки, отам бу ғазалларнинг кўп жойларини ва шу жумладан ишқий мазмунларини менга шарҳламаган экан).

У ғазалларнинг ҳар бирининг охирида «Исо» деган сўз бор эди. Отам бу сўзни менга кўрсатиб:

— Бу сўз ҳалиги домланинг номи ва бу номни ҳар бир ғазалнинг охирига қўшиб, шу билан бу ғазалларнинг ўзиники эканини тушунтирмоқчи бўлган,— деди.

Бу ғазаллардан бирининг ҳар байти охирида «қашшоқий» (қашшоқлик) сўзи такрорланарди. Отам у ғазалдан «Умримдан ўттиз йил ўтди, мен ҳамон камбағаллик кишанидаман, қирқ-эллик яшарликда ажаб эмаски, бу «шаст»¹ (қармоқ) дан қутулсам» мазмунида бўлган қуйидаги байтни ўқиди:

«Эи умрам сий гузашту ман ҳамон дар қайди зиндонам,
Ба панжоҳу чиҳл шояд раҳам аз шасти қашшоқий».

Отам бу байтнинг маъносини шарҳлагандан кейин:

— Исо бу ғазални ўттиз яшарлигида айтган ва қирқ-эллик яшарликда камбағалликдан қутулишни умид қилган,— деди ва сўзини давом этдириб:— Афсуски, ҳозир ёши олтмишдан ошган бўлса ҳам, «қашшоқлик қармоғидан» қутулган эмас. Хусусий равишда дарсғўйлик қилиб ва нодир китобларни кўчириб ёзиб, ўлмаслик иложини қилиб, кун кечирмоқда,— деди.

Отам ўз сўзига умумий тус бериб, яна давом қилди:

— Аслида донишманд кишилар қашшоқлар орасидан етишади, аммо, афсуски, қашшоқлар ўқиш учун имкон топа олмайдилар. Уқишда имкони бўлган бой болалари ва маҳдумлар — катта муллаларнинг болалари бўлсалар, кўпинча аҳмоқ ёки бузук бўладилар. Булар ўқиган билан бирор нарсани ўрганмайдилар, агар ўргансалар ҳам ўз билимларини ёмон йўлларда ишлатадилар. «Илм ёмон одам қўлида, маст ё жинни қўлида — қиличдир» деганлари бежиз эмасдир.

¹ Шоир тожикча текстда «шаст» сўзини ишлатиб, ундан сўз ўйини йўли билан ҳам «олтмишни» ҳамда «қармоқни» англатган.

Отам бир оз жим бўлиб хаёл суриб тургандан кейин ўзи тўғрисида гапириб кетди:

— Агар мен ҳам мадрасани тамом қилсайдим, бирон тузукроқ одам бўлишим мумкин эди. Эсизки, сабил қолғур шу қашшоқлик ўқишимни давом эттиришга имкон бермади,— деди ва менга насиҳат қилиб:— «Сен ўқи, қандай қийинчилик бўлса ҳам!» «Мо худ нарасидем, ту шояд бираси» (биз етишмаган мартабага, ажаб эмаски, сен етишсанг) деб қўйди.

Отам Исонинг бошқа бир ғазалидан «Қачонгача бекорликдан муздай қотиб қолиб ўлиш? Ҳеч бўлмаганда қўлингда варақларни тўплаб, муқовасиз бўлса ҳам, бир китобча қил!» мазмунидаги:

«То ба кай зи бекорий бо фусурдагий мурдан?
Нусхае ба каф дорий жамъ созу ажзо кун».

байтини ўқиб шарҳлагандан кейин:

— Бу одамнинг қай даражада донолигини кўрдингми? Бекор туришни ўлим билан баравар санайди, ҳар нима бўлса ҳам, бирор иш қил!— дейди, деб, қўлини чўзиб токчада сочилиб ётган қоғозларни олиб, уларни бирма-бир кўздан кечириб, «ўз юкингни «таваккал»га юклама! Уз ишингни ўзинг учун валинеъмат (неъмат эгаси) бил!» мазмунидаги байтни ўқиди:

«Ба дўши таваккул манеҳ бори худро,
Валинеъмати хеш дон кори худро!»

Бу байтни менга тушунтиргандан кейин давом этди:

— Кўрдингми, катта одамлар бир-бирлари билан қандай фикрдош бўлар эканлар. Бизнинг замонамиздан икки юз эллик йил аввал ўтган Бобо Соиб¹ билан Исо бир мазмунда гапиришади. Буларнинг ҳар иккилари ҳам одамларни бекор туришдан, таваккалдан иш томонига ундайдилар.

Бу суҳбат менга катта таъсир қилди. Мен ўша кундан бошлаб бекор туришдан нафрат қиладиган бўлдим.

¹ Табризда туғилиб, Исфаҳонда ўлган шоир Соибни отам ҳурмат юзасидан «Бобо Соиб» дер эди ва унинг шеърларини болаларнинг қанд шимигани каби лаззатланиб, маза қилиб ўқирди (А.).

Мен бу суҳбатнинг натижасида бизнинг замонда ҳам шеър айтишнинг мумкинлигига қаноат ҳосил қилдим. Энди менда яна бир шубҳа: «Шеър айтиш учун валий — каромат эгаси бўлиш шарт эмасмикин ёки Исо «охир замон»да чиққан бирдан-бир «валий»микин, деган шубҳа қолган эди.

Мен бу шубҳани бартараф қилиш учун отамдан сўрадим:

— Шеър айтиш учун валий бўлиш шарт эмасми?

— Албатта шарт эмас,— деди ва:— Мен ҳам уста амакинг томонидан шу йил бино қилинган ўз мачитимизнинг айвони тарихи чиқадиган бир шеър ёзганман,— деб тўрт мисрала тожикча содда бир шеърни ўқиди.

Мен абжад ҳисобини билганим учун у шеърдаги тарих моддасини ҳисоблаб кўрдим. Ҳақиқатан ҳам ундан ўша йилнинг санаси бўлган ҳижрий 1303 чиқарди.

Мен бу суҳбатнинг натижасида «Отам шеър айта оларкан» дебгина қувонмадим, шунинг билан баравар «валий» бўлмай туриб, шеър айтиш мумкин экан деб ҳам қувондим. Чунки отамнинг «валий» эмаслиги менга маълум эди.

Мен отамдан яна ўз шеърларидан ўқиб беришни сўрадим.

— Мен шоир эмасман,— деди у,— одам бир байт, икки байт айтган билан шоир бўлавермайди. Озгина шуури (онги) бўлган одам бир байт, икки байт шеър айта олади. Аслида «шеър» сўзининг илдизи билан «шуур»нинг илдизи бир. Лекин «шоир» бўлиш учун бугина етарли эмас, шоир Исодай, Бобо Соибдай, Ҳофиз ва Бедиллардай ҳар бир мавридда шеър айтган ва айта оладиган бўлиши керак.

У вақтда кўнглимда «Мен ҳам шоир бўла оламанми?» деган бир савол пайдо бўлди. Албатта бу саволнинг жавобини ўзим беролмасдим. Шунинг учун отамдан сўрадим.

— Шоир бўлишнинг мумкин,— деди у,— лекин бунинг учун катта шоирларнинг шеърларини кўп ўқишинг, ёдлаб олишинг, маъноларини тушунган ҳолда кўчириб ёзишинг ва катта шоирлар билан суҳбат қилиб, улардан ўрганишинг керак. Ҳозирча сенинг вазифанг дарс ўқиш, шеър ўқиш, шеър ёдлаш ва шеърларни ёзиб олишдир. Ҳали «шеър айтаман» деб ўйлаб кўрмаки, ўзингни ҳам аҳмоқ, ҳам саргардон қиласан.

Отамнинг тавсиясисиз ҳам мен шеър ўқишни севардим. Лекин саводим чала ва китоблардаги шеърларни ўқий олмаганимдан, бу ҳавасимни амалга ошира олмасдим. Шеърларни кўчириб олиш имкониятидан бўлса, бутунлай маҳрум эдим, чунки мен «абжад»хонлигимда ўрганганим тўққиз рақам ва бир цифр (ноль) дан бошқа нарсани ёзолмасдим. Шунинг учун ёзишни ўрганиш йўлини отамдан сўрадим.

— Мен сенга ёзишни ўрганиш йўлини кўрсатаман. Хат чиқарганингдан кейин саводинг ҳам тўла бўлади,— деди. Мен ўша мажлиснинг ўзидаёқ Исонинг шеърларидан бир нечтасини ёдлаб олдим. (Исонинг қисқа таржимаи ҳоли билан шеърларининг намунасини «Намунаи адабиёти тожик» (1926 йил, Москва) номли асаримда ёзганман).

ХАТ МАШҚ ҚИЛИШ

Отамнинг хати яхши эмас эди.

— Агар менинг олдимда машқ қилсанг, хатинг хунук бўлади,— деди отам,— бир оз кутиб тур, Сайид Акбар шаҳардан келсин (у шаҳарда ўқир эди), унинг олдида машқ қиласан, у хатни чиройли ёзади.

Мени сабабсиз уриб ранжитган одамнинг олдида машқ қилиш ва унинг шогирди деган номни кўтаришни истамас эдим, лекин ўйлаб: «Биринчидан, бирор ҳунарни ўрганиш учун баъзи бир ёқимсизликларга чидаш керак; иккинчидан, у мени урган бўлса, мен ҳам ундан ўчимни ортиғи билан олдим. Яна ундан нега аразлаб юрай!» дедим-да, бу таклифни қабул қилдим.

Отам Сайид Акбар шаҳардан келгунча менинг ёзиш-чизиш асбобларимни тайёрлаб бермоқчи бўлди. Шу мақсад билан у Маҳаллаи Болога кетаётганида мени Фиждувон бозоригача бирга олиб кетди. Бозордан бир қаламдон, икки қамиш қалам, бир қаламтарош, бир сиёҳдон, бир қанча лос ва тўрт тахта машқ қиладиган қоғоз олиб берди. (Сиёҳни ўзи уйда тайёрламоқчи бўлди.)

У майда-чуйдаларни қаламдонга солиб, уни қоғозга ўраб, лос билан боғлади, мени хуржунсиз эшакка миндириб, Соктарега жўнатди-да ўзи Маҳаллаи Болога йўналди.

Мен бозордан чиққанимда эшакнинг тўқими олдинга сурилиб кетди, тўқимни тузатиш учун эшакдан тушмоқчи бўлдим. У ерда йўлнинг чап томонида пастгина бир деворча бор эди, ўша деворчанинг устига тушдим. Чунки эшакдан тўғри ерга тушишга бўйим етмасди. Урамани ўша деворча устига қўйиб, ўзим тўқимни тузатишга урина бошладим.

Шу вақт қаламдон ўралган қоғоз ичидан силжиб «шилт» этиб деворнинг орқасига тушди. Мен у томонга қарадим. Девор орқасида бир ариқ бўлиб, унинг ичида бир чуқур қазилган экан. Менинг қаламдонгинам ана шу чуқурга тушиб, «шилт» этган экан.

Мен албатта чуқурга тушиб, қаламдонимни олиб чиқа олмас эдим. Мен ноилож, болаларининг қабри бошида ўтириб йиғлайдиган хотинлар каби ўтириб қаламдоним фироқида йиғлай бошладим..

Бир ўткинчи келиб йиғимнинг сабабини сўради. Мен йиғидан бўғила-бўғила қаламдон воқеасини унга айтиб бердим.

У одам кийимларини ечиб, девор остига қўйди-да:

— Йиғлама! Йиғлаганинг билан қаламдонинг чуқурдан чиқмайди, мен олиб чиқиб бераман,— деган ҳолда чуқурга тушиб кетди ва бирпасда қайтиб чиқди, қаламдон унинг иштони липасига қистирилиб қўйилган эди.

Энди қувончимнинг ниҳояти йўқ эди. Бу қаламдон мени бир кунда, балки бир соатда икки марта ҳаддан ортиқ қувонтирган эди: биринчи марта бу қаламдонни отам олиб берганида қувонган бўлсам, энди бу одамнинг уни чуқурдан чиқариб бергани учун аввалгисидан ортиқроқ қувонмоқда эдим.

Лекин назаримда бу одам билан отам орасида катта фарқ бор эди.— Отам менга қаламдон олиб бериб, ўз оталик вазифасини бажарган бўлса, бу одам нотаниш бир болага холис яхшилик қилган эди — бу одамнинг яхшилиги холисона, инсоний эди.

Мен кичик ёшда бўлсам ҳам, шуларни тушунардим ва миннатдорчилик ҳисси билан тўлиб-тошиб, ҳаяжонланмоқда эдим. Аммо, эсизки, мен у одамга қандай қилиб ўз миннатдорчилигимни изҳор қилишни билмасдим. Ҳозиргина қайғу билан йиғлаётган кўзларимни енгим билан артиб, у одамга илжайиб қарамоқда эди. Лабларимгина эмас, ҳатто кўзларим ҳам миннатдорчилик

ҳисси билан табассум қилиб порлаётганини ҳис қилардим.

Ҳар ҳолда бу мен танимаган одам хотирамда унутилмас одамлар қаторига кириб қолди.

Мен яна шунинг учун хурсанд эдимки, у қаламдон фақат бир томонда тирноқ юзича жойининг пўсти қирилган эди. (Бу қаламдон биринчи марта қўлимга олган қаламимни қўядиган идиш бўлгани хотираси учун, ҳозиргача менда сақланади.)

Сайид Акбар Бухородан келди. Мен унинг олдида хат машқ қилишга киришдим. У, замондаги хат муаллимлари қоидаларига мувофиқ бир неча араб ҳарфларини бир қоғозга якка-якка ва катта-катта қилиб ёзди. Бу ҳарфларни ёзаётганида маълум бўлишича, у майда ҳарфларнинг зарарсиз, ҳатто чиройли ёза билса ҳам, катта-катта ёзишга иқтидори йўқ экан. У ҳарфларнинг чўзгилари ва тугалланишини эгри-бугри ёзарди.

Бундай эгри-бугри ёзилган ҳарфлар ўзига маъқул бўлмаганидан, қаламтарошнинг учи билан тиши кирларини қириб олиб, у ҳарфларнинг кераксиз жойларига суйкади-да, тиш кири суйкалган жойларни сўнгра қаламтарош учи билан ўчирди. Ҳарфларнинг тўлмаган жойларини қайтадан чизиб тўлдирди, натижада «каму кўстсиз» «сархат» вужудга келди.

«Муаллим» мана шу сархатни менга бериб, шунга қараб машқ қилишимни тавсия қилди:

— Уйга бориб, мана шу сархатга қараб ёзавер. Эрта бошқа бир қоғозга мана шу сархатдай ёзиб келтириб менга кўрсат. Агар меникидай ёзган бўлсанг, сенга бошқа сархат бериб, бошқа ҳарфларга ўтказаман, агар хатинг хом бўлса, тагин машқ қилдираман,— деди:

Мен сархатни олиб келиб машқ бошладим. Аммо, қўлим титрар, ёзган нарсаларим ҳарфдан кўпроқ қоғоз устига тўкилган сиёҳга ўхшарди. Мен бундай машқ қилишдан зерикдим-да, қаламни олиб муаллимга кўрсатадиган сархатни ёзишга киришдим. Албатта буни ҳам эплай олмадим. Лекин ўз муаллимим каби мен ҳам қаламтарошнинг учи билан тишларим кирини қириб ёзган ҳарфларимнинг ортиқча жойларига суйкаб, тўлмаган жойларини тўлдириб, бир «сархат» вужудга келтирдим.

Бу «сархат»ни отамга кўрсатганимда, у мени мақтади. «Бир кунлик машқнинг натижасида шундай ёза би-

лиш катта муваффақият» деди, чунки у менинг бу сохтакорлигимдан хабарсиз эди.

Қизиғи шуки, бу «сархат»ни «муаллим»имга кўрсатганимда, у ҳам мақтади-да, бошқа сархат бериб, мени бошқа дарсга ўтказди. У менинг хат ёзишни ўрганишдан олдинроқ ундан сохтакорликни ўрганганимни сира ўйламаган эди.

Шундай қилиб, мен оз вақтда ҳарфларни якка-якка ёзиш машқини тугатиб, қўшиб ёзишга киришдим. Ҳарфларни бир-бирига қўшиб ёзганда, одатда, майда ёзилганидан «муаллим» бундай сархатларни тўғри ва гўзал ёзарди.

Лекин мен бундай машқларда ҳам «муаллим»дан ўрганган сохтакорликни ишга солиб, буни ҳам оз вақтда тугатдим.

Мен расман хат чиқарган (хат ёза оладиган бўлган) дим, хат чиқаришдан асосий мақсадим бўлган шеърларни кўчириб ёзишни ҳам амалга ошира бошладим. Лекин мен шу даражада ёмон кўчириб ёзар эдимки, уларни ўзимдан бошқа киши ўқий олмас, орадан бир оз вақт ўтгандан кейин баъзисини ҳатто ўзим ҳам ўқий олмасдим.

Узоқ муддатда кўп ёзиб чизиш натижасида бир даража тузалиб, ўқиладиган бўлса ҳам, асосан батхатлар қаторига кириб қолдим. Бу, муаллимнинг ўз амали билан менга сохтакорликни таълим бериши натижасидир.

«ПАРВАРДИГОРХУЖА»

Соктаре қишлоғида Мираконий хўжаларидан Маҳмуд қори деган бир киши бор эди. Бу, хушчақчақ, шўтқари, қизиқчи ва ҳозиржавоб бир киши эди.

Маҳмуд қорини болалик чоқларида отаси қуръонни ёдлатиш учун қорихонага берган экан. Унга «қори»лик қўшимчаси ўшандан қолган. У улғайгандан кейин сипоҳгарчиликка кириб, амир Бухоросининг баъзи вилоят ҳокимларига шогирдпеша (сипоҳиларнинг энг паст даражаси) бўлиб юрган. Сўнгра қишлоққа қайтиб эшонлик, дуохонлик ва «девбанд»ликни ўзига «касб» қилиб олган эди.

— Нега сипоҳгарчиликни ташлаб эшонликка кириш-

дингиз?— деб сўрадим бир кун ундан.— Ҳолбуки, сипоҳигарчилик қанча кичик, шогирдпешалик даражасида бўлса ҳам, эшонликдан авлодир. Чунки унда бир навъ ҳокимият бор. Аммо эшонлик ва дуохонлик қанча катта бўлса ҳам, ҳақиқатда бир навъ — гадоликдан бошқа нарса эмас.

— «Чучвара емоқдан мақсад гўшт емоқдир»,— деб жавоб беришга киришди у,— одам хоҳ сипоҳигарчилик қилсин, хоҳ эшонлик ва дуохонлик, мақсади: меҳнатсиз бир бурда нон топиб, қорнини тўйғазмоқдир. Аммо, сипоҳ қанча ҳокимлик қилмасин, халқ унга мажбуран итоат қилади, ҳамма уни золим деб билади ва душманлигидан безордир. Айниқса шогирдпешани халқ жуда ёмон кўради, чунки у амир ва ҳокимларнинг зулмини бевосита халқ устига жорий қиладиган биринчи ва кўзга кўринарли воситадир. Одамлар шогирдпешага ҳукуматнинг жазосидан қўрқиб итоат қилсалар ҳам, фурсат топилган вақтда, уни ўлдирмасдан қўймайдилар. Мен ўзимнинг шогирдпешаликда орттирган ўн йиллик тажрибам натижасида шу хулосага келдим. Аммо эшонлик ва дуохонлик,— деб давом этди Маҳмуд қори,— тинчгина бир «касб»—текин ҳалво»дир. Эшонлар ва дуохонлар халқнинг терисини шилишда сипоҳлардан фарқсиз бўлсалар ҳам зоҳирда халқни ранжитмайдилар, одамлар жонини секингина оладилар ва буларнинг тузоғига тушиб, жон берган киши, жон берганини билмай қолади. Мана шунинг натижасида халқ эшон ва дуохондан нафрат қилмайдигина эмас, ҳатто уни ўзининг халоскори билиб, унга доимо ихлос ва ҳурмат арз қилади.

Маҳмуд қори ўзининг бу далилларидан натижа чиқариб:

— Ана шунинг учун мен сипоҳигарчилик «касби»дан, эшонлик «касби»га кўчдим,— деди.

Бир кун мен қишлоғимиз ўртасидан оқадиган Мазрангон сойи бўйида ўтирдим. Маҳмуд қори қаёқдандир сойнинг нариги томонида — менинг рўпарамда отдан тушиб, отни ҳовлига ҳайдаб юборди-да, сув бўйига тушиб, қўлини юва бошлади. Мен ундан қаёқдан келганини сўрадим.

— Обгина қишлоғидан бировнинг жанозасини ўқиб келаётирман,— деди у.

— Ўлган одам касал вақтида бориб, уни соғайтириш учун дуо ўқиган бўлсангиз керак?— деб сўрадим.

— Албатта, бир неча марта бориб ўқидим, назрини ҳам олдим, бугун бориб, жанозасини ҳам ўқиб, кўмиб ҳам келдим,— деди.

— Дуонгизнинг таъсир қилмаганини, дуо ўқиганингиз билан касал тузалмаганини, аксинча, вафот этганини кўриб ҳам ихлослари қайтмаган бўлса керакки, сизни жанозага ҳам чақирганлар?— дедим, ажабланиш оҳанги билан.

— Авом халқнинг ажойиб хислати бор,— деди Маҳмуд қори жавоб беришга киришиб,— ўликларини ювиб беришдан бошқа айби бўлмаган мурдашўйни «шумқадам» деб жанозага йўлатмайдилар, аммо эшонга ихлос қўйиб, ундан даво истаб, уйларига олиб бориб, касалларини ўқитадилар унга назр-ниёз берадилар. Лекин агар касал соғайса, буни эшоннинг «пойи қадами»дан ва у ўқиган дуосининг «шарофати»дан деб биладилар ва унга қайта-қайта ҳадя берадилар. Агар борди-ю, ўлиб қолса-чи, буни худодан, касалнинг ажали еганидан ёки касалнинг эшонга бўлган ихлосининг сустлигидан ва уни «шаккок»лигидан деб ҳисоблайдилар. Бундай ҳолатларда эшондан ихлослари қайтмайдигина эмас, балки унга нисбатан ҳурматлари ошиб уни жанозага чақирадилар, бошқа мулла ва имомларга бир олчин газлама йиртиш берсалар, эшонга бир тўп дока берадилар.

Маҳмуд қори сўзининг охирида:

— Ҳар ҳолда эшонлар ва дуохонлар мурдашўйларга қараганда бахтлироқ ва иззатлироқдирлар,— деди. (Мен Маҳмуд қорининг бу суҳбатини «Доҳунда»нинг биринчи қисмида «Жаноза» бобида Ҳожи Ёқуббой тилидан Султонхон эшонга қисқартиб айтдирганман).

Бизнинг қишлоқда ёшлар орасида гаштак (гап) борарди. Бир кеча Ақобирхўжа деган бир кишининг уйида бўлган гаштак мажлисида Маҳмуд қорини хушчақчақлиги учун, Сайид Акбарни Бухоро мадрасаси талабаси бўлгани учун (улар гаштакка қўшилмаган бўлсалар ҳам) меҳмон сифатида чақирганлар.

Гаштакнинг бутун аъзолари ва меҳмонлар аввал оқшом мажлис бўладиган жойга тўпланганлар. Аммо, Сайид Акбар «катталик» сабабидан бўлса керак (чунки у вақтларда катталарнинг мажлисга кеч келишлари одат эди) кечиккан.

Уй эгасининг яқин ўртоқлари бўлган мажлис аҳллари унга ҳазиллашиб:

— Агар егулик бирор нарсанг бўлса келтир, чунки биз сенинг ёғлик зиёфатингни кутиб кун бўйи бирор нарса емаганмиз, жуда очиқдик, агар бирор нарса тайёрламаган бўлсанг, бизга рухсат бер, уйимизга бориб овқатланайлик,— деганлар.

— Ҳамма нарса тайёр,— деган уй эгаси,— бироқ Сайид Акбархўжани ҳам меҳмонга чақирганман, у кишини кутиб тураман, у киши нозик одам, келмасларидан дастурхон ёзсак, хафа бўладилар.

Яна бирмунча кутганлар. Сайид Акбар келмагач, зиёфатни усиз ўтказганлар...

Эртасига кўча бошида одамлар қаторида Сайид Акбар ҳам ўтирган эди. Маҳмуд қори келиб қолди. У Сайид Акбардан мажлисга бормаганининг сабабини сўради:

— Бир меҳмонхона одам икки соат сизни кутиб дастурхон ёздирмай турдилар. Сиз бормадингиз, бу яхши бўлмади,— деди.

— Мен бориб эдим,— деди Сайид Акбар,— аммо меҳмонхонага кирмай қайтиб келдим.

— Нега?— деди Маҳмуд қори ажабланиб.

— Чунки ғирт саводсиз бўлган уй эгаси менинг отимни атаб, «фалончи ҳалигача келмади» деганини ўз қулогим билан эшитдим. Бухоро мадрасаларининг толиби илми бўлган мен каби бир кишининг номини тилга олишга саводсиз бир деҳқоннинг ҳаққи борми, ахир? Бу одобсизлик эмасми? Шунинг учун меҳмонхонанинг эшиги олдидан қайтиб келдим.

Маҳмуд қори қиқирлаб кулгандан кейин, жиддий бир вазият олиб:

— Менимча,— деди,— ҳар бир киши ва ҳар бир нарса учун бир ном керак. Токи у ном билан, у одам ёки у нарсани атаб, унинг тўғрисида гапириш мумкин бўлсин. Сиз катталик қилиб отангиз томонидан берилган номдан орланар экансиз, сизга ўзингизга муносиб улуғ бир ном бериш керак, токи у номни тилга олиш билан биз сизни фаҳмлайлик. Менинг фикримча, бу муносиб ном худонинг оти бўлган «Парвардигор»дир. Оламда бу номдан каттароқ ном йўқ. Айниқса бу номга сизнинг авлодий унвонингизни қўшиб, «Парвардигорхўжа» десақ, худонинг номидан ҳам каттароқ бўлади. Бу ном билан сизни атасак, шаънингизга зиён қилмаса керак.

Маҳмуд қорининг ўзи бу сўзларни кулмасдан айтган бўлса ҳам, у ердагиларнинг кулгидан ичаклари узила-ёзди. Жаҳлдан Сайид Акбарнинг башараси тирншиб кетди. Лекин у кўпчиликка оғиз очиб бирор гап гапиролмас эди. Ноилож ғазабдан ўтдай алангалангани ҳолда ўрнидан ирғиб туриб, уйига кетди ва бир неча кун кўчага—одамлар орасига чиқмади.

Шундай бўлиб, «Парвардигорхўжа» Сайид Акбарнинг «фахрий» номи бўлиб қолди.

ОТАМ БИЛАН ОНАМ

Мен бу ерда ота-онамнинг машғулотлари ва уларнинг феъл-атвор ва хислатлари тўғрисида бир оз гапириб ўтишни лозим биламан, чунки мен биринчи навбатда тарбияни улардан олганман ва уларнинг хислат ва хусусиятлари шубҳасиз менга таъсир қилган.

Отам деҳқончиликдан бўшаган вақтларида, икки иш билан машғул бўларди: бу ишларнинг бири, тегирмон чархи яшаш, иккинчиси, тўқувчилик эди.

Биз Маҳаллаи Болодан кўчганимиздан кейин ҳам отам тегирмон чархи яшашни давом эттирди, чунки у томонларда тегирмон чархининг хом ашёси бўлган қайрағоч дарахти кўп ва арзон эди. У томонларда амакимдан бошқа тегирмон чархи ясайдиган уста бўлмаганидан, бу буюмнинг нархи қиммат эди.

Тўқувчиликни Соктареда ўз уйимизда давом қилдирарди. У, тўқувчиликни бозор учун эмас, уй ва ўз эҳтиёжимиз учун қиларди. Бизнинг кийим-кечагимиз, кўрпа-ёстигимиз, сочиқ-дастурхонимиз отам тўқиган матодан тайёрланар, отам тўқувчиликда керак бўлган бўёқларни ҳам ўзи тайёрларди: бу бўёқларни рўян деган бир ўтнинг илдизидан, исфарак деган ёввойи бир ўтнинг баргидан, норпўст — анор пўчоғидан ва бошқа шу каби ўтлардан, пўчоқ ва илдизлардан тайёрларди. Фақат нил номли Ҳиндистондан келадиган ўтдан пайдо бўладиган нилобий ва зайтуний (қуюқ кўк) ранги керак бўлса, бўяладиган ипни бўёқчига олиб бориб бўятарди.

Онам отамнинг тўқувчилик ишида асосий ёрдамчи эди. У, қозон-товоқ, тикиш ва кир ювишдан бўшаган вақтларини бутунлай шу ишга сарф қиларди. У, жайда-

ри ғўзадан йигириладиган пахта тайёрлар, пахтани йи-гириб калава қилар, калавани совун ва аччиқтош билан қайнатиб, керакли бўёқларга бўяр ва бошқа шу каби тўқувчиликка оид ишлар билан машғул бўларди.

Онам саводсиз бўлиб, фикр жиҳатидан бошқа қишлоқ хотинларидан фарқ қилмасди. Лекин отам бошқа одамлардан бир оз фарқли бўлгани сабабли, бунинг алоҳида фикрлари унга таъсирсиз ҳам қолмаган эди, чунончи, у «дев», «ажина» лардан бошқа хотинлар каби кўп қўрқмасди.

Онам ўз болаларига, шу жумладан, менга жуда меҳрибон эди: у бизнинг кийим-кечагимиздан ва баданимизнинг тозалигидан ҳар вақт хабардор бўлиб турарди. У, ёлғончилар ва ўғрилар тўғрисида қўрқинчли эртақлар айтиб, бу ишлардан сақланишга ундарди. Шу билан баравар, у бизнинг кийимимизга чўнтак тикмасди.

— Чўнтак,— дерди у,— болалар учун майда-чуйда нарсаларни ўғирлаб яширишга восита бўлади, бундай бола улғайгандан кейин каттароқ нарсани ўғирлашдан ҳам тоймайди.

Отам ўз замонаси одамларидан анча бошқачароқ эди: у, расмий муллалар, имомлар, қози ва раисларни ёмон кўрар, улардан баъзиларини нодон, баъзиларини ноинсоф ва золим дерди. У, қозилардан Гиждувон қозиси Абдулвоҳид Сарирни ва имомлардан мен кўрмаган ва билмаган бир-икки имомни севарди.

Қишлоқларда отам билан имомлар орасида кўп вақтлар жанжал чиқарди. Лекин у ҳар вақт жанжалларда ўз ҳарифини — муқобилини енгарди. Чунки у, топмача, муаммо, абжад ҳисоби ва тушунилиши баъзи воқеаларни билишга боғлиқ бўлган шеърларни ва шу каби майда-чуйда нарсаларни кўп биларди. Қишлоқ имомлари эса, бундай нарсаларни билмас эдилар. Ҳатто баъзиларининг «Алифбе» саводлари ҳам йўқ эди. Шунинг учун унга баравар келолмас эдилар.

Шу билан бирга, отам ўзи билган бу майда-чуйда нарсалардан фахрланмасди. Чунончи, шундай майда гаплар билан бир имомни енгганини Устахўжага ҳикоя қилгандан кейин, айтган эди:

— Мен билладиган бу нарсалар билан ҳеч ким билимдон бўлмайди, бу нарсаларнинг илмга ҳеч бир муносабати йўқ, нодон бўлганлари ҳолда ўзларини ўтакетган

доно, деб ўйлайдиган бу мағрурларни жим қилиш учун мен бундай майда-чуйда нарсаларни ишлатиб юраман. «Қуртнинг давоси қайноқ сув» деганлар.

Бизнинг қишлоқ хатиби дарвозлик бир мулла эди. У, ўзини ўтакетган диндор кўрсатарди. У, одамларнинг ишларига дин нуқтаи назаридан аралашар, бозорларда халққа «насиҳат» қилар, ғайри шаръий ишлардан тияр ва шаръий ишларга ундаб юрарди.

У вақтларда бозорлардаги баъзи кишилар чилим кўтариб юрар, чекувчиларга чектириб, бирор нарса олардилар. Бундай одамларни «пояки» дер эдилар. Поякиларнинг чилимлари одатда кумуш ва баъзи рангли тошлар билан безатилган бўларди. Чунки кашандалар бундай чилимларга кўпроқ рағбат қилардилар.

Бизнинг хатиб бир кун Ёждувон бозорида шундай чилимлардан учтасини синдириб ташлабди. У бу қилиги билан фахрланиб қишлоқ халқига гапириб берди.

Одамлар орасида ўтирган отам хатибга:

— Нотўғри иш қилибсиз!— деди.

— Нега?— деди хатиб аччиғланиб.

— Аввали шуки,— деди отам,— тамаки чекишнинг ҳаромлиги шариат юзасидан исбот қилинган эмас ва исбот қилиниши мумкин ҳам эмас, чунки ислом дини пайдо бўлган вақтда тамаки ва тамаки чекиш йўқ эди. Фақат табибларнинг гапига кўра, ҳар бир тутун каби тамакининг тутуни ҳам одам учун зарарли ва бунинг зарари бўлса кашандаларга оид бир нарса ва сизга ҳеч бир дахли йўқ; иккинчидан, учта чилимни синдирган билан кашандалар чекишдан тавба қилмайдилар. Бу ишдан фақат у чилимларнинг эгалари — поякиларга зиён етган. Улар ҳақиқатда шу чилимлари воситаси билан гадойлик қилиб юрадиган камбағаллар. Агар бозорларда чилим чекиш ҳукумат томонидан тақиқ қилинса, улар чилимларини сотиб, пулига бир неча кун ўзлари ва болачақаларини тўйдиришлари мумкин эди. Кучингиз кашандаларга етмаган ҳолда бечора поякиларни энг охирги нарсаларидан маҳрум этгансиз.

Бу гапларга хатиб ғазабланиб жавоб берди:

— Сиз «саводим бор» деб ҳар вақт муллаларнинг бетига чопасиз. Сиз шу даражада қутурибсизки, «амри маъруф» (яхши ишларга ундаш) ва «наҳий мункар» (ёмон ишлардан тийиш) га ҳам йўл бермоқчи эмассиз.

Отамнинг одатини биладиганлар «У хатибнинг бу гапни жимгина ичига ютиб кетмас, у билан ёқалашар» деб ўйлаган эдилар. Аммо, иш улар кутганча бўлмади, отам хатибга жавоб қайтармай, ўрнидан туриб кетди. Мен ҳам орқасидан жўнадим.

Отам ҳовлига киргач, аввал эшакни тўқимлади, сўнгра уйга кириб, салласини ўраб, чопонини кийди-да, нондонни очиб, ҳамма нонни олиб хуржунига жойлаб:

— Мен шаҳарга кетдим,— деган ҳолда уйдан чиқди.

— Нега бундай қўққисдан шаҳар кетмоқчи бўлдингиз. Бугун тўхтанг, мулла болам учун иссиқ нон ёпай,— деб онам ёлворса ҳам унга қарамай, жавоб бермай, эшакка миниб чиқиб кетди.

Онам кўчада қандай воқеа юз берганини мендан сўраганида, мен унга отам билан хатиб орасида юз берган жанжални айтиб бердим. Аммо онам бу жанжалдан отамнинг шаҳарга кетишига сабаб бўладиган бир нарса топмади.

Отам уч кундан кейин шаҳардан қайтди. Эшакни оғилга боғлаб, хуржунни супа лабига қўйди-да, акамнинг аҳволидан онамга ҳеч нарса демасдан кўчага чиқиб кетди.

Анча маҳалдан кейин у кўчадан қайтиб келди, унинг аҳволидан имом билан қилган жанжалидан бошлаб пайдо бўлган ва шу бугун шаҳардан қайтиб келганигача ҳам давом этган оғирликдан ҳеч бир асар қолмаганди. У шодиёна вазиятда кулимсираб онамга аввал акамнинг саломини ва саломатлик хатини етказди, сўнгра имом билан қилган жанжалини ҳикоя қилиб, сўзининг охирида:

— Мен ўз гапимнинг тўғрилиги ҳақида шаҳардан ривоят ёздириб келтирдим,— деди-да, қўйнидан бир қоғозни чиқариб ўқиб, унинг мазмунини бизга шарҳлаб берди. Ривоятнинг мазмуни қуйидагича эди: «Молни нобуд қилиш, хоҳ у мол нобуд қилувчининг ўзиники бўлсин, хоҳ бошқаники — дуруст эмас. Агар нобуд қилинган мол бошқа кишиники бўлса, нобуд қилувчи бу иши учун гуноҳкор бўлгани устига, нобуд қилинган мол ҳақини эгасига тўлаши керак...». Ривоятнинг охирида кичкина пиёланнинг оғзидай бир муҳр босилган эди.

Отам ривоятнинг мазмунини бизга тушунтиргандан кейин:

— Мен бу ривоят билан ўз сўзимнинг тўғрилигини исбот этдим ва халқ олдида имомни шарманда қилдим,— деб давом этди.— бизнинг муллалар нодондирлар, улар биз каби оддий одамларнинг гапига қулоқ солмайдилар, улар — «гапирувчининг кимлигига қарамай, унинг гапига қара!» мазмунида бўлган «мангар, ки кй мегўяд, бингар ки чи мегўяд» деган ҳикматли сўзни билмайдилар. Буларнинг оғзини муфтининг муҳри билан муҳрлаб (боғлаб) қўйиш керак. «Эшак этини ейишига ит тиши керак».

Отам асабий одам эди. Шундай бўлса ҳам мени қаттиқ урмаган ва ёмон алфоз билан сўкмаган эди. Менинг эсим кириб қолгандан кейин икки марта танбеҳ бергани ёдимда бор.

Отам бир йил эшак сотиб олди, бу эшак ёмон чиқди, уни ҳар ким минолмас эди, ирғишлаб, минган одамни устидан отиб ташларди.

Отам ёз кунини у эшакни ўтлатиш учун ҳосили ўриб олинган буғдой пояга боғлаб қўйган экан. Қиём вақтида офтоб қизиганда эшакни олиб келишни менга буюрди. Лекин уни минмасдан етаклаб келтиришни таъкид этди:

— Чунки агар қўлинг унинг ёлига тегиб кетса, у дингиллаб, сени устидан отиб ташлайди, бирор жойинг майиб бўлади,— деди.

Мен далага бориб, эшакни ечиб олиб, ўзимча: «Модомики, қўл бунинг ёлига текканда дингиллар экан, ёлига қўл тегизмасдан бирор баланд жойда миниб олсам ҳеч нарса бўлмайди» деб ўйладим. Шундай фикр билан эшакни бир ариққа туширдим-да, ёлига қўл тегизмасдан миниб олдим. Эшак тинч, ҳатто қулоқ ҳам қоқмасди.

Аммо эшакни ариқдан чиқараётганимда унинг олди баланд ва кети паст бўлиб, мен орқага силжиб кетдим-да, йиқилиб тушишдан қўрқиб, ихтиёрсиз унинг ёлидан икки қўллаб маҳкам тутдим. Эшак дингиллашга киришди. Йиқилиш хавфи янада ортди, мен яна ҳам қаттиқроқ ёлига ёпишдим. Бунинг натижасида эшак бутунлай қутуриб кетди. Бир ирғишда ариқдан чиқиб, текис ерда бошини қуйи қилиб, кейинги оёқларини баланд кўтариб, ўнгу чапга ташлана бошлади. Мен қаттиқ шамолда да-

рахт шохидан узилган олмадай унинг устидан узилиб, бир неча қадам нарига отилиб тушдим ва эшак қафасдан қутулган қушдай учиб ҳовли томонга қочиб кетди.

Мен ўнг қўлим билан буғдой ўрилган қуруқ ерга йиқилгандим, қўлим тирсакдан синдириб ёки кесиб олингандай жон ачитувчи бир тарзда оғримоқда эди. Лекин менга оғриқдан ортиқроқ отадан қўрқиш ташвиш берарди. Чунки мен унинг гапидан чиқиб, ҳам унинг учун, ҳам ўзим учун катта ташвишга сабаб бўлган эдим. Ўзимни тетик тутиб, отамга соғ кўринмоқ мақсадида ётган жойимдан турмоқчи бўлдим, оғриқ яна ҳам шиддатланди, гўёки биров менинг кўкрагимдан санчиб баданимни ерга тортаётгандай, қайта ётишга мажбур бўлдим.

Шу вақтда ҳовли томонда отам кўринди. Мен ўзимни таёқ ва шапалоқ ейишга тайёрлаб йиғламай, чидамоқчи бўлдим.

Отам етиб келди. Лекин у мени урмадиям, сўкмадиям, фақат қўлимдан ушлаб кўргандан кейин:

— Менинг гапимдан чиқиб, бир қўлингдан ажралдинг, бу қўл ўнг қўлинг бўлгани сабабли сенинг учун яна оғирдир, чунки энди хат ёзолмайсан,— деди.

Отамнинг бу гапи менга унинг таёқ билан уриб жазо беришидан ҳам, қўлимнинг чидаб бўлмаслик оғриғидан ҳам қаттиқроқ таъсир қилди, чунки мен учун хат ёзишдан ва шеърларни кўчириб олишдан маҳрум бўлиш ўлим билан баробар эди. Отам мени турғизиб ўтқизди. белбоғини ечиб у билан қўлимни боғлаб бўйнимга осиб қўйди. Сўнгра, мени уйга олиб борди. Уша куни қишлоқдан бир от топиб, мени мингаштириб, Фиждувонга табибга олиб борди.

Табибнинг айтишича, қўлим ҳам тирсакдан, ҳам билакдан чиққан экан. У қўлимни қаттиқ қисиб бураб, чиққан суякларни ўз жойига ўрнаштирди.

Суякларни ўрнаштиришдаги алам чиқишдаги аламдан ҳам оғирроқ эди, лекин отамдан қўрқиб, табибдан уялиб, тишимни-тишимга қўйиб чидадим. Додламадим ҳам, йиғламадим ҳам. Бундай чидамни кўрган отам мени мақтаб:

— Балли, ўғлим!— деди.

Қўлим бутунлай тузалгандан кейин отам бир кун мени олдига чақириб олди, бир қўли билан қўлимдан тутиб, иккинчи қўли билан кигиз остидан (аввалдан тай-

ёр қилиб қўйган бўлса керак) бир хипчинни олди-да, болдиримга секингина бир уриб:

— Агар бундан кейин менинг гапимдан чиқсанг, қаттиқ ураман! Тушундингми?— деди.

— Тушундим!— деб жавоб бердим.

Отамдан иккинчи бор танбеҳ ейишим қўйидагича юз берган эди: бизнинг қишлоқдан икки километрча нарида, Зарафшон дарёсининг кўприги бошида Сари Пули Эшон (Эшонкўприк) деган бозорча бор эди. Бир бозор куни отам мени у ерга туз олиб келиш учун юборди. Бозордан қайтишимда отамнинг танишларидан бири менга дуч келиб, отамга етказиш учун менга бир неча гап тайин қилди.

Мен уйга келгунимча у одам тайинлаган гапларнинг-на эмас, ҳатто унинг ўзини ҳам унутганман. Отам менадан бозорда ўзининг танишларидан кимни кўрганганимни сўраганида, у одам эсимга келиб, ўшани кўрганлигимни айтдим.

— Нима деди?— деб сўради отам.

Мен унинг ҳамма гапларини эсимдан чиқарганим сабабли бир неча гапни ўзимдан тўқиб, унинг тилидан қилиб айтдим. Бу тўқима гапларнинг мантиқсизлиги отамга маълум бўлса керакки, у менадан:

— Унинг гапларини эсингдан чиқаргандирсан? У бошқа гапларни айтгандир?— деб сўради.

Мен яна ўз ёлғон гапларимни унинг гапи деб таъкид қилдим.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин ўша одам бизникига келди. Отам мени унинг олдига чақириб ўтқизди-да, ундан: «Сиз бунга нималар деб юборган эдингиз?» деб сўради.

У одам ўзи тайин қилган гапларни бирма-бир айтиб берди.

Унинг гаплари мен айтган гаплардан тамоман бошқача эди. Мен қаттиқ уялдим, терга ботиб кетдим, назаримда эриб, сув бўлиб, ерга сингиб кетаётганга ўхшардим.

Отам менинг қулоғимни бураб:

— Бундан кейин ҳар нарсани кўрсанг, уни синчиклаб текшириб нималигини билиб ол, ҳар бир гапни эшитсанг, диққат билан қулоқ сол, агар биров сенга бирор

гап айтса ёки бирор иш буюрса, тушунган бўлсанг ҳам қайтадан сўра. Ўзинг у гапни ёки у ишни такрор айтиб «Шундай дедингизми?» деб аниқлаб ол!— деди-да, гапни ҳалиги воқеа устига буриб давом этди:— ҳозир сенинг икки гуноҳинг бор: бириси шуки, тайин қилган гапларни эсингдан чиқаргансан; иккинчиси шуки, эсингдан чиққан гаплар ўрнига ёлғон гаплар тўқиб айтгансан. Агар сен ўша вақтда: «Амаким тайин қилган гапларни эсимдан чиқарибман» деганингда, мен сени бу кишининг олдида шарманда қилмас эдим.

Отам сўзининг охирида қулоғимни қўйиб юбориб:
— Бор, ўйна!— деди.

Отамнинг бу огоҳлантириши ҳаётимда катта фойда берди. Мен бундан кейин эсда сақлашни машқ қилдим, бу таълим мени ҳушёр қилди, муҳим гапларни, ҳодисаларни, нарсаларни ва одамларни унутмасликка ўргатди. Мен шеърларни ёдлаб олган бўлсам ҳам, эсдан чиқарардим; ҳатто ўз айтган шеърларимни ҳам бир неча кундан кейин унутардим. Аммо, ўзимга озми-кўпми таъсир қилган ёки ўзимча муҳим саналган гаплар, ҳодисалар ва одамларни унутмайдиган бўлгандим. Менинг бу хусусиятим Бухородаги дўстларимга маълум эди, улар ўзлари унутган майда-чуйда ҳодисаларни ва уларнинг воқеъа бўлган вақтларини мендан сўраб олардилар ва менга «жонли тарих» лақабини берган эдилар.

Кейинги ўн-ўн икки йилда қарилик натижасида ҳофиза қувватим бўшашган, гаплар, воқеалар, ҳатто кўрган одамларимни ҳам эсдан чиқарадиган бўлсам-да, эски хотиралар ҳатто воқеъ бўлган йиллари билан деярли ҳаммаси кўнглимда нақш боғлаб қолганлар. Бу ўша отам берган таълимни амалга ошириб, ҳофиза қувватимни машқ билан ўстирганимнинг сабабидир.

Отам ўлмасидан бир йил аввал мени Бухорога олиб бориб, шаҳарни томоша қилдирмоқчи бўлди, агарда мен истасам, бирмунча вақт акамнинг олдида туриб мадраса ҳаётига одатланишим керак эди. Токи, келажак йилда насиб бўлиб, ўқишга борсам, таҳсилнинг биринчи кундан бошлаб мадрасани ёт санамасдан ўқишни давом этдира олай.

Шу мақсад билан отам, қиш кунларининг бирида, эшакка мингаштириб йўлга чиқди, биз Бухоро — Вобкент

орасида бўлган Яланги номли манзилдан ўтганимиздан кейин эшак йўлнинг чеккасига чиқиб, бир тол дарахтининг олдида тўхтаб қолди. Отам эшакни халачўп билан нихтаб зўрға у ердан ўтказиб, менга деди:

— Ўтган кўклам вақтларида шаҳарга бораётганимда Ялангига тушмай шу тол олдида тўхтаб нон егандим ва эшакка дам берган эдим. Орадан бир йилча вақт ўтган бўлса ҳам, эшак бу жойни эсидан чиқармабди, яна шу ерда дам олгиси келиб тўхтади.

Отам бир оз жим тургандан кейин яна давом этди:

— Эшак, эшитган, кўрган-билганларини эсидан чиқарадиган одамлардан дурустроқ. Баъзи бир бефаҳм, калтабин одамларни эшакка ўшатадилар. Бу нотўғри, бундай ўшатиш эшакка туҳматдир.

Отам сўзининг охирида яна менга:

— Диққат қил, кўрган-билганларингдан ҳеч нарсани эсингдан чиқара кўрма,— деди.

Отам шу билан юқорида нақл қилинган тавсиясини бу ерда авомларга хос содда мисол билан эсдан чиқариб бўлмайдиган даражада таъкидлаган эди.

БУХОРО ШАҲРИ ВА МАДРАСА ҲАҚИДА ДАСТЛАБКИ ЭСДАЛИҚЛАРИМ

Биз хуфтон чоғида Бухоро шаҳрига етдик. «Самарқанд» дарвозадан шаҳарга кирдик. Отамнинг гапига кўра, беш минут кечикканимизда шаҳарга кира олмай қолар эканмиз, чунки шаҳар дарвозалари хуфтон азони айтилиши билан, яъни кун ботишдан бир ярим соат ўтган ҳамон қулфланиб, калитлари шаҳар миршабига — полиция бошлиғига олиб бориб топширилар экан.

Шаҳар ичи қоп-қоронғи эди, шаҳар дарвозабони олдида пахта пилик ва зиғир мойи билан ёнадиган бир пилсўз — жинчиरोқ хира ёруқ берса ҳам, ундан нарироқда у ҳам йўқ эди. Бухоро ҳовлиларининг кўча томонида дераза ва дарчалари бўлмаганидан кўчага ёруғ тушмасди. Икки-уч қават бинолар билан икки томони ўралган торгина кўчалар, одамга гўр ичини эслатарди.

Биз «зулмат»га ўшшаган бу шаҳарнинг кўчаларидан ўтиб, акам билан Сайид Акбар турадиган Мир Араб мадрасаси олдида етдик. Мадрасанинг ғарб томонида ёнғинда чиқаётгандай тутун аралаш бир ёруғлик кўри-

нар, нариги томондан эса, ноғора, сурнай ва чилдирма-ларнинг садоси эшитиларди.

Отамнинг сўзига кўра, бу чавкий — подшоҳлик томонидан ташкил қилинган умумий базм экан. У вақтларда амир марказий сарой-аркдан ташқари бирон ҳовлига кўнса, у ҳовлига яқин бир жойда — очиқ кўчада умумий базм қуриш одат бўлган экан.

Отам мени мадраса саҳнининг жануб томонидаги зинапоясидан саҳнга чиқариб, хуржунни ҳам ёнимга қўйиб, ўзи эшакни саройга олиб бориб боғлашга кетди. Мен бу фурсатдан фойдаланиб, чавкийни томоша қила бошладим: чавкий мадраса саҳни билан Масчиди калон — катта масжид орасидаги бир чуқур майдончада бўлаётган эди. Майдоннинг эни тахминан ўн метр бўлиб, узунаси йигирма метрча келарди.

Бу майдоннинг ўрта белида — мадраса саҳни олдида чилдирмачилар, ноғорачилар ва сурнайчилар қуруқ ерда қатор чўккалаб ўтириб чалмоқда, буларнинг олдида катта бир гулхан ёнмоқда, гулхандан нарида орқаларини чолғувчиларга ўгириб тикка турган йигирмага яқин кокиллик ёш ўсмирлар ўйнамоқда ва куйламоқда.

Ўйинчилар олдида бир неча ўғир қатор қилиб қўйилган ва уларнинг ичлари зиғир мойи билан тўлдирилган бўлиб, мойнинг ичига эски-туски латта-путталарни тиқиб ёндирилган. Ҳалиги тутун аралаш ёруғлик, чидаб бўлмайдиган қўланса ҳид ана шу ўғирлардан чиқарди.

Бу майдоннинг теварак-атрофини жуда кўп томошабинлар босган. Қўлларида узун таёқлари бўлган ясовуллар «урҳо-ур, сурҳо-сур» қилиб орқага итариб турардилар. Агар шундай қилмаганда, томошабин оломон олдин келиб чолғувчиларни, ўйинчиларни, гулхан ва ўғирларни босишлари турган гап эди.

Бу майдон айни замонда ғўза бозори бўлиб, кундуз сотилмай қолган ёки жаллоблар сотиб олиб, ҳали ташилмаган ғўза тўла қоп-қанорлар ҳар томонда тартибсиз ётарди. Бу ҳол базмнинг тартибсизлигини яна ортидирган эди.

Отам келиб хуржунни кифтига солди, мен унга эргашдим. Биз мадрасанинг, ғарбга қараб, катта масжид дарвозасига рўпара турган баланд пештоқи остидаги катта дарвозасидан кирдик. Мадрасанинг миёнсаройи— йўлаги баланд, хушхаво ва тўрт бурчакли бўлиб, ҳар бир бурчагида уч бурчакли супаси бор эди. Миёнсаройнинг

дарвоза рўпарасидаги томонида дарвоза кенглигида катта бир равоғи бўлиб, бу равоқ ичида тўрт бурчакли (мураббаи мустатил) бир супа қурилган эди. Миёнсарой шифтининг ўрта белида саккиз бурчакли, кирланиб, тутун билан қорайиб кетган катта бир фонус (фонарь) осилган бўлиб, унинг ичида кичкина шамъ ёнмоқда эди. Лекин бу шамъ ҳеч бир томонни ёритмай, фақат қоронғиликни одамнинг кўзи олдида гавдалантириб, қандайдир бир қўрқинчли манзарани намоён қиларди.

Миёнсаройдан мадрасага кириш учун ўнг ва чапдан икки йўлак бор эди. Биз ўнг йўлакка бурилдик. Лекин мадраса ичига кирмай, ўша ерда, ўнг қўлдаги айланма — илон изи бир тош зинага қадам босдик. Отам товуш бериб, юқорига кўтарилди, мен унинг орқасидан у товуш берган томонни мўлжаллаб, зинапояларини сийпалаб, эҳтиёт билан қадам қўйиб юқорига чиқардим. Зинадан чиқиб бўлганимиздан кейин ҳам қоронғилик тугамади, чунки зина бориб, усти ва атрофи ёпиқ бир йўлакка уланар ва бу йўлак ҳам қоронғиликда зинапоядан қолишмасди.

Отам қоронғи йўлакда деворни сийпалаб, бир ҳужранинг эшигини топиб, уни мадраса одобига мувофиқ тирноғининг орқаси билан бир-икки марта чертди. Эшик очилди. Биз ичкарига кирдик. Бу акам билан Устахўжанинг катта ўғли — Сайид Акбар турадиган ҳужра экан.

Бу ҳужра кенг, катта масжидларникидай баланд ва тўғарак бир гунбаздан иборат эди. Бунинг қоронғи йўлакдан кирадиган эшигидан бўлак на эшиги бор эди, на дарчаси. Ҳужранинг ўртасида бир сандал бўлиб, унинг устида ўн олтиталик, яъни ўн олтитаси ярим кило келадиган жайдари шамъ ёнмоқда эди. У сандалнинг устини ярим тутилган ойнинг дарахт барглари орасидан тўшадиган ёруғидай зўрға ярим ёритарди, ҳужранинг бошқа жойлари, айниқса унинг мадраса бино бўлгандан бери шамнинг мойли қуруми билан қопланган баланд ва ҳайбатли гунбази жуда ҳам ваҳимали бўлиб кўринарди.

Биз ҳужрага кирганда, акам пойгада ош сузмоқда ва қишлоқда «Парвардигорхўжа» унвони билан «сарфароз» бўлган Сайид Акбар сандалнинг тўрида катталарга муносиб бир савлат билан ёнбошлаб ўтирар эди.

Биз киргач, акам ишини тўхтатиб биз билан кўришиб, сандал четига ўтқазди. Сайид Акбар ҳам ўрнидан эринибгина туриб, қўл учи билан кўришди-да, истар-

истамас ўз жойини отамга бўшатиб бериб, ўзи сандалнинг ёнбош томонига, отамдан илгарироқ ўтириб олди. Акам бизни ўтқазиб, ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин бориб ош сузишни давом этдирди.

Акам ошни сузиб, келтириб сандал устига қўйди. Бу товуқ гўшти солиб пиширилган палов эди. Ош еяётганда отам:

— Товуқ гўштини қайдан топдинглар?— деб сўради.

Бу сўроққа жавоб беришга ботинолмаганидан акам жим қолди, аммо Сайид Акбар батафсил жавоб берди.

Унинг айтишига кўра, амир Абдулаҳад подшо бўлганининг учинчи йилида бир одат чиқарган: бу одат бўлғича, амир марказий сарой — аркдан ташқари бирон ҳовлига тушса, у ҳовлининг теварагидаги мадрасалардан палов сўраб олар экан. Амирнинг бу буйруғини амалга ошириш учун ошхона ходимларидан бири мадрасага кириб: «Қимнинг тайёр палови бўлса, жаноби олийнинг ҳумоюн (муборак) ошхоналарига келтира берсин» деб чақирар ва ҳужралардан олиб чиқилган ошларни қозони билан эгасига кўтартириб, амирнинг ошхонасига олиб борар экан. Унда бош баковул қозонларни очиб боқиб биттасини танлар ва бошқасини қайтарар экан.

Бош баковул маъқуллаган ошни амирнинг товоғига сузиб, бўшаган қозонни ошхонадаги тайёр ошлардан тўлдирар ва бундан бошқа амирнинг буйруғига мувофиқ, қабул бўлган ошнинг эгасига ўн танга — бир ярим сўм пул ҳам берилар экан.

Амирнинг бу одати Бухоро мадрасаларининг ҳаммасига маълум бўлгани сабабли, у қайси ҳовлигаки қўнса, у ҳовлига яқин бўлган мадрасаларнинг ҳамма ҳужраларида амирга қабул бўлиш умидида ўша кеча палов пиширилар экан. У кеча амир Мир Араб мадрасасига яқин бўлган бир ҳовлига қўнганидан, бу мадрасанинг бир юз қирқ уч ҳужрасининг ҳаммасида ош дамланган, ҳолбуки бу ҳужраларнинг бир қисмида бутун қиш бўйи бирор марта ҳам ош дамламайдиган қашшоқ талабалар турар эканлар. Ўша кеча шундай қашшоқ муллабаччалар ҳам қассоб ва баққолдан ош масаллиқини насяга олиб, ош дамладилар.

Сайид Акбар ўз сўзининг охирида мағрурона бир оҳанг билан:

— Бу кеча бир юз қирқ уч қозон ошдан фақат бизники маъқул кўрилди ва товук гўшти билан пиширилган бу ош жаноби олийнинг ошхоналаридан бизнинг қозонга солиб берилган табаррук ошдир,— деди.

Отам Сайид Акбар ҳикоясининг бошларида унинг гапларига қулоқ солгани ҳолда ош ерди. Лекин ҳикоянинг ўрталарига келганда масаланинг таг-тугини тушунган бўлса керакки, ошдан қўл тортди-да, юзида ғазаб аломати пайдо бўлди: кўзи алангаланди, манглайи буришиди, қошлари бир-бирига тортилди, юзининг териси ва лаблари уча берди.

«У халачўпни олиб, ҳозир акамни урар»— деб ўйлаган эдим, лекин бундай қилмади. Дастурхонни йиғиштиргандан кейин ҳам кўп вақт уйгоқ ўтирди. Аммо на Сайид Акбарга ва на акамга бир оғиз гапирди, ҳатто уларнинг юзларига қарамади ҳам...

Отам бу кеча ухладими, ухламадими, аниқлай олмадим, чунки ўзим ухлаб қолгандим. Тонг қоронғисида акам чироқ ёқаётганда уйғондим, отам қишлоққа қайтишга ҳозирланарди. Тонг отганда, у ўрнидан туриб, менга:

— Кел, ўғлим, сени ўзим билан қишлоққа олиб берай. Чунки сен бу ерда, бу амирбозлар ёнида мадраса одобини эмас, амир ошхонасининг қозонини ялашни ўрганасан,— деди.

Мен ялиниб-ёлвориб, йиғлаб-сиқтаб мени қолдириб кетишини сўрадим:

— Ҳеч бўлмаганда бирон ҳафта туриб шаҳарни томоша қилай ва Мулла тоғамни кўрай,— дедим.

У вақтинча мени қолдириб кетишга рози бўлди ва жиддий равишда:

— Лекин ҳушёр бўл, буларга ўхшама! Агар мен айтгандай қилмасанг, сенинг юзингни ҳам кўрмайман,— деди-да, хуржунни кўтариб бораётган акамнинг қўлидан силтаб тортиб олиб, ҳужрадан чиқди. Биз эшак боғланган саройгача уни кузатиб бордик. У ерда ҳам бирон оғиз гапирмай, саройбоннинг ҳақини тўлаб, эшакни миниб қишлоққа жўнади.

* * *

Биз турадиган ҳужра «девхона» деб аталар экан. Бу ҳужранинг кундузи кечасидан ҳам ваҳималироқ эди. Ёруғ кунда кўчадан келиб, бу кенг, баланд ва қурум бос-

ган бинога кирган одам ҳақиқатан ҳам ҳар бир бурчагида бир «дев» ётган деб ўйлаши мумкин эди.

Бу даҳшатли ҳужранинг жануб томонида ганчдан ясалган бир деразача бўлиб, бу деразача ҳужранинг ёнида бино бўлган масжиднинг гунбазига очиларди. Агар деразачадан у томонга қарасангиз, ваҳимангиз яна ҳам ортар эди, чунки масжид гунбазининг қоронғи фазоси кўзингизга поёнсиз бир «зулмат» дунё каби кўринарди.

Шунингдек бу ҳужранинг тепасида торгина бир эшикча бор эди. Булутсиз кунларда, қиём вақтида, бу тешикдан ҳужра юзига пиёла оғзи катталигидай ёруғлик тушарди. Қоронғилик орасида ғайри табиидай бўлиб тушган бу ўткир ёруғлик ҳужранинг қоронғи юзида кеча қоронғисида кўринган йиртқич ҳайвонларнинг кўзидай кўрқинчли эди.

Бу ҳужрада ўтказадиган тирикчилигимиз жуда содда эди: эрта-кеч қишлоқдан келтирилган қоқ нонни чойга бўктириб ер эдик, кунда соат бирларда акам бирор иссиқ овқат тайёрларди. Иссиқ овқатимиз ҳам содда бўлиб, баъзан мошхўрда, баъзан кичири ва кўп вақт пиёва бўларди. Пиёва қоқ нон билан менга жула лаззатли туюларди.

Ҳужрадаги барча юмушларни акам қиларди, мен унга қўлимдан келганича ёрдам берардим. Аммо «Парвардигорхўжа» унвонига сазовор бўлган Сайид Акбар ҳужрага меҳмон бўлиб келгандай, ҳеч ишга қўл урмасди. У сандалнинг тўрида оёқларини оловга тоблаб ётар, ё дарсини тайёрлар, ёки хат машқ қиларди. У қарийб ҳеч гапирмас, агар акамга гапирмоқчи бўлса, унинг сўзи қуйидаги икки сўроқдан нари бормас: «Овқатингиз қачон тайёр бўлади?» ёки «Қачон чой дамлайсиз?» дан иборат эди.

Акам унинг бундай саволларига очиқ юз билан юмшоққина жавоб берарди. Аммо мен ғазабланардим. Акамнинг шундай одамга бу тарзда хушмуомала бўлишини нотўғри деб билардим.

Мир Араб мадрасасидаги «девхона»да кўп туриш бизга насиб бўлмади. Ҳужра эгаси судхўр бир мулла бўлиб, ҳужрасини акамларга зиёфат қилиб туриш шарти билан берган экан. Акамлар таҳсилнинг бошларида қишлоқдан олиб келган ёғ, гуручлари бор вақтида уни

бир-икки марта зиёфат қилганлар. Аммо мен Бухорога келган кунларда уларнинг ёғ-гурӯчлари тугаган, энг охирги қолдиғини амирга ош қилиб берган, шунинг учун ҳужра эгасига ош дамлаб беришни давом этдириш мумкин бўлмай қолган эди.

Ҳужра эгаси қаҳратон қиш кунларида, изғирин шамоллар эсиб, устма-уст қор ёғаётган чоқларда ҳужрани бўшатиб беришни талаб қилди. (Бухоро мадрасалари ҳужраларини эгаллаб олганларнинг бошпанасиз қашшоқ талабаларга қандай муомала қилганларини мен қисман «Судхўрнинг ўлими» номли асаримда тасвирлаганман).

Акамлар уч кун жой излаб юриб, Бозорхўжа номли гузардан бир жой топдилар. Бу жой бир баққолнинг дўкони устидаги болохона эди. Баққолнинг ўз сўзига кўра, бу болохонани жойсиз муллабаччаларга «савоб учун» ижарасиз бераркан. Аммо, у йил «худо у ҳужрани бизга насиб қилгани учун» қишнинг ўртасигача бўш қолган экан.

Биз кўчдик. Мир Араб мадрасаси билан янги жойимиз орасида бир километрдан кўпроқ йўл бўлса ҳам буюмларимизни осонлик билан ташидик. Энг охирда ярим қопча саксаул кўмир қолган эди. Лекин буни ташиш қийинлик қилди, чунки қопимиз йўқ эди.

Бу тўғрида ўйлаб турганимизда акамнинг эсига бир фикр келди. Бу кўмирни сув идиши вазифасини ўтайдиган хумга солиб ташишни маслаҳат берди. Бу фикр бизга ҳам маъқул бўлди.

Биз кўмир солинган хумни авайлаб, тор ва қоронғи зинапоядан пастга туширдик. Акам хумни кир ёядиган сим билан чорбанд қилиб, ўз орқасига маҳкам боғлади. Мен самоварни олдим. Сайид Акбар ўзининг бир китобини олифта махдумлардай чопонининг узун енги учига қистириб олди. Йўлга тушдик.

Кўмир тўла хумни кўтариб, Бухоронинг серқатнов тор раста бозорларидан ўтиш мумкин бўлмаганидан, биз хилватроқ бўлган маҳаллалар орқали бормоқчи бўлдик. Қор ёғмоқда, оёқости музлаган, йўловчи ҳар қадамда тойиларди. Биз Кемухтгарон номли маҳаллага келганимизда акам музлаган қорда тойилиб йиқилди, хум синди, кўмир сочилиб ер билан битта бўлди.

Акам девор остидаги бир баландроқ жойнинг қорини енги билан сидириб, кўмирга жой тайёрлади, ака-ука

сочилган кўмирни қор орасидан териб, тайёрланган жойга тердик, Сайид Акбар бўлса, хум синиб кўмир сочилган ҳамон ўзини бир чеккага тортиб, кийимига қўнган кўмир тўзонларини тирноғи орқаси билан чертиб тоза-лаб, бизнинг кўмир теришимизга томошабин бўлиб турмоқда эди. Акам унинг бу ҳаракатига қарши ҳаддан ортиқ ғазабланди ва ҳеч бир огоҳлантирмай унга ҳужум қилиб, кўтариб қорга ағдарди-да, тиззаси билан кўкрагига бир-икки тепиб:

— Ўз ишини ўзи қилмай, ўз юкини бошқаларнинг гарданига юклаб, озодалик ва катталиқ қиладиган одамнинг жазоси шу!— деди.

Акам остидан бўшатгач, у секингина ўрнидан туриб, кийимига ёпишган қор ва лойларни тозаламаёқ ура қочиб қолди.

Мен акамнинг ҳужра ишларида Сайид Акбарга юмшоқ муомала қилганига қанча ажабланган бўлсам, унинг одати бўлмаган бундай ғазабига аввалгидан ортиқроқ ажабландим.

Бир вақт отам менга бир муносабат билан араб мақолларидан бирининг мазмунини айтиб берган эди. У мақолнинг мазмуни қуйидагича: «Ҳалим — юмшоқ одамларнинг ғазабидан худонинг ўзи асрагай». Шу вақтда мен бу мақолнинг тўғрилигига қаноат ҳосил қилдим.

Шу муносабат билан акамга Сайид Акбарни жиннига урдирганимни сўзладим. Чунки у жинни билан акамнинг уриш тартиблари бир эди.

Бу ҳикояни эшитиб, акамнинг ғазаби бутунлай тарқалди, илжайиб деди:

— Яхши қилибсан. Лекин бу ишингни отамга айта кўрмаки, у сени қаттиқ қойийди.

— У ҳодиса тўғрисида мен биринчи марта ҳозир гапиришим, у тўғрида бундан аввал ҳеч кимга оғиз очмаганимдек, бундан буён ҳам оғиз очмайман,— дедим.

Янги жойимизда аҳволимиз жуда оғирлашди: бу болохона чўпқори бўлгани сабабли деворлари юпқа, бирон бинога ёпишмай ёлғиз ўзи қўнқайиб турарди. Бу бионинг ости баққол дўкони бўлиб, у эрта тонгдан, ярим кечагача очиқ бўларди, шунинг учун бу болохонанинг олти томонидан, яъни ост-уст ва тўрт тарафига доимо изғирин совуқ шамол урилиб турарди.

Болохонанинг эшигидан бошқа дарча ва туйнуги бўлмаганидан, ичи қоп-қоронғи эди. Эшиги бир айвонча олдидан очилгани сабабли ёруғликдан кўпроқ совуқ шамол кирарди.

Биз сандалда оёқларимизни оловга тоблаб ўтирсак ҳам, бошқа аъзоларимиз совуқдан титрарди.

Бу бинонинг совуқлиги шу даражада эдики, дастлабки икки кунда икки кўза музлаб ёрилди, шунинг учун биз ҳовуздан олиб келадиган сувимизни дарров ишлатиб, қолганини кўчага чиқариб тўкишга мажбур бўлдик. Бу ҳужрада обрез бўлмаганидан юз-қўлимизни ҳам кўчага чиқиб ювардик. Бу аҳволдан ҳужранинг қиш ўртасигача бўш қолганининг «ҳикмати» аён бўлди.

Қишлоқдан олиб келган мош ва оқишоғимиздан бир оз қолган бўлса ҳам, мойимиз бутунлай тугаган эди. Шунинг учун биз ҳар икки-уч кунда ҳужрамизнинг эгаси бўлган баққолдан беш мисқол — бир юз йигирма беш грамм зиғир мойи сотиб олардик. Баққол мойни тарозидан тортмасдан, ўзи ясаб қўйган бир қовоқчага солиб «ўлчаб» берарди. У, бизга ўз болохонасини савоб учун берган бўлса ҳам, пулимизга берадиган мойидан ўзи ясаган идишни тўлдирмасди, агар бехосдан идиш тўлиб қолса, уни энгаштириб, мойнинг бир мунчасини ўз идишига тўкарди.

Бир кеча ҳавонинг совуғи жуда ҳам шиддатланди, биз болохонада ётолмадик, ноилож Мулла тоғамнинг ҳужрасига бориб ётиб, эрта билан ўз «совуқхона»мизга қайтиб келдик.

Бизнинг у кеча болохонада бўлмаганимизни билган баққол эртасига бизни кўриб:

— Болохонанинг кечалари бўш қўйиш дуруст эмас, — деди, — чунки бирор ўғри болохонада ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб, дўконнинг томини тешиб, у ердан дўконга тушиб, бутун нарсаларни олиб кетиши мумкин. Бундан буён бундай иш бўлмасин.

Бу гапдан баққолнинг ўз болохонасини бизга «савоб» учун бепул беришининг сабаби маълум бўлди.

Акам билан уришиб биздан ажралиб кетган Сайид Акбар у вақтларда Бухоро аълами бўлган Орифхон деган кишига «кавушбардор» бўлиб, унинг уйда ўрнашиб олган экан. Акам билан жанжаллашганлари эскирган-дан кейин бир кун келиб акам билан ярашди.

Кавушбардорлик вазифаси жуда ҳам паст эди: хўжайин бирор тўй ёки жанозага борганида кавушбардор сайнс-отбоқар қатори унинг жиловида югурар, хўжайин борадиган жойга бориб тушганда, сайнс унинг отини сақлаб турганидек, у меҳмонхонага кирганда, кавушбардор унинг кавушини олиб, лой ёки чангдан тозалар, хўжайин меҳмонхонадан чиққанда, унинг кавушини кийгизиб, унга берилган ҳадяни кўтариб, яна унинг жиловида пиёда юриб, уйга қайтарди.

— Сиз,—деди акам Сайид Акбарга,—ўзингизни катта тутиб, ҳеч бир кимсани назарингиз илмасди, ҳатто ўзингиз турадиган жойни тозалашдан ҳам ор қилар эдингиз? Қандай бўлиб, бу паст ишни гарданингизга олдингиз?

— Мен хизматига кирган бу одам,—деди Сайид Акбар жавобида,—хўжаликда —насабда мен билан баравар бўлиб, илми мендан ортиқдир. Шунинг учун мен унинг хизматидан ор қилмадим. Мен насл-насабда ўзимдан паст кўрган одамларга, шунингдек, насабда мен билан баравар бўлганлари ҳолда илм ва фазилатлари мендан кам бўлганларга катталиқ қиламан ва бундай кишиларга катталиқ қилишга ҳаққим ҳам бор. Сайид Акбарнинг таърифича, акам иккинчи даражадаги одамлар қаторига кирарди. Бу сўз билан у акамга катталиқ қилишга ҳаққи борлигини исбот қилмоқчи эди.

Биз турар жойимизнинг нобоплигига чидай олмай, ўқиш тамом бўлмасданоқ қишлоққа қайтдик. Мен отамга шаҳардан олган таассуротим қаторида Сайид Акбарнинг катталиқ қилиш тўғрисидаги гапларини ҳам ҳикоя қилдим.

Отам бу гапларни эшитиб, аввал кулди, сўнгра жиддий бир вазият олиб:

— «Отангнинг номи теварагида нега айланиб юрасан? Агар мард бўлсанг, отангдай бўл!!» мазмунидаги бу:

«Гирди номи падар чи мегардй?

Падари хеш шав, агар мардий!»

байтини ўқигандан кейин, давом этди:

— Бу ҳикматли сўзларнинг маъносига кўп кишилар эътибор кўзи билан қарамайдилар. Насаб устидан кат-

талиқ қилиб фахрланиш кўп одамларни аҳмоқ қилган. Мен насабдан мағрурланиб, Сайид Акбардан ҳам ортиқроқ аҳмоқ бўлган одамларни биламан,— деди.

Отам шу мавзуда ўз эсдаликларидан бир воқеани нақл қилди. У воқеа насабпарастлик учун характерли бўлганидан бу ерда алоҳида сарлавҳа билан қисқартиб беришни муносиб кўрдим.

МИРАКОНИЙ ХҲЖАЛАРНИНГ ТҲЙГА БОРИШИ

Отамнинг гашига кўра, бир вақтлар қишлоғимиздаги мираконий хўжаларнинг бири билан Самарқандни томоша қилишга борган ва у ерда самарқандлик бир мираконий хўжанинг уйида меҳмон бўлган.

Уша кунларда даҳбедлик хўжалардан бири тўй қилиб, тўйига мираконий хўжаларни ҳам чақирган.

Хўжалардан оти ва одами бўлганлар тўйга боришга тездан тайёр бўлганлар, аммо отсиз ва одамсиз қашшоқ хўжалар тайёрланишда кўп қийинчиликларга дуч келганлар. Чунки «хўжа» бўла туриб отсиз, одамсиз, оддий одамлардай бир жойга бориш айб экан. Шунинг учун бундай хўжалар қарз-қавола қилиб, ҳар қайсилари иккитадан от ва биттадан одам ёллаб олганлар.

Уларнинг ҳар бири бошқа бой хўжалар каби отлардан бирини ўзи миниб, бошқа бирисига бир турлик ёлланган одамни ўзининг доимий сайисидай қилиб мингазиб, шу тахлитда амирларча ҳашамат билан йўлга чиққанлар.

Отам меҳмон бўлган мезбон уларни ҳам тўйга олиб бормоқчи бўлиб, ҳар бирига биттадан от топиб берган.

— Бизни ўзларидан кам санаганлари учун бўлса керакки, хайрият, бизни ҳам биттадан от топиб, биттадан одам ёллашга мажбур қилмадилар,— деди отам.

Хўжалар Даҳбед қишлоғига бориб, тўйхонага тушганлар. Тўй эгаси мираконий хўжаларнинг олдиларига турли таомлар ва муносиб ҳадялар тортган.

Лекин хўжалар таомга қўл узатмаганлар. Ҳатто дастурхонга қарамаганлар ҳам.

Тўй эгаси меҳмонхона қуйсида тикка туриб, бош эгиб таъзим қилиб, «Марҳамат қилсинлар! Қарам қилсинлар! Лутф қилсинлар! Дастурхонга қарасинлар! Муборак қўлларини таомга узатсинлар!..» деб кўп ялиниб-

ёлворгандан кейин, хўжалар бир-бирларини таомга қўл узатишга ундаб, «олинг, олинг»га киришганлар.

Ниҳоят, меҳмонхонанинг тўрида ўтирган хўжайи калон эринибгина қаламтарошини чўнтагидан чиқариб, товоқдан бир дона гуручни олиб, иккига бўлиб, бирини оғзига солган ва бошқа бир бўлагини қайта дастурхонга қўйган. Унга тақлид қилиб, бошқа хўжалар ҳам олдинкейин, ҳар қайсилари ўз мартабасига ва хўжалар орасида тутган мавқеига қараб қаламтарошларини чиқариб, бир гуручни бўлиб, ярмисини еб, ярмисини дастурхонга ташлаганлар.

— Биз Соктаредан борган меҳмонлар, — деди отам, — ишнинг боришидан оқибати нима бўлишини сездик, агар ҳамтовоқларимизга қарасак, ўшанча турли-туман лаззатли таомлар олдидан оч қорин билан шаҳарга қайтишимизни билдик, шунинг учун ҳеч кимга қарамасдан овқат ейишга киришдик. Хайриятки, хўжалар ўз катталикларини исбот қилиш учун таом ейишнинг бошланишида қандайки «олинг, олинг!» деб вақт ўтказган бўлсалар, таомнинг охирида ҳам шундай «сиздан, сиздан!» деб фотиҳа ўқишга бир-бирларини таклиф қилиб, бирмунча вақтни ўтказдилар. Биз бу орада қорнимизни тўйғизиб олдик. Дастурхонга фотиҳа ўқилгандан кейин, тўйхона ходимлари хўжалар олдидан қайтган ош тўла товоқларни, одат бўйича, уларнинг хизматчилари — сайисларига берганлар.

Хўжалар бир пиёладан чой ичганларидан кейин келганларидаги каби амирларча ҳашамат билан шаҳарга қайтганлар. Улар Даҳбед қишлоғидан — аҳоли турадиган жойдан узоқлашиб, дарё бўйига яқинлашгач, «у ер муносибми, ёки бу ер муносибми?» деб бир-бирлари билан кенгашиб, сайисларга шу ерда жой ҳозирлашни буюрганлар.

Сайислар отлардан тушиб, отлар устидаги ёпиқларни ва тўқимларни олиб, ҳалиги тол остига ёзганлар.

Хўжалар ҳам отларидан тушиб, зарбофт ва шойи тўнлар эгниларида бўлган ҳолда ёпиқ ва тўқимлар устига қўнқайиб, давра қуриб ўтирганлар-да, сайисларга «жуда очиқдик, тезроқ келтиринглар» деб буйруқ берганлар.

Сайислар хуржунлардан от тўрваларини олиб, ҳар бирлари ўз хўжайинлари олдига қўйганлар.

Хўжалар хуржунни очиб, ичидаги паловни очиққан

гадойлар ердан топилган нонни қандай очкўзлик билан есалар, шундай очкўзлик билан ея бошлаганлар.

Бу ош тўйхонада шу хўжалар олдидан қайтариб чиқарилган ошлар экан, сайислар тўйхонадаёқ аввал ўз қоринларини тўйғазиб, қолганини хўжайинлари учун сақлаб қўйган эканлар. Бу одат тўйга борган хўжаларнинг ҳамिशалик одатлари бўлганидан, сайислар бу ишни ҳар вақт шундай бажарар эканлар.

Мен у вақтларда отам гапириб берган бу воқеанинг сохта ва ҳаддан ортиқ муболағалик эканини сезмай, эшитганимча ишонган эдим. Сал улғайганимдан кейин, сохталигини ва хўжаларнинг у тартибда ош еганларининг ақлга тўғри келмайдиган даражада ёлғонлигини билган эдим, шунинг ила баравар ўз тажрибамга кўра бу воқеани кўпинча хўжаларнинг характерларига мос келганига қаноат ҳам ҳосил қилган эдим.

Ҳар ҳолда отамнинг бу сохта эсдалиги ўз вақтида менга шундай таъсир қилган эдики, тирикчиликни ҳали ўрганмай туриб, насабпарастлик ва насаб устидан катталик қилишнинг аҳмоқларча бир иш эканини фаҳмлаган эдим. Шахсий тажрибам, одам табақаларининг хислат ва хусусиятларини ўрганишим бўлса, бу тушунчамни тасдиқ этди ва мустаҳкамлади.

ДЕҲҚОНЧИЛИК

Мен шаҳардан оз бўлса-да, мадраса ҳаёти билан танишиб, қайтган эдим. Энди менинг олдимда келажак таҳсил вақтида Бухоро шаҳрига бориб мадрасада ўқиш масаласи турарди.

Аммо отам учун икки кишини шаҳарга юбориб, моддий жиҳатдан таъминлаш оғирлик қиларди. Шунинг учун у менга ўзимнинг ҳам бу йўлда ҳаракат қилишимни ва Бухорода бўладиган харажатга ёрдам берадиган, оз бўлса-дә, бирон маблағ топишимни таклиф қилди.

— Бунинг учун мен нима иш қилишим керак?— деб сўраганимда, отам менга бирор бўш жойда ўз бошимга деҳқончилик қилишни тавсия этди.

Ҳовлимизда, супанинг қуйсида бўш жой бор эди. Отам бу жойга ўрик кўчатлар ўтқазган эди. У кўчатлар

уч яшар бўлиб, новда ва шох ёйганлари сабабли у ерга қўш ҳўкиз киргизиб, ҳайдаш мумкин эмас эди.

Ана шу ер менинг деҳқончилигим учун муносиб кўрилди ва отам менга бир кетмонча олиб бериб, у ерни яхшилаб шудгор қилишни буюрди.

Мен кетмонча билан у ерни уч марта ағдариб чопдим, натижада ер уч кетмонча бўйи чуқурлигида юмшади. Энди у ерга дандона-мола босиш масаласи турарди. Мен бу ишда дандона ўрнида бир тоқа эски эшикдан фойдаланмоқчи бўлдим. Лекин менинг «дандонам» сихсиз эди. Шунинг учун сихмола вазифасини адо қила олмас, кесакларни майдаламасди.

Мен бу ишнинг чорасини ҳам топдим, мола босишдан аввал кетмоннинг дами ва муҳраси билан кесакларни майдаладим. Энди «дандонам» ёлғиз «мола» вазифасини бажарарди.

Ишимни томоша қилиб турган Икромхўжа билан Ҳомидхўжа ўйин-ўйин йўли билан «қўшхўкиз» вазифасини бажармоқчи бўлдилар,— улар молани судрадилар, мен унинг устида қўшчилардай тикка туриб, уларни ҳайдар эдим. Лекин улар бир-икки марта бориб келганларидан кейин бу ўйин кўнгилларига уриб, ишни ташлаб кетдилар. Мен бўлсам, бу ишни ташлаб қўя олмас эдим. Шунинг учун бу тўғрида фикр юритиб, Хайбардан «қўшхўкиз» ўрнида фойдаланмоқчи бўлдим.

Хайбарнинг бўйнига отнинг бўйинчасига ўхшаш бўйинча кийизиб уни молага қўшдим. Зийрак ва кучли ит ер бўйига икки-уч бориб келгач, бу ишни ўрганди, у менинг буйруғимга бўйсуниб олдин борар, кейинга қайтар ва тўхтаб турарди.

Мола босгандан кейин у ерга гўнг ва эски тупроқ солиб, тагин бир марта кетмон билан ағдариб, уларни тупроққа аралаштирдим. Энг охирда яна бир марта мола босиб, ерни экишга тайёрлаб қўйдим.

Отамдан: «Бу ерга нима экай?» деб сўраганимда, у ошқовоқ экишни мувофиқ кўриб:

— Бу экин орсиз, шўх ва серҳосил бўлгани ҳолда меҳнатни ҳам кўп талаб қилмайди,— деди ва бир-икки кун офтоб еб уруғ яхшигина ивигандан кейин отамнинг ўзи экиб берди.

Уруғ ерда униб ўса бошлагач, аввал дугона қилдим (бир жойда икки туп қўйдим), сўнгра ягона қилдим (бир жойда бир туп қолдирдим.) Ундан кейин ўн беш кун

орасида икки марта чопиб чиқдим ва экиннинг тагига тупроқ тўпладим. Қовоқлар палак ота бошлагач, биринчи марта суғордим. Ер етилгандан кейин отам жўяклар жойини белгилаб берди. Мен ўша белгиларга қараб жўяк тортиб, ундан чиққан тупроқни палаклар остига ёйиб ташладим. Шу билан ерни суғоришдан кейин қуриб ёрилган жойлари ёпилиб, нам чиқиш йўллари боғланди. (Бу-хорода қовун-тарвуз, бодринг ва қовоқ каби полиз экинларини жўяк тортмасдан экадилар, чопиқлар тамом бўлиб, бир марта суғорилгандан кейин жўяк тортиб, унинг тупроғини экин остига сепадилар ва бу ишни «варқоний» қилиш дейдилар.)

Ўша йили отам ҳам деҳқончилик ишида ҳар йилгидан кўпроқ меҳнат қилди. У, бир таноб — чорак гектар ерга пахта ва бир таноб ерга оқ жўхори экиди. У йил пахта «пояхушк» бўлиб ҳосил бермагани учун мен отамнинг фақат жўхори экини устида қандай ишлаганини гапирман: у, кузда жўхори экиладиган ерни катта кетмон билан кесакларни ағдариб ташлади; қишда қавсоб ва чиллаоб берди; кўкламда бир марта кетмон билан чуқур ва упадай қилиб чопгандан кейин етарли миқдорда гўнг солди; бир неча йилдан бери йиқилиб ётган пахса деворимиз бор эди, унинг кесакларини ҳам майдалаб ҳалиги ерга солди. Бу ишларда мен отамга ёрдамлашардим, у эшак устига кашшук қўйиб, уни гўнг ва кесаклар билан тўлдириб берар, мен эшакни ҳайдаб бориб кашшукни ерга бўшатиб келардим.

Сўнгра отам қўшхўкиз ёллаб, ерни икки марта ҳайдаб дандона-мола босди. Ер бир неча кун офтоб еб, тупроғи қизигандан кейин яна бир марта юзагина ҳайдаб, уруғ сепади, дандонамола босди. Шу билан экиш иши тамом бўлди.

Экин жуда ҳам сийрак кўкарди, ҳар қадамда бир туп жўхори кўринарди. Қўшни деҳқонлар отамга у экинни бузиб, қайтадан экишни маслаҳат бердилар. Аммо отам қабул қилмади:

— «Ғўза каландрав, жўхори шутурдав» деганлар, — деди, яъни пахтани шундай экиш керакки, унинг туплари орасига бемалол кетмон бора олсин, жўхорини шундай экиш керакки, унинг поялари орасида туя бемалол югуриб юра билсин.

Жўхори ердан бирмунча кўтарилгандан кейин отам уни уч марта чуқур чопиб, экиннинг туплари тагига тупроқ тўплади.

Офтобнинг қизишидан экин сўлиб, шалпайиб-сувсаган аломати кўрина бошлагач, уни бир марта суғорди ва шу сув билан ҳар бир туп жўхоридан ўн-ўн икки бачки кўкариб чиқди. Бачкилар бир оз тиклангандан кейин отам улардан ҳар бир жўхори теварагида тўрттасини қолдириб бошқасини узиб ташлади. У, ўша бир таноб ердан ўттиз ботмон (икки юз қирқ пуд) ҳосил олишни умид қиларди.

Ўша йил Бухоро музофотида шундай аҳвол юз бердики, ёлғиз отамнинг умиди ва бизнинг тинчлигимизгина эмас, у томондаги барча аҳолининг тинчлиги ва ҳаёти остин-устин бўлди. Бу аҳвол умумий вабо ва ўлат эди.

ВАБО ВАҚТИДА ОТА-ОНАМНИНГ УЛИМИ

1889 йилнинг июнь ойларида Бухоро шаҳрида вабо тарқалди. Акам шаҳардан касал бўлиб келди. Катта тоғам — Мулла тоғам шаҳарда касал бўлиб ўлди. Унинг ўлигини ўз қишлоғига — Маҳаллаи Болога келтирдилар.

Отамнинг соғлиғининг унча мазаси йўқ эди. Шунинг учун у, тоғамнинг жанозасига бора олмади, уйда ака-укаларимга қараб қолди. Мен онамни тоғамнинг азасига олиб бордим.

Билмадим, онамга вабо юқдими, ёки акасининг ўлимидан ёмон таъсирландими, ҳар ҳолда мотам кунларида ўша ерда касал бўлди. Мен уни эшакка мингаштириб қишлоғимизга зўрға олиб келдим. Биз уйда отамни, бири тўққиз яшар, бириси тўрт яшар укаларимни касал бўлиб ётган ҳолда кўрдик. Акам бўлса, ўша шаҳардан касал бўлиб келганича тўшакда ётарди.

Энди уйимиз бир касалхона шаклига кирган эди. У касалхонанинг ҳам доктори, ҳам фельдшери, ҳам медсестра ва санитаркаси ёлғиз мен эдим. Етти ёғочлик бир хонада беш касал қатор ётар, мен уларнинг ҳар бирига навбат билан сув ёки сут ичирардим, елпиғич билан пашшаларини қўрирдим ва бошқа ишларига ҳам қўлимдан келганча ёрдам берардим.

Бир ҳафтада қишлоқдаги уйларнинг барчаси бизнинг уй каби бўлди. Бутун районда соғ одам оз қолди ва раҳмсиз ўлат бошланди. Тахминан уч юз уйлик бўлган қишло-

ғимиздан кунда бир-икки ўликни мозорга олиб борардилар.

Мен у вақтларда ўз касалларимнинг нима билан оғриганларини билмасдим ва билишим мумкин ҳам эмас эди. У замонларда, у томонларда доктор йўқ эди. Бизнинг қишлоқда эса, ҳас-хашакларни қайнатиб ичириб, касал ва уларга қарашувчиларни юпатадиган нодон табиб ҳам йўқ эди. Қишлоғимизда фақат дуохон эшонлар бор эди. Уларга бўлса у қишлоқдаги саводсиз деҳқонлар ҳам ишонмас эди. Улар ҳар вақт дуохонликларини чет қишлоқлардаги содда одамларга ишлатардилар.

Мен бир кун номи бир неча марта зикр этилган Маҳмуд қорига дуч келиб, ундан сўрадим:

— Эшон амаки! Сиз ҳар вақт бегона қишлоқларга бориб, дуохонлик қиласиз. Ҳолбуки, ўз қишлоғимизда ҳам касал кўпайиб кетди. Нега сиз буларни ўқимайсиз?

— Ҳеч бир ўғри ўз ҳамқишлоқ ва ҳаммаҳалласининг молини ўғирламайди. Ахир, мен ўғрилардан ҳам инсофсизроқманмики, ўз ҳамқишлоқларимга фириб берай?— деди.

Маҳмуд қорининг бу гапларида ўзининг фирибгарлигини тасдиқлайдиган фикри тўғри бўлса ҳам, инсофли бўлгани сабабли ўз кўшниларига фириб бермаганлигини ифода қиладиган қисми нотўғри эди. Гапнинг тўғриси шундаки, ҳамқишлоқлар ўз дуохон кўшниларининг кимлигини билганларидан уларга алданмасдилар...

Касаллар орасида отамнинг аҳволи жуда оғир эди. У, қарийб доимо ҳушсиз ётар, ҳеч бир нарса емас, фақат гоҳ-гоҳ сув сўраб ичарди. Бир кун у кўзини очиб мендан сўради:

— Жўхорига иккинчи марта сув бердингми?

— Йўқ!— деб жавоб бердим.

— Биринчи суғорганингга неча кун бўлди?

— Ун кун!

— Хўп, ҳали сув талаб бўлган эмас экан,— деди-да, тагин кўзини юмиб, ҳушсизлик оламига кетди.

Бу ҳодисадан кейин кунда неча бор мен билан отам орасида юқоридагидай савол-жавоб бўларди. Бир кун мен унинг «Биринчи суғорганингга неча кун бўлди?» деган сўроғига «Йигирма кун!» деб жавоб бердим.

— Ундай бўлса сувсаган,— деди у,— агар удда қила олсанг, бориб суғор. Чунки офтоб еган қуруқ кесакни кўп солган эдим, вақтида суғорилмаса нобуд бўлади.

Кетмончани олиб далага чиқмоқчи бўлдим. Мен ўшанда итим Хайбарнинг зийраклигига қойил қолдим; ундан бурун ҳар ерга борсам, мен билан бирга борарди. Мен касал қаровчи бўлганимдан бери у ҳам эшик олди-дан қимирламасди. Аммо ўша кун мен далага чиқмоқчи бўлганимда, у менга эргашмади ва думини ликиллатиб менга қарагандан кейин, тумшугини остона устига қўйиб, кўзини касалларга тикиб ётди. Гўё у мен узоқларга бормоқчи бўлганимни сезиб, менинг ўрнимда касал қаровчи бўлмоқчи эди...

Ўша йили сув кўп эди, бунинг устига деҳқонларнинг кўпчилиги касал ётиб, суғориш иши орқасидан юрадиган киши оз эди. Шунинг учун мен осонлик билан жўхорини суғориб, тезда уйга қайтдим.

Даладан келганимдан бир соатча кейин отам кўзларини очиб менга қараб:

— Суғордингми?— деб сўради.

— Суғордим.

— Балли!— деб у яна кўзини юмди.

Отам касалининг қирқинчи кунда терлаб, бутунлай хушёр тортди, сут ичди, эртасига ўрнидан туриб ўтирди. Учинчи куни ҳассага суяниб эшикка чиқди. Биз «У энди бутунлай соғайиб кетди» деб қувонмоқда эдик. лекин соғайганининг ўнинчи кунда у яна оғир ётиб қолди.

Уста амакининг ўзи енгилроқ касал, аммо унинг оиласидагиларнинг барчаси оғир касал бўлиб, тўшақда ётмоқда эдилар. Шундай бўлса ҳам, у кунда бир марта келиб, биздан хабар оларди.

Отам дастлаб касал бўлганида у ҳар вақт бизни юпатар, «қўрқманглар, соғаяди, фақат тўрт томчи совуқ тер чиқса бас» дер эди. Ҳақиқатан ҳам отам терлагандан кейин тузалиб турган эди.

Аммо, иккинчи касаллигида Уста амаки бизга ҳеч нарса демас, тасалли бермасди. Лекин, менинг фикримча, отамнинг кейинги касаллиги аввалгисидан енгилроқ эди, чунки бу гал тинч ётар ва хушсизланмасди.

Отамнинг иккинчи касаллигининг еттинчи кунда Уста амаки келиб кўриб: «Агар касалнинг аҳволи оғирлашса, тезда мени чақир!» деб менга тайинлади.

— Мен унинг аҳволининг оғирлик ва енгиллигини қайдан биламан?— дедим, кўзларимга ёш тўлган ҳолда.

— Йиғлама. Мард бўл. Ота ўғил бўл,— дегандан кейин Уста амаки давом этди:— Отангинг аҳволи оғир. Лекин вақтдан илгари аза очиб юбормасликларингиз учун ўзини оғир тутмоқда. Сен ҳам уни ташвишга солма, ўзингни оғир тут.

Уста амаки беморга бир оз жим қараб тургандан кейин яна давом этди:

— Агар қаттиқ-қаттиқ ва калта-калта нафас олиб, томоғи хирилласа, аҳволи оғирлашгани бўлади. Хўп, мен кетдим. Янгангинг ҳам аҳволи оғир эди,— деб Уста амаки туриб кетди...

Кеч бўлди, қора чироқни ёқиб, ёғоч чироқпоя устига қўйдим. Уйдагиларнинг ҳаммалари касаллик уйқусига толган эдилар. Эндигина кеч кирган эди. Отам калта-калта нафас олиб, томоғи хириллай бошлади. Уста амакини чақириб келдим. У бемор олдида ўтириб, пахта билан оғзига сув томиза берди. Касал бир-икки томчи сувни ютгандан кейин кўзини очиб, аввал менга, сўнгра Уста амакига қараб:

— Кўпроқ сув беринг, қошиқ билан қуйинг,— деди.

Уста амаким икки қошиқ сув қуйгандан кейин:

— Энди бас!— деди отам унга ва юзини мен томонга буриб давом этди:— Уқи!.. Ҳар қандай қийинчилик билан бўлса-да, ўқи! Лекин қози бўлма! Раис бўлма! Имом бўлма! Агар мударрис бўлсанг, майли...

Бемор яна алланималар деб ғурунглаган ҳолда, кўзини юмди...

Орадан бирмунча вақт ўтгач, ёқимсиз хириллаш билан калта-калта нафас ола бошлади. Уста амаки яна сув томизишга киришди. Бу орада бемор талвасага тушди: ўрnidан ярим туриб, менга бир тикилгандан кейин тўшагига йиқилди-да, қўллари қаттиқ бир қимирлаб шалпайиб ёнига чўзилди. Шу билан у тинчланди. Бу унинг абадий тинчлиги эди. Ушанда отам эллик етти ёшда эди.

Уста амаким мурданинг энгаҳини ва оёғининг бош бармоқларини боғлаб, кўзларини ёпгандан кейин менга:

— Мен бориб, касалларимдан хабар олиб келсам, қўрқмай ўтирасанми?— деди.

— Нега ва нимадан қўрқаман? Ўз отамдан қўрқаманми?— дедим унга жавобан.

— Балли шер!— деган ҳолда у чиқиб кетди ва тезда қайтиб келиб тонг отгунча пойлоқчилик қилди.

Онам билан акам Уста амаки қайтиб келгандан кейин отамнинг ўлганини англадилар, укаларим бўлса, кундуз бўлиб, қўни-қўшнилар фотиҳага кела бошлаганда, бу воқеадан хабардор бўлдилар.

Қишлоғимиз билан қўшни бўлган бир қишлоқда Йўлдошбой деган бир киши бор эди. У, «қалъачи» савдогар бўлиб, майиз, ўрик ва бўз пахталик чопонларни Оренбург, Ғазоли ва Оқмачит каби шаҳарларга олиб бориб пуллаб, у томонлардан Россия молларини олиб келиб сотарди.

Вабо бошланиб, ўлат кучайгандан кейин у кафан сотишга киришди. Унинг сўзига кўра, бу ишпи халққа ёрдамлашиш мақсадида қиларди, унинг «кафанфурушлик» каби паст касбга эҳтиёжи йўқ эди. Отамнинг ўлимида ҳам у, «ҳожатимизни чиқариб» гўр, кафанга ва жанозага керак бўладиган нарсаларни бериб, бизни юз танга — ўн беш сўм қарздор қилди. Уста амакининг гапига кўра, агар бизнинг нақд пулимиз бўлганда, у нарсаларни бозордан йигирма беш-ўттиз танга арзонроқ олишимиз мумкин экан.

Майда харажатлар учун йигирма танга нақд пул керак бўлганда, бу маблағни ҳам ҳалиги бой йигирма беш-ўттиз танга қилиб тўлаш шарти билан бизга «ҳожатбарорлик» қилиб берди. Биз ҳар кимлардан йигирма беш танга қарз олиб, якшанба ва пайшанбаликларга ва худойига сарф қилдик. Шундай қилиб отамнинг ўлигини юз эллик танга қарз кўтариб, кўмдик.

Отамнинг аза кунлари ўтгандан кейин, билмадим, менинг хабарсизлигимдан бўлсами, ё бошқа бир сабабданми бизнинг соғим сигир бир кечада касал бўлиб ҳаром ўлди.

Касал онам бу хабарни эшитиб:

— Ҳар қандай бало-қазо келган бўлса, ўша сигирга урган бўлсин. Қошки у отангдан илгари ўлсайди-ю, отанг соғ қолсайди. Ўлган сигирнинг бузоғини ўзинг ва ака-укаларингнинг бошлари садақаси учун Хўжахонга олиб бориб бер.— деди.

Хўжахон шал-майиб бир одам бўлиб, қишлоқнинг бир бурчагида ётиб, одамлар берадиган садақа билан тирикчилик қиларди.

Мен бузоқни Хўжахонга олиб борганимда, у қабул қилмай:

— Ҳозир сизлар мендан кўра муҳтожроқсиз,— де-ди,— чунки мен халқнинг садақаси билан бир навъ тирикчилик қила оламан, аммо сизлар садақа олишга одатланмагансизлар. Сизлар учун отасиз тирикчилик қилиш жуда қийин. Олиб бор, қишда сўйиб ейсизлар, ёки сотиб бирор корингизга яратасизлар.

Мен бузоқни қайтариб олиб келдим. Аммо онам тагин олиб бориб, Хўжахонга беришга мажбур қилди. Бу гал, у, зўрға қабул қилди.

Мен у вақт майиб Хўжахоннинг бизнинг қишлоқнинг имомидан инсофлироқ, раҳмдилроқ эканини англадим. Чунки имом отамнинг жанозасида ўзига берилган ўн тангани «йўқ» демасдан олган эди. Ҳолбуки ўша вақтда унинг эллик ботмон (тўрт юз пуд) буғдой, йигирма беш ботмон (икки юз пуд) арпаси бор эди. Унинг қанча нақд пули ва мол-ашёси борлигини билмасдим, ҳар ҳолда кўп нарсаси борлиги ҳаммага маълум эди. Аммо, Хўжахоннинг одамларнинг садақасига тикилиб қолган икки кўзидан бошқа нарсаси йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, у биз берган садақани зўрға қабул қилди.

Тажрибакор одамларнинг фикрича, ака-укаларим ўлим хавфидан қутулган эдилар. Аммо, онамнинг аҳволи кундан-кун оғирлашмоқда эди. Кейинги кунларда эшикка чиқа олмайдиган бўлиб қолди.

Ака-укаларим соғайган бўлсалар ҳам, ўз бошлари-ча — ёрдамсиз ҳаракат қила олмас эдилар. Уларнинг соғайиш аломати шу эдики, озми-кўпми овқат ейишарди. Тажрибакор одамларнинг фикрича, уларга бирдан-бир ёқадиغان ва куч-қувват берадиган овқат товуқ шўрва эди. Мен уйимиздаги товуқларни бир-бир сўйиб уларга пишириб бера бердим.

Жўхорини ўз вақтида сугориб турган бўлсам ҳам, уни паррандалар ҳужумидан сақлаб қолиш жуда мушкул эди: жўхори донлари шира боғлаган вақтда чумчуқлар уни шундай чақиб ташладиларки, баъзи бошоқлар бу-

тунлай донсиз бўлиб қолдилар. Лекин омон қолган бошоқлар етилиб, сопол обдастанинг қорнидай шишиб кетдилар.

Энди чумчуқларнинг ҳужумидан унча хавф йўқ эди, чунки ҳар бир чумчуқ тўрт-беш жўхори дони билан тўярди. Аммо, бизнинг қишлоқда кўп бўлган олақарға, зогча, қораялоқ ва чуғурчуқларнинг ҳужуми бошланди. Бу паррандалар бирдан минг-минглаб ҳужум қилиб, бир қўнишда бир таноб жўхорининг донини еб кетишлари мумкин эди. Ҳолбуки отамнинг ўлганидаги қарзни тўлаш ва ўзимизнинг қишдан саломат чиқишимиз шу бир таноб ердаги жўхори ҳосилига қараб қолган эди.

Аммо, мен касал онамни қаровсиз қолдириб, жўхорини паррандалар ҳужумидан қўриқлашга бора олмас эдим.

Ана шу вақтда бобом онласида бирдан-бир соғ бўлган Алихон тоғам бир киши билан келиб, онамни Маҳаллаи Боло қишлоғига, ота-онасининг олдига олиб кетмоқчи бўлди. Биз ҳам чорасизликдан онадан айрилишга рози бўлдик.

Улар икки ёғочни замбар шаклида қўйиб, орасидан арқон билан тортиб, арқон устидан кўрпача ёзиб, касални ётқизадиган жой ҳозирладилар, сўнгра унга касални ётқизиб, икки эшакни олдин-кейин қўйиб, замбарни уларга боғладилар.

Тоғам онамни олиб кетаётганида ака-укаларим бу ҳолдан қандай таъсирланганликлари менга маълум эмас. Аммо, менинг кўнглим тоқат қилиб бўлмаслик даражада бузилди. Шундай бўлса ҳам, овоз чиқармасликка, дол-фарёд қилмасликка, бусиз ҳам қаттиқ азоб ва ташвишда бўлган беморни яна азобламасликка интилардим. Аммо, овоз чиқармай йиғлашдан ўзимни тия олмадим. Кўз ёшим томчилаб эмас, булоқдан қайнаётган сувдай юзимга оқарди.

Кўзим онамнинг кўзига тушди, унинг нурсиз кўзидан икки томчи ёш сизиб чиқиб, сарғайиб, озиб-тўзиб, суякларини кўриниб қолган юзига томиб, сўлиб қолган лабларигача ўрмалаб борди. Унинг кўзи ҳам менинг кўзимга тикилиб тургани ҳолда:

— Минг яша!— деди зўрға эшитарлик товуш билан, йўлга тушаётганда.

Онам ортилган «сарожа» кўздан ғойиб бўлди. Мен «у ҳали ўлмайди, наҳотки мен ота-онадан бирдан ажра-

либ қолсам» деб ўз-ўзимни юпатдим-да, кўз ёшимни енгим билан артдим.

Онам кетгандан кейин кўп вақтим далада ўтар эди. Уйда касалларга қайноқ сув ёки овқат тайёрлаб бериш вақтидагина турардим. Далада муҳим ишим жўхорини қўриқлаш эди. Лекин бу орсиз ва шилқим паррандалар экиннинг бир томонидан учирсам, иккинчи томонига бориб қўнар ва талончиликни давом эттирардилар.

Мен паррандалар билан курашда ожизлик қилганимда Икромхўжа менга ёрдам қилди. У, йўғонлиги билакдай ва узунлиги бир олчин сада ёғочнинг ичини парма билан тешиб, «тўппонча» ясади. Бизнинг қишлоқда овчи кўп эди. Икромхўжа улардан милтиқ дори олиб келди. У, «тўппонча» ичини дорига тўлдириб, оғзига пахта тиқиб, орқасидан олов қўйиб, паррандаларга қаратиб отди. «Тўппонча»нинг товуши эшитилиши билан паррандалар экинзордан учиб кетдилар. Дорининг ҳиди теварақ-атрофдан кетмагунча улар қайтиб келмадилар. Шундай қилиб жўхори қўриқлашим анча енгиллашди.

Жўхори бошоқлари оқариб пиша бошлади. У кунларда далага чиққан Икромхўжанинг отаси Уста амаки жўхоримни кўздан кечириб:

— Пишган бошоқларини пешма-пеш қайириб, бирор жойда хирмон қила бер, агар жўхорининг ҳаммаси пишсин деб қараб турсанг, кечикасан. Чунки, хазонрезгилик ва ҳайдов вақти яқинлашиб, ҳосилни йиғиштириб олиш учун оз вақт қолади. У вақтда ёлғиз ўзинг ҳосилни йиғиштириб ололмайсан,— деди ва жўхори ери ёнидаги буғдойи ўриб олинган бир ерни кўрсатиб, у ерни хирмон жойи қилишга маслаҳат берди.

Мен ўша вақтдан бошлаб, жўхорининг пишганларини қайириб, хирмон жойига тўплай бердим. Энди кечалари ҳам хирмон бошида ётишим керак эди. Шунинг учун ҳосили йиғиштирилган жўхориюяларни қирқиб олиб, хирмон бошида бир чайла ясадим. Чайладан ортган жўхориюяларни ҳовлига таший бердим.

Кечалар чайламда Икромхўжа мен билан бирга ётарди, онаси ўгай бўлгани сабабли уйга боришни истамасди. Қишлоқнинг соғ қолган ва соғайган болалари ҳам, бизнинг хирмон бошига келиб, ярим кечагача гурунглашиб, гапиришиб ўтирардилар. Улардан баъзи бир оналари

бўлмаган, ёки ўгай оналари бўлганлари ўша ерда бошоқлар ёки жўхориюялар устида ётардилар.

Бир кеча ҳаво тиниқ ва тинч эди, кузнинг қаттиқ совуғи кишининг баданига оловда қиздирилган бигиздай жизиллаб ботарди. Тўлин ой ёруғида ўсимликлар баргида пайдо бўлган қиров янги ёққан қор каби ярқираб кўринарди. Бу кеча ўсимликларни совуқ уради ва эрта шошилинич билан йиғ-қо, йиғ бошланишини ҳамма биларди.

Мен ҳам «агар бу кеча совуқ урса, эрта жўхориларнинг барчасини йиғиштириб олиш керак бўлади ва совуқ ургандан кейин йиғим-теримда бўшлик қилиш ярамайди» деб ўйладим, чунки хазон тўкилиши билан ҳайдаш бошланиб, одамлар қора молларини ўтлаш учун далага қўйиб юборарди. Ёмғир ёғиш эҳтимоли ҳам бор, унда жўхориларнинг ҳаммаси нобуд бўларди. Ҳолбуки, жўхори бошоқларнинг ярмиси ҳали қайириб олинмаган ва поялари қазиб олинмаган эди. Бу ҳолда ўзим ёлғиз бирикки кунда, мунча нарсани йиғиштириб ололмасдим.

Мен шундай фикр ва хаёллар қилиб турган вақтимда Икромхўжа келди. У, совуқ қотиб, тол баргидай титраётгани ҳолда шикоят оҳангги билан:

— Онамдан қолган кўрпалардан бирисини олиб келаман, деганимда,— деди у,— ўгай онам рози бўлмади. Отамга айтдим, у ҳам унинг ёнини олиб, «агар бир кўрпани олиб сенга берсам, у хафа бўлади. Ўзи касалдан яқиндагина бош кўтарган. Бу иш устида жанжал қилиб, узилиб қайта касал бўлиши мумкин. Бор, кета бер, бундай совуқ одамни ўлдирмайди»,— деди.

Яна уч бола келди. Улардан бири менга:

— «Вой онажоним»лаб йиғлаш учун Маҳалли Болога бормадингми?— деди.

Бу гап бошимдан қуйилган бир қозон қайноқ сувдай, баданимнинг терисини бутунлай шилиб кетгандай бўлди.

Мен бу гапдан онамнинг ўлганини англадим. У бола бу хабарни эшитган ва менга, ўз фикрича, ётиғи билан айтган эди.

Бу хабар мен учун қанча даҳшатли бўлса ҳам, кўзларимда ёш пайдо бўлмади. Гўё бу хабар шиддатли олов ёнғинидай бошдан оёғимгача аъзойи баданимни қуритиб, унда кўздан сизиб чиқадиган бирор нам қолдирмаган эди.

Мен ўзимча ўйлар эдим. «Энди нима қиламан! Ун

нкки яшарликда ҳам отасиз, ҳам онасиз! Укаларим ёш ва касал, акам бўлса, соғайгани ҳамон ўқишга кетади. У ҳолда ёш укаларимнинг бутун моддий ва маънавий тарбиялари ёлғиз менинг бошимга қолади. Ўқиш... уни ўзим жондан истаганим каби отамнинг ҳам сўнгги нафасида менга қилган бирдан-бир васияти шу эди... Бу истак ва васиятнинг амалга оширилиши энди қандай бўлади?..»

Ҳалиги бола менга «Вой онажонимлаб» йиғлаш учун бормадингми? деганида, унинг ўртоқларидан бири:

— Бундай гаплар керакмас. Уни юпатиш ўрнига сен унга шундай гапни гапирасан,— деди-да, менга қараб сўзини давом эттирди:

— Зарари йўқ, бир гап бўлар, кетар. Икромхўжа ҳам онасиз тирикчилик қилиб юрибди-ку!

— Хафа бўлма! Ҳар нима бошдан ўтади. Дунёда одам кўп нарса кўради,— деди Икромхўжа.— Мен уч йилдан бери онасиз яшаяпман, мени бўри емади-ку.

— Сенинг онанг бўлмаса ҳам,— деди Икромхўжага қараб ҳалиги жим турган бир бола,— отанг бор, ўгай онанг бор. Аммо бунга — менга ишора қилиб деди,— қийин бўлди, ота-онадан бирдан ажралди. Худо сабр берсин.

— Мен онамдан жудо бўлганман, иш қилиб отамдан жудо бўлмайин,— деди Икромхўжа чуқур уҳ тортиб,— токи ўгай онанинг қўлида қолмайин...

Инсон қийинчиликка дуч келганда, ҳар томондан ўзини юпатиш йўлини ахтаради ва ҳар бир нарсадан ўзини юпатиш йўлини қидиради. Икромхўжанинг бу гапидан мен ҳам ўзимни юпатиш йўлини қидириб, ўзимга дедим: «Онам ўлганда, агар отам тирик қолиб, бошқа хотин олса, нима қилардим? Албатта ўгай она мени ёқтирмас, уйга киргизмас, онамдан қолган кўрпалардан фойдаланишимга йўл қўймасди, буларнинг устига меҳрибон отамни ҳам менга номеҳрибон қиларди. Жўхори ўзимники, эшак ўзимники, укаларим менинг ихтиёримда. Тўғри, аҳволим жуда оғир, лекин ҳар ҳолда ўгай онанинг қўлида бўлгандан осон». Мен ана шундай мулоҳаза билан анча юпандим.

Менинг юпанишим узоққа бормади, ўртоқларим ухлагандан кейин ўзимнинг ёлғизлигимни, айниқса бирдан-бир ғамхўрим бўлган ота-онамдан жудолигимни ҳис

қилдим ва қайтадан ғам-ғусса, қайғу-алам қўшини менга хужум қилиб, бутун вужудимни ўраб олди. Энди фарёд уриб йиғлагим келарди, фақат мени юпатиш учун олдимга тўпланиб қалин қиров остида ётган азиз ўртоқларимнинг роҳатини бузмаслик учун зўрға ўзимни йиғидан тийдим. «Бирор иш бўлсаю, бу чидаб бўлмаслик қайғу-аламларни унутиб, бир неча минут бўлса-да, роҳат юзини кўрсайдим» деб орзу қилардим.

Шу вақтда ер ҳайдашга чиққан қўшчиларнинг қўшиқлари эшитилиб, мени ўз томонига тортди. Саводсиз қўшчиларнинг классик шоирлар ғазалларини «шашмақом» ҳавосида куйлашлари мусибат ва мотам остида қолган кишини ўзига жалб этмай қўймасди.

Айниқса бир қўшчи томонидан «Савти ушшоқ», «Савти калон» ҳавосида куйланган Бедилнинг қуйидаги байт билан бошланадиган бир ғазалининг мазмуни менинг ўша вақтдаги аҳволимга мос келиб, мени беҳуш этар даражада таъсир қилди. У ғазалнинг бошланғич байти «кўз ёши корвонининг йўлбошчисиман, совуқ «оқ»га ўхшайман. Мен «доғ» таъсири билан тарбияланганман, дард аҳлининг сўзига ўхшайман» мазмунида бўлган шу байт эди.

Далели корвони ашкам, оҳи сардро монам,
Асарпарварди доғам, ҳарфи соҳибдардро монам!

Қўшчилар «авж»ларда бир-бирларига ёрдамлашиб, навбат билан «Шашмақом» куйларида Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий ва Ҳилолий ғазалларидан куйлашда давом қилдилар...

Тонг ёришиб, офтоб чиқди, ўртоқларим уйғониб, яна мени юпатишга киришдилар...

ТўПЛАНГАН ҲОСИЛ ВА УНИНГ САРФИ

Жўхорини қўшниларнинг от-эшақлари ва қишлоқ болаларининг ёрдамлари билан янчиб, ғалвирда элаб олдим. Ҳосил, то ўша вақтгача ундай экинлардан олинadиган ҳосилдан анча кўп эди. Мен аввал ғалвир билан тахминан ўлчаб, йигирма беш ботмон — бир юз йигирма пуд жўхорини Йўлдошбойга — отамнинг гўр-кафани қарзини тўлаш учун бердим. «Холислар» ҳар бир ботмон жўхорини ўн танга нарх қилдилар. Бозорда бир ботмон жўхори:

ўн икки танга бўлса ҳам, икки тангани бойга хирмон бошидаги юкни ўз қоп-қанори ва улови билан олиб боргани учун бағишладилар.

Йўлдошбой жўхори пулидан бир юз йигирма беш тангасини ўз қарзини ундириш учун ҳисоблаб, қолган йигирма беш тангани нақд пул билан бизнинг номимиздан майда қарзларга тўлади.

Қарзларни тўлагандан кейин ўзимиз учун беш ботмон — қирқ пуд оқ жўхорини уйга ташидим. Кўкбошларни (батамом оқармаган ва бутунлай пишмаган бошоқларни) ўлчамасдан уйга олиб бордим.

Онамни касаллик вақтида олиб борган тоғам Алихон йиғим-теримдан бирор ҳафта ўтгандан кейин келди. У, онамининг ўлигини кўмиш учун қилган юз танга харажатини биздан талаб қилди.

Биз йигирма ботмон — бир юз олтмиш пуд кўкбошни, ҳар бир ботмонини беш тангадан ҳисоблаб, унинг қарзига бердик. Бозорда ҳар бир ботмон кўкбош етти танга бўлса ҳам, унга ўз идиши ва улови билан олиб кетгани учун икки тангадан камайтирдик. Қолган кўкбошни эшакнинг қишки еми учун сақлаб қолдик.

Жўхори экилган бир таноб еримиздан олинган бундай мўл ҳосил у вақтгача кўрилмаган эди. Уста амаким ҳам у йил ярим таноб ерга жўхори эккан эди, у уч ботмон пишган оқ жўхори ва икки ботмон кўкбош олди. Ҳолбуки унинг экини ўғли Икромхўжанинги кўриқчилигида паррандалар ҳужумидан бутунлай омонда қолган эди. Одамлар «агар жўхориларингиз тузук кўриқланганда, қирқ ботмон пишган оқ дон олардинглар» дердилар.

Баъзи бир одамлар бундай мўл ҳосилни кўриб, «Бундай юқори ҳосил хосиятсиз бўлади, ана шундай ҳаддан зиёда мўл ҳосил Саидмуродхўжанинги бошини еди» дердилар.

Мен ёш бўлишимга қарамай, бу фикрга қўшила олмасдим, ўзимча: «Отам меҳнат қилиб бир таноб ерга пахта экди, пахта битмай, меҳнати бутунлай куйди. Аммо, бу ҳол унинг умрини узайтирмади. Нега мўл ҳосил умрини қисқартираркан?» деб мулоҳаза юритардим.

Деҳқончилигимнинг дастлабки самараси бўлган ошқовоқ ҳам ҳаддан зиёда ҳосил берди. Жўхорини йиғиштириб олганимдан кейин сарғайиб пишган қовоқларни

узиб, отамнинг тўқувчилик дўкончасига жойладим, беш ёғочли уй ердан шифтгача қовоқ билан тўлди. Ярим сарғайган ва тузук пишмаган қовоқларни овқатимизга ишлатиш учун мадонга киргизиб қўйдим.

Мен ўша қиш ошқовоқ сотиш билан машғул бўлдим: Гиждувон райони марказида бир ҳафтада икки кун — шанба ва чоршанба кунлари бозор бўларди. Мен ҳар бозор куни бир қоп қовоқни эшакка ортиб борардим-да, доналаб сотардим. Бозорда эшакни саройга боғлаш учун сарой пули, бозор ижарадорларига тағижой пули тўлаганимдан ташқари, ўзимизга ҳам бир мунча харж қилардим: бозордан узум, нон олиб ердим, касал ака-укаларимга бозор нон, ҳафтада нимча — беш юз грамм қўй гўшти ҳам олиб келиб уйда шўрва пиширардим. Булардан бошқа қовоқ пулидан ўзим ва укаларимга қўйлак-иштон ҳам тикдирдим (акамнинг етарли кийими бор эди).

Қишда шунча сарф-харажат қилганим ҳолда қовоқ сотишдан қолган пулга баҳорда болали бир совлиқ қўй ҳам олиб боқа бошладим.

ОИЛА БОШЛИҒИ

Мен ўша йил оилада ҳам отам, ҳам онам, ҳам ёрдамчи боланинг ўрнида ишлардим. Қисқа қилиб айтганда, оила бошлиғининг вазифасини адо қилишим керак эди. Акам касаллиги, укаларим касалдан янги соғайганлари учун, бунинг устига кичик ёшда бўлганлари сабабли ҳеч бир ишга ёрдамлашолмасдилар.

Онам у йил касаллиги сабабли тутдан шинни пишира олмай, бир қоп қуруқ тут майиз қилиб қўйган эди. Қўшнилардан бир хотин менга тутмайиздан ҳолвайтар пиширишни ўргатди. Мен ҳафтада икки бор ҳолвайтар пиширардим. Бу биз учун ҳафта бўйича нон хўриш бўларди.

Тегирмонга жўхори олиб бориб, ун тортиб келтирардим. Қариндош хотинлардан бири бизга зоғора ёпиб берарди. Қир ювиш, йиртиқ-ямоқларни тикишни ҳам ўзим бажарардим. У қиш бизнинг асосий овқатимиз ҳолвойтар ва зоғора нон бўлиб, ҳафтада бир марта шўрва ё бошқа бирор иссиқ овқат пиширардик. Ошни ҳам, албатта мен пиширардим.

АКА-УКАЛАРИМ

Қишнинг ўрталарида акам соғайди. Лекин у уйда узоқ қолмади, бирор қишлоқда имом бўлиб, келаси йил мадраса харажатини топиб, ўқишни давом эттириш мақсадида жой ахтариб чиқиб кетди.

Биз учала ака-ука уйда қолдик. Катта укам Сирожиддин энди саккиз ёшга тўлган эди. У, бутунлай соғайган бўлса ҳам, нимжон эди, у аслда ориқ, заиф бўлиб, касалликдан рангсиз, қуруқ чўпдай бўлиб чиққан, иштаҳаси ҳам йўқ эди. Аммо, тўрт яшар бўлган кичик укам Қиромиддин касалликдан туриб тез қувватга кирди.

Қиромиддиннинг гавда тузилиши ҳам бошқача эди: бўйи ёшига қараганда узун, боши оддий болаларникидан анча катта, бўйни ва кўкраги кенг эди. У, юрганда кўкрагини кериб, полвонларча қадам ташларди. У, кам кулар, маънили гапирар, зийрак ва ҳозиржавоб эди.

ОТА-ОНАСИЗ БИРИНЧИ ЕЗДА МАШҒУЛОТИМ

Мен у вақтларда Бухорога бориб ўқиш фикрини бутунлай хаёлимдан чиқарган эдим. Менда ўқиш истаги зўр, айниқса отамнинг ўқиш тўғрисида қилган васияти билан бу истак ортган бўлса ҳам, у вақтдаги шароитга кўра, бу истак кўзимга рўёбга чиқмайдиган бир хаёлдай кўринарди. Чунки акам қандай қийинчилик билан бўлса-да, ўқишини давом эттирмоқчи ва давом эттириши лозим эди. Мен бўлсам, ота-онам ўрнига укаларимга қарашим керак эди. Агар мен ҳам ўқиш учун Бухорога кетсам, бу икки боланинг нобуд бўлиши аниқ эди. Аммо, буни виждоним қабул қилмасди. Бухорога бориб ўқиш у ёқда турсин, қишлоқда ҳам ўқий олмас эдим. Чунки бирор иш қилиб укаларим ва ўзимни боқишим керак эди. Шунинг учун мен у йил қишлоқ имоми олдида ўқишни ҳам ташладим-да, хўжалик ишлари билан машғул бўлдим.

Мен кўкламда қовоқ сотишдан келган пулнинг қишдан қолган бир қисмига болалик бир совлиқ қўй олиб боқишга киришдим. Отамнинг Мирзамўмин деган дўсти ёрдами билан икки таноб ернинг бир танобига кузги буғдой, бир танобига баҳори арпа экдим.

Ўзимнинг хаёлимча, буғдой ва арпа нонимизни таъмин қилса, қўйларнинг бири қиш кийимини ва бириси қишки гўштини таъминларди. Шунинг учун мен қўйларни семиртиришга уринардим.

Қўйларни кўкламда мазор бошида боқардим, кўклам ёмғирлари билан у тепаликда ўт яхшигина ўсган эди. Мазорнинг эгаси бўлмагани учун у ерда қўй боқишимга ҳеч бир монёв бўлмасди ва бошқа болаларнинг ажиналар ҳужумидан ва аждарҳонинг тириклай ўз дамига тортишидан қўрқиб, мазорда қўй боқмаганлари сабабли у ўтлоқ бир ўзимга қолган эди. Мен бўлсам, юқорида нақл қилганимча, отамнинг тарбияси соясида «ажина» ва «аждаҳо»лардан қўрқмайдиган бўлган эдим.

Мазорда қўй боқиш мен учун осон ва завқли эди. У ерда одамларнинг экинзорлари бўлмаганидан қўйларни у ёқдан-бу ёққа суриб юришдан озод эдим. Мен тепалик устида ўтириб, қишлоқлардаги экинзорларни, боғчаларни, дарахтларни, осмонда учиб юрган қушлардай баландликда туриб хоҳлаганимча томоша қилардим ва баъзан мазор тошларида ўйилган хатларга кўмир суйкаб, уларда ёзилган тожикча лирик, классик ва халқ шеърларини ўқиб завқланардим. (Мазорда қўй боқишим «Колхозни «Коммунизм» ном очеркимда акс эттирилган. Бу очеркнинг русчаси 1934 йилда Москвада «Наши достижения» журналича босилган).

Кўклам ўтиб, мазордаги ўтлар қуриб қолгандан кейин менинг ўтлоғим дарёбод — Зарафшон дарёсининг қирғоқлари бўлди. Бухоро истилоҳича, одоғ (обдоғ) аталган Зарафшон қирғоғидаги қўриқ ерлар жуда ҳам серўт эди. Айниқса у ерларда эдам бўйи бўлиб ўсадиган ширинмия молга ёқимли ва семиртирувчи бир озуқа эди.

Одоғнинг баъзи жойлари ерсиз деҳқонлар томонидан очилиб шоли, мош, лўвия, тарик каби экинлар экилган бўлса ҳам, катта-катта майдонлар ҳали очилмаган ва қишлоқнинг ўтлоғи бўлиб ётган эди. Қишлоқнинг подачи ва чўпон болалари ўз молларини ўша ерда боқардилар.

Табиий, мен ҳам подачи ва чўпон болалар сирасига қўшилдим. Молларни ўтлоққа ёйиб, ўзимиз тол дарахтлари соясида турли-туман ўйинлар билан машғул бў-

лардик: очиққанзимизда заҳкашлар ва экинзорлар атрофидан хом лўвияларни териб, тузли сувда қайнатиб лўвия шўрак қилиб ердик. (Мен лўвия шўрак пиширишни «Қуллар» романининг иккинчи бўлимида тасвирлаганман).

Бундан бошқа дарёдан чиққан кўлмак сувларда қармоқ ташлаб, балиқ овлаб гулханда пишириб ердик, баъзан қармоғимизга каттароқ балиқ илинган кун биз учун «тўй» бўларди.

Куз яқинлашганда биз дарёбодда мол боқишдан маҳрум бўлдик. Бу воқеанинг тафсилоти қуйидагича:

Дарё қирғоғидаги қўриқ ерлар подшоҳлик ҳисобланарди. У ерлардан бирор парчасини очиб, экинзор қилган деҳқонлар ҳосилотларидан ўндан тўртини, яъни қирқ процентини подшоликка беришга мажбур эдилар.

У йилларда Ғиждувон туманида Қорабек номли киши амлоқдор, яъни подшоҳликка бериладиган экин солиғин тўплаб, у амлоқ — подшолик ерларининг ҳосилини («Қуллар» романининг иккинчи бўлимида тасвир қилинганидек) юз турли ҳийла-найранг билан бутунлай олар, бунинг устида деҳқонни подшоҳликдан қарздор ҳам қилиб қўяр эди. Шунинг учун у вақтларда кўп ерлар экилмай қоларди. Бу жумладан бизнинг дарёбоддан очилган ерлар ҳам экилмай қолиб, қўриқ бўлган эди.

Бир кун Қорабекнинг ўзи шахсан дарёбодга келиб, экилмай қолган ерларга «тикан пули» солди ва ўша вақтда дарёбоддан ўтиб юрган молларни кўриб, у моллар эгасига «ўтлоқ пули» солмоқчи бўлди. Шу мақсад билан подачилар ва чўпонларни ўз олдига чақирди. Аммо чўпон ва подачилар деҳқонларнинг имо-ишоратлари билан унинг ёвуз ниятидан хабардор бўлиб, олдига бормадилар ва молларини ҳар томонга суриб, тарқалиб қочдилар ва булардан қўлга тушганлари солиқ бериш билангина қутулмай, молларидан бутунлай ажралиб, «қочоқлик гуноҳи» билан қамалдилар.

Ана шундай бўлиб, биз дарёбодда мол боқмайдиган бўлдик ва молларимизни ҳосил йиғиштириб олинган ерларда боқадиган бўлдик.

Мен у йил деҳқончиликдан ҳеч нарса ололмадим:

кузги бугдойнинг бошоқлари шира олаётган вақтда ҳа-
вода ола булут пайдо бўлиб, бошоқлар куйиб, қовжи-
раб кетди. Бир таноб ердан ҳатто сепилган уруғлик ҳам
унмади; баҳори арпанинг уруғини бир аллофдан олган
эдим. Аллоф баҳори арпа ўрнига кузгисини берган
экан. Баҳорда экилган кузги уруғ ўсиб, бош тортмади,
униб чиққандан кейин ажриқдай бўлиб ерга ёйилди ва
униги бошоқлари ҳам шамак бошоқларидай донлари
унсиз бир похол бўлиб қолди.

Утган йил ошқовоқ экилган ерга яна ошқовоқ эккан
эдим.

Бултургидан яхшироқ ишлаган бўлсам ҳам, ҳосил
битмади. Қовоқлар палак отиб, гуллаган вақтда ораси-
дан шумгиё (шумғия) деган «шум» ўт чиқди. Шу би-
лан ошқовоқнинг тутганлари сарғайиб тўкила берди.
Мен у вақтларда бир ерда бир экинни устма-уст экиб
бўлмаслигини билмас эдим. У офат шу сабабдан пайдо
бўлган бўлса керак.

Кўкламда ўриклар гуллаганда бир кеча совуқ бў-
либ, уларни совуқ урди. Шу билан ўрикзоримиз ҳам бир
нимага арзийдиган ҳосил бермади. Ун туп дарахтдан
фақат бир қопча туршак қуритиб олдим. Тутлар яхши
ҳосил қилган бўлсалар ҳам, тутмайизнинг нархи бозор-
да арзон бўлгани учун ундан ҳам бир қопча қуритиб
олиш билан қаноатландим.

Шундай бўлиб, у йил деҳқончилик ишим барор топ-
мади ва бурдсиз бўлди.

ҚИШЛОҒИМИЗНИНГ УША ЙИЛЛАРДАГИ АҲВОЛИ

1868 йилларгача — Бухоро амири билан рус подшо-
ҳи орасида тузилган сулҳномагача, Бухоро музофоти-
нинг бошқа районлари каби Гиждувон районидаги амлок
тўлайдиган деҳқонлар ҳам ер ҳосилининг ўндан
тўрт қисми, яъни қирқ процентини подшоҳликка берар
эканлар. Мазкур сулҳномадан кейин, расман ҳали ёзил-
маган қонун бузилмаган бўлса ҳам, амир Музаффар
Россияга берадиган уруш товонини баҳона қилиб, маъ-
мурларга имкон борича деҳқонлардан ер солиғини кўп-
роқ ундириб олиш тўғрисида оғзаки кўрсатма берган.
Бу буйруққа мувофиқ маъмурлар деҳқонларнинг тери-
сини шилишга киришганлар.

Амир Абдулаҳад ҳам ҳалиги қондани расман бузмагани ҳолда, ҳар бир районда ҳар йил аввалги йилдагидан кўра кўпроқ солиқ талаб қиларди. У, ўзининг бу талабини амалга ошириш учун амлоқдорликка «ишбилармон корчалонлар»ни топиб тайин қила берди. Қорабек ўз замонида ана шу «ишбилармандлар»нинг энг учига чиққани эди.

Қорабек аввалларда баъзи амлоқдорлар ва ҳокимларга мирзалик-котиблик қилиб юрарди. У мана шу майда лавозимда ўз «ишбиларманд»лигини кўрсатиб, амир Абдулаҳад диққатини ўзига торта олган ва амир уни Бухоро районларининг энг ободи ва серҳосили бўлган Ғиждувон туманига амлоқдор қилиб тайинлаган.

Қорабек бизнинг қишлоғимиз Соктарегга қарашли Таки қўрғон қишлоғидан, бурқутлар қабиласидан эди. Ғиждувон районини, айниқса Соктаре группа қишлоқларини яхши биладиган бу талончи зolim ўз жабру жафосини кўпроқ шу томонларда амалга оширди.

Таки қўрғон қишлоғида бир кўл ва бир тепа бор эди. Қорабек одамларни «бегор» (мажбурий хизмат)га сарфарбар қилиб, тепадан тупроқ ташитиб, кўлни кўмдириб, текислатиб, ўзи учун бир кўшк ва бир чорбоғ бино қилдирди. Унинг бу мажбурий меҳнати вабо йилларида ҳам давом этди.

Солиқнинг оғирлигидан экилмай қолган амлоқ ерларга «тикан пули» номи билан солиқ солиш: «тикан ўсмасин» деб шудгор қилиб экмай ташланган ерларга «шудгор пули» номи билан солиқ солиш одатлари мана шу Қорабек воситаси билан Бухоро музофотларида жорий бўлди.

Таки Қўрғон қишлоғида бурқут қабиласида саксон яшар бир саркарда бор эди. Уни одамлар ҳурматлаб, «Бегбобо» дердилар. Соктаре мазорининг шимол томонидаги қирқ таноб ер Бегбобога танҳо эди, яъни ўша ерда деҳқончилик қиладиган деҳқонлар подшоликка солиқ тўламасдан солиқ ҳақини Бегбобога тўлардилар.

Бегбобо соф қалб ва раҳмдил бир одам эди. У, ўз деҳқонларини бирор ишга мажбур қилмас, ҳосил йиғишда ҳам ўз одамини чош бошига юбормас ва деҳқонлар ўз ихтиёрлари билан келтириб берган нарсага рози ва хурсанд бўларди.

Унинг деҳқонлари қишлоғимизнинг «туғди-битди» тожикларидан, отамнинг яқин дўстлари Мирзо Йўлдош

ва Мирзо Мўмин деган ака-укалар эди. Улар бир кун отамга шундай деган эдилар:

— Биз меҳнат қилиб ҳосилни йилдан-йилга ошира-ётирмиз. Аммо барака топкур Бегбобо биздан ортиқча ҳосил талаб қилмайди, бундан ўн беш йил аввал — ерларнинг хароблиги вақтида қанча ҳосил элтиб берган бўлсак, ҳозир ҳам ўшанча ҳосил элтиб берамиз. Шу билан хурсанд. «Ер обод бўлсин, сизлар тинч ва тўқ бўлсанглар, менга шу бас» дейди.

Қорабек Гиждувонга амлокдор бўлгандан кейин ўша обод қирқ таноб ерни ҳам ўзининг оч қирғий кўзидай бўлган бойўғлисимон кўзидан қочирмади, у шахсан Бегбобо олдига бориб, ундан у ерлардан ҳар йили қанча ҳосил олишини суриштириб билди ва у ҳосил бозор баҳосида ҳисоблаб тўрт минг тангага баравар келишини аниқлади.

Сўнгра амирга арз қилиб, йилда Бегбобога тўрт минг танга нақд пул бериб, унинг қўл остидаги қирқ таноб ерни бошқа амлок ерларга қўшиб, солиқ солишни давлатнинг манфаати қилиб кўрсатди.

Пулга тузоқ қурган амир ҳам Қорабекнинг фикрини хурсандлик билан қабул қилди. Натижада ўша қирқ таноб ер уч йил орасида экилмайдиган ерлар қаторига кириб, Мирзо Йўлдош ва Мирзо Мўминлар ҳам «тикан пули» ва «шудгор пули» тўлайдиган бўлиб, ер экмасдан солиқ тўлайдиган деҳқонлар қаторига кириб қолдилар. Улар мулк ерлари бўлган ер эгаларида чорикорлик қилиб, ундан ундирган меҳнат ҳақларини «тикан пули» ва «шудгор пули»га берардилар.

Қорабек Гиждувон туманида ўз «хизмати»ни амирга манзур қилиб, юқори кўтарилди. У серсув, шолиторлик ва пахтакорлик райони бўлган Зиёвиддин районига амалдор бўлди. Аммо, ўша вақтда ҳам халқ унинг Соктаредаги иморати ва чорбоғида бегорлик тариқасида ҳақ олмасдан, мажбурий меҳнат қиларди, унинг илтимоси бўйича, бу ишни унинг ўрнида Гиждувонга амлокдор бўлган бошқа бир золим давом эттирарди. Биз қишлоқ болалари баъзан бориб, Қорабекнинг иморатини томоша қилардик. Қорабек Зиёвиддинда амлокдор бўлганидан икки йил ўтгач, ўғлининг ўлганлиги хабари келди. Қорабек гилкор усталарга ўғли учун пишиқ ғиштдан соғона қуриб, юзини оқ гулгаж (ганч) билан суваш тўғрисида буйруқ қилган эди.

Усталар соғонани ясаётганда улардан бири: «Худо халққа раҳм қилса-ю Қорабекнинг ўлими тўғрисида хабар келиб қолса, у учун бир қора соғона қуриб берардик» деган эди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Қорабекнинг ўлими тўғрисида хабар келиб қолди. У вақтда усталар кўмир хоқасини ганчга қўшиб, бинонинг «эзора» аталган қуйи қисмини суваш учун қора ранг тайёрламоқда эдилар.

Қорабек ўлгандан кейин унинг ўлиги учун соғона қуриб беришга усталарни ҳеч ким мажбур қилмаган бўлса ҳам, улар ҳалиги истакларини амалга ошириш мақсадида ўз ихтиёрлари билан соғона қуриб, уни «эзора» учун тайёрланган қора ранг билан шувадилар.

Одамлар Қорабекнинг ўлимини «худонинг қасоси» ва соғонасининг қора бўлишини «худонинг ғазаби» деб билардилар. «Унинг гўрида олов ёнаётган бўлса керакки, соғонаси тандирхонанинг мўрисидай қорайган» дердилар.

Аммо, баъзи бир фикрли одамлар «қайси бир зулм кўрган одамнинг яқин кишиси Қорабек ошхонасига йўл топиб, уни ва ўғлини заҳарлаган бўлса керак» деб ўйлар эдилар.

БУХОРОГА БОРИБ ЎҚИШИМНИНГ МУҚАРРАР БУЛИШИ

Бухорога бориб ўқишдан умидим узилиб юрган вақтларда бир воқеа юз бериб, бу эски мақсадим амалга ошадиган бўлди.

1889 йил ёзининг охирларида онамнинг онаси — етмиш яшар бувим «умрининг охирида бизни кўриб қолиш учун» ўз олдига чақирди.

Мен боқиб юрган қўйларимни Икромхўжага топшириб, учала ака-ука бир эшакка мингашиб, қишлоғимиздан ўн олти километр узоқликда бўлган Маҳаллаи Боло қишлоғига — бувимнинг уйига бордик.

Биз Маҳаллаи Болода бўлган кунларда у қишлоққа яқин бўлган Маҳалла деган қишлоққа Бухородан меҳмон келган экан.

Уй эгаси — мезбон мулла Абдусалом деган киши акамнинг домлаларидан бири бўлгани сабабли, у акамни имоматчилик жойидан меҳмонларга хизмат қилдириш мақсадида чақириб келтирган, бобом уйига келганимни эшитиб, мени ҳам хизматга чақирди.

Меҳмон Бухоро катта муллаларидан бирининг ўгли бўлиб, у ўз хизматлари, дўстлари ва унинг шарафига чақирилган бошқа меҳмонлар билан меҳмонхонада ўтирар, акам уларга дастурхон ёзиш ва чой қуйиб бериш каби меҳмонхонада бўладиган ишлар билан машғул эди.

Уй эгаси мени супада самовар қайнатиш ва чой дамлаб бериш каби меҳмонхона ташқарисида бўладиган хизматларга қўйди. Мен самовар бошида чойнакларни чайқаб, латта билан артиб-суртиб, турган вақтимда меҳмонхонадан мен билан тенгқур бўлган бир бола чиқиб, супа лабида менга яқин бир жойда ўтириб:

— Қишлоқ кўнгилга урди, жуда зериктирди. Бунда лоақал «байтбарак» ўйнайдиган бирор одам ҳам топилмайди,— деди ва қўлларини ёзиб бир эснаб қўйди.

У бола менга эътибор бермаган, ҳатто менга қайрилиб қарамаган бўлса ҳам мен унга гап ташладим ва ундан:

— «Байтбарак» нима дегани?— деб сўрадим.

Бола менга ажабланиб қарагандан кейин:

— Саводинг борми?— деб сўради.

— Өз-моз ўқий оламан,— деб жавоб бердим.

— Ёддан байт биласанми?

— Бир неча байтни биламан.

— «Байтбарак» шундай ўйинки,— деди у бола,— мен бир байт ўқийман, сен жавобида аввалги ҳарфи мен ўқиган байтнинг охирги ҳарфи билан бир хил бўлган байтни ўқийсан. Ундан кейин мен аввалги ҳарфи сен ўқиган байтнинг охирги ҳарфи билан бир хил бўлган байтни ўқиб, жавоб қайтараман. Мана шу тариқада навбатманавбат байт ўқиша берамиз. Кимки жавоб бера олмаса, ютқизган ҳисобланади. Бир марта ўқилган байт иккинчи марта ўқилмайди.

У бола шундай қилиб, «байтбарак»ни тафсиллаб, менга тушунтирганидан кейин таклиф қилди:

— Агар истасанг, «байтбарак» ўйнаймиз.

— Майли!— дедим.

У бир байт ўқиди, мен жавоб бердим. У менга жавоб қайтарди, мен унга... шу тариқа биз ўн беш минутча ҳеч туртинмасдан ва тўхтамасдан байт ўқишиб бир-биримизга жавоб бердик. Ундан кейин мен бўшашдим. Ҳали ёдлаган байтларим тамом бўлган бўлмаса ҳам, аввалги ҳарфи муҳолифим ўқиган байтнинг охирги ҳарфи билан бир хил бўлган байт тезликда эсимга келмасди. Менинг

мухолифим, керакли байтларни менга қараганда тезроқ топиб ўқирди. Унинг бу ишда етарли тажрибаси борлигини ва ҳар бир ҳарф учун бир неча байт тайёрлаб қўйганини сездим. Шунингдек у, ўқиган байтларнинг мазмуни ва оҳангги одамга ёқимли туюларди. Шу билан бирга унинг ўқиш оҳангидан ўқиётган байтларидан кўпининг маъносини тушунмаганлиги билиниб турарди.

Мен мухолифимнинг мана шу камчилигидан фойдаланиб фирибгарлик қила бошладим: биринчи ҳарфи менга керак бўлмаган байтларнинг сўзларини юқори, қуйи қилиб, у ўқиган байтнинг охириги ҳарфига мослаштириб ўқирдим ёки ундай байтларнинг бош сўзини ташлаб, унинг ўрнига бошқа бирор сўз топиб киргизардим. Албатта менинг бу ишим билан у байтнинг мазмуни бузиларди. Аммо, мухолифим уни сезмас эди.

Бир вақт у охирида «Ж»¹ ҳарфи бўлган бир байтни ўқиди. Мен бўлсам, у вақтгача аввали «ж» ҳарфи бўлган бирор байтни кўрган эмас эдим. Фақат мен аввали «Ж» ҳарфи бўлган икки сўзни «жола» билан «жож» ни билардим. Аммо бу сўзлардан бирини бир байтнинг бош сўзига алмаштириб ўқишни эплай олмасдим.

Мухолифим бўлса:

— Тез бўл. Ё жавоб бер ёки «шаҳар бер» (ютқизганингни бўйнингга ол!) — деб қистаб, мени яна баттарроқ саросимага соларди.

Шу вақтда аҳволимда воқеъ бўлган танглик ва тазйиқдан илҳомланиб, (тазйиқ натижсида воқеъ бўладиган портлаш каби) «жож» сўзини такрорлаб, айтиб юбордим.

Жожу жожу жожу жожу жож,
Ин ҳама жожаст сарто пой жож.

(Агар бу икки йўллик тизмани «назм» дейиш мумкин бўлса, менинг энг аввал айтган назмим шу бўлади).

Мухолифим бу «байтдаги биринчи ҳарфни «Ж» эмас „Ғ“² деб жанжал чиқарди. Мен бўлсам бу ҳарфнинг «ж» лиги устида қаттиқ туриб олдим; чунки мен бу ҳарфнинг „Ғ“ эмас, «ж»лигини ўз номимни билганимдай аниқ билардим. Аммо, ичимда кулардим, чунки бу байт

¹ Тожиқча ва русчага хос бўлган «Ж» ҳарфи „Z“.

² Ўзбекчада бу ҳарф «Ж» қабул қилинганидан лотинча кўрсатишга мажбурман.

ҳеч бир маъноси бўлмаган ва ўзим тўқиган бир сафсата эди. Лекин менинг хушбахтлигимдан харифим менинг бу бўш еримни сезмас ва охири менинг фойдамга ҳал бўладиган масала устида ўжарлик билан жанжал қиларди... жанжалимизнинг устига меҳмонхонадан бир кўзи кўр, ўрта ёшли бир одам чиқиб келди. У, бизнинг жанжалимизга қулоқ солиб тургандан кейин:

— Бу гапни Махдумжондан (меҳмондан) сўраш керак. Уша вақтда қайси бирларингизнинг гапингиз тўғрилиги аниқланади,— деди.

Муҳолифим бу таклифни эшитгач, ҳалиги «байт»ни бир қоғозга ёзиб олди-да, ўз даъвосининг тўғрилигига ҳеч бир шубҳаси бўлмаган даъвогардай мағрурона қадам ташлаб, меҳмонхонага кирди ва бир неча минутдан кейин сувга шўнғиган товукдай ҳурпайиб, терга ботиб қайтиб чиқди ва менга:

— Махдумжон сени чақираётир,— деди.

— Гапингиз тўғри чиқдими ё йўқми?— деб ўзимни билмасликка солиб сўрадим. У, менинг саволимга жавоб беришдан бош тортиб:

— Махдумжон сени чақираётир, тезроқ юр!— деди.

Лекин мен кирмадим. Мен ҳамманинг ҳурматига сазовор бўлган ва хизматчилари ҳам шаҳарча озода кийинган шаҳарлик катта бир одамнинг олдига йиртиқ ва исқирт қишлоқи кийимда қандай бориб кира олардим?!

Бир-икки минутдан кейин акам меҳмонхонадан чиқиб мени чақириб:

— Уялма, кел! «Буйруқни бажариш, одоб сақлаб туришдан аъло» деганлар,— деди.

Мен меҳмонхонага кириб салом бергач, пойгада туриб, у ердагиларни кўздан кечирдим. Меҳмонхона меҳмонга тўла эди. Меҳмонларнинг кўпчилиги мулланамо кишилар эдилар, қишлоқ чолларидан ҳам бир-икки киши кўринарди. Тўрда соқоли хурмойи — қизғиш бўлган, оқ юзли ва озода кийинган йигирма беш-йигирма олти яшар бир йигит ўтирарди. Бу йигитнинг бош меҳмон — Махдумжонлиги билиниб турарди.

У менга диққат билан қараб сўради:

— Отинг нима?

— Садриддин,— деб жавоб бердим.

— Жуда яхши, Мирза Абдулвоҳид билан «байтбат-рак» ўйнадингми?

Мен бош қимирлатиш билан бу саволга жавоб бердим, аммо товуш чиқармадим.

— Сенинг гапинг тўғри. «Жож» «Ж» билан ёзилади бу сўзни „Ҷ“ билан ёзиш хато,— деди ва давом этиб, мендан сўради:— Бухорога бориб ўқишни истайсанми?

Мен бу саволнинг жавобида бирор нарса демадим, фақат умидсизларча бошимни эгиб ерга кўз тикдим. Чунки шароитнинг талаби бўйича, бу саволнинг жавобида «Бухорода ўқишни истайман, лекин бора олмайман» дейишим керак эди. Фикримга келган мана шу «бора олмайман» сўзининг даҳшатли таъсири билан кўнглим бузилди ва кўзим ёшга тўлди. Бу ҳолда гапирмоқчи бўлсам ҳам гапира олмасдим.

Акам менинг тарафимдан жавоб беришга киришди:

— Ота-онамиз вафот қилдилар, ёш укаларимиз бор. Шу катта укамдан бошқа уларга қарайдиган ҳеч кимимиз йўқ. Мана шу аҳвол бунинг шаҳарга бориб ўқишига йўл бермай турибди,— деди.

— Ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам, бу болани Бухорога олиб бориб ўқитиш керак,— деди меҳмон,— бу бола қобилиятли кўринади. Бизнинг «маҳмадона» (менинг байтбаракда муҳолифим бўлган Мирзо Абдулвоҳид) ни байтбаракда енгиш осон эмас.

Акамнинг домласи, уй эгаси — мулла Абдусалом гапга аралашди:

— Бу боланинг шаҳарга бориб ўқиши учун мен ҳам ҳаракат қиламан,— деди у меҳмонга жавобан ва менга қараб хитоб қилди:— Бор, самоварни тез-тез қайната бер. Ишингни ўзимиз тўғрилаймиз.

Бу суҳбатдан ҳаддан ортиқ қувонганим ҳолда меҳмонхонадан чиқиб самовар бошига бордим. Қувончим меҳмоннинг «жож» сўзининг «ж» ҳарфи билан ёзилишини тасдиқ қилгани учун эмас эди. Чунки у тасдиқ қилмаганда ҳам, бу сўзнинг «ж» ҳарфи билан ёзилишини ҳамма саводлилар тасдиқ қилардилар. Менинг қувончим аввало, шунинг учун эдики, меҳмон менинг «жож» сўзи асосида шеър тўқиб, муҳолифимни енганлигимдаги сохтакорлигимни сезмаган ёки сезган бўлса ҳам, одамлар олдида сиримни очиб мени шарманда қилмаган эди; иккинчидан, ҳаддан ортиқ қувончим шунинг учун эдики, бу суҳбат натижасида менда Бухорога бориб ўқиш умиди қайта пайдо бўлиб, қувватланган ва ҳар бир тўсиққа қўл силтаб қандай қийинчилик билан бўлса ҳам, шаҳарга

бориб ўқиш фикрим кучайган ва бу фикрни амалга ошириш истаги мустақкамланган эди.

Икки кундан кейин шаҳарлик меҳмонлар кетдилар. Меҳмонларни кузатган ҳамон мен ўз масаламни — Бухорога бориб ўқишим масаласини акам ва унинг домласи олдида кўндаланг қилиб қўйдим.

Акам укаларимни тарбия қилиш ишини олдин суриб, менинг фикримга қаттиқ қарши турди. Меҳмон олдида «ҳаракат қилишга» ваъда берган домла бўлса, жим турмоқда ва ўзини бу масалада бетараф тутмоқда эди. Унинг меҳмон олдида берган ваъдаси фақат меҳмонга яхши кўриниш учун эканлиги сезилиб турарди.

Мен ҳар нима бўлса ҳам, ўқишга боришимни изҳор қилдим ва:

— Укаларим тўғрисида ўйлаб, уларнинг кўчада қолмасликлари йўлини топишда мендан кўра си. катта ёш-лилар аълороқсиз, чунки менинг ўзим тарбияга муҳтожман. Бошқаларнинг тарбиясини қандай қилиб зиммамга оламан, — дедим.

Ниҳоят улар шу қарорга келдилар: болаларни бивимга топширадиган ва акам мени ўзи билан шаҳарга олиб борадиган бўлди. Менинг мадрасадаги харажатим тўғрисида мулла Абдусалом деди:

— Бу боланинг тирикчилиги мадрасада бир навъ бўлиб ўтар, «худо подшодир». Модомики, бу катта олам — меҳмон олдида ваъда бердик, амалга ошириш керак.

Ана шундай қилиб, менинг Бухорога бориб мадрасада ўқишим муқаррар бўлди.

БУХОРО САФАРИГА ТАЙЕРЛАНИШ ВА БОРИШ

У вақтдаги урф-одатга кўра, олдимизда бир «муҳим» вазифа турарди. Бухорога боришимиздан илгари у вазифани адо қилишимиз зарур эди. У вазифа ота-онамиз учун йил оши бериш ва икки укамизни тўй қилиш эди. Агар биз бу ишларни қилмасак, жамоат орасидан чиқиб кетган ҳисобланардик. Аммо бу ишларни қилиш учун анча пул керак эди, ҳолбуки бизда бундай пул йўқ эди.

Биз иккала ака-ука — акам билан мен бу тўғрида фикр юритиб, Маҳаллаи Боло қишлоғидаги ҳовлимиз-

ни сотиш фикрига келдик. Мен бу тўғрида акамга айтдим:

— У ҳовли биз учун ҳеч вақт керак бўлмайди, чунки биз ҳеч вақт Маҳаллаи Боло қишлоғига бориб яшамаймиз. Агар у ҳовлини бувимиз ва бобомиз тириклигида сотмасак, улар ўлгандан кейин Мулланаврўз каби бир харомхўр бирон баҳона топиб, у ҳовлини бизнинг қўлимиздан текинга олиб қўйса ҳам ажаб эмас (Мулланаврўзнинг ёмон қилмишлари «Қуллар» романининг иккинчи бўлимида тасвирланган). Биз бу фикрни дарров амалга оширдик. Ҳовлининг пулини олиб, Соктарега бориб, аввал марҳум ота-онамиз учун йил оши бердик. Эртасига бир оз гуруч дамлаб, укаларимизни тўй қилдик.

Мен қўйларни сотиб, у пул билан бозордан газлама олиб, укаларим ва ўзим учун қишлоқ-ёзлик ички ва устки кийимлар тикдирдим. Кийим-кечакдан ортиб қолган беш танга — етмиш беш тийинни «бирор кун керак бўлиб қолар» деб белимга тугиб олдим. Эшакни бўлса акам сотиб, пулни мадрасада ҳар иккаламиз учун харж қилмоқчи бўлди.

Ота-онамдан қолган кўрпа-ёстиқлардан ўзим учун ва укаларим учун керакли миқдорда олдим. Тутмайиз ва туршакнинг кўпроқ қисмини укаларим учун ажратиб, бир озини ўзим билан мадрасага олиб бормоқчи бўлдим.

Отам мадрасада ўқиган вақтида ўрганжи аталадиган бир чўян қозонча ва ёғ солиш учун бир сопол хумча олган экан. Бу идишларни «у мадрасада ўқиганимнинг эсдалиги» деб асраб қўйган эди. Мен бу идишларни «отамдан қолган ёдгорлик» деб мадрасага олиб бормоқчи бўлдим.

Қолган рўзғор буюмларини уйга қулфлаб, Хайбарни эргаштириб Маҳаллаи Болога бордик. У ерда укаларимизни ўзларига тегишли нарсалари билан бувим ва бобомга топширдим. Қадрдон итим Хайбарни олти ойлик вақтида чўпон тоғам — Ниёзхон бизга берган эди. Мен уни ўша тоғамга қайтардим-да, ўзимга тегишли нарсаларни тоғамнинг эшагига ортиб, акам билан Бухорога жўнадик. Ниёзхон тоғам бизни шаҳаргача кузатиб бормоқчи бўлиб, биз билан бирга йўлга тушди.

ШАҲАРДА

К И Р И Ш

Шаҳардаги тирикчилигимнинг кўп қисми асосан мадрасада ўтгани учун «Эсдаликлар»имнинг бу бўлими бошларида Бухоро мадрасалари, улардаги тирикчилик, дарс программаси, мударрисларнинг ўқитиш усуллари, талабаларнинг ўрганиш йўллари ва умуман, Бухоро мадрасалари тўғрисида қисқагина бўлса ҳам умумий маълумот беришни лозим кўрдим.

Бундай маълумот шунинг учун ҳам лозимки, замондошимиз бўлган ёшлар мадрасалар тўғрисида жуда оз маълумотга эгадирлар ёки уларнинг билганлари тахминий ва қиёсий бўлиб, кўпинча ҳақиқатга тўғри келмайди.

Чунончи баъзи ёшлар мendan: «Бухоронинг қайси мадрасасини тамомлагансиз?» ёки «Мадрасадан қандай фанга мутахассис бўлиб чиққансиз?» деб сўрайдилар. Бундай саволларга расмий анкеталарда жавоб беришга жуда қийналаман.

Бундай саволлар шуни кўрсатадики, сўровчилар Бухоро мадрасаларини ҳозирги университетларга ўхшаган ва мадрасаларнинг бирига кирган талаба ўқишнинг охиригача ўқиб, «факультетлар»дан бирини тамом қилиб бир фанга мутахассис бўлиб чиқади, деб ўйлайдилар.

Аммо бундай саволлар Бухоро мадрасаларида ўқиганларга ва у мадрасалар аҳволидан тўла маълумоти бўлганларга кулгили кўринади. Шунинг учун Бухоро мадрасалари ҳақидаги бу умумий маълумот китобхонларнинг саволларига жавоб бўлиб, «Эсдаликлар»ни ўқиган кишилар билмаган ва чала билган масалалари юзасидан керакли маълумотни оларлар, деб ўйлайман.

БУХОРО МАДРАСАЛАРИНИНГ БИНОЛАРИ

Бухоро мадрасаларининг бинолари Урта Осиёнинг бошқа жойларидаги мадрасаларга ўхшаган асосан пишиқ гиштдан икки қаватли ёки бир қаватли қилиб қурилган бўлиб, биз уларнинг намуналарини ҳозир ҳам Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва бошқа шаҳарларда кўрмоқдамиз.

У мадрасалар ички-ташқи кенг саҳнга, баланд ва мустаҳкам деворга, ҳашаматли тоқ-равоқ ва гулдасталарга эга бўлиб, баъзиларининг пештоқлари, гунбазлари ва деворлари ранг-баранг кошинлар билан безатилган бўлар эди.

Аммо у мадрасаларнинг асосий турар жойлари — ҳужралари гоят тор, қоронғи бўлиб, кўпчилиги икки кишининг ётиб туришига зўрға кифоя қиларди. Бу ҳужраларнинг кўпчилиги бир эшиклик ва олди равоқлик бўлиб, одам ҳам, ҳаво ҳам, зиё ҳам ўша бир эшикдан киради. Ош пишириладиган ўчоқ, сув идиши, юз-қўл ювиладиган жой, кўмир, ўтин, кўпинча мой, гуруч, сабзипиёз каби озиқ-овқат запаслари ҳам шу тор ҳужрага жойлаштирилар эди.

Бухоро мадрасалари умуман мадрасаларнинг қурилиши — ташқи ҳашамат, шукуҳлари ва ички торлиқ ва қоронғилиги билан тамоман «усти ялтироқ, ичи қалтироқ» бўлиб агар таъбирини китобхонлар муносиб кўрсалар, чириган феодализмнинг зоҳирда «тантанали» ва ботинда бузғун, жирканч бўлган тузумига том маъноси билан ўхшарди. Бу биноларда феодализмнинг риё, нифоқ, фасоди ва шу билан барча зоҳирпарастлиги батамом акс этган эди.

Бу биноларни ўтмишдаги ҳукмдорлар ва бойлар илмпарварлик ёки шуҳратпарастлик мақсади билан қуриб, «худо йўлига» вақф қилган эдилар. Улар экиладиган ерларини, ҳаммом, сарой ва дўконлар каби даромад берадиган «ғайри манқул» (қимирламайдиган) мулкларни ўз мадрасаларига вақф қилиб, у мулклардан келадиган даромад ўша биноларнинг ремонтига, талабаларига, мударрис, имом ва бошқа ходимларга муайян тақсимот юзасидан белгилаган эдилар.

Эски замонларда баъзи мадрасаларнинг кутубхоналари ҳам бўлган, мадрасани бино қилган кишилар керакли китобларни сотиб олиб, талабаларнинг истифода-

лари учун у кутубхоналарга қўйиб, мадраса вақфидан кутубхонадор учун ҳам ҳисса тайин қилганлар.

Мадрасаларнинг ва уларга тайин қилинган вақфларнинг вақфномаларида, арабча сўзлар ва диний цитаталар билан қуйидаги мазмунда сўзлар ёзилган эди: «Сотилиши, сотиб олиниши, бировга бағишланиши, биров фойдаси учун васият қилиниши ва меросга қолдирилиши мумкин эмас. Бу сўзларга амал қилмай, вақф қондасини ўзгартган киши худонинг лаънатига, пайғамбарнинг ва бутун малоикаларнинг лаънатига учрагай...»

Аmmo шу қадар таъкидлар ва диний қўрқитишларга қарши, диний марказлик сифати билан шуҳрат топиб, ўзига «шарифлик» сифатини таққан амирлар Бухоросидаги мадрасаларнинг бутун ҳужралари хусусий мулкка айланиб, олди-сотди бозорининг энг харидоргир моллари қаторига кирган эди.

БУХОРО МАДРАСАЛАРИ ҲУЖРАЛАРИНИНГ ХУСУСИЙ МУЛКҚА АЙЛАНИШ ТАРИХИ

Астархонийлар ҳукмронлиги даврининг охирларида, айниқса Абулфайзхон замонида (1708—1747) Бухоро ва Самарқанд мадрасалари бутунлай хароб бўлган эди. Самарқанд мадрасалари кўчманчиларнинг оғилхоналарига ва Бухоро мадрасалари қаландарлар, сарсарилар, гадойлар ва ғариблар турадиган вайронага айланган эди. Бу ҳар иккала шаҳарнинг мадраса ҳужраларида эшик, дарпарда каби ёғочдан ясалган буюмлари қолмаган ва у ҳужраларнинг пишиқ ғиштдан бино бўлган қисмлари, эски соғоналар шаклини олган эди.

Бу мадрасаларга оид вақф ерлар экилмай қолиб, қўриққа айланган, ёки бойларнинг хусусий мулки ва амалдорларнинг танҳоси бўлган эди. Савдо — тижорат ва қўл ҳунари саноати ётиб қолгани сабабли вақфга оид сарой, дўкон ва тижоратхоналар ҳам, даромад бериш қобилиятини йўқотган эди.

Бу бузғунлик Манғит сулоласи ҳукмронлигининг бошларида ҳам давом этди ва бу сулоладан амир Шоҳмурод (Маъсумбий) даврида (1785—1801) бир навъ ислоҳот юзага келди.

Амир Шоҳмурод ғоят қаттиқ қўллик билан «теппа беклар»га хотима бериб, бош тортган қабила бошлиқларини раҳмсизлик билан қатл қилиб, манғитлар ҳуку-

матини марказлаштирди, диний таассуб воситаси билан мадрасаларни бир навъ обод қилди, савдо-сотиқни йўлга қўйди, ботил бўлган вақф мулкларини жорий қилди, йўқолган вақфномалар ўрнига расмий нома ёздириб, ҳукумат муҳри билан тасдиқлатди.

Лекин бу билан мадрасаларнинг йўлга қўйилиши мумкин эмас эди, чунки ҳужралар бузилиб, туриб бўлмайдиган ҳолга келган эди. Уларни тузатиш учун хази-нада пул йўқ ва янгидан жорий бўлган вақф даромади уларнинг ремонтига етмасди. Шунинг учун амир Шоҳмурод мадраса ҳужраларини турар жойга яроқли қилиш йўлида қуйидаги мазмунда бир фармон чиқарди:

«Ҳар бир талаба мадраса ҳужраларидан бирини ўз харжи ва меҳнати билан обод қилиб, унга кириб ўтирса, ҳужра у талабаники бўлади ва қачонки талаба ҳужрани тарк этмоқчи бўлса, ҳужрани тузатишга сарф қилган маблағини бошқа бир талабадан олиб, ҳужрани унинг номига ўтказиши мумкин».

Бу тадбир яхши натижа бериб, Бухоро ва Самарқанд мадрасаларининг ҳужралари икки-уч йилда обод бўлди ва бир қанча йиллар мадраса ҳужраларининг талабадан талабага ўтиши — тузатишга сарф бўлган ҳақиқий маблағнинг «олди-сотди»си бўлар ва талаба бўлмаган киши, бундай турар жойга яқинлашмас эди.

Аммо бора-бора вақф ерлар обод бўлиб, маҳсулотлари ошди ва савдо-сотиқ ривожланиб, вақфга тегишли сарой, дўкон ва тижоратхоналар кўпроқ даромад бера бошладилар ва шунга кўра, ҳужраларнинг ҳам вақфдан келадиган даромадлари оша борди, бу вақтда пойдагарлик сармоysi мадрасаларга йўл солди ва бу вақтда ҳужраларнинг қўлдан-қўлга ўтиши ва ремонтга сарф бўлган маблағ билангина эмас, ҳар бир ҳужранинг нархи ҳужрага вақфдан келадиган даромадга ҳам қараб аниқланадиган бўлди ва вақф даромади ортса, ҳужранинг нархи ҳам ўшанга қараб оша борди. Бу вақтда мадраса ҳужраларини эгаллаш учун талаба бўлиш шarti барҳам еди ва ҳар бир пулдор, судхўр бирдан ўнгача ва бундан ҳам ортиқроқ ҳужрага эга бўла оларди.

Аммо ҳужраларнинг «олди-сотди» сида ўша эски тартиб «ҳийлан шаръий» сифатида барқарор қолди, иш шу даражага бордики, сервақф бир ҳужранинг бет-қўл

ювиладиган сопол тоғорачасини, ёғоч ва қоғоздан ясалган дарпардасини бир пулдор йигирма-ўттиз минг танга (уч минг — тўрт ярим минг олтин сўмга) оладиган бўлди.

Бухоро мадрасаларининг энг сердаромади Жаъфар-хўжа мадрасаси эди. Бу мадраса шаҳарнинг узоқ бурчагида ва ёғочдан қурилгани учун бузилиб кетган ва ҳужралари туриб бўлмайдиган ҳолга келган эди. Тузатишга, вақф даромадлари кўпайгандан кейин мадраса ҳужраларининг нархи эллик минг тангагача етди. Энг қизиғи шуки, бу мадрасаларнинг ҳужраларида на тоғорача бор эди ва на дарпарда. Шундай бўлса ҳам пулдор «шариатни риоя қилиб» бўлмаган тоғорача ва дарпардани эллик минг тангага сотиб олар ва қозикалон ҳам бундай ҳужранинг савдо хатига — васиқасига шариат номидан муҳр босиб, муҳрона бадалини ундирарди.

Аммо вақфсиз бўлган мачитлар олдидаги ҳамда вақфи подшолик бўлган мусодара қилинган мазорлар бошидаги ҳужраларни, иморатларни яхши ва дарпардалари деразалик бўлгани ҳолда, ҳеч бир киши сотиб олмасди.

Самарқанд Россия подшоҳи томонидан ишғол қилингандан кейин, мадраса ҳужраларининг «олди-сотди»сига у ерда барҳам берилган бўлса ҳам, ўз ичидаги ҳар бир бемазаргарчиликда «мустақил» бўлган амирлар Бухоросида, Бухоро революциясигача 1920 йил сентябрь ойигача бу кулгили фожиа жорий эди.

Унлаб катта ва юзлаб кичик мадрасаси бўлган амирлар Бухоросида қашшоқ талабаларнинг турадиган ҳужра топмай дарбадар бўлиб, кўчаларда улоқиб юришларининг сабаби энди ўқувчиларга маълум бўлгандир.

БУХОРО МАДРАСАЛАРИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ЖОЙЛАНИШИ ВА МУДАРРИСЛАР БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ

Бухоро мадрасаларида ўқиган талаба шаҳарда турар жойи бўлмай, пули бўлса, бирор мадрасадан ҳужра сотиб олиб, унда турар, агар пули оз бўлса, ҳужра олишга етмаса, бирор ҳужрани «истиқомат гарав» қилиб жойлашарди.

«Истиқомат гарав»нинг тартиби шундай эдики, талаба ҳужра эгаси бўлган кишига, бир маблағ пул бериб бу маблағ ҳужранинг яхшилигига ва шаҳарнинг марка-

зида бўлганига қараб кўпроқ ё озроқ бўларди, ҳужра эгасидан оларди.

Бу ҳолда ҳужра эгаси ўз ҳужрасидан икки ёқлама фойдаланарди — бир томондан ҳужранинг вақфини олса, иккинчи томондан гарав учун талабадан олган маблағини судхўрлик ё савдо йўли билан ишлатиб фойдаланарди.

Баъзан ҳужра эгаси «истиқомат гарав» учун олган маблағига, бошқа бирор ҳужрани «вақф гарав» қилиб олиб, бир ҳужрага эга бўлгани ҳолда, икки ҳужранинг вақфини ўзлаштирарди.

Ўз ҳужраси бор, пулга муҳтож бўлган ва жойсиз қолишидан қўрқиб, ҳужрасини сотмаган талаба, шундай пулдорлардан қарз олиб, ўз ҳужрасидан келадиган вақфни пул фойдаси учун, пул эгасига берарди ва бунини «вақф гарав» дер эдилар.

Ҳужра сотиб олишга ёки «истиқомат гарав» қилиб олишга кучи етмаган талаба, ҳужра эгасини муайян вақтларда зиёфат қилиш шартин билан, бирор ҳужрага жойлашарди (ёзувчининг «Судхўрнинг ўлими» асарига мурожаат қилинсин).

Баъзи ҳужрадор муллалар — саводсиз муллалар, баъзи қашшоқ талабаларга ўзларида дарс ўқиш шартин билан, ўз ҳужраларини берадилар. Бундай саводсиз муллалар, шу восита билан «дарс берадиган» муллалар қаторига кириб, муллаликда ном чиқариб бирор илмий мансабга эга бўлардилар.

Баъзи қашшоқлар, бирор нуфузлик кишининг ҳимоясига кириб, унинг воситаси билан бирор ҳужра топиб турарди.

Хулоса, Бухоро мадрасаларидаги ҳужра эгалари расман ўз ҳужраларини талабага ижарага бермасалар ҳам, маънан ҳамиша бундай ижара барқарор эди.

Бухоро мадрасаларининг ҳужраларига эга бўлиш ва унда туриш учун талаба бўлиш шарт эмаслигидан, кўпгина дарсхонликка алоқасиз, бошқа касбларга мансуб ёки ҳеч бир касби бўлмаган кишилар мадрасаларга жойлашиб олгандилар. Баъзи бир шундай номаълум касб эгалари мадрасада туришни аъло билиб, умрларининг охиригача унда тирикчилик қилардилар. Чунки мадраса тирикчилиги озода бўлиб, муллалар амир ҳукумати олдида ҳурматли бўлгани сабабли, мадраса ҳамиша амалдорлар ҳужумидан омонда эди.

Юқоридаги тафсилотдан маълум бўлишича, бир мадрасанинг мударриси, у мадрасадаги ҳужра эгалари билан «шерик вақфлик»дан бошқа алоқаси йўқ эди. Шунинг учун бир мадрасанинг мударриси, у мадрасаларда турадиган талабаларни ўқишга мажбур қила олмас ва ҳар бир талаба ўзи истаган мударрисдан дарс ўқишга ихтиёрли ва ўқиш мавсумида устозини ўзгартишга ҳам ҳақли эди.

Биобарин, Бухоро мадрасаларининг талабаси, ўзи турадиган мадрасанинг шогирди эмас, бир ёки бир неча мулланинг шогирди ҳисобланар, мулла қаерда дарс берса, талаба ҳам ўша ерга бориб ўқир эди ва у ер хоҳ бирор мадрасанинг дарсхонаси бўлсин, хоҳ у мулланинг уйи.

БУХОРО МАДРАСАЛАРИНИНГ ДАРС ПРОГРАММАСИ ВА УҚУВ КИТОБЛАРИ

Бухоро мадрасаларида асосан қуйидаги илмлар ўқитиларди: араб тилининг сарфу наҳви, мантиқ, ақоиди исломий (илми калом), ҳикмат (табиий ва илоҳий), фиқҳи исломий (тахорат, намоз, рўза, жаноза, ҳаж, закот, никоҳ, талоқ, савдо-сотиқ, қул сақлаш ва қул озод қилиш каби масалаларки, ибодатга ёки мусулмонлар жамияти орасида бўладиган муносабат ва муомалаларга оиддирлар).

Ҳисобни, умуман математикага оид дарсларни ўқишни истаган талаба бу фаннинг мутахассисини топиб, унинг олдида ўқирди. Адабиётни истаган одам, у билан хусусий тарзда шуғулланарди. Она тили ибтидоий мактабларда ва на мадрасаларда, дарс қилиб ўқитилмагани каби, ўқув китобларининг тили бўлган араб тили ҳам дарс қилиб ўқитилмас ва юқорида айтилгани каби фақат араб тилининг сарфу наҳви ўқитиларди.

Она тилини бўлса, ҳар бир талаба ўз иқтидори, қобилияти ва ҳавасига қараб, тирикчиликдан ва эски китобларнинг мутолаасидан ўрганарди. Аммо ҳеч бир талаба она тили керакли бир нарса деб билмасди.

Юқоридаги дарсларни ўқиш-ўрганиш программаси ва дарс китоблари қуйидагича эди:

Бошланғич (мачит қошидаги) мактабни тамомлаган талаба, агар яна ўқишни давом қилдирмоқчи бўлса, хоҳ

у саводли бўлсин, хоҳ саводсиз, бирор оддий мулланинг олдига бориб «Бидон» деган китобчадан дарс бошларди. Бу китобча араб тили сарфига оид бўлиб, арабча мисоллар билан тожик тилида ёзилганди, шунингдек, «Аввали илм» номли тожикча китобчани ҳам ўқишга киришарди. Бу китобчада диний «зарур» масалалар савол-жавоб тарзида ёзилганди.

Бундан кейин талаба араб сарфига оид бўлиб, араб тилида ёзилган «Муиззий» ва «Занжоний» деган китобларни, сўнгра араб тили наҳвига оид бўлиб, араб тилида ёзилган «Авомил» номли китобчани ўқир ва бу китобчалардаги арабча сўзларни жумлама-жумла тожикча таржимаси билан ёдлаб олар, аммо улардаги мазмунга ва у қоидаларини амалда қандай қўлланишларига ҳеч бир диққат қилмас ва домла ҳам ҳеч бир диққат қилмасди.

Булардан кейин араб тилининг наҳви кенгроқ баён қилинган «Қофия» ном китобни ўқишга киришиларди. Аммо етти бобга бўлинган бу китобни аввалидан бошламай, даромадлар ақидасига кўра осонроқ бўлган кейинроқдаги бобларидан бошларди.

Бу ерда айтилган китоб ва китобчалардан дарс берадиган муллалар, хоҳ бирор мадрасада мударрис бўлсин, хоҳ бўлмасин, «кунжажи домла» деб аталардилар.

Бу дарсларнинг ҳаммасига (бошланғич мактабдан бошқа) тахминан икки ё уч йил сарф бўлар ва ундан кейин талаба араб тили наҳвига оид «Қофия»нинг шарҳи бўлиб, машҳур — Абдурахмон Жомийнинг асари — «Шарҳи Мулло» номли катта китобни ўқишга киришарди.

Талаба «Шарҳи Мулло»ни асосан «дарсхона домласи» дейилган бирор каттароқ мулланинг олдида ўқир ва бу дарсга беш йил сарф бўларди.

Шунинг билан баравар талаба «кунжаки домла»нинг дарсига ҳам кирар, унинг олдида «Қофия»нинг ҳалигача ўқилмаган бобларини, ҳам мантиққа оид «Шамсия» номли китобчани ўқир ва шунингдек «Шарҳи Мулло» дарсини ҳам, дарсхона домласи олдида ўқишдан илгари шу «кунжаки домла» олдида ўқиб, дарсхона дарсига тайёрланарди.

«Шарҳи Мулло» дарси тугагандан кейин, талаба дарсхонада, мантиққа оид «Шамсия»нинг шарҳи бўлган «Ҳошия» номли китобни ўқир ва шу орада «кунжаки

домла» олдида илми каломга оид бўлган «Ақоиди Насафий» номли китобчани ҳам ўқиб, ёдлаб оларди.

«Ҳошия» дарсига бир йил сарф бўлиб, сўнгра дарсхонада Алломаи Тафтазонийнинг асари шарҳи «Ақоиди Насафий» дарси бошланар ва одат бўйича, бу дарсга тўрт йил сарф бўларди.

Мантиқ ва илми каломга оид — «Таҳзиб» китоби икки йил, ҳикмати табиий ва илоҳийга оид «Ҳикматул-айн» китоби ҳам икки йил ўқилиб, уларнинг ҳар иккаласига тўрт йил кетарди.

Ниҳоят илми каломга оид — «Мулло Жалол» деган китоб икки йил ўқилиб, мадраса дарслари хатм қилинар (тугатилар)ди¹ ва хатм кунида пайғамбар ҳадисларидан (сўзларидан) бир ҳадис ўқилар ва домла у ҳадиснинг маъносини шарҳлагандан кейин, мадраса дарсларини тамом қилган шогирдларига, хоҳ ўз олдида ўқилган дарслардан бўлсин, хоҳ ўзининг олдида ўқимаган дарслардан қуръон тафсири, пайғамбар ҳадислари, фикҳи исломий каби бўлсин, дарс беришга ижозат берарди. Дарс айтишга рухсат берадиган у оғзаки сўзлар «аттестат» ёки диплом ҳисобланарди.

Бухоро диний марказлиги учун «шариф» сифатини олиб ва бу сифат билан ёлғиз Ўрта Осиёдагина эмас, ҳатто Россиядаги мусулмонлар — татар ва бошқирлар орасида ҳам шуҳрат қозонган эди, шунингдек, Бухоро мадрасалари диний мадраса деб ном чиқарган ва Бухоро уламолари диний олим ҳисобланиб, унда ўқиган кишиларнинг дин тўғрисидаги сўзи ҳатто Миср ва Арабистонда ўқиганларнинг сўзларидан ҳам муътабарроқ ва олдин турарди.

Лекин ҳақиқатда Бухоро мадрасаларининг дарс программаларига ўрта аср схоластикаси бўлган илми каломдан бўлак диний дарс кирмаган, қуръон тафсири

¹ «Мулло Жалол» китоби» Е ман ваффақано литаҳқиқил — ақоидил-исломияти» — «бизни ислом диний ақидаларини таҳқиқ қилишга муваффақ қилган худо» деб бошланади. Бизнинг бу руҳда мадраса дарсларига инкор кўзи билан қарайдиган жиззахлик бир дарсдошимиз бор эди. Биз мадраса дарсларимизнинг охиргиси бўлган ана шу китобни бошлаганимизда, китоб бошидаги ҳалиги арабча... жумлани ўз-ўзича «ёмон вақф оламано» деб ўзгартиб ўқиб, ҳамманн кулдирган эди. Ҳақиқатда у дарсдошимиз Бухоро дарсларини тугатишдан бўлган «ғоя»ни кулгили равишда характерлаб берган эди, ҳалиги жиззахлик дарсдошимизнинг таржимаи ҳоли ва фожiali оқибати «Эсдалиқлар»нинг кейинги бўлимларида келади.

ва пайғамбар ҳадиси каби ислом динининг асослари, шунингдек, ислом динининг ибодат ва муомалотига оид бўлган фикҳ (ҳуқуқ илми), расмий дарслар қаторида саналмас, бу илмлар билан хусусий равишда шуғулла-надиган одамлар «масалачи» деб, таҳқир қилинарди.

Юқорида кўрсатилган дарс программаси ва ўқув китоблар, ҳеч бир ўзгаришни қабул қилмайдиган, агар таъбир жоиз ҳисобланса, стандартний бўлиб, XV—XVI асрдан бери, шу тарзда давом этиб келарди. Фақат фарқ шундаки, йиллар ва асрлар ўтиши билан юқорида кўрсатилган дарс китоблари устида янги-янги шарҳлар ёзилган, мударрис ва шогирдларни кўпинча мана шу янги шарҳ ва ҳошиялар ўзига тортган бўлиб, программада кўрсатилган дарслар ва китобларни ўзлаштириш бутунлай бир четга қолдирилган эди.

Бу сатрларни мутолаа қилувчилар, модомики Бухоро мадрасаларининг талабалари, маҳдуд программа устида ўн саккиз — ўн тўққиз йил машғул эканлар, у программа кўрсатилган илмларда яхшигина тахассус пайдо қилсалар керак, деб ўйлашлари мумкин.

Афсуски бундай ўйлаш қуруқ хаёлдан бошқа нарса эмас ва бу тўғридаги ҳақиқий аҳвол қуйидаги парчадан очиқ-ойдин англашилажак.

БУХОРО МАДРАСАЛАРИДА ТАҲСИЛ ЙИЛИ ВА ДАРС КУНЛАРИ

Бухоро мадрасаларида таҳсил йили 22 сентябрь мизон бошидан 22 март ҳамал бошигача — олти ой ҳисобланарди. Бу муддатни ўз маишатини олти ой давомида таъмин қила оладиган, ёки очлик-тўқликка чидай оладиган талабаларгина таҳсил билан ўтказа олардилар. Аммо қишлоқлардан келадиган қашшоқ талабаларнинг кўпчилиги, бу муддатнинг ярмисида ҳам ўқиш билан машғул бўла олмасдилар.

Чунончи кўпгина қашшоқ талабалар таҳсил бошида мадрасага келиб «дарснинг бошланиш савобини олгандан кейин» қайта қишлоққа чиқишга мажбур бўлардилар. Чунки улар ўз маишатларини таъмин қилиш учун қишлоқда йиғим-теримда ишлашлари, ёки йиғим-терим вақтида имоматчиликлари учун агар бир қишлоқ мачитида имом бўлган бўлсалар, бирор нарса ундириб олишлари керак эди.

Бундай талабалар ноябрь ойининг охирларида яна мадрасага келиб, анча ўтиб кетган дарсларга иштирок қилардилар, имоматчилик топиш, ёки экин-тинкинга иштирок қилиш учун февраль, март ойларидан бошлаб олдин-кейин тагин қишлоққа чиқардилар.

Шундай бўлиб таҳсил бошида, бир гуруҳнинг ҳайъати, масалан, эллик киши бўлса йигирма киши қолар, ноябрь, декабрларда қишлоққа чиққанлар қайта келиб, гуруҳ тўлар ва февралдан бошлаб яна қишлоққа чиқиш бошланиб, таҳсил йилининг энг охирги ҳафталарида — март ойларида жамоада ўн-ўн беш талаба қолар ва шуларгина, таҳсил йилининг тамом бўлиш «савобини олишга мушарраф бўлардилар».

— Ўн саккиз — ўн тўққиз йиллик ўқиш муддатининг таҳсил йили шундай бўлиб, ҳафталик дарс кунлари бундан ҳам ёмонроқ эди. Бухоро мадрасаларидаги расмий дарсларнинг ҳафталик дарс кунлари: шанба, якшанба, душанба ва сешанба — ҳафтада тўрт кун бўлиб, ҳар чоршанба, пайшанба ва жума кунлари — уч кун дам олиш кунлари ҳисобланарди.

Одатан кекса мударрислар, баъзан соғлиқлари яхши эмаслигини сабаб қилиб ҳафталик дарс кунларининг энг охиргиси бўлган сешанбада ҳам дарсга чиқмаслар ва у кунни «сешанбали» дам олиш деб эълон қилинар ва бундай вақтларда ҳафтанинг уч куни дарс ва тўрт куни дам олиш куни ҳисобланарди.

Бундай вақтларда баъзи бир бухороликлар ҳазиллашиб «об мўри аз боғ калон шуд» — сув йўли боғдан катта бўлди дердилар.

Агар биз дарс кунларида талабаларнинг дарс ўқиш тартибини назарга олсак, ҳақиқий дарс кунлари яна ҳам қирқиларди.

Бир талаба, масалан «кунжаки домла» олдида кунда бир дарс, бирор матндан «Қофия», «Шамсия» ёки «Матни ақоид» дан дарс ўқирди, шу талаба яна шу домла олдида, ёки бошқа бирор «кунжаки домла» олдида, дарсхонада ўқийдиган дарсни ҳам ўқирди, сўнгра шу талаба ҳалиги дарсхонада ўқийдиган дарсини, дарсхона домласи бўлган катта домла олдида такрор ўқирди, баъзи бир талаба ҳалиги дарсхона дарсини, баъзи сабаблар билан, масалан, дарсхона дарсини яна ҳам яхшироқ ўзлаштириш ёки бошқа бирор катта домла билан алоқа боғлаш учун бошқа бирор дарсхонага бориб учинчи бор

ўқирди. Шундай қилиб, талаба кундалик икки дарсни уч, баъзан тўрт жойда ўқирди.

Ўрта ҳисоб билан ҳар бир дарсга бир соат вақт сарф бўлса, талабанинг уч ё тўрт соат вақти ҳалиги икки дарсни ўқишга сарф бўларди. Бунинг устига агар биз ҳалиги дарслар орасида сарф бўладиган вақтларни назарга олсак, талабанинг бир ўқиш кунини ҳалиги икки дарсга кетади.

Талаба вақтининг қандай исроф бўлишини тузукроқ тушунмоқ учун қуйидаги тафсилотга диққат қилиш керак.

Юқорида қайд қилингани каби, талабанинг турар жойи бошқа-бошқадир, шунингдек, «кунжаки домла» нинг дарс берадиган жойи билан дарсхона домласининг дарс берадиган жойи ҳам бошқа-бошқадир, баъзан талабанинг турар жойи билан дарсхоналар орасида икки-уч километрлик йўлни босиш керак бўларди. Бунинг устига дарс бошланишини кутиш учун сарф бўладиган, энг ози ярим соат вақтни ҳисобласак, талаба ўқиш вақтидан бошқа ҳар бир дарс учун икки-уч соат вақт сарф қилишга мажбур бўлгани маълум бўлади.

Бизнинг замондошларимизга энг ози ярим соат сарф бўладиган дарс олишни кутиш вақти, деган гап ғалати туюлади. Буни тушуниш учун қуйидагиларга қулоқ солиш керак.

Одатда Бухоро мадрасаларининг мударрислари, айниқса ном чиқарган катта домлалар, кунда соат саккиздан ўн иккигача дарс беришни бўйинларига олардилар. Улар бизнинг замонимиздаги муаллим ва профессорлар каби синфдан-синфга ёки аудиториядан аудиторияга кириб эмас, балки ўтирган жойларида олдиларига навбат билан кирган гуруҳга дарс берардилар.

Ҳар бир дарснинг вақти «биринчи», «иккинчи» лик билан таъйин қилинган, масалан, «Шарҳи Мулло» биринчи, «Ҳошия» иккинчи, «Ақойид» учинчи ва ҳоказо бўлиб, одатан, ҳар бир дарс учун ўрта ҳисоб билан бир соат вақт белгиланган бўларди.

Аммо мантиқсиз бирор мунозаранинг чиқиб қолиши билан бир соатлик дарс вақтининг бир ярим соатга чўзилиши, домланинг ё талабаларнинг хавсаласизликлари билан бир соатлик дарс вақтининг ярим соатга қисқартирилиши мумкин эди.

Бундай тартибда биринчи дарснинг талабаси, ўз вақ-

тида келиб, дарсга кириши мумкин бўлса ҳам, иккинчи ва учинчи дарсларнинг талабалари, дарсдан қолмаслик учун ўз вақтидан ярим соат илгарироқ дарсга келишга мажбур бўлардилар. Мана шу талаба тугалишини кутиб турган дарсда мунозара авж олиб, ярим соат чўзилса-чи, ҳалиги талабанинг бир соатлик вақти, дарс кутишга сарф бўларди ва дарснинг навбати қанчалик қийинроқ бўлса, дарс кутишга ҳам ўшанча кўпроқ вақт кетарди. шунинг учун бошлиғи муътабарроқ бўлган гуруҳнинг дарс навбати аввалроқ қўйиларди.

УН САККИЗ-УН ТУҚҚИЗ ЙИЛЛИК ТАҲСИЛНИНГ ҲОСИЛИ

Агар биз Бухоро мадрасаларидаги ўн саккиз-ўн туққиз йилнинг таҳсилининг ва дарсхона дарсларининг ҳосили ҳеч нарса эмас эди, десак ўқувчи ишонмайди ва бу сатрларнинг ёзувчисини ёлғончиликда, ҳеч бўлмаганда ўта кетган шарқча муболағалачиликда айблайди. Аммо қуйидаги тафсилотни ўқиган киши бу гапларнинг ажаблантирувчи ҳақиқат эканини тасдиқлайди.

Юқоридаги боблардан маълум бўлганича, Бухоро мадрасаларида талабанинг саккиз йиллик умри араб тилининг сарфу наҳви дарсларига сарф бўларди. Қобилиятли талаба ўз-ўзича ишлаш йўлини топгани тақдирда, саккиз йиллик таҳсил натижасида, назарий равишда баъзи калималарнинг ва баъзи осон жумлаларнинг таркибини ўрганар ва араб тилида гапириш ва мутолаа қилишни ҳеч билмасди. Бу ҳеч бир нарсага арзимайдиган маълумот ҳам гуруҳнинг тахминан беш процентига, у ҳам, «кунжаки домла» олдида қўлга кирарди. Аммо беш йиллик расмий дарсдан — дарсхона дарси бўлган «Шарҳи Мулло»дан ҳеч бир натижа ҳосил бўлмасди. Чунки талаба беш йиллик «Шарҳи Мулло»хонлик даврида ҳар йил беш ё ўн сатр Жомийнинг гапларидан, у ҳам хутба ва муқаддимага оид гаплардан ўқиб, қолган вақти, Жомий асарига боғланган шарҳ ва ҳошияларнинг муҳокамасига сарф бўларди.

Чунончи Жомийнинг замондошларидан, Мавлоно Исомиддин «Кофия»га шарҳ боғлаб, схоластик мунозара усули билан, кўп жойда Жомийнинг фикрларига қарши чиққан, ундан кейин Жомийнинг шогирдларидан

Мулла Абдулғафур Лорий «Шарҳи Мулло» га ҳошия боғлаб, Жомийнинг фикрларини шарҳлаб ва ҳимоя қилиб Исомиддиннинг фикрларини рад қилган, ундан кейин Абдулғафурнинг шогирдларидан Лабиб номли бир киши майдонга чиқиб, ўз устози — Абдулғафурнинг ҳошиясига ҳошия боғлаб, Жомий ва Абдулғафурнинг фикрларини изоҳ ва ҳимоя қилиб, қўлидан келганича, Исомиддинни урган, ҳаммадан кейин XVI асрда, Бухорода тирикчилик қилган Мавлоно Шариф деган бир зот Жомийнинг «Шарҳи Мулло»сига кенг бир ҳошия боғлаб, унда юқорида қайд қилинган бутун шарҳ ва ҳошияларнинг бир-бирларига зид бўлган фикрларини тўплаб, уларнинг орасида ўзи муҳокама юритиб, мунозарачи муаллифларнинг кўплиги ва турлилиги сабабидан орада йўқолиб кетган «ҳақиқат»ни топиб чиқаришга интилган.

Бахтсиз талаба ва ақлсиз домланинг беш йиллик умри мана шу шарҳ ва ҳошиялар муаллифларининг тарафдорлари бўлиб, бир-бирлари билан уришиш ва таллашишда ўтарди ва бу борада, араб тилининг наҳви масалаларигина эмас, Жомий ва унинг асари устида гапирган бошқа муаллифлар ҳам унутилиб, кундалик бир соат — бир ярим соатлик дарс вақти домла билан шогирдлар ва шогирдларнинг ўз ораларида энг қабиҳ сўзлар ва қўпол иборалар билан олиб борилган «мунозаралар»га сарф бўларди.

Ўзаро мунозараларнинг қандай бошланиши ва олиб борилишини англаш учун, қуйидаги дарс ўқиш тартибига диққат қилиш керак:

Дарс вақтида бир гуруҳнинг талабалари дарсхонага кириб домла рўпарасида чўккалаб ўтирарди. Агар дарсхона тор ва талаба кўп бўлса, улар олдин-кейин бир-бирларига ёпишиб жойлашардилар. Ҳар бир гуруҳнинг дарс иборасини домла олдида баланд овоз билан ўқийдиган бир қориси бўларди.

Талабалар жойлашиб бўлгандан кейин, домла қорига қараб:

— Қани бошланг, — дер эди.

Қори китобни очиб ўқиладиган дарсдан арабча бир жумлани ўқирди ва бошқа талабалар ўз китобларини очиб, жимгина унга қараб турардилар. Домла, ўқилган арабча жумлани тожикчада таржима қиларди.

Гоҳо таржимадан ва гоҳо домла ўз фикрини айтган-

дан кейин мунозара бошланарди: баъзи талабалар домлага қараб, таржимага ёки домланинг фикрига оид кўнгилларига келган шубҳаларини баён қилардилар ва муаллифларнинг тарафини олиб, ўзаро мунозарага киришардилар.

Бу мунозараларда дарсдан озми-кўпми бирор нарса тушунган талабаларгина эмас, ҳамма талабалар бирдан ва бараварига иштирок қилардилар. Ҳатто нодонроқлари «доно» ликда, «дарс фаҳм» ликда ном чиқазиш учун яна ҳам кўпроқ ва баландроқ овоз билан бақирардилар. Бу мунозараларнинг ҳақиқатан ҳам овози баландроқ, қабиҳ ва қўпол сўзларни мантиқсиз бўлса ҳам, бир-бирига тизиб тўхтовсиз айта олишга устароқ талаба «ғолиб» чиқарди.

Домла дод дейишдан томоғи қирилиб, бақиришлардан қулоғи гаранг бўлгандан кейин, икки қўлини баланд кўтариб ҳам ишорат билан ва ҳам тил билан:

— Бас энди, жим бўлинглар, аблаҳлар!— деб шогирдларини жим бўлишга мажбур этар ва соатини олиб, унга қарар, агар дарс вақти тугаган, ёки ўтиб кетган бўлса, шу билан бугунги дарс тамом қилинар ва агар ҳали вақт бўлса, яна бирор жумла ўқитарди.

Бухоро мадрасаларида дарс устида бўладиган мунозаранинг «ҳосили»ни яна ҳам яхшироқ тушуниш учун қуйидаги мисолни кўриш керак:

Юқорида айтилганидек, Бухоро мадрасаларида ўқиладиган китобларнинг бири Алломаи Қутбий асари «Ҳошия» номли китоб эди. «Ҳошия» мантиққа оид «Шамсия» номли китобнинг шарҳидир. Мантиқ илми Шарқ ва Ғарбдаги ҳамма маданий мамлакатларнинг дарс программаларига кирган бир фан бўлиб, Бухоро мадрасаларида ҳам бу илм ўқитилар эди. Аммо кейинги замон Бухоросида мен ўқиган мадрасаларда, расмий дарслар программасида мантиқ илмидан, фақат шу «мантиқ» сўзининг ўзигина қолган эди ва бу илмни ўқиган вақтда бўладиган мунозаралар бутунлай мантиқсиз эди.

Юқорида айтилгани каби талабанинг бир таҳсил йили мантиққа оид ҳалиги Қутбий «Ҳошияси»нинг ўқишга сарф бўларди, лекин бу бир йил ёлғиз бир «калима»нинг устида бўладиган мунозараларга кетарди.

Мантиқ китобининг матни бўлган «Шамсия» муаллифи асарининг бошланишида араб тилида қуйидагиларни: (мен бу ерда ўзбекча таржимасини келтираман). «Мен бу китобни бир муқаддима, уч мақола ва бир хотимада тартибладим» деб ёзганидан кейин яна давом қилиб айтади «аммо мақолалар учтадир».

Муаллиф ўз китобининг бошланишида, юқоридаги жумлалардан бир муддао устида «уч»—«салос» сўзини икки марта айтган. Бу ерда муаллиф ё котиб тарафидан саҳв бўлиб «уч»—«салос» сўзининг икки марта ёзилгани маълум ва буларнинг бириси ортиқча.

Бир йилнинг мунозараси мана шунинг устида борадими, биринчи жумладаги «уч»—«салос» ортиқчами ёки иккинчи жумладагиси?

Бу ерда ҳам мунозаранинг бир йил чўзилишида биринчи ролни шарҳлар ва ҳошиялар ўйнаган бўлсалар, охириги ва асосий ролни домлалар ва уларнинг талқинлари билан тарбияланаётган талабалар ўйнардилар.

Бир йиллик мунозаранинг натижаси сифатида таҳсил йилининг охирида қуйидаги қарорга келинарди: «Шамсия»нинг муаллифи XIII асрда яшаган Нажмиддин Умари Қазвиний донишманд киши эди. У бундай саҳвни қилмасди. Албатта бу саҳвни унинг қалами қилган».

Бундай мунозаралардан талабаларнинг ҳеч бири фойдаланмаганлари, ҳатто ҳеч нарса тушунмаганлари маълумдир. Шундай бўлса ҳам, дарсни тугатиб, дарсхонадан чиққан вақтда, улар ўзларини у кунги дарсдан жуда қаноатланган вазиятда кўрсатишга тиришардилар ва йўл-йўлакай, айниқса, одамлар кўп бўлган жойларда овозларини барала қўйиб, бир-бировларига қўпол сўзлар отиб, мунозарани давом эттирар ва ҳар қайсилари ўзларини қаттиқ ишонган каби қилиб кўрсатардилар.

Бухоро мадрасаларидан баъзи маълумотли одамлар ҳам етишиб чиққанлар. Лекин бундай одамлар, у ерда ёлғиз ярим етишиб чиққан ҳосилдор буталардай жуда оз бўлиб, улар Бухоро мадрасаларидаги дарс программаларини ўтиш ва унда бўладиган мунозаралар воситаси билан етишмаганлар, балки ўзлари фавқулодда қобилиятли кишилар бўлиб, бахтли бир тасодиф билан, тожикча ва арабча савод чиқариб, ўз шахсий меҳнат ва мутолаалари соясида маълумот ҳосил қилганлар.

Аммо бундай маълумотли кишиларнинг кўплари ҳам бирор маънавий ғоядан узоқ бўлиб, уларнинг асосий мақсадлари устозлари каби бирор мадрасада мударрислик қилиш ва ўз олдиларига талаба тўплаш, улар билан хоҳ бирор нарсани тушунсалар, хоҳ тушунмасалар эртадан кечгача дарс ва мунозара номи остида шовқин-сурон кўтариш, шу восита билан улардан ифтитоҳона ундириш ва катта «дарсгўйлик» да ном чиқариб яна ҳам каттароқ мадрасада мударрис бўлишдан нарига ўтмасди.

Биз бу парчани Аҳмад Махдуми Дониш — Аҳмад Қалланинг устозлари ҳақида айтган гаплари билан тутатамиз:

«Уларнинг — устозларимнинг олдида бир неча бекорчи нодон талабалар йиғилардилар, ҳар бир нарсани тушунмасдан адабсизлик билан шовқин-сурон кўтарардилар; вақти-вақти билан фақир талабалардан майиз, ҳолва, чопон ундириб олардилар; устоз кўп гапириш натижасида, дилмурда — руҳи тушган бўларди, унда ҳазм қуввати қолмас ва тишлари бўшашарди, бирор нарсани тишласа, чайнаёлмас ва еса ҳазм қилолмасди, кечалари ухламасдан китоб кўрар, кундузлари эртадан кечгача ғавго, тўполон қиларди, кенг, аммо димиққан дарсхона ичида қишин-ёзин зиндонда қамалгандай ўтирар, таом ейишга, сайр-томошага ва дам олишга фурсат топмасди...» Аҳмад Махдумнинг «Наводирул-воқоъ» номли китобининг «касбукорлар» деган бобидан мазмунан олинди.

БУХОРО МАДРАСАЛАРИДАГИ ТАЛАБАЛАРНИНГ УСТОЗЛАРИ БИЛАН МОДДИЙ МУНОСАБАТЛАРИ

Бухоро мударрисларини уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ҳали ўқишни тамомламаган ёки тамомлаган бўлса ҳам, бирор мадрасада мударрис бўлмаган қобилиятли ёш муллалар.

2. Мударрисликдан оладиган вақфлари ўз харажатларига етмайдиган ёки вақфсиз мадрасада мударрис бўлган кичик мударрислар.

3. Мударрисликдан оладиган вақфлари ўз харажатларига етарли бўлган ва баъзилари мударрислик устига муфтилик даражасига ҳам етиб, бу йўлдан ҳам даромад оладиган шуҳратли катта мударрислар.

Мана шу уч гуруҳ мударрислар олдида тўпланиб дарс ўқийдиган талабалар, расман таълим ҳақи номи билан бирор нарса бермасалар ҳам, ифтитоҳона — дарс бошлаш муносабати билан ҳар йил ўзаро маблағ тўплаб, янги дарс бошлаш маросимига сарф қилардилар.

Дарс бошлаш харажати мударрисларнинг биринчи ва иккинчи гуруҳи учун жуда оз даромад келтирса ҳам, таълим ҳақларини мадраса вақфидан тўла оладиган катта мударрисларга анчагина маблағ келтирарди.

Дарс бошлаш маросими одатан талабалар кўп йиғилган пайтда, қишнинг ўртасида — декабрь ойининг охирида бўларди. Ҳар бир гуруҳ шу вақтда, келаси таҳсил йилида ўқиладиган дарсини бошлаб қўярди, чунки таҳсил йилининг охиригача талабаларнинг кўпчилиги тарқалиб кетиб, пул берадиган талаба озайиб қоларди.

Талабалар ўзаро тўплаган маблағларининг бир қисмига майиз, ҳолва, қанд, новвот, pista, бодом каби нарсалар, домла учун чопон олиб, лаълилар-барқашларга солиб, ҳар бир талаба бир лаълини кўтариб, кўчалардан намойишкорона ўтиб домланинг дарсхонасига борардилар ва харажатдан ортган нақд пулни бир қоғозга ўраб, ҳалиги нарсалар билан бирга домлага тортиқ қилардилар.

Баъзи гуруҳ ўзаро тўплаган маблағдан бир озини сақлаб қолиб, ўзларини зиёфат қиладилар, бу зиёфатни «ижтимоона» деб атардиларки, ҳозирги замон таъбири билан «вечер» деса бўлади.

Қорилари машҳур муллаларнинг ўғли бўлган гуруҳлар «Ақоид» ва «Мулло Жалол» дарсларини бошлаганда шунингдек мадрасани тамомлаганда, хатми кутуб қилганда тўй ҳам қилиб берардилар.

Тўйдан олдин одатда гуруҳ қориси аввал амирга бирмунча тортиқ қилиб, ундан рухсат олар ва сўнгра тўйни бошларди. Тўйда қозикалон, раис, шаҳарнинг муфтилари ва катта мударриснинг олдида тўй бераётган мулла ўзига алоқадор амалдорлар ва бойларни чақириб зиёфат қиларди, шунингдек ўзи ўқиган мударрисининг бутун шогирдларига ҳам, у мударрис бўлган мадрасада турадиган кишиларга ҳам тўй берарди.

Катта муллалар олдида бўладиган дарс бошлашдан, айниқса юқори дарсларнинг бошланишидан, у муллаларга жуда катта даромад келарди, шунинг учун вази-фалари адлия ва маъмурий ишлар бўлиб, дарсгўйлик

билан сира алоқалари бўлмаган қозикалон ва раис ҳам дарсгўйлик қилардилар.

Илмий мансабларга етишиш буларнинг воситаларидан ташқари мумкин бўлмаслигини назарга олиб «узоқни кўрадиган талабалар», айниқса таҳсил даврининг охириги йилларида буларнинг олдидарида ҳам дарс ўқишга кирардилар.

МИР АРАБ МАДРАСАСИДА

Мен 1890 йилда акам билан бирга ўқиш учун Бухорога бордим. У ерда акамнинг «кунжаки домласи» Мулла Абдулсалом Мир Араб мадрасасидан бир ҳужра топиб берди. Биз ака-ука иккаламиз ҳужрада тура бошладик.

Бизнинг ҳужра мадрасанинг шимоли ғарбий бурчагидаги «гулдаста»нинг тўртинчи қаватида эди. Бу ҳужранинг кириш эшиги усти ёпиқ қоронғи бир йўлакда бўлса ҳам, кўча томонидан қўйилган дарчадан зарурат ёруғ ва ҳаво кирарди. У ҳужра анчагина тор бўлса ҳам, у вақтдаги Бухоронинг қашшоқ талабаларига нисбатан иккаламиз у ерда мамнуният билан турмоқда эдик.

Акам, имоматчиликдан топган маблағи ва отамдан қолган эшакни сотишдан тушган пулга бир оз гуруч, мош, ёғ, кўмир, ўтин ва жайдари шамъ (у вақтларда лампа ёқиш мадрасаларда расм бўлмаган эди) сотиб олиб, қишга керакли нарсаларни оз бўлса ҳам таъмин қилгандай бўлди.

Акам дарсда пешқадамроқ¹ бўлганидан унга тозароқ кийим, кўпроқ китоб ва ортиқроқ дарс бошлаш харжи

¹ Бухоро мадрасалари истилоҳича, «пешқадам» деб дарсфаҳликда олдин бўлган талабани эмас, балки дарс ўқишда йил жиҳатидан олдинроқ бўлган талабани айтардилар. Масалан, «Ҳошия»хон «Шарҳи Мулло»хондан «Шарҳи мулло» хон «Ҳошия»хондан дарсни тушунишда олдин бўлса ҳам «пешқадамроқ» ҳисобланарди. Бухоро мадрасаларида оддий жиҳатдан ўзига тинч талабалар учовлашиб ёки тўртовлашиб, ош пишириб ейишда шерик бўлиб, кунда навбат билан битталарининг ҳужраларида ош пишириб ердилар. Бухоро мадрасалари истилоҳича, бундай талабаларни «ҳамтабх» дер эдиларки, «буни ҳамтовоқ» деса бўлади.

керак бўлгани учун, у қўлидаги маблағнинг ҳаммасини озуқага сарф қилолмас, тайёрлаган озуқа бўлса, икки киши учун баҳоргача етмасди. Шунинг учун акам менинг овқатимни бошқа жойдан таъминлаш фикрига тушди ва бу жой тезда топилди:

Мени мадрасага бориб ўқишимга далолат қилган акамнинг домласи — мулла Абдусалом ўз «ҳамтовоқлари»га ошпаз қилиб олмоқчи бўлди.

Мулла Абдусаломнинг ҳамтовоқлари, вардонзелик мулла Қосим билан ғиждувонлик Қорибеги номли муллалар эди. Буларнинг учаласи давлатманд одамларнинг болалари бўлиб, дарсда баравар бўлсалар ҳам, дарс-фаҳмликда баравар эмас эдилар.

Қорибегининг фазилати, қуръонни «тўтиларча» ёдлаб олганидан иборат эди. Бу, тожикча «чаласавод» бўлиб, хат ёзишни билмас ва арабчада бутунлай саводсиз эди. У, отаси томонидан бериладиган ёрдамдан бўлак, «қуръон сотишдан» — хатми қуръонлардан ҳам анчагина даромади бор эди.

Мулла Қосим вардонзелик қалъачи Ғазоли, Оқмачит ва Қизилўрдаларда савдо қиладиган бир бойнинг ўғли бўлиб, тожикчада чаласавод, арабчада саводсиз ва бирмунча хат ёзишни билса ҳам, унинг хатини ўзидан бўлак киши ўқиёлмасди. Афтидан, шу қадар хат ёзишни ҳам отасининг савдо дафтариини ёзишда керак бўлганидан мажбур бўлиб ўрганган эди.

Мулла Абдусалом ўртача бойлиги бўлган Шофирком туманининг Маҳаллаи Поён қишлоғидан, бир деҳқоннинг ўғли бўлиб, унинг тожикча ва арабча саводи тузуккина, хати «гўзал» дейиш даражада яхши эди. У мадраса программасидаги дарсларни яхшигина ўзлаштирганидан, ҳали хатм қилмаган — мадраса ўқишини расман ҳали тамомламаган бўлса ҳам, дарс ўқишдан фориг бўлган соатларида ўз ҳужрасида дарсгўйлик ҳам қиларди.

Мен қишлоқда қозон-товоқни эплайдиган бўлган эдим. Бунинг устига акам бир кеча ўз назоратида менга палов дамлатиб бу «хунарни» ўргатгандан кейин, мени ҳалиги уч ҳамтовоқнинг хизматига топширди.

Одат бўйича, менинг хўжайинларим ҳар куни соат бирларда ошларини ердилар. Шунинг учун мен кундуз соат ўн бирларда ҳамтовоқлардан қайси бирининг ош бериш навбати бўлса, унинг ҳужрасига бориб ошни маъ-

лум вақтга тайёр қилардим. Мен пиширадиган ош тўрт кишилик бўлиб, ошхўрларнинг тўртинчиси ўзим эдим.

Ҳамтовоқларнинг ҳаммалари йиғилгандан кейин, ошни бир лаганга сузиб, бир жойда ўтириб, биргалашиб ер эдик. Ундан кейин мен қозон-товоқни ювиб, йиғиштириб, ҳужрани супуриб-сидириб, эртага ош учун керак бўладиган ўтинни тайёрлаб, ўз жойимга қайтардим.

Бухоро мадрасаларидаги ўзига тинч талабалар каби, менинг хўжайинларим ҳам ҳар кун палов ердилар, то бирорталари касал бўлмаса, шўрва пиширтмасдилар, таътил кунларининг эрталари баъзан ширчай ҳам пиширтирадилар.

Ҳафтада уч кун — эртаси дарсхона дарси бўлмайдиган — сешанба, чоршанба ва пайшанба кунларида хўжайинларим, одатан, чақчақлашиб ўтирадилар ва ошларини ҳам кечаси соат тўққиз-ўнларда ердилар. Бундай кечаларда, мен аввал оқшомдан уларнинг хизматларига бориб чой тайёрлаб бериб, ошни тайин қилган вақтларида пишираддим.

Лекин уларнинг ўтиришлари ўзлари уни чақ-чақ десалар ҳам, мени зериктирадиган гаплардан бўлак нарса бўлмас эди. Чунки уларнинг суҳбатлари кўпинча, менга дахли ва фойдаси бўлмаган, вақфлар, илмий мансаблар, у мансабларни «тўғри» ёки «нотўғри» эгаллаган мансабдорлар устида борарди. Мен Уста амаки ва Тўтапошшанинг суҳбатларини буларнинг чақчақларидан беҳроқ билардим.

Мен чоршанба, пайшанба ва жума кунларида навбат билан бу учала хўжайиннинг кийим-кечакларини ҳам ювиб берардим ва шу муносабат билан «кир ювишни ўрганиб қўй, бу ҳунар сенга мадрасада керак бўлади» деб, мени қизлар қаторида кир ювишга солган қишлоғимиздаги қизлар мактабининг отинибиси («Эски мактаб»га қаралсин) эсимга тушиб, унга раҳматлар ўқирдим. Чунки агар кир ювишни билмасам, ошпазлик хизматидан маҳрум бўлишим турган гап эди.

МИР АРАБ МАДРАСАСИДА ЎҚИГАН ДАРСЛАРИМ

Мен Мир Араб мадрасасида кунда уч дарс ўқирдим. Бу дарсларнинг иккитаси араб тилининг наҳвга оид «Кюфия» ном китобчадан эди. Бухоро мадрасаларининг

одатига кўра, юқорида айтилгани каби — «Кофия»нинг бошидан эмас, осонроқ ҳисобланган қуйироғидан ўқирдилар.

Лекин бу «тартиб» ғоят тартибсиз ва мантиқсиз эди. Чунки китобнинг аввалида, калиманинг таърифи ва қисмлари баён қилинар ва унинг биринчи қисми бўлган «исм» устида батафсилроқ тўхталарди. Ундан кейинги тўрт бобда, исмнинг тўрт қисми ва китобнинг охиридаги икки бобда калиманинг қолган қисмлари — «феъл» ва «ҳарф» зикр қилинарди. Аммо Бухоро мадрасаларининг «тартиби»га кўра, талаба калиманинг таърифи ва унинг тақсимотини кўрмагани ва билмагани ҳолда, бошлаб унинг қисмларини ўқишга мажбур бўларди.

Ҳар нучукки бўлса, мен ҳам у «тартиб»га бўйсундим — «Кофия»нинг қуйироғидан бир бобни ўз хўжайиним мулла Абдусаломнинг олдида ва яна ҳам қуйироқдаги бошқа бир бобни, мулла Абдусаломнинг ҳамқишлоғи бўлиб, Бадалбек мадрасасида турадиган мулла Бозорнинг олдида ўқишга киришдим.

Мулла Бозор, мадрасани янги тамом қилган бўлиб, ҳали бирор мадрасада мударрис бўлган эмас ва келажакда бирор мадрасада мударрис бўлиш умидида ўзи турадиган ҳужрада талабаларни қабул қилиб дарс берарди. Мулла Абдусалом бўлса, юқорида айтилгани каби, ҳали мадраса дарсларини хатм қилмаган бўлса ҳам, ўз дарсларидан бўшаган вақтларида «кўнгилли» сифатида ўз ҳужрасида истаган шогирдларни ўқитарди.

Мулла Аvez деган бир хўжандлик мулла олдида диний масалаларга оид «Мухтасари виқоя» китобидан дарс ўқишга киришдим.

Мулла Аvez ҳам мадраса дарсларини янги тамомлаган, ҳали бирор мадрасада дарс бермаган мударрис эди. У жуда ҳам қашшоқ мулла бўлиб, Мир Араб мадрасасида мутавалли топиб берган бир эшиклик торгина ҳужрада турар ва ўша ерда дарс ҳам берарди. Унинг ҳужрасида фақат икки нафар талаба ўтириб дарс ўқий оларди. Шунинг учун мулла Аvez айни бир дарсни ўқийдиган талабаларини икки нафарлик бир неча гуруҳга бўлиб ўқитар ва бир дарсни неча бор такрорлаб айтишга мажбур бўларди.

Бу домланинг олдида бошда мен билан бирга ғиждувонлик талаба ўқирди. Сўнгра домла қашшоқлиги сабабидан бир саҳҳофда шогирд бўлиб ишлайдиган ўз

синглисининг ўғлини менга шерик қилиб, ғиждувонлик талабани бошқа бир гуруҳга қўшди.

Аммо домланинг жияни бўлган янги шеригим зеҳни паст ва чаласавод эди. Шунинг учун домла кунда ярим соат у билан машғул бўлиб, ўқилган дарсни унга тушунтиришни менга топширди.

Менинг учун бу иш жуда қийин эди, чунки у бирор нарсани тушунмас ва тушунишни истамас ҳам эди. Аммо домланинг ўзи аввалги икки домлага кўра дарсни менга яхшироқ тушунтириб бергани сабабли, мен ҳам унинг хотири учун бу оғирликни кўтарардим.

Бухоро мадрасаларида дарсларни ўзлаштириш тўғрисида ҳеч ким ҳеч бир таклиф қилмас, фақат «дарсхона дарси» бўлмаган, бошланғич дарсларни тожикча таржимаси билан ёдлашни «кунжаки домла»лар тавсия этардилар. Шунингдек, домлалар ҳужрада иссиққина сандалда ўтириб такрор қилиш ва дарс ёдлашни фойдасиз санардилар: «такрор ўша вақт фойдали бўладик, — дер эдилар улар, — аёз кечаларда, усти очиқ жойларда ўтириб дарсни ёдласанг, қор устида ўтириб такрор қилсанг фойдаси жуда ҳам катта бўлади. Чунки бу илм йўлидир, илм йўлида қанча кўпроқ риёзат ва машаққат чексанг, фойдаси ўшанча кўпроқ бўлади».

Шунинг учун менинг у вақтлардаги вазифаларим, ўқиган дарсларимни тўти қуш каби ёдлаб олиш ва ҳар киши сўраса ўқиб бериш эди. Аммо ўқиган дарсларимнинг, маъно ва мазмунларини ўзлаштиришни ҳеч ким тавсия қилмас, бирор киши мендан сўрамас ва ўзим ҳам бундай ишнинг кераклигини ўйламасдим.

Домлалар аёз кечаларда очиқ ҳавода ўтириб такрорлашни афзал билсалар ҳам, изғирин совуқларда ҳар талаба такрор вақтида усти ёпиқ бўлган мадраса миёнсаройидан жой олишга ҳаракат қилар, лекин у ерда жойлашиш ҳамма талабаларга ҳам насиб бўлавермасди. Ёши каттароқ ва кучлироқ талабалар усти ёпиқ жойларни босиб олар ва мен каби янги ўқишга кирган ёш болаларнинг насибаси — кенг ва баланд бўлган мадрасанинг усти очиқ саҳни эди.

Биз ёш талабалар пишиқ ғишт ва мрамар тош ётқизилган мадрасанинг саҳни, лабига қатор бўлиб ўтириб, қорли кечаларда ўтирадиган жойимизнинг қорини ен-

гимиз билан артиб, баланд овоз билан дарс такрорлардик.

У вақтларда мадраса талабаларида камзил ва шим кийиш одати йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, ўзига тинч талабалар устма-уст серпахта чопонлар ва қалин пайтава билан маҳси кийиб олиб, ўзларини совуқотишдан сақлардилар, аммо мен каби усти юпун талабаларнинг ҳоли оғир эди.

Мен оддий юпқа кўйлақ-лозим устидан бир қават чопон киярдим. Маҳсим ҳам йўқ эди. Фақат, жайдари кўндан тикилган, нам ва сувни ўзига тортадиган кавуш кийиб юрардим. Шундай бўлса ҳам, у вақтларда ўпкам шамолламади, бод ҳам бўлмадим, ҳатто тумов ҳам бўлмадим, бу — одатнинг таъсири эди. Фақат маҳсим йўқлигидан кўп азоб чекардим. Чунки оёқларимнинг кафти ва товони ёрилиб, қатқалоқланган шўрхок ердай бўлиб кетганди.

Бу ҳолда қор-ёмғирли кунларда кўчага чиқсам, ковушимнинг ичи сувга тўлиб, оёғимнинг ёрилган жойларидан, пичоқ билан тилинган каби қон сизиб чиқар ва ёрилган жойларига кирган муздай сувнинг таъсири билан яра, қиздирилган бигиз санчилгандай, чидаб бўлмастик даражада оғрирди.

Бундай азобли дард учун менинг бирдан-бир даво-йим жайдари шамъ эди: кечалари ётар вақтда шамни ёндириб, бошини оёғимнинг ёрилган жойларига энгаштириб тутардим. Шамнинг ёғи томчи-томчи ярага томиб, дарров унинг дардини сусайтирар ва эртаси куни қор, ёмғир суви ҳам унга камроқ таъсир қиларди.

МИР АРАБ МАДРАСАСИДА АДАБИЁТ БИЛАН ШУҒУЛЛАНИШ

«...Бухоро мадрасаларининг дарс программаси» бо-бида айтганимиз каби Бухоро мадрасаларида адабиёт дарс сифатида ўқилмас, лекин адабиётга ҳаваси бор ки-шилар, ўз билганларича бу иш билан шуғулланар эди-лар. Аммо уч юз нафардан ортиқ талабаси, ва «хатм карда» мулласи бўлган Мир Араб мадрасасида, мен шеър ва адабиёт тўғрисида гапирадиган бирор кишини ҳам кўрмадим. Акамнинг шерикларидан ғиждувонлик мулла Ҳомид ва миркулоллик Зайниддинхўжа турли лирик ғазалларни ёдлаб олган бўлиб, у ғазалларни

«шашмақом» ва халқ куйларида айтардилар. Лекин бу ҳаваскор ҳофизлар у ғазалларнинг маънолари ва бадий жиҳатларига диққат қилмаганлари каби, уларнинг тингловчилари ҳам фақат уларнинг овозларидан ва мусиқий ҳунарларидан завқланардилар, аммо улар ўқиган классик ғазалларнинг, ҳатто эски ҳофизларга хос бўлган хато ўқишларига ҳам парвосиз қарардилар, чунки уларнинг ўзлари ҳам у ғазалларнинг хато ёки тузуклигининг фарқига бормасдилар.

Хўжайинларимнинг ҳужралари бўлса, дарс китобларидан бошқа шайхларнинг маноқиб (таржимаи ҳол) ларига оид баъзи китоблар топилар, аммо адабиётдан бирор ғазал ҳам топилмасди.

Бу мадрасада мулла Абдулҳаким номли кўлоблик бир мулла бор эди. У китоб савдоси билан шуғулланар, ҳафтада уч кун — дам олиш кунларида, бир даста китобни кўтариб, китоб бозорига бориб, китобларни сотар ва кўзига арзонроқ кўринган китобларни сотиб оларди. У олиб сотадиган китобларнинг кўпчилиги қўлёзма бўлиб, ҳаммаси мадраса дарсларига оид китоблар эди.

У ҳар куни бозордан қайтганида, мадраса миёнсаройида ўтириб, ўша кун бозордан қўлга киритган китобларини талаба ва муллаларга кўрсатар, китобларнинг ҳар бирини савдогарлардек таъриф қилар, уларнинг хатларини муаллифга, ҳеч бўлмаса машҳурроқ бирор котибга (кўчириб ёзувчига) нисбат берар, китобларнинг ҳошияларига ёзилган, тузук ўқиб бўлмайдиган «чалақам-чатти» хатларга суяниб, китобнинг қандайдир бир машҳур олимнинг қўлидан ўтганлигини, у олимнинг бу китобнинг айрим масалаларига оид «қимматли» фикрларини исбот қилишга уринар ва бу китобни олган талаба ҳеч бир азоб чекмасдан бу фикрлар соясида китобнинг мазмун ва маъноларини ўзлаштиради» дер эди.

Талабалар ва муллалар унинг китобларини бир-бир кўздан кечиришиб, ўзларига керакли бирор китоб бўлса сотиб олардилар. Мен ҳам бирор баъз ёки девон олиш умидида, унинг китобларини бир-бир қараб чиқардим. Бир куни унинг китоблари орасидан китобнинг орасига солиб қўйилган бир шеър китобчаси чиқиб қолди. Бу китобча тош босмада босилган бўлиб, орқасидаги ёзувларидан, Ҳиндистон босмаси экани ва номи «Маҳмуд ва Аёз»лиги маълум бўлди.

— Бу китобчани неча пулга олдингиз?— деб сўрадим китобфурушдан.

— Бу кераксиз китобча. Мен буни керакли бир китоб қаторида ноилож олдим. Чунки эгаси «бу китобларнинг иккаласини бирга сотаман» деди,— сўнгра китобфуруш бу китобчага қўшиб сотган китобни менга кўрсатиб.— Бу китобчани мана шу китоб билан бирга ўн тангага олдим. Сен ўн икки танга бериб, шу китобни ол, бу китобчани текинга бераман.

У китоб «Шарҳи Мулло»нинг шарҳи бўлган Лорий Абдулғафурнинг «ҳошия»си эди. Мен у китобнинг у ёқ-бу ёғини қараганимдан кейин:

— Бу яхши китоб экан, аммо менга керак эмас. Модомики бу китобча сизга кераксиз экан, менга сота қолинг!— дедим.

— Бу керак бўлган вақтида топилмайдиган бир китоб. Ҳозирча сенга керак бўлмаса ҳам, келаси йилда керак бўлади. У вақтда бундай китобни тополмай сарсон бўласан. Менинг маслаҳатимга кир, ҳозир шу китобни олиб қўй-да, ўзинг қизиққан бу китобчани текин ол,— деди сотувчи.

— Бу катта китобни олишга пулим етмайди. Агар арзон қилиб берсангиз, шу китобчани оламан,— дедим.

Мулла Абдулҳаким катта китобини менга сотишдан умиди узилгандан кейин:

— Ҳўп майлинг, бир танга бериб ола қол!— деди.

— Ҳозир пул олиб келаман,— деб ҳужрамга югурдим. Шошганимдан ҳар икки поғонани бир қадамда босиб, икки узун ва кўп босқичли айланма зинадан, қандай қилиб ҳужрамга чиқиб олганимни билмай қолдим. У ерда қишлоқдан олиб келганим беш тангадан ҳали уч тангаси бор эди. Шундан бир тангасини олиб, яна шошила-шошила миёнсаройга тушдим ва тангани сотувчига бериб, у китобчани олдим.

У кун Мир Араб мадрасасида, мен учун янги бир кун эди. У кун менга кутилмаган янги бир бахт келтирган эди. Мен китобчани олиб, яна шошила-шошила ҳужрага чиқиб, уни бошдан-оёқ варақлаб, тузукроқ кўздан кечирдим. У китобча, менинг назаримда, жуда қимматли эди. Агар сотувчи китобчининг мен учун бу қадар муҳимлигини билганда — пулимнинг ҳаммаси — уч танга-қирқ беш тийинга ҳам сотмасди. Ҳиндистоннинг қайси бир тожик шоири «байтбарак» усули билан ёзган экан, у

китобчада араб алифбесининг ҳар бир ҳарфи учун бир ғазал бўлиб, ҳар бир ғазалдаги байтнинг иккинчи мисраси қайси ҳарф билан тамом бўлса, биринчи мисран ўша ҳарф билан бошланарди.

Бу китобчанинг мен учун шеърлар тўплами бўлишидан қатъи назар, яна аҳамияти шунда эдики, агар мен ундаги ғазалларни ёдлаб олсам «байтбарак»да ҳеч ким мени енга олмасди.

МИР АРАБ МАДРАСАСИНИНГ АҲОЛИСИ

Бора-бора мен Мир Араб мадрасаси аҳолисининг аҳволи билан танишдим.¹ Бу мадрасадаги катта ёшлилар қачонлар мадраса дарсларини тамомлаган одамлар бўлсалар-да, ҳали ҳам мадрасада яшардилар. Буларнинг бир қисми ўз сўзларига кўра «толесиз» бўлиб, бирор илмий мансабга етишмаган, фақат ўз зархаридлари бўлган ҳужраларининг вақфи билан тирикчилик қилардилар.

Баъзилари «завворлик»— зиёратчилик мансабига етишган бўлиб, улар ҳар кун навбат билан биҳор мозорга бориб, у ерга кўмилган авлиёнинг қабрини зиёрат қилиб келардилар, ва бу хизматлари учун ҳар ойда амир хазинасидан ўттиз танга (тўрт ярим сўм) пул олардилар².

Катта ёшдагиларнинг баъзилари «салавот»хон³ эдилар. Улар пешин вақти подшо аркига — ўрдага бориб, бирор соат ўтириб салавот ўқиб келардилар. Булар ҳам «хизматлари» учун подшоҳликдан ойда ўттиз танга пул, бундан ташқари аркка борганларида битта нон ва бир ҳовуч қора майиз ҳам олардилар.

Катта ёшдагилар оиласиз бўлиб, улар ўз ҳужраларида турардилар, уларнинг маишатлари ҳужра вақфидан, агар мансабдор бўлсалар, мансабларининг даромадидан

¹ Бухородаги бошқа мадрасалар аҳолисининг аҳволи ҳам, шу ерда тасвирланган Мир Араб мадрасаси аҳолисининг аҳволидек эди.

² Завворлар ўттиз нафар эдилар. Уларнинг ҳар бири бу «мансаб»га қозикалоннинг арзи бўйича, амирнинг ёрлиғи билан тайин бўлардилар. Ҳар кун пешин вақтида бир мозорга тўпланишиб борар ва зиёрат қилиб тарқалардилар.

³ «Салавот»хонлар бир неча гуруҳ кундалик, пайшанбалик ва душанбалик бўлиб, ҳар бир гуруҳ ўттиз нафардан бўларди.

таъминланарди. Аммо уларнинг баъзилари ўз даромадларини харажат қилмасдан ва зиқналик билан тирикчилик қилиб пул тўплардилар. Мен биринчи йил ўша мадрасада турганимда, муллалардан бири ўлди. Унинг ҳужрасидан ўн минг танга нақд пул ва кўпгина қимматбаҳо буюмлар чиқди. Ҳолбуки уни тириклигида қорни тўйиб овқат емаган дердилар.

У мулла вориссиз бўлгани сабабли қозикалон бутун мол-мулкани подшоҳлик (мусодара) қилди ва кўмиш харажати учун йигирма танга (уч сўм) берди.

Албатта у йигирма танга кўмиш харажатиغا етмасди, мадраса аҳолиси ўзаро пул тўплаб, унга гўру кафан қилиб кўмдилар.

Бундай зиқналарнинг баъзилари емай-ичмай, муҳтож бўлган талабаларга ва майда баққолларга ижарага пул қарз берардилар ва то ўлгунларича, қозикалон мусодара қилиши учун пул тўплардилар ва ўзлари кафангадо бўлиб кетардилар.

Булардан бошқа уйлик-жойлик ва оилалик муллалар бор эдиларки, уларнинг мадрасада ҳужралари бўлиб, ўзлари унда турмасалар ҳам, таътил кунларида кунда бир марта келиб ҳужраларида турадиган талабаларнинг зиёфатини ердилар, ҳужра савдоси ва вақф ижараси бўлиб қолса, ширинкома олардилар ва ҳеч нарса бўлмаса, миёнсаройда ўтириб бировни ғийбат қилардилар.

Мадраса аҳолисининг кўпчилиги талаба бўлиб, буларнинг кичик бир қисми ўзи сотиб олган ҳужрада турар, кўпчилиги турли йўллар билан бирор ҳужрани қўлга киргизган бўлиб, унда турардилар ва бугун, ё бу ойлар у мадрасада турсалар, келажакда бу ердан кўчишга мажбур бўладиган, том маъноси билан «дар-бадар»лар эдилар.

Ҳужрадор, айниқса, катта ёшдаги ҳужрадорлар буларга ҳақорат кўзи билан қарардилар ва «ориятнишин» (бироннинг ҳужрасида турадиган) деб таҳқир қилардилар.

МАХДУМИ ГАВ ВА ПИРАК

Мир Араб мадрасасида икки ака-ука яшарди. Улар диққатимни ўзларига тортдилар. Мен бора-бора улар билан таниш ва ошна бўлдим. Бу ака-укаларнинг каттаси Маъсумхўжа бўлиб, лақаби «Махдуми Гав» эди. Бу

одамнинг бўйи ўртадан баландроқ бўлса ҳам, гавдасининг тўла ва семизлигидан паканадай кўринарди. Туси қорамтил, кўзи қора, катта ва чақноқ, сергўшт юзининг қарийб ҳамма жойи дағал тукли, қора ва қуюқ соқол билан қопланган эди. Узун ва учи қайрилган киприклари, қуюқ пайваста қошлари унинг қовоқ ва манглайларида ҳам, очиқ жой қолдирмаган эди. Унинг оёқ ва қўллари, тизза ва тирсақларигача — кўзга кўринадиган жойлари жингалак сочга ўхшаган қора ва қуюқ жунлар билан қопланган эди.

Юқоридаги тасвирга кўра, анча баҳайбат кўринадиган бу одам, ўзининг юмшоқ муомаласи, очиқ чеҳраси, доимо кулимсираб турган дудоқлари ва ҳамиша меҳрибонлик нури сочаётган кўзлари билан ҳар кимнинг муҳаббатини ўзига тортмай қўймасди.

Ҳамма талабаларга, айниқса қашшоқ ва ориятнишинларга ҳурмат аралаш муҳаббат билан салом берар ва меҳрибончилик билан ҳол-аҳвол сўрарди. Мадрасадаги талабалардан бирортаси оғриб қолгудай бўлса, у албатта касални боқар, беморга чой, қайнаган сув ва бошқа керакли нарсаларни тайёрлаб берар, ҳужрасини супирар ва кийим-кечагини юварди.

Бу одам ҳеч вақт маҳси киймас, яккаш кавуш кийиб юрар, салла ўрамас, дўппи кияр, ёз кунларида бир қават кўйлак-лозим билан ва қиш кунларида, кўйлак устидан кийган бир қават авра-астар чопон билан юраверарди.

Ҳақиқатда йигирма бешдан ошмаган бу йигит ўзининг сочи, соқоли, қадди-қомати ва гавдасига кўра ўттиз ёшдан ошгандай кўринарди. Аммо ўқийдиган дарсига кўра, уни ўн уч-ўн тўрт яшар тахмин қилиш мумкин эди. Чунки ўз сўзига кўра, у «Кофия»хон бўлиб, мен билан дарси барабар эди.

Мен бу одамга, ҳўкиз маъносида бўлган «Гав» лақаб берилишини ҳеч хушламасдим, чунки сиртдан жунли бароқ ҳўкизга ўхшаса ҳам, ахлоқи, одоби, маънавий фазилатлари уни ҳар бир комил инсонга барабар қилиб кўтарган эди.¹

¹ Ҳозирги тожик тилида гов ва гав — ҳар иккиси ҳам ҳўкиз маъносида ишлатилса-да, қадимги тилда бундай эмас эди — қадимги тилда «гов» ҳўкиз маъносида бўлиб «гав» зўр ва кучли маъносида ишлатиларди. Фирдавсий Шоҳномасида ҳам «гав» кучли паҳлавон маъносида ишлатилган. Бухоро ва Самарқанд ҳозиргача фавқулодда кучли паҳлавонларга «гав» лақаби бериш Маҳдуми Гав, Мулла-

Бу кишининг укаси «Пирак» деб номланарди. Аслда унинг номи «Пир» бўлса ҳам, гавдаси жуда кичик бўлганидан, калимага кичиклик аломати «ак» қўшиб — «Пирак» деганлар.

Пирак ўн беш яшар бўлса ҳам, унинг гавдаси ўн яшар бир болани кўзингиз олдига келтирарди. Бу боланинг бўйи қисқа, гавдаси ва юзи ингичка, кўзлари сарғиш ва нурсиз, киприклари калта, ранги узоқ давом этган оғир бир касалликдан янги турган каби ўчган бўлиб, аъзои баданининг тузилиши жиҳатидан том маъноси билан акасининг тескараси эди.

Пиракнинг ўз сўзига кўра, у дарсда акаси билан шерик бўлиб, отаси олдида «Қофия» ўқир экан. Аммо мен на уни ва на акасини бошқа талабалар қаторида, кечалар мадраса саҳнига чиқиб дарс такрор қилганликларини кўрган эмасман.

Бу ака-укаларнинг оталари саксон яшар бир мулла бўлиб, уларнинг оналари ўлгандан кейин, етмиш яшарлигида ёш хотин олган ва бу ёш хотиндан уч боласи бўлиб, каттаси ўн яшар ва энг кичиги бир яшар эди. Бу чолнинг кенжа боласи етмиш тўққиз яшарлигида туғилган эди.

Саксон яшар у чол ёш хотин ва ёш болалари билан Мир Араб мадрасасининг жанубидаги ўз ҳовлисида турар эди. У бир мадрасада мударрис бўлса ҳам, дарс айтмас ва мударрислик вақфини пенсиядай еб ётарди.

У чолнинг Мир Араб мадрасасида икки зархарид ҳужраси бўлиб, у ҳужраларни икки катта ўғилларига берган, уларни ўз оиласидан ажратган ва бу ака-укалар у ҳужраларда туриб, уларнинг вақфи билан тирикчилик қилардилар.

РУС ТИЛИНИ БИРИНЧИ МАРТА ЭШИТИШИМ

Маъсумхўжа ва Пирак билан танишлигим қуйилагича юз берган эди: одат бўйича, мадраса аҳолисининг кўпчилиги, аср-шом орасида ҳаво олишга чиқардилар. Қатта ёшдагилар мадрасанинг миёнсаройида — кириш

шоҳи Гав ва бошқалар, ажаб эмаски, маъно асосида бўлиб, ҳозирги — ҳўкиз маъносида бўлмаса. Чунки бу лақаб ҳар вақт ижобий маънода берилади.

Йўлагида жойлашар ва кичиклар ташқи саҳнга чиқиб ўтирардилар. Бу ишни «фасли аср дам олиши» ёки қисқартиб «фасли аср» дер эдилар.

Бир фасли асрда мен Пиракнинг ёнига ўтириб қолдим. Ҳамиша бирор шеърдан хабардор киши топиб, у билан «байтбарак» ўйнаш пайида юрганимдан, мен гап орасида Пиракдан:

— Сен бирор байт ёки ғазал биласанми?— деб сўрадим.

— Агар билсам нима бўларди?— деб саволимга савол билан жавоб берди у.

— Агар байтни ёд билсанг, «байтбарак» ўйнардик,— дедим.

— Йўқ, мен байт-майт билмайман,— деди у ва мендан сўради:

— Сен байтни ёд биласанми?

— Мен бир неча байтни ёдлаб олганман,— дедим. Менинг бу жавобимдан унинг юзида бир оз уялиш, қизариш пайдо бўлди, бу қизариш айна ҳолда бир навъ болаларча рашкни ҳам ифода қиларди. У ўз тенгдошига, ўз ўйинчоқларини кўз-кўз қилиб кўрсатадиган ёш болалар каби, мағрурона бир оҳанг билан:

— Мен сен билмайдиган бир нарсани биламан,— деди.

— У нима экан?— деб сўрадим, таажжубланиб. У мен билмайдиган кўп нарсаларни билиши мумкин эди. Бироқ мен билмаганлигимни у қайдан биларди. Менинг ажабланишим мана шунда эди.

— Мен урус тилини биламан!— деди у, ўша аввалги мағрурона оҳанг билан.

Унинг бу жавобидан менинг ажабланишим яна ҳам ортди. Унинг бу сўзига ишонгим келмасди. «Талабалари ўз она тилларини билмайдиган бир мадрасада, бунинг ўз она тилида бирор байтни билмагани ҳолда, рус тилини қайдан билсин! Бекор гап» деб ўйладим. Шундай бўлса ҳам, қани нима дер экан деб, унга:

— Қани русча гапир-чи! Рус тили қанақалигини эшитиб қолай,— дедим.

— Уруслар соатни «час» дейдилар,— деди.

— Яна нималарни биласан?— деб сўрадим.

— Яна бир неча оғиз урусча гапларни билардим. Эсимда йўқ. Бир қоғозга ёзиб қўйганман. Сен менинг ҳужрамга бир кирсанг, ўқиб бераман,— деди.

Мен яна ажабландим, чунки у вақтдаги Бухоро мадрасалари шароитида, бир талабанинг хат ёзишни билиши ҳам ажабланурлик бир ҳодиса эди. Шунинг учун ундан:

— Сен хат ёзишни ҳам биласанми?— деб сўрадим.

— Мен хат ёзишни билмайман. Фақат урус тилига қизиққанлигимдан, урусча гапларни бировнинг хатидан кўчириб олдим,— деди.

— У ким эди?

— Хужрамга кирсанг, ҳаммасини билиб оласан,— деди у, ғолибона бир тарзда. Чунки у, мен билмаган нарсанинг билганини исбот қила олган эди.

Мен ўша вақтнинг ўзидаёқ шомдан кейин Пиракнинг хужрасига кирдим. Унинг хужраси Мир Араб мадрасасининг ичкарасида, ғарби жанубий бурчагида эди. У хужра жуда ҳам тор бўлиб, икки киши зўрға сиғарди. Хужранинг ўртасида бир сандал қурилган, унинг бир бурчаги деворга, бир бурчаги пойгага етган бўлиб, қолган икки томонига икки одам рўпарама-рўпара ўтирарди. Пойганинг бир томонида бет-қўл ювадиган охурча (тарнов) бўлиб, унинг остига бир тоғорача қўйилган. Ҳар вақт у тоғорача сувга тўлса, ташқарига чиқарилиб тўкиларди. Пойганинг иккинчи томонида девор ичини ўйиб қурилган ўчоқ ва мўри бўлиб, унинг остидаги чуқурга ўтин қўйиларди. Пойга томонидаги одам ўтирадиган жойнинг ости камар қилиб ковланиб кўмирхона қилинган эди.

Хужранинг палоси содда, лекин озода эди. Умуман хужра Бухоро мадрасаларининг у вақтдаги шароитида, бир талабага туриш жойи бўларлик эди.

Пирак мени сандалнинг четига ўтқизди-да, ҳеч бир муқаддимасиз, ўзи ўтирган кўрпачанинг остидан бир қоғозни олиб қўлимга бериб:

— Ўқиб кўр, урус тилини ўрганасан!— деди. У қоғоздаги баъзи ҳарфлардан, у хатнинг арабча ҳарфлар билан ёзилганлиги сезиларди. Лекин у ҳарфларни бирига қўшиб, гап қилиб ўқиш мумкин эмасди.

— Бу хатни ўқиш мумкин эмас,— деб, қоғозни унинг олдига қўйдим-да:

— Ўзинг ўқиб бер!— дедим.

У, ўнг қўлининг иккинчи бармоғини у қоғоз устига нақшланган қоралар устига қўйиб, чап қўлининг тирсагини сандал устига тираб, чап қулоғини юзининг бир қис-

ми билан ўша қўлининг панжасига суяб ва кўзларини диққат билан у қоғозга тикиб ўқишга киришди:

— Ана буниси «ледина»... маъниси «ях»... яна буниси «часи» маъниси «соат» дегани... ундан кейингиси «хлеб», буниси «нон»... Ўқувчи жим бўлиб қолди.

— Ҳаммаси шуми?— деб сўрадим.

— Ҳаммаси шу!— деб жавоб берди Пирак.

— Ундай бўлса, сен у сўзларини «ана буниси...»ларингни қўшмасдан битта-битта айт, мен эшитай!

Пирак бир неча бор «ана буниси»ларини қўшмаса ҳам, «ундан кейингиси» ва «яна»ларни қўшиб ўқиди. Охирда менинг танбеҳ ва талқинларимга қулоқ солиб, ҳеч бир нарса қўшмасдан, лекин эски мактаб шогирдлари каби бошини қимирлатиб:

«Ледина»...ях... «часи»... соат... «хлеб»... нон...— деди.

Мен ундан бу сўзларни ўрганиб, шеър ўқигандай бурро қилиб:

— Ледина — ях, часи — соат, хлеб — нон,— дедим.

Сухбатдошим, бу гапларни ёкимли бир оҳангда менинг тилимдан эшитгач, унинг юзида бирдан қувонч нури пайдо бўлиб, ҳаяжонланиб:

— Ибий! Бу «Нисобус-сибён»¹ бўлди-ку,— деди.

— Сен «Нисобус-сибён»ни биласанми?— деб сўрадим ундан.

— Мен ёшгина бола бўлган вақтимда, отам «Нисобус-сибён»дан менга бир неча байт ёдлатган эдилар. Ҳозир эсимдан чиққан. Фақат бир байтини биламан,— деб қўйидаги мисрани ўқиди:

— «Само — осмон, арзу ғабро — замин».

Пирак яна сўзида давом қилиб,— деди:

— Кел, бир иш қилайлик: мен урусча гапларнинг тожикча таржимаси билан топиб берай. Сен урусча «Нисобус-сибён» яса! Хўпми?

— Хўп! Сен урусча гапларни қаердан топасан?

¹ Бухорода «Нисобус-сибён» деган бир китобча бор эди. Унда арабча сўзлар, тожикча таржималари билан қаршима-қарши қўйилиб, турли вазнда назм қилинган ва ҳар бир парчанинг бошига у парча вазнининг, аруздаги номи ва «афонл»ни ҳам назм қилиб қўйилганди. Бу китобча, янги ўқишга кирган ёш талабаларга маълум нарсаларнинг арабча номини ўргатишга жуда фойдали эди. Шундай ҳам бўлса, у китобча Бухоро мактаб ва мадрасаларига дарс китоби қилиб киргизилмаганди, баъзи хушсаов муллалар ўз фарзандларига у китобчани ёдлатардилар.

— Мулла Туроб бор-ку,— деди у (мадрасада мулла Туроб деган кишини мен билардим).

— Хўш?— дедим.

— У Самарқандга бориб келади. У ерда уруслар кўп экан. У, ўша ердаги уруслардан бир неча гап эшитиб бир дафтарчага маъниси билан ёзиб олган экан. Мен ҳалиги гапларни унинг дафтарчасидан кўчириб олган эдим. Унга айтаман, бу гал Самарқандга борганида кўпроқ урусча гап топиб, ёзиб келсин. Мен ундан кўчириб олиб сенга бераман.

— Жуда соз бўлади,— дедим.

Пирак бир оз ўйлаб тургандан кейин, яна гапга киришди:

— Менинг урусча гаплар ёзиб олганимни бировга айта кўрма! Муллалар ёмон, эшитиб қолсалар одамни хафа қиладилар,— деди.

— Нега хафа қиладилар?— деб ажабланиб сўрадим.

— «Нега хафа қилганларини» улардан сўраш керак. Мен шуни биламанки, ўтган йил мулла Туробни шу иш устида хафа қилган эдилар.

— Қандай?— деб сўрадим.

— Қандайдир муллалар мулла Туробнинг Самарқанддан урусча гаплар ёзиб олиб келганини эшитганлар. Шунинг учун «урус бўлибди, уни мадрасадан ҳайдаш керак» деганлар. Бироқ мулла Туроб ўзи сотиб олган ҳужрада турганидан, уни мадрасадан чиқара олмаганлар ва бир неча катта муллалар менинг отамни ҳам, ўзлари билан бирга олиб қозикалонга бориб, мулла Туробни мадрасадан ҳайдашни сўраганлар. Бироқ қозикалон қабул қилмаган. «Бир киши урусча гапларни ёзиб олгани билан урус бўлмайди» деган қозикалон, яна қўшимча қилиб: «Урус подшоҳи — оқподшоҳ жаноби олий (амир) билан дўст. Агар сизнинг бу гапларингизнинг амир ҳазратлари эшитсалар, хафа бўладилар... бунақа гапларнинг орқасидан юрманглар! Замона нозик» деган.

Пирак бир оз жим туриб яна:

— Мен бу гапларни отамдан эшитдим. Акам мулла Туроб билан ошна эди. Отам унга: «Бундан буён мулла Туроб билан борди-келди қилма»— деб тайинладилар,— деди.

Мен бу суҳбатдан Пиракнинг ақли расо ва ҳар нарсани ўрганишга ҳавасли бўлганини пайқадим, шунинг учун унга:

— Оз-моз шеър ўқиш билан ҳам машғул бўл! Одамга у ҳам керак бўлади,— дедим.

— Мулла Ҳомид Савтий ва Зайниддинхўжалар акамнинг ҳужрасига кўп келардилар ва ғазал ўқирдилар. Мен улардан, менга ғазал ўқишни ўргатишларини сўрадим,— деди Пирак, менинг таклифимни қабул қилган бўлиб.

— Ғазал ўқиш ва ашула айтиш бошқа иш, бу ҳам одамга керак,— дедим унга,— аммо менинг мақсадим, баёзлардан, ғазал девонларидан шеърларни тушуниб ўқиш ва кўнгилга ёққан байтларни ёдлаб олишдир.

— Бизда баёз ва бошқа шеър китоблари йўқ. Мактабда ўқиш учун отамлар менга Хожа Ҳофиз китобини топиб берган эдилар, мен мактабни битирганимдан кейин, у китобни мендан олиб мактабда ўқийдиган укамга бердилар.

— Мен сенга бир шеър китобчасини келтирсам ўқийсанми?

У қабул қилди ва бизнинг биринчи суҳбатимиз шу билан тамом бўлди.

Мен бир оқшом «Маҳмуд ва Аёз» китобчасини олиб, Пирак олдига кирдим. У, китобчани кўлига олиб бир оз варақлаб, у ёқ-бу ёғига қарагандан кейин, менга қайтариб бериб:

— Мен бу китобни ўқий олмайман ва хатини танимайман,— деди, маъюслик билан ва:— агар ўзимнинг Хожа Ҳофизим бўлсайди, эҳтимол ўқий олардим,— деди.

Мен унинг, у замондаги мактабни тамом қилган кўп болалар каби мактабдан «нусхаҳон» бўлиб чиққанини ва ўзи мактабда ўқимаган китоблардан бирор ҳарфни ҳам танимаганлигини фаҳмладим ва унинг кўнглини кўтариш йўлида:

— Мен қандай ўқишни сенга кўрсатаман, уч-тўрт кунда ўзинг ўқий оладиган бўласан,— дедим.

Мен унга бу таклифни жуда эҳтиёткорлик билан қилдим.

«Мен қандай ўқишни сенга ўргатаман» дедим. Чунки агар ўзимга ўргатувчилик — муаллимлик сифатини берсам, иззати нафсига қаттиқ тегиб, ўқишдан бош тортиши мумкин эди. У менинг бу таклифимни яхши қабул қилиб қувонч билан:

— Хўп, ўқишни кўрсат,— деди.

Мен ўша кеча у китобчанинг бир ғазалидан тўрт байтини, аввал ўзим баланд овоз билан сўзларини дона-дона қилиб, бир-биридан ажратиб ўқидим. Сўнгра ўша байтларни бир неча бор, унга айтдирдим. У шеърнинг ибораларини яхши ўрганиб, ёдлаб олганидан кейин, ҳар бир сўзни ва товушни у китобчадаги нақшлардан — ҳарфлардан қандай чиқишини унга бир-бир кўрсатдим.

Пирак бир кечалик машғулотда ўша тўрт байтнинг ҳарфлардан қандай чиқишини ўрганиб олди. Ундан кейин мен ҳар бир таътил кечаси, хўжайинларимнинг хизматларидан бўшаганимдан сўнг, Пиракнинг олдига кириб «Маҳмуд ва Аёз» китобчаси устида машғулот олиб борадиган бўлдим.

Икки ойлик машғулотдан сўнг, у китобчани бошдан-оёқ ўқийдиган ва очиқ ёзилган баъзи бошқа хатларни ҳам ўқий оладиган бўлди.

Ундан кейин Пиракни ўша китобча юзасидан хат ёзишга киритдим. Авваллари фақат нусхага қараб кўчирди, бора-бора нусхага қарамасдан ҳам ёза оладиган бўлди. Шундай қилиб, Пирак ўша қиш кўкламгача жуда пухта бўлмаса ҳам, хатлик-саводлик бўлди.

Бу орада мулла Туроб яна бир марта Самарқандга бориб келди. У, муллаларнинг ҳужумидан қўрқиб, русча сўзларни ёзиб келтиришни тарк қилган бўлса ҳам, Пиракнинг илтимосига кўра, бу гал ҳам бир неча сўзни таржимаси билан бирга ёзиб келтирган экан. Пирак у луғатларни мулла Туроб дафтарчасидан, ўз хати билан ёзиб олиб менга берди. Мен ўқидим, қўйидагича эди:

«Снег — барф (қор), дождь — борон (ёмғир), душа — жон».

Пирак бу сўзларни ҳам «Нисобус-сибён» (назм) қилиб, аввалги «Нисобус-сибёнга» қўшишни мендан сўради.

Мен бу гапни аруз вазнида назм қилиш тўғрисида фикр қилдим. Аввалги сўзлар ўзидан ўзи назм бўлиб қолган бўлса ҳам, бу сўзлар осонлик билан шеърга тушмади. Мен «снег — барф» сўзига бир «у» қўшишга ва охириги икки луғатнинг жойларини бир-бири билан алмаштиришга мажбур бўлдим. Натижада қўйидаги шаклга кирди.

«Снег — барфу, душа — жон, дождь — борон».

Бу мисрани аввалги мисрага қўшганимда, қўйидагича бўлди:

«Ледина — ях, часи — соат, хлеб — нон»

«Снег — барфу, душа — жон, дождь — борон».

Мен бу мисраларни арузнинг ҳазажи мусаддаси мақсур вазнига, «мафоилан, мафоилан, мафоил»га мослаб оҳанг билан ўқидим.

Пирак бу мисраларни эшитгач, фавқулодда бир ҳаяжонга келиб, арча ўтини оловининг учқунидай ўрнидан сакраб туриб, шундай бир рақс қилдики, мен ҳайратда қолдим,— у аъзои баданини музикавий ҳамоҳанглик билан титратар ва панжаларини бир-бировига қовуштириб, бармоқлари учларини бир-бировига суйкаб қарсиллатиб, гўё доира ва думбак ўрнида ўз бармоқлари садоси билан, ўз рақсининг усулини сақларди.

Пирак рақс қилиб бўлгандан кейин, менинг ёнимга ўтириб, мени «Нисобус-сибён» шеърларим билан табриклади. Мен ҳам уни моҳирона рақс этганига таҳсин ўқиб мақтадим.

Пирак воситаси билан унинг акаси — Махдуми Гав — Маъсумхўжа билан ҳам таниш ва ҳолдон бўлдим.

МУЛЛА ТУРОБ ВА МУЛЛА ҚАМАР

Мулла Туроб занданалик бир деҳқоннинг бирдан-бир фарзанди эди. У ёшлигида ўз қишлоғидаги мактабда ўқиб чала савод бўлиб чиққан ва отаси тириклигида икки йил Бухоро мадрасаларида дарбадар юриб ўқиб, ҳужрасизлик азобини чеккан. Шунинг учун ота-онаси ўлгандан кейин, улардан қолган барча мол-мулкани сотиб, топган пулига, Мир Араб мадрасасидан бир ҳужра сотиб олиб, тинч яшашга киришган.

Мулла Туроб бир ёз фаслида самарқандлик ҳамсабағи билан Самарқанд саёҳатига бориб, шаҳарнинг обивавосини ёқтирган ва ундан кейин Бухоро ҳавоси оғирлик қилган вақтларда, тез-тез Самарқандга бориб келадиган бўлган.

Мулла Туроб Самарқандга бориб келганда — поездда ва Самарқанд янги шаҳрини томоша қилиб юрганида, рус тилига эҳтиёж пайдо бўлганидан, баъзи русча сўзларни тожикча таржимаси билан бир дафтарчага ёза бориб, ўзи учун бир луғатча тартиб қилган ва юқоридаги бобда айтилгани каби муллаларнинг унга русча

сўзларни ёзиб олгани учун, ҳужум қилганлари сабабли бу ишни ташлаган. Аммо Самарқандга бориб келишни аввалгидай давом этдирган.

Мулла Туроб русча сўзларни ёзиб олишни тарқ қилган ва рус тили тўғрисида ҳеч бир гапирмай қўйган бўлса-да, муллалар ҳужумидан қутулмаган эди. Қозикалоннинг унамаганлиги сабабли муллалар уни мадрасадан қува олмаган бўлсалар ҳам, ҳар вақт унга гап отишдан ва уни таҳқир қилишдан тўхтамаган эдилар. Ҳар вақт у мадраса миёнсаройи (йўлаги)дан ўтса «урус, урус» ва «афти ҳам урусга ўхшайди» каби бемаъни гапларни унга эшитдириб айтардилар (ҳолбуки мулла Туробнинг афти русларга сира ўхшамас эди, у қора тусли ва жингалак қора сочли, қора ва катта кўзли бўлиб, арабларга ўхшарди).

Бир вақт у Самарқанддан бир жуфт калош олиб келган экан, бир ёмғир кунни уни кийиб чиқди. Муллалар юрганда товуш чиқармайдиган унинг бу пойафзалини кўргач, уни ўғри деб туҳмат қилдилар. Уларнинг ақидасига кўра, бунақа товуш чиқармайдиган пойафзални ҳовли эгасига ўзларининг босиб кирганларини билдирмаслик учун фақат ўғрилар кияр эканлар.

Мулла Туробнинг «ўғрилиқ» масаласи кўп вақт муллаларнинг эрмаги бўлиб қолди. Унинг «ўғрилиги» тўғрисида улар ҳар кун, янги-янги «ҳужжатлар» топиб чиқардилар. Уларнинг фикрича, унинг Самарқандга қатнаши ҳам ўғрилиги учун экан, у Бухородан ўғирлаган молларини Самарқандга олиб бориб сотармиш ва у ердан ҳам молларни ўғирлаб келиб. Бухорода сув қилармиш. У Мир Араб мадрасасидаги ҳужрасини ҳам ўғирлик молдан олган эмиш. Бўлмаса, бир неча йил дарбадар юрган оёқяланг бир талаба, бирдан Мир Араб мадрасаси каби катта мадрасанинг-якқаравоқ ва чиройли бир ҳужрасига қандай қилиб эга бўла оларди. Бу эса ўғрилиқ қилмайдиган қашшоқ талабага муяссар бўлмайдиган бир иш эмиш.

Бу орада бошқа бир воқеа юз бериб, мулла Туробнинг товуш чиқармайдиган пойафзал ва ўғрилиқ масаласи унутилган бўлса ҳам, унинг Мир Араб мадрасасидан мажбуран кўчишига сабаб бўлди. Бу воқеа ҳам бир

пойафзал устида юз берди. Лекин бу пойафзал товуш чиқармаганлиги учун эмас, аксинча «ғарчиллаганлиги» учун катта шов-шувга сабаб бўлди.

Уша йил кўклам вақтларида Мулла Туроб Самарқанддан бир чарм кавуш олиб кийиб, мадраса ҳовлиси чиқди. Бу кавуш кийиб юрганда «ғарч-гурч» қилиб товуш чиқарарди.

Мулла Туробнинг садо чиқармайдиган пойафзалидан унинг «ўғрилиги»ни топиб чиқарган муллалар, энди ғарчиллайдиган пойафзалидан унинг ҳақида яна ҳам каттароқ бир айб тўқиб, уни бутунлай мадрасадан қувиш пайига тушдилар.

Муллалардан бири бу тўғрида бундай фикр юритди: у кавуш мусулмон косибининг иши эмас, чунки мусулмон косиблари кавушнинг дастагига охурчўп қўйиб тикадилар. Дастаги чармдан бўлган кавуш албатта урус устасининг иши. Эҳтимол уруслар худо ва пайғамбар номларини таҳқир қилмоқ учун бирор парча мисга ўйиб, кавуш чармининг мағзига қўйган бўлсалар. Урус бўлиб кетган мулла Туроб ҳам шуни била туриб, бу кавушни олиб кийиб, муқаддас номларни таҳқир қилиб юрган бўлса керак.

Бу фикр кўпчилик муллаларга маъқул тушган. Лекин бу тўғрида мулла Туробни гуноҳкор қилиш учун ўша худо ва пайғамбар номлари ўйиб ёзилган мисни кавушнинг чарми мағзидан топиш керак эди.

Баъзи муллалар ўз шогирдларига буюриб, намоз вақтида мулла Туробнинг кавушини масжиддан олиб чиқиб, унинг чокини сўқиб, мағзидаги мисни топиб чиқаришни маслаҳат кўрган.

Аммо бошқа баъзилари бу тадбирни мувофиқ топмаганлар: «Агар кавуш мағзидан муқаддас номлар чиқмаса ва бу ҳолдан хабардор бўлган мулла Туроб «менинг урусларга тиктириб олган кавушимни, урусларга душманлик юзасидан муллалар қасддан нобуд қилдилар» деб қозикалонга арз қилса ва уруслардан қўрқиб қолган қозикалон бизни чақириб койиса, биз учун яхши бўлмайди. Шунинг учун бу сирни очиш йўлида бошқа бирор чора топиш керак» деганлар.

Охирда маслаҳат шунга қарор топганки, баъзи бир талабаларни мулла Туроб билан «яқин дўст» қилиб, уларнинг воситаси билан мулла Туробнинг ўзидан бу сирни билиб олсинлар.

Бу тадбир амалга оширилиб, мулла Туроб билан «дўст тутинган» талаба «уруслар бу кавушни «ғарч-ғурч» қилдириш учун остига нима қўйганлар?» деб ундан сўраганда, «ука, бу кавушни урус усталари эмас, Қозондаги мусулмон усталар тикканлар. Аммо «ғарч-ғурч» қилиш сабабини билмайман» деган.

Бу жавоб муллаларга у кавушнинг «ғарч-ғурч» қилиш сирини топишга йўл очиб берган. Чунки у мадрасада Қозон татарларидан мулла Қамар деган бир мулла турарди ва ундан бу «сир»ни билиб олиш муллалар учун қийин эмас эди.

Мулла Қамар менинг «кунжаки домлам» ва хўжайиним бўлган мулла Абдусалом билан ҳамсабақ эди. Унинг таржимаи ҳолини яхши биладиган одамларнинг айтишларига кўра, Бухоро савдогарларидан Маҳмудхўжа деган бир киши савдо ишлари билан Қозонга борганида ўн олти яшар бола бўлган мулла Қамарни ўзига «мирза» (котиб) ва «маҳрам» қилиб, олиб келган.

Мулла Қамар то ёши улғайиб соқол-мўйлов чиқаргунча у бойга «мирзалик» ва «маҳрамлик» қилган. Ундан кейин ўзи учун бошқа бир ёш «мирза» ва «маҳрам» топган бой, уни хизматдан озод қилган. Лекин уни бутунлай кўчага ҳайдаб юбормасдан, мадрасада жойлашишига ва ўқишига ёрдам қилган. Аҳволдан хабардор одамларнинг сўзларига кўра, мен мадрасага кирган вақтларда ҳам ўша бой мулла Қамарнинг маишатиغا ёрдам қилар экан...

Татар талабалари ва муллалари мулло Қамарнинг шубҳали таржимаи ҳолидан орланиб, у билан алоқа қилмасдилар.

Мир Араб мадрасаси аҳолиси катталарининг ақидаларича, Бухорода бирдан-бир «закундон», Россия ҳамда рус ва татарларнинг аҳволини биладиган мулла Қамар эди. Шунинг учун руслар ва татарларга оид ҳар бир масалани ундан сўрадилар ва шу жумладан Қозонда тикилган мулла Туробнинг кавушининг ғарчиллаш сирини ҳам ундан сўраганлар.

Мулла Қамар: «Мулла Туроб кавушининг Қозонда тикилганлиги тўғри деган, бироқ Қозонда тикилган ҳар бир кавушни, Қозон мусулмонлари — татарларгина тикмайдилар, унда урус дўзандалари ҳам кўп. Татарлар тиккан кавуш ғарчилламайди. Аммо руслар кавушнинг тагчарми маъзига чўчқа мўйловини қўйганларидан,

улар тиккан кавуш ғарчиллайди. Туркистон ва Бухоро аҳолиси бу ҳолдан хабарсиз бўлганлари сабабли «Қозонда тикилган кавушни мусулмонлар тиккан» деб фарқ қилмасдан олиб кия берадилар. Мулла Туробнинг кавуши ҳам рус усталари томонидан тикилган бўлиб, мағзи-га чўчка мўйлови қўйилганлигидан ғарчиллайди».

«Донишманд» мулла Қамарнинг бу жавоби эшитил-гач, мадрасада шовқин-сурон қўзғолди:

— «Бу худобеҳабар — мулла Туроб чўчка мўйлови қўйилган кавушни олиб кийиб, мадрасани мурдор қилди».

— «Ахир бу саводсиз, чўчқанинг нажасул-айн (ай-ни нажосат) бўлганини билмайди».

— «Чўчқанинг нажасул-айн бўлганини нега у билма-син? Билади! Лекин ўзи уруспараст бўлгани сабабли, му-сулмонларнинг муқаддас ва пок жойларини мурдор қи-лиш мақсадида, қасддан олиб келган»...

Бахтсиз мулла Туроб муллаларнинг ўзини «кофир-ликка ҳукм қилишларидан» қўрқиб, жамоат намозидан қолмай, масжидга келарди. Бу жанжал қўзғолган кун, у масжидда бўлган вақтда, устозлари томонидан обдон қиздирилган, ҳалиги муллаларнинг содиқ шогирдлари ғовур қилиб масжидга кириб, уни кавуши билан бирга кўтариб «сен мурдор, мурдор кавушинг билан мусулмон-ларнинг пок масжидларини мурдор қилмоқчисан» деб чиқариб, мадрасанинг ҳовлисига ташладилар.

Муллалар намоздан кейин миёнсаройга чиқиб ўти-риб, ўз шогирдларининг бу ишини маъқулладилар. «Аmmo бу оз. Мағзига нажасул-айн қўйилган бундай ка-вушни, Амир Абдуллоҳи Яманий — Мир Араб қурган бир мадрасада ҳужрада туриши тузук эмас, унинг жойи нажасотлар орасида бўлиши керак» дедилар ва: «Сиз но-дон болалар катта бир гуноҳ қилиб, нажасул-айн бўлган нарсани қўлларингизга олгансиз. Бундай мурдор нарса-га қўл тегизмай оташкурак билан тутиш керак эди» деб қўйдилар.

Бундай тавсияни эшитган ҳалиги содиқ шогирдлар, ўз ҳужраларига бориб, оташкуракларини олиб, мулла Туробнинг ҳужрасига бостириб кирдилар ва ҳужрани тинтиб, яшириб қўйилган рус тили луғатчасини топиб, уни ҳам оташкурак билан олиб кавуш билан бирга, ҳуж-ра эгасининг ечиб қўйган бир кўйлагига ўраб мадраса-нинг халажойига ташладилар.

Бу аҳволдан қўрққан мулла Туроб, кечгача ҳужрасидан чиқмай ётди ва ўша кеча мадрасадан ғойиб бўлди.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин маълум бўлишича, мулла Туроб мадрасадан қочган, ўн беш минг танга турадиган ҳужрасини бир судхўрга ўн икки минг тангага сотган. Мадраса катталари ўз ҳузурларида бўлмаган бундай савдони қабул қилмадилар. Улар, ҳужрани бундан ҳам арзонроқ нархга ўзлари олмоқчи эдилар.

Лекин сотувчи ва олувчи ўзаро келишганларидан кейин, шундай эҳтимолни назарга олиб, қозихонага бориб васиқа қилиб, қозикалонга тегишли муҳронани бериб, муҳр бостирганлар.

Катталар ҳужра савдоси васиқалангандан кейин ундан хабардор бўлиб, қозикалон олдида расмийлашган савдони қайтаришга йўл топмадилар, харидорлардан унадиган ширинкома пули ва «бурёкўбий» («ҳовли тўйи») зиёфатини ғанимат билиб, жим бўлдилар.

Айтишларича, қозикалон олдида шаръий васиқа билан расмийлаштирилган биринчи ҳужра савдоси, шу ҳужранинг савдоси экан. Ундан аввал ҳар бир мадраса ҳужрасининг савдоси, фақат ўша мадрасанинг катталари ҳузурида расмийлаштирилар экан.

Ўшандан кейин ҳар бир чатоқлик ҳужра савдоси қозикалон ҳузурида васиқа қилинадиган бўлди. Мир Араб мадрачасининг катталари, бу «бидъатнинг гуноҳини ҳам» мулла Туроб бўйнига юклардилар.

Шундай бўлиб, Пиракнинг рус тили ўрганиши ва менинг русча «Нисобус-сибён» ёзишим ҳам қолиб кетди (мулла Туробнинг фожиали оқибати шу бўлим «Эсдаликлар»нинг кейинги бобларининг бирида ёзилади).

Шу қадар шовқин-сурон, жанжал ва фитналарга сабаб бўлган кавушнинг мағзида чўчқа мўйлови борми ёки йўқми эканлиги у ердагиларнинг ҳеч бирига маълум эмас эди. Мадраса аҳолиси у вақтгача чўчқанинг мўйлови тугил ўзини ҳам кўрмаган эдилар.

Аммо мулла Қамарнинг мулла Абдусалом олдида иқрор бўлганича, масаланинг ҳақиқати бошқача экани менга маълум.

Мулла Абдусалом ва унинг ҳамтовоқлари кўп ҳам фитна-фасодларнинг орқасидан юрмайдиган одамлар бўлганлари сабабли, мулла Туробнинг кавуш жанжалига қатнашмаган эдилар. Жанжал босди-босди бўлгандан

кейин мулла Абдусалом масаланинг ҳақиқатини англашга қизиқиб, мулла Қамарни зиёфатга чақирди.

Зиёфат мажлисида мулла Абдусаломнинг ҳамтовоқлари ҳам бор эдилар. Ошпаз сифатида мен ҳам иштирок қилдим.

Мулла Абдусалом суҳбат орасида, гапни мулла Туробнинг қавуши устига келтириб, мулла Қамардан чўчқанинг мўйлови қанақа бўлишини ва ҳақиқатда ундай қавушлар мағзига чўчқа мўйлови қўйилиш-қўйилмаслигини сўради.

— Мен,— деди мулла Қамар жавобида,— ўн олти яшарлигимда Россиядан Бухорога келганман. Мен у томонларда чўчқани кўп кўрган бўлсам ҳам, унинг фарчиллайдиган мўйлови бор ёки йўқлигига диққат қилмаганман. Фарчиллайдиган қавушнинг тагчарми мағзига, чўчқа мўйлови қўйилишини Бухорода илм таҳсил қилган бир кекса татар мулласидан эшитган эдим. Бухорода менинг собиқ хўжайиним — Маҳмудхўжа Қозондан келтирган шундай бир қавушни олиб кийганида, мен унга шу гапни айтдим. Аммо у эътироз билдирди, «бундай қавушнинг фарчиллаши, чармининг спиртга ботириб, қотирганлигидан» деди.

Мулла Қамар ўз сўзини давом этдириб илова қилди:

— Шунинг ила баравар мулла Туроб қавушнинг мурдорликка ҳукм қилиш учун менингча чармининг мағзига чўчқа мўйлови қўйилганлиги ёки спиртга ботирилгани фарқсиздир, чунки спирт ароқнинг жавҳари бўлиб, бу ҳам шариат юзасидан ҳаромдир. Муллалар мендан бу ҳодисани сўраганда, мен бундай қавушлар тўғрисидаги биринчи эшитганимни — чарми мағзига чўчқа мўйлови қўйилганини айтиб қўя қолдим. Чунки муллаларга бу гап тушунарли ва таъсирли бўлиб, спиртни ва унинг ароқ жавҳари эканини тушунтириш қийин эди.

Мулла Қамар бир нафас жим бўлиб, кулимсираган ҳолда, яна давом этди:

— Мен бу ишимдан зарар кўрмадим, бир мурдор нарсани — спиртли қавушни мадрасадан йўқотишга сабаб бўлиб, савобга дохил бўлдим, жанжални томоша қилдим, мулла Туроб ҳужраси савдосининг зиёфатига қатнашиб, савдодан икки танга ширинкома ҳам олдим. Ҳолбуки илгари, мени мадрасанинг ҳеч бир ишига қатнаштирмас эдилар.

Мулла Қамар кейинги гапларини, хушчақчақлик оҳанги ва ҳазил аралаш бепарволик билан айтарди ва тингловчилар ҳам, унинг гапларини у вақтдаги мадраса чақчақлари қаторида завқланиб эшитардилар.

Аммо ҳеч ким бу фитнадан, бахтсиз мулла Туробнинг бошига тушган фожиаларни ўйламасди.

Менинг диққатимни ва таажжубимни ишнинг мана шу томони ўзига тортарди.

АЖОИИБ ОДАМ

Бир кун аср ва шом орасида муллалар, одатларича, Мир Араб мадрасасининг миёнсаройида — йўлагидан ўтирган эдилар. Ташқаридан мадрасага қараб келаётган бир одам кўринди. Бу одам новча бўйли бўлиб, оддий одамлар кийганда ерга етадиган подшоҳлик банорас чопони унинг тиззасидан келарди. Бу кишининг гавдаси тўлиқ бўлганидан бўйининг новчалиги унча сезилмас ва биринчи қарашда, ўрта бўйли одамлардай кўринарди. Бу кишининг бўйни ҳам бўйига яраша узун ва гавдасига мувофиқ тўла эди. Лекин бу одамнинг боши ҳаддан зиёда катта бўлиб, бўйни тўла бўлгани ҳолда, ундай катта бошни кўтара олмаганидан бўлса керак, йўл юрганда у ён-бу ёнга эгиларди.

Бу одамнинг туси буғдой ранг бўлиб, юзи тўла ва силлиқ эди ва ёшини олтмишдан ошган тахмин қилиш мумкин бўлгани ҳолда юзида кўзга кўринарли ажинлар сезилмасди. Соқоли ўртача ва қисқароқ бўлиб, оқлари қорасидан кўпроқ кўринарди.

Бу кишининг қўлида русча ҳасса (палка) бор эди. Палкалар одатда ўрта бўйли одамларни назарга олиб ясалганидан, у палка новча одамга бирмунча қисқалик қилар ва у йўл юрганда қадди палка тутган қўли томонга қараб бир оз эгиларди. Бу одам саллона-саллона виқор билан қадам босиб мадраса дарвозасидан кирганда, миёнсаройда ўтирган мадраса катталари жойларидан туриб, қўл қовуштириб таъзим билан у одамга салом бердилар.

Бироқ у одам салом берганлар томонига қарамади ва саломга жавоб ҳам бермади, фақат боши бир оз қимирлаб қўйди. Лекин бошининг қимирлаши уларнинг саломига жавоб ишоратими ёки оғирлигидан одати бўйича ўзидан-ўзи қимирладими, билиб бўлмасди.

У одам миёнсаройдан ўтиб, мадраса ичкарасига кириб кетгач, муллалар ўз жойларига ўтириб, у одамни ғийбат қила бошладилар.

— Бу киши ҳужрада тун бўйи девлар, парилар, ажиналар ва шайтонлар билан суҳбатлашиб, улардан эшитган гапларини ўз шогирдларига айтиб, уларни ҳам ўзидай йўлдан чиқариш учун яна мадрасага келади,— деди у ердагилардан бири.

— У «офтоб ва ойнинг қайси кун ва қайси соатларда тутилишини мен биламан ва олдиндан хабар бера оламан» дер эмиш,— деди бошқа бириси.

— Ҳаҳҳаҳ, ҳаҳҳаҳ, ҳаҳҳаҳ (умумий кулги),— умумий кулги босилмасданоқ яна бириси деди:

— Ғайбни билиш-ку ёлғиз худога махсус. Бу динсиз ғайбдан хабар беришни даъво қилиб, ўзини худога шерик қилибди-да.

— Наузу билло, бу худобеҳабар биргина кофир бўлиб қолмай, Намруд, Фиръавн ва Шаддодлар каби худолик даъвосини ҳам қилади,— деб бошқа бириси қўшимча қилди.

— Мен амир, вазир ва қозикалонларнинг қилиқларига ҳайронман,— деди бошқа бириси,— бир одамни фарзайни билмагани учун ўттиз тўққиз дарра урадилар ва бировни солиқ тўламаган сабабли ўлдирадилар. Аммо очиқдан-очиқ куфр гапларни гапириб, худолик даъво қилиб юрган бу одамга индамайдилар. Ҳатто унга уламолар қаторида кийиб фахр қилиб юриш учун банорас тўн ҳам берадилар.

Гап амиру қозикалонлар устига келгач, суҳбат бошқача тус олди — тингловчиларни қандайдир номаълум бир оғирлик босиб, лаблари кулгидан тўхтади, катталарнинг башараларида аввалги жўшқин ҳаяжондан асар қолмади, умумий жимжитлик бошланди...

Охирида бир кекса мулла, у жимжитликни бузиб, гапга киришди:

— «Салоҳи мамлакату мулк хисравон донанд» деганлари жуда тўғри,— деди у ва ҳаммадан кейин гапирган «нотиққа» қараб давом этди,— сиз «фарзайинни билмаганларни ўттиз тўққиз дарра урадилар» дедингиз. Бу ишнинг қаери ажабланарлик? Бу иш шариатга хилофми? Агар нодонларни урмасалар, сал вақтда дин қўлдан кетади. Дини исломни пойдор сақлаган, ана шу раисларнинг дарралари ва жаноби олийнинг қиличларидир. Агар

булар бўлмасайди, бу нодонларнинг барчаси бир кунда йўлдан озиб, динсиз бўлиб кетарди. «Хирс мулло мешавад аз зарби чўб» (таёқ зарбидан айиқ ҳам мулла бўлади) деганлар.

Нотиқ бир оз жим бўлиб, нафасини ростлаб олгандан кейин, яна давом этди:

— Агар жаноби олий итоатсизлик қилиб, солиқ тўламаганларни жазоламасалар эди, амирнинг ҳам, вазирнинг ҳам, қозикалоннинг ҳам ва улар қаторида биз ва сизнинг ҳам кунларимиз гадойликка қоларди...

Гапирувчи бир оз жим бўлиб яна давом этди:

— Энди амир, вазир ва қозикалонларнинг бу динсизга индамаганлари устига келайлик: бу кофирга уларнинг жазо бермай, ўз ҳолича қўйганлари, мамлакатнинг салоҳи, осойишталиги учундир. Жаноби олий урус подшоҳи билан дўстдирлар. Бу кофирнинг таянчи бўлса, уруслардир. Бу йўлдан озган, уруслар мамлакатига бир неча бор сафар қилган. Айтишларига кўра, уруслар подшоҳи билан суҳбатдош бўлиб, насоро динини қабул этган. Агар жаноби олий бу динсизга бирор жазо берсалар, урус подшоҳининг ранжишига сабаб бўлади ва у вақтда мамлакатга бирор зиён-заҳмат етиши мумкин. Бу кофир ўз оёғи билан жаҳаннамга боргунча тирик юра берсин.

Мен, бу чол мулланинг юқоридаги гапларидан, у одамга, қўлида русча ҳасса (палка) тутиб юрса ҳам, мулло Туробнинг кавушига ўшанча шовқин-сурон кўтарган муллаларнинг индамаганлари сабабини англадим, бироқ шу муллаларнинг у одамга шу қадар ҳурмат билан салом беришларининг сабабини тушунмас эдим. Модомики у одам, муллаларнинг ақидаларича, шу қадар ёмон экан, олдида ўша муллаларнинг ўзлари нега уни бу қадар ҳурмат қиладилар? Менинг у вақтдаги фикримча, бу тушуниб бўлмайдиган бир муаммо эди.

Лекин бу «муаммо» ва у одамнинг муллаларнинг салом ва ҳурматларига, керагича жавоб бермай, уларнинг олдидан киборларча ўтиб кетишининг сабаби ҳам кейинча очилди ва бу тўғрида шу бобнинг охирида изоҳ берилади.

Мен текшириб-суриштириб кўрганимдан кейин, бир даража у одамнинг аҳволидан воқиф бўлдим: у ажойиб одамнинг номи Аҳмад Махдум, унинг адабий тахаллуси

Дониш, илмий тахаллуси муҳандис (ҳандасадон)лик ва мунажжимлик (юлдузшунослик) экан. У одамнинг боши ҳаддан ортиқ катта бўлганидан, унга «Қалла» деган лақаб берган эканлар. Одамлар уни «Аҳмад Махдум», «Аҳмад Махдуми Дониш», «Аҳмад Махдуми муҳандис», «Аҳмад Махдуми мунажжим» ёки бутунлай қисқартиб «Аҳмад Қалла» деб юритар эканлар. Аммо ўзини ҳазл билан «Аҳмади Порина» (ўтган йилги Аҳмад) дер ва «Одамлар мени не десалар десинлар» «Мең ҳамон Аҳмади порина ки будам, ҳастам» (мен ўша бултурги Аҳмадман, ҳозир ҳам ўшаман) дер экан.

Аҳмад Махдум асосан ўзининг Жаъфархўжа гузари (маҳалласи)даги ҳовлисида турар ва унинг Мир Араб мадрасасида бир ҳужраси бўлиб, унда кўеви яшарди.

Аҳмад Махдум одатан уйда кўп воқеъ бўладиган одамларнинг суҳбатидан зерикса ва ёлғиз ўтириб бирор илмий масала устида фикр юритмоқчи бўлса, мадрасага кечаси келиб, унда тунаб, эртасига яна ўзининг доимий турар жойига — ҳовлисига қайтарди.

Бир воқеа юз бериб, мен Аҳмад Махдумнинг овозасини эшитдим ва у воқеа воситаси ила унинг ўз замонага кўра буюк донишманд эканига ишонч пайдо қилдим.

Ҳозир аниғи эсимда йўқ, ўша йилмиди, ёки бошқа бир йилмиди Дониш, одати бўйича, асру шом орасида мадрасага кириб келди. Миёнсаройдаги муллалар ҳам, одатлари бўйича, жойларидан туриб, унга таъзим ва ҳурмат билан салом бердилар. У бу гал ҳам муллаларнинг саломларига очиқ жавоб бермади, бироқ уларга қарамасдан, ўз-ўзига гапиргандай қилиб ва тили дудуқланиб (унинг тили бир оз тутиларди ва ҳар бир сўзнинг, биринчи ҳарфини такрорлаб гапирарди):

— Бу кеча фалон соат, фалон минутда ой тутилади, фалон минут давом қилади, сўнгра очила бошлайди, фалон соат, фалон минутда бутунлай очилади. Кимда-ким табнатнинг бу ҳодисасини томоша қилмоқчи бўлса, маълум соатда мадраса томига чиқса, буни ўз кўзи билан кўради, — деди-да, ўтиб кетди.

Аҳмад Махдум мадрасага кириб кетганидан кейин, муллалар орасида, унинг ҳақида одатдаги ғийбатлар бошланди. Мен аввалларда муллаларнинг шикоятларига алданиб, унинг ҳақида шубҳада бўлсам ҳам, бу гал уларнинг гапларини муҳокамасиз эшита олмадим. Чунки у кун ундан эшитганим даъволар қизиқ эди: ўша вақтга-

ча мен одамлардан «ой, гуноҳ шумлигидан тутилади» деб эшитган эдим. Агар бу кеча у айтган гаплар тўғри чиқса, бу унинг буюк олимлигидан далолат берарди. Одамлар уни «мунажжим» яъни юлдузлар юзидан фол кўрадиган деб билардилар. Агар унинг бу гаплари тўғри чиқса, унинг ҳақиқий мунажжимлиги, яъни юлдузшунослиги маълум бўларди. Мен бу гап муллаларнинг унинг ҳақидаги шикоят-шикваларидан унга ва унинг билимига нисбатан бир навъ рашк, ҳасад пайқадим. Ҳар ҳолда тоқатсизлик билан бўлса ҳам, кечани ва маълум соатни кутиш керак эди.

Кеч кирди. Маълум соатда талаба ва муллаларнинг кўпчилиги мадрасанинг томига чиқди. Мен ҳам биринчилар қаторида томга чиқдим. Томга ҳаммадан олдин Аҳмад Махдум чиққан экан. У, мадраса томининг жануби шарқий бурчагида ўз ҳужраси устига ўзи қурган текис бир супа устига пат гиламча ёзиб ўтирган эди. Унинг рўпарасида кўёви ўтирарди. Унинг олдида, ичида катта бир жайдари шамъ ёнаётган бир фонус бор эди. Унинг чўнтак соати ҳам шамъ ёруғи остига очиб қўйилган эди.

Аҳмад Махдумнинг тиззаси олдида рақамлар ёзилган бир неча варақ қоғоз турарди. У қоғоздаги рақамларнинг баъзилари қизил сиёҳ билан ёзилган бўлиб, устига қора чизиқлар чизилган эди. Рақамларнинг йўллари қаторида ва қоғознинг ҳошияси (чети)да, маъноси менга маълум бўлмаган икки ҳарфлик, уч ҳарфлик калималар кўринарди.

Аҳмад Махдум диққат билан у рақамларни кўздан кечирар, баъзан соатга қараб ундан кейин, тўлин ой нур сочаётган ғуборсиз, соф кўм-кўк осмонга боқарди...

Бир вақт тили тутила-тутила одамларга хитоб қилиб, аммо уларга қарамасдан:

— О... осмонга бо... боқинглар!— деди у.

Ҳамма осмонга қаради, ой тутила бошлаган эди. Бора-бора ойнинг тутилган жойи кенгайди. Бу вақтда шаҳар аҳолисига ойнинг тутилгани маълум бўлиб, кўчаларда миршаб одамлари (шабгардлар — полициячилар) добулларини хавф-хатар ҳавосида, тинмай чала бошладилар. Ҳовлилардан ҳам чалинган лаъли (баркаш)ларнинг, мис қозон ва челақларнинг садоси, ҳаяжон ичида тартибсиз равишда чалинган мис жом ва тосларнинг жа-

ранг-журунглари эшитила берди. Бир неча минутда шаҳар ваҳималик дамбир-думбур ва жангир-жунгур овози билан тўлиб, кишининг юрагига ваҳима сола бошлади.

Мен ўз қишлоғимизда ҳам ой тutilган чоқларда чалинган мис идишларнинг садосини эшитган эдим. Аммо қишлоқдаги шовқин-сурон, унда аҳоли оз бўлгани сабабли паст ва бўш эди. Бироқ Бухоро шаҳаридаги мингларча ҳовлилардан ва кўчалардаги юзларча довуллардан бирдан чиқаётган тартибсиз, ваҳимали ва ёқимсиз садолар кишининг асабларини бузиб, ҳаяжонга келтирарди.

Бундай садолар эшитилиши билан Аҳмад Махдумнинг лабларида истеҳзо аломати — кулимсираш пайдо бўлди ва у гўё ўзининг кулимсирашини изоҳлаш йўлида ўз-ўзига:

— Вақти етишгач, ойнинг ўзи очилади. Бундай лаъли чалишларга ва челақ қоқишларга эҳтиёж йўқ, — деди-да, одамларга хитобан қўшимча қилди, — фалон минутдан кейин бутунлай очилади.

Ҳақиқатда ҳам Аҳмад Махдум айтган минутда ойнинг юзи очила бошлаб, у белгилаган вақтда ойнинг юзида ҳеч бир тутилиш нишонаси қолмай, бутунлай очилди.

Ҳаммадан аввал Аҳмад Махдум куёви билан томдан тушди. Бошқалар унинг ҳақида бирмунча гапиргандан кейин туша бошладилар.

Бу гал ғайбатчиларнинг мавзулари: Аҳмад Махдумнинг «жодугарлиги» ва «сеҳрбозлиги» эди. Уларнинг гапига кўра томда, Аҳмад Махдумнинг олдида турган қоғоздаги рақамлар ва маъноси номаълум ҳарфлар «тасхир» дуоси эмиш. Шундай дуолар билан шуғулланиб, нисобига еткизган киши жинлар, девлар, парилар, ҳатто шайтонларни ҳам тасхир қилиб ўз ҳукмига киргизиб олар эмиш ва у «руҳоний махлуқлар» тасхир қилувчига ғайбдан хабар берар эмиш. Лекин шариат юзасидан, сеҳр ва жоду билан шуғулланиш тузук эмас экан. Шундай бўла туриб, Аҳмад Махдум каби, баъзи йўлдан озганлар сеҳр ва жоду билан машғул бўлиб, ғайбдан хабар бериб, бошқаларни ҳам йўлдан оздирар эмишлар.

Мен ўша ой тutilган кечанинг эртасига дарс вақтида кеча ой тutilган вақтда томга чиқмаган «кунжаки помлам» мулла Абдусаломдан:

— Аҳмад Маҳдум, ой тутилишини қандай қилиб, олдиндан билган?— деб сўрадим.

У жавоб берди:

— Ғайбдан хабар берувчилар, икки турли бўлади: биринчиси — валий, иккинчиси қоҳин (фолбин). Валий ҳар нарсани ғайбдан хабар берганда, худонинг илҳоми ва малоикаларнинг талқини билан хабар беради. Одамнинг бу даражага эришиши жуда қийин, бундай даражани топиш учун инсоннинг пири комил раҳбарлигида неча йиллар риёзат чекиши керак. Валийнинг ғайбдан хабар беришини шарият тилида «кашфу каромат» дейдилар. Бироқ валийлар худо ҳикматларининг сирини сақлаш учун ғайб хабарларини ҳеч бир кишига айтмайдилар:

Қоҳин (фолбин) ғайбдан хабар берганда, ажина ва париларнинг талқинлари юзасидан хабар беради. Ажина ва парилар бўлсалар «латиф жисм» (кўзга кўринмайдиган нозик жисм) бўлганлари сабабли «арвоқлар олами»га учиб бориб, малоикаларга яқинлашиб, улар ўзаро гаплашганда ғайб хабарларини ўғирлаб, ўзларини тасхир қилган қоҳинларга хабар берадилар. Қоҳинларнинг ғайбдан хабар беришларини шарият тилида «истидрож» дейдилар ва бундай иш кофирлардан содир бўлиши ҳам мумкиндир. Қоҳинлар, одамларни йўлдан оздириш учун жинлардан эшитган хабарларини ҳар кимга айта берадилар. Аҳмад Қалла ҳам қоҳинлар жумласидан бўлиб, ой тутилиши тўғрисидаги хабарни, ўз ажиналаридан эшитиб олдиндан хабар берган.

Домлам бир оз ўйлаб туриб, жиддийроқ оҳанг билан илова қилди:

— Аҳмад Қалла ҳам бошқа қоҳинлар каби шайтоннинг дўстидир ва унинг гапларига қулоқ солиб, ишонган одам ҳам, йўлдан озиб шайтоннинг дўсти бўлади.

Бу ерда яна бир воқеани айтиб ўтиш керак. Бу воқеанинг жойи бу ерда бўлмай, тарих жиҳатидан анча кейинроқ юз берган бўлса ҳам, юқоридаги воқеага — ой тутилиши, Аҳмад Маҳдумнинг уни олдиндан хабар бериши ва домламнинг бу ҳодисага оид юқоридаги гапларига яқиндан алоқадор бўлгани учун шу ерда ёзиб ўтишни муносиб кўрдим.

Юқоридаги воқеадан икки йил ўтгандан кейин, мен мазкур домлам олдида мантиққа оид «Шамсия» деган

китобчадан дарс олиб юрганимда, бир дарсда бир мисол чиқиб қолди. Бу мисолда ер ой билан офтоб орасига кирган чоқда, ойнинг тутилиши лозимлиги кўрсатилган эди.

Домлам бу масалани менга ҳайъат (астрономия) фақида бўлгани каби шарҳлаб тушунтирди.

Шу муносабат билан Аҳмад Махдумнинг ой тутилишини олдиндан хабар бергани эсимга келиб, домламга:

— Афтидан, Аҳмад Махдум ҳам, офтоб, ер ва ойнинг вазиятини ҳисобга олиб ва қайси вақтда ернинг офтоб билан ой орасига киришини аниқлаб, ой тутилишини олдиндан хабар берган экан ва унинг олдида бўлган қоғозлардаги рақамлар ҳам шу масалага оид бўлса керак,—дедим.

Менинг бу гапларимни эшитгач, домламнинг манглайи тиришди, қошлари чимирилди ва шу ҳолатда бошини эгиб бир оз жим тургандан кейин, менга қарамасдан гапга киришди:

— «Шамсия» китобининг муаллифи ҳукамолар жумласидандир. Ҳукамоларнинг шарият билан ҳеч бир алоқаси йўқ ва мияларига нимаики келса айта берадилар. Ҳақиқатда улар шайтоннинг шогирдлари ва Аҳмад Қалла бўлса, уларнинг шогирдидир. Буларнинг ҳаммалари йўлдан озган кишилар. Буларнинг айтганларини кўп текшириб, суриштириб юриш ҳам тузук эмас,—деди.

Мен мантиқ дарси муаллимининг бу гапларида мантиқсизлик сездим ва ўзимча: «Шамсия» китобининг муаллифи, ҳукамолар жумласидан бўлиб, ҳукамолар йўлдан озган одамлар бўлсалар ва уларнинг айтганлари ҳақида гапириш тўғри бўлмаса, бас не учун бу китоб бир неча асрдан бери ислом оламининг ва шу жумладан, Бухоронинг мадрасалари дарс китоби бўлиб келмоқда? Ҳатто ҳозирнинг ўзида ҳам «тўғри йўлни топган (йўлдан озмаган) домланинг ўзи ҳам менга шу китобдан дарс бераётир» деб ўйладим.

Мен у вақтгача домламини, мулла Туробга бўлган ҳужумларга қатнашмаганидан ва миёнсарой гийбатларига қўшилмаганидан ақлли одам деб ўйлардим. Аммо, у кун унинг ҳам бошқа жоҳил ва муъассиб муллалардан фарқсизлигини билиб, афсусландим.

АҲМАД МАХДУМНИНГ ҲОВЛИСИДА

Мир Араб мадрасасида турганим биринчи йилнинг ёз бошида, менга Аҳмад Махдумнинг ҳовлисини кўриш муяссар бўлди. Бу хушбахтлик, менга хўжайинларимнинг тутхўрликка ҳавас қилганлари туфайли юз берди. Мен ошларини пишириб берадиган муллалар тут пишиғида бирор жойга бориб тутхўрлик қилишни орзу қилдилар. Уларнинг ҳамсабақларидан, мулла Муҳиддин номли лаввоҳ (лавҳқунандаи китоб) ўша кун менинг домлам — мулла Абдусаломнинг ҳужрасига келган эди. У ўз касби — лаввоҳлик сабабидан, бу шнинг мутахассиси бўлган Аҳмад Махдум билан алоқалик ва ўз санъатининг нозиклигини ундан ўрганиб турар экан.

У ҳамсабақларига, Аҳмад Махдумнинг ҳовлисига тутхўрликка боришни таклиф этди. Унинг айтишига кўра, Аҳмад Махдумнинг ҳовлиси боғчалик бўлиб, унда янги ҳосилга кирган ва меваси лаззатли ёш тутлари ҳам бор экан.

— Агар бормоқчи бўлсанглар, ўзим сизларни бош лаб бораман,—деди мулла Муҳиддин.

Бу таклифни хўжайинларим мамнуният билан қабул қилдилар. Бу вақтда Аҳмад Махдумнинг «бидъатчилиги, динсизлиги ва шайтоннинг дўсти бўлгани» ҳеч қайсиларининг эсларига келмади ва унинг бундай «ёмон хислатлари» уйига бориб тутини ейишга тўсқинлик қилмади.

Муллалар мени ва яна бир неча ёш талабани тут қоқиш ва чодир тутиб туриш учун ўзлари билан олиб кетдилар.

Биз Мир Араб мадрасасининг шимолидаги зинапоядан катта кўчага тушиб, шарқ томонга бурилдик ва ўша кўча билан Заргарон тоқи остидан, Заргарлик рас-тасидан, Улуғбек Мирзо мадрасаси олдидан ўтиб, Деррезон, Химчагарон, Қалобод ва бошқа маҳаллалардан ўтиб Жаъфархўжа маҳалласига етдик.

Жаъфархўжа маҳалласининг шарқидаги охирига етгач, жанубга — ўнг қўлга — боши берк бир торкўчага бурилдик. Бу кўчанинг узунлиги тахминан эллик қадам бўлиб, охирида чиройли бир дарвозача бор эди. Бу Аҳмад Махдум ҳовлисининг дарвозачаси эди.

Биз дарвозачадан кирдик. Дарвозачадан жанубга қа-

ратиб, тик бир йўлак тортилган бўлиб, унинг икки томонидан икки ариқча қазилган эди, йўлакнинг усти балиқ сиртидай қилинганидан, ёмғир ёққан вақтларда сув йўлак устида тўхтаб қолмай, икки томондаги ариқчага оқиб тушадиган бўлганди.

Ариқчалар бўйида, ҳар бир неча қадамда икки томонидан бир-бирига рўпара қилиб, қатор устунчалар ўтқазилган ва устунчалар устидан бўлак, бўйи шийпон шаклида, узум сўриси тортилган эди. Сўри ҳавозаси остидаги устунчаларнинг ҳар бири ёнига — ариқчалар бўйига бир туп ток ўтқазилган бўлиб, тоklarнинг занги устунчалар орқали ҳавоза устига чиқарилган ва унда ток новдалаб, новдалар зумрад каби барглар ёзиб, сўри устини бутун қоплаб олган эди.

Узум сўрисининг икки томонида турли мевали даррахтлар ҳандаса усулида, жадваллар билан шахмат шаклида ўтқазилган эди.

Узум сўриси остидаги йўлак бориб чиройли бир айвончага ёндашган бўлиб, у айвончанинг устига айвончалик бир болохона қурилган эди, у болохона ва айвончада ўтирган киши боғчанинг барча жойи билан бирга, дарвозача олдидаги тор кўчани ҳам, катта кўчани ҳам кўриб ўтирарди. Йўлак охиридаги айвончанинг шарқ томонида ва унга туташтириб катта, баланд бир шийпон қурилган ва бу шийпоннинг устунлари саккиз қиррали бўлиб, остки қисми ҳандалак шаклида тўгарак қилиб тарошланган эди. Устунларнинг остки қисми ҳандалакка ўхшаш сарғимтил бўёқ билан ва юқори қисми бодирингга ўхшаш яшил бўёқ билан бўялган эди. Шийпоннинг шифти ёйсимон бўлиб, томи балиқ сирти каби ёмғир турмайдиган қилиб ёпилган эди.

Пастки айвончанинг ғарб томонида ва унга ёндаштириб узун баланд супа қурилган бўлиб, супанинг бўйи ва эни шийпон билан баравар эди.

Айвончанинг шимол томони боғчага қарагани каби, унинг шарқ ва ғарб томонлари ҳам, шийпон ва супага қараган эди. Жануб томони деворли бўлиб, деворда йўлакка ўхшаган узун бир хонага очиладиган эшик бор эди ва у хонага ўхшаган усти ёпиқ йўлак, қишлик уйлар биносига бориб туташарди.

Қишлик бинонинг бир томони ичқари — хотинларга хос бўлиб, бошқа бир томони эркаклар учун меҳмонхона эди.

Бу йўлакка ўхшаган хона ёки хонага ўхшаган йўлакнинг ҳар икки томони — шийпон ва супа билан қишлик бинонинг ораси гулзор бўлиб, унда турли-туман ранг-баранг гуллар очилиб ётарди.

Мулла Муҳиддиннинг айтишига кўра, бу боғча ва бинонинг лойиҳасини Аҳмад Махдумнинг ўзи чизган бўлиб, бино ва боғчани қуришда ҳам ўзи бевосита қатнашган экан. У муҳандис (ҳандасадон — геометрия мутахассиси) бўлгани сабабли ўз ҳунарининг нозиклигини бу бино ва боғчага татбиқ қилган экан.

Аҳмад Махдумнинг хизматчиси бизни сўри йўлагининг охирида қарши олиб, супа ва шийпон орасидаги пастки айвончага киргизиб, унинг тўридаги бир зинапоядан болохонага олиб чиқди.

Бу болохона ва унинг олдидаги айвонча, пастки айвонча билан унинг ёнидаги хонага ўхшатиб йўлак устига бино қилинган экан. Болохона деворларига дунё хариталари, янги ва эски дунёнинг мусаттаҳа курра (харита)лари ёпиштирилган бўлиб, икки тўғарак курсича устида еру осмоннинг мужассама курра (глобус)лари турарди.

Албатта мен у вақтларда на харитани билардим ва на курра (глобус)ни, шунингдек, у асбобларнинг нимага хизмат қилишларини ҳам билмасдим. Бироқ мулла Муҳиддин у нарсалар тўғрисида ҳамсабақларига узундан-узоқ маълумот берди, мен ҳам улар қаторида у нарсаларнинг нима эканини билиб олдим.

Муллалар бу асбобларни Аҳмад Махдумни масҳара қилиш воситаси қилдилар. Улардан бири деди:

— Ер юзини ким қаричлаб чиққанки, унинг суратини — шаҳарлар, биёбонлар, тоғлар, даралар, кўллар ва дарёлар билан бир-бир чизиб кўрсата олсин. Бекор гап! Бундай нарсаларни бир ёлғончи ёки бир неча ёлғончи ясаб, одамларни алдаб пул тўплаш учун босмахонада бостириб чиқарганлар.

— Аҳмад Калла, — деди бошқа бириси, — ўзини Бухоро аҳолисининг ҳаммасидан билимдонроқ ва ақллироқ санайди. Бироқ у ҳаммадан бурунроқ бу ёлғонга ишониб, буларни сотиб олиб, меҳмонхонасининг тўрига жойлаштирган, ҳаҳ-ҳаҳ-ҳаҳ...

— Дунёда бундан ҳам ортиқроқ аҳмоқона иш бўлармикин, — деб бошқа бириси қўшимча қилди.

Муллаларга, мулла Муҳиддин Аҳмад Махдум тили-

дан, ернинг ҳаракатини ва унинг баъзан ой билан офтоб орасига киришини ҳикоя қилганда, уларда Донишнинг «кофирлиги» тўғрисида ҳеч бир шаку шубҳа қолмади ва уни бемалол динсизликка ҳукм қила бердилар.

Болохонанинг тоқчаларида доира, танбур, дутор ва рубоб каби мусиқий асбоблари бор эди. Муллалар, бу шайтон ўйинларининг асбоби деб санадилар. Уларча у асбоблар Аҳмад Махдумнинг бидъатчилигига далолат қилар эмиш.

Еш бўлсам ҳам, уларнинг бу гаплари менга кулгили туюларди. Чунки қишлоқда ҳар вақт бирор ҳовлида базм бўлса, отам мени кўтариб олиб борарди ва унда ашула ҳамда музыкага диққат билан қулоқ соларди. Ашулачиларни, чолғувчиларни ва раққосларни баланд овоз билан:

«Офарин», «балли», «барака топ», «ўлма», «яша!»— деб олқишларди. Отамни у замонадаги одамларнинг ақллиларидан билганим учун, мен ҳам унга эргашиб музика асбобларини яхши нарсалар ва базмни яхши иш деб билардим. Шунинг учун бу нарсаларнинг Аҳмад Махдум уйида туришини, муллаларнинг уни ёмон ишлардан санаганлари менга маъқул бўлмасди.

Бундан ташқари мен отам билан биринчи марта Бухорога борганимда Мир Араб мадрасаси билан катта жомеъ орасида подшолик базми давом этаётганди, бу мадрасанинг бутун аҳолиси, у базмни томоша қилмоқда эдилар. Бу муллалар ўша вақтда, нега ўз мадрасаларининг аҳолиси олдида, базм ва музика асбобларининг бидъатлигини исбот қилиб, уларни у томошадан қайтариб қолмадилар? Бугун бу нарсаларнинг Аҳмад Махдум уйида бўлиши нега унинг бидъатчилик ва гуноҳкорлик аломати бўлади? Мен ўзимча шундай мулоҳазалар қилиб, муллаларнинг у гапларини ғаразгўйлик, мантиқсизлик ва кулгили деб билардим.

Бу ерда шуни ҳам айтиб ўтишим керакки, у вақтларда Аҳмад Махдумга бўлган муҳаббатим, унинг фазилатларидан ва яхши хислатларидан хабардор бўлганим учун бўлмай, унинг душманларининг мантиқсиз ҳужумлари менинг содда ва соф кўнглимга акс таъсир этиши натижаси эди. Чунки мен у вақтда ва у ёшимда, Аҳмад Махдумнинг маслак ва мақсадларидан хабардор эмас эдим, ундай мақсад ва маслакларнинг яхшилигини ҳам билмасдим. Ўзимни ўраб олган унинг душманлари

муҳитида бўлганим учун, ҳатто унинг «хислатлари» тўғрисида шубҳада эдим.

Уй эгасининг хизматчиси чақирилмаган бу меҳмонларга дастурхон ёзди ва чой келтирди. Бизнинг чодир тутиб, тут қоқишимизга ҳам эҳтиёж қолмади. Чунки хизматчи икки лаъли (баркаш) тут келтириб дастурхонга қўйди-да, узр оҳанги билан:

— Эшон (Аҳмад Махдум)¹ бир оз хаста бўлганлари сабабли олдингизга чиқолмадилар. Узр сўрайдилар,— деди-да, чиқиб кетди.

Хизматчи зинадан тушиб кетгандан кейин, мулла Муҳиддин:

— Аҳмад Махдумнинг касаллиги сохта бўлса керак,— деди.

— Қайдан биласиз?— деб сўради мулла Абдусалом.

— Унинг одатидан биламан,— деди мулла Муҳиддин ва изоҳ беришга киришди,— одати бўйича, у шу болохонада ўтиради. Келувчиларни катта кўчадан, ўзининг тор кўчасига бурилганларидаёқ кўради. Агар келувчи ёки келувчилар ўзига ёқмайдиган одамлар бўлсалар, у зинадан тушиб, пастки айвончадаги эшикдан бошқа хонага ўтиб, ўзини касалликка солиб ётади. Эҳтимол сизларни ҳам ёқтирмай тушиб қочган бўлса.

— Нега бизни ёқтирмас экан?— деди Қорибеги.— Биз у каби йўлдан озган одамлармизми?

— Мен сизни, ёки уни йўлдан озган демайман,— деди мулла Муҳиддин,— бироқ шуни биламанки, сизлар билан унинг ораларингизда сув билан ўт орасидаги каби зиддият бор. Сув ўтни ёқтирмагани каби, ўт ҳам сувни ёқтирмайди. Модомики сизлар уни ёмон кўрасизлар, ундан ўзларингизга нисбатан муҳаббат ва меҳрибонлик талаб қилиш нотўғри ва мантиқсизлик бўларди.

Менинг домлам мулла Абдусалом гапга қўшилиб:

— Аҳмад Махдум аслда кибрли ва ғурурли одам, у ҳеч кимни назарига илмайди. Ҳолбуки худо кибру ғурурни шайтоннинг сифатларидан санаган,— деди.

— Қандай далил билан сиз Аҳмад Махдумни кибрли санасиз?— деб сўради мулла Муҳиддин домламдан.

¹ Бухорода ёши улғайган катта муллаларни «эшон» дейиш одати эди.

— Аҳмад Махдум мадрасага кириб борганда, мадраса катталарининг уни ҳурмат қилиб, ўринларидан туриб салом берганларини ва унинг саломга алик олмай ўтиб кетганини бир неча бор кўрганман. Бу, кибр бўлмай, нима бўлади?—деди домлам.

— Жойларидан туриб Аҳмад Махдумга «ҳурмат» билан салом берадиган мадраса катталари,—деди мулла Муҳиддин,—ўз кўнгилларида уни ҳақорат қиладилар ва у ўтиб кетгандан кейин бўлса, очиқдан-очиқ ғийбатга киришиб уни «бидъатчи», «кофир», яна билмайман, нима балолар дейдилар. Буни сиз ҳам инкор қилмайсиз.

— «Кофир» деганларининг маъниси нима?— деб ўз суҳбатдошларига савол бериб, ўзи жавобга киришди мулла Муҳиддин:

— Бировни «кофир» дейиш,—деди у,—Бухорода жорий бўлган қонунга кўра,—«ўлдиргули — ўлдиришга лойиқ» дейишдир. Аҳмад Махдум ўз фаросати билан буни билади ва муллаларнинг ўзига зоҳиран қилган ҳурмат ва таъзимларининг мунофиқлик эканини тушунади ва ўзи бўлса, мунофиқлик қилишни истамайди, шунинг учун ўз кўнглидаги нарсани очиқ кўрсатади ва уларнинг саломларига алик олмайди. Чунки агар уларнинг салом ва ҳурматларига яраша жавоб қайтарса, у ҳам мунофиқлик қилган бўлар эди...

Бу орада хизматчи, устига чучитилган сариқ мой қуйилган бир лаган ширгуручни олиб чиқиб, дастурхонга қўйиб кетди.

Мулла Муҳиддин хизматчи келиши билан узилиб қолган гапини, у қайтиб кетгач давом қилдирди:

— Мен бир неча марта Аҳмад Махдумнинг «мунофиқлик инсоннинг энг ёмон хислатларидан биридир. Мен ўлимимга рози бўлсам бўламану лекин мунофиқлик қилмайман» деганини эшитганман. Лекин сиз ва биз (мулла Муҳиддин суҳбатдошларининг оғирлашган «юкларини» енгиллатиш учун ўзини уларга қўшиб давом этди) мунофиқлик қилишга одатланганмиз, шунинг учун бу сифатнинг ёмонлиги кўзимизга кўринмайди. Ҳақиқатда эса дил бошқа-ю, тил бошқа бўлиш, энг ёмон хислатдир.

Муллалар шошилиб ош емоқда эдилар, ошга аралаштириб олинган мойнинг, нанжалари орасидан дастурхонга томганига ҳам аҳамият бермасдилар. Мулла

Қосим оғзидаги ошни чайнаб тургани ҳолда, мулла Муҳиддиндан сўради:

— Сизнинг фикрингизча, такаббурлик мунофиқликдан яхшироқми!

— Мен такаббур бўлиш яхши деганим йўқ,— деди мулла Муҳиддин ўз жавобида,— такрор айтаманки, Аҳмад Махдум такаббур эмас. Унинг муллаларнинг саломларига жавоб қайтармагани, такаббурлик қилишдан бўлмай, мунофиқликни ёмон кўрганидандир. Ҳақиқатда у жуда камтар бўлиб, саводсиз оддий одамлар билан улфатчилик қилади. Ҳар йил бир марта қишлоқларига саёҳат қилиб, оддий деҳқонлар билан, қардошларча суҳбатдош бўлади...

Ҳаммадан илгари ошдан қўл тортган мулла Абдусалом қўлини арта туриб деди:

— Хўп, фараз қилайликки, Аҳмад Махдум такаббур эмас, балки—«мунофиқликни ёмон кўради», бироқ у арабларнинг «душманинг бўлса ҳам, меҳмонингни сийла — ҳурмат қил» деган гапларини эшитмаганми? Ёки биз унинг душманларидан ҳам ёмонроқмизми? Биз унга меҳмон бўлиб келганимиз ҳолда, у бизни ҳурматлаб олдимизга чиқмади.

Мулла Муҳиддин жавоб берди:

— Бизнинг ўзини ғийбат қилаётганимизни била туриб, олдимизга дастурхон, чой, нон, тут ва ош юбориши, биз каби чақирилмаган меҳмонлар учун катта ҳурматдир. Бу шундай ҳурматки, буни фақат Аҳмад Махдум каби кўнгли пок одам қила олади...

Биз Аҳмад Махдумнинг уйидан тўйган қоринлар билан чиқиб, аста-секин жўнадик. Ҳовлиси Қалобод маҳалласида бўлган мулла Муҳиддин, уйига етгач, қолди. Хўжайинларим Мир Араб мадрасасига келгунча ҳам Аҳмад Махдум ҳақидаги шиква-шиқоятларни давом қилдирдилар. Энди улар эркин гапирардилар. Чунки энди ораларида Аҳмад Махдумга тарафдорлик қилиб, гапларига халал берадиган мулла Муҳиддин йўқ эди.

Мен бўлсам, мулла Муҳиддин тўғрисида ўйлардим: У ҳамсабақлари орасида «нодонлик ва бефаҳмлик» билан шуҳрат топган эди. Ҳатто унинг баъзи ҳамсабақлари унга «шерик, сиз ўқиб нима қиласиз? Барибир, тузук мулла бўла олмайсиз. Мақсад бир бурда нон топиш бўлса, шу лавҳу жадвал ва қил қаламдан ҳам топасиз» дер эдилар.

У кулиб жавоб берарди: «Подадан ажралиб қолган бузоқни бўри ейди. Шунинг учун мен ҳўкизлик даражасига етолмасам ҳам, ўзимни сақлаб қолай деб пода орасида юришни афзал биламан».

Бироқ, мен унинг, ўша кун бирга бўлган ўз шерикларининг ҳаммасидан ва, шу жумладан, ўз домламдан ҳам ақллироқ эканини кўрдим ва сездим.

1890—91 таҳсил йили тугади. Шу билан бирга акамнинг озиқ-овқати ҳам тугади. У бирор жойда имом бўлиш ёки мактабдорлик қилиш учун қишлоққа чиқмоқчи бўлди. Унинг каркилик бир ҳамсабағи бор эди, у акамни ўзи билан бирга туркман чўлига олиб кетмоқчи бўлди:

— У томонларда сизни бирор ўба (овул)га мактабдор қиламан,—деди.

— Мен туркман тили нари турсин, ўзбекчани ҳам яхши билмайман. Бу ҳолда тожиқчани билмайдиган туркман болаларини қандай қилиб ўқита оламан,—деди акам.

— Туркман ўбасида мактабдорлик қилиш учун туркман тилини билиш ҳам керак эмас, бирор нарсани ўқитиш ё ўргатиш ҳам,—деди туркман муллasi ва изоҳ берди:— туркман бойлари ном чиқариш учунгина мактабдор сақлайдилар. Улар учун «фалончи бой ўз ўбасида мактабдор сақлабди» десалар бас. Туркман ўбасида мактабдорлик қила билиш учун туркман эшонлари билан келиша олиш кифоя. Туркман эли ўлик ва тиригининг эгаси эшонлардир. Туркман эшонлари ҳам мурид овлайдилар, ҳам имоматчилик қиладилар, яъни туркманларнинг никоҳ ва жаноза маросимларини бажарадилар. Бироқ мактабдорлик қилмайдилар, чунки уларнинг кўпчилиги саводсиздирлар. Лекин мактабдорлик қилмаганларини халққа мактабдорлик «паст» ишлигини ва ўз шаънларига муносиб эмаслигини сабаб қилиб кўрсатадилар. Шунинг ила баравар ўзларини ҳурмат қиладиган, ҳам олдиларида, ҳам орқаларидан халққа ўзларини мақтайдиган мактабдорга ёрдам берадилар ва уни халқ кўзига жуда ўткир олим қилиб кўрсатадилар. Бироқ ўзларига ёқмаган мактабдорни «бу нодон ҳеч нарсани билмайди» деб обдон тинкасини қуритадилар.

Акам туркман эшонлари билан муросаи мадора қилмоқчи бўлиб, ҳамсабағи билан ҳамал ойининг бошла-

рида — мартнинг охирида туркман чўлига жўнади.

Мен ўз хўжайинларим билан ҳаво жуда исиб кетгунча Бухорода турдим. Хўжайинлар қишлоққа чиқмоқчи бўлганларида — тут пишиғининг охирларида мен ҳам улар билан бирга қишлоққа жўнадим.

ҚИШЛОҚ САЙЛИ

Мен «кунжаки домлам» ва асосий хўжайиним мулла Абдусалом билан бирга унинг қишлоғи бўлган Маҳалла қишлоғига чиқдим ва у ердан Маҳаллаи Боло қишлоғига — бобомнинг уйига бордим.

Мени у ерда катта бир мусибат қарши олди: севикли укам — Киромиддин ўша қишда ўлган экан. Лекин тоғаларим бизни таътил вақтида қайғуга солмаслик учун бу хабарни ўз вақтида етказмаган эканлар.

Катта укам — Сирожиддиннинг аҳволи ҳам яхши эмас эди, у аслида ориқ, касалсимон, ранги синиққан эди. У қиш тирикчиликдан қийналиб қолган бобом билан бувимнинг уйида унинг аҳволи янада оғирлашган эди.

Бобом оиласининг тирикчилиги илгарига қараганда анча ёмон эди: эрталаб бир ҳовуч мошни бир кафт оқ жўхарининг уни билан бир қозон сувга солиб қайнатиб, номини «мошова» қўйиб, ҳар қайсилари бир косадан ичардилар, пешин вақтида оқ жўхори унидан ёпилган зоғорани совуқ сувга ивитиб ердилар ва кечқурун икки бош пиёздан бир қозон пиёва пишириб ичардилар ёки эрталабкидек мошова қайнатардилар. Етмиш ёшга кирган бувим, ўлган болаларининг доғи ва тирилиқнинг танглигидан ўрнидан қимирлай олмайдиган бўлган ва ёши саксондан ошган бобом ҳам хотинидан тетикроқ кўринмасди.

Фақат битта тоғам деҳқончилик билан машғул эди, холос. Мен унинг аҳволига диққат қилдим: у кечқурун даладан келарди, уйга кириб, ўзи учун қўйилган явғонни ичарди ва ўрнидан туриб, ёш тўлган кўзи билан онасига бир боқарди-да, ҳеч кимга гапирмай, ўз уйига бориб ётарди ва эрта билан онаси ётган уйга кириб, «мошлиқ иссиқ сув»дан бир коса ичарди-да, бир дона зоғорани қўйинига тиқиб, ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан далага кетарди.

Бувимнинг айтишига кўра, «худо Равшанниёзни фақат меҳнат учун яратган» эди. У айтарди:

— Турмушимиз анча дуруст бўлган йилларда ҳам, Равшанниёз ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан, ўзи учун бирор нарса талаб қилмасдан ишларди. Лекин у вақтларда бу даражада қайғуга ботган эмасди ва умидсиз кўринмасди. Кейинги йилларда тирикчилигимиз оғирлашиб кетди: вабо йилида деҳқончиликдан ҳеч нарса унмади. Ўтган йили бирмунча ҳосил етишган бўлса ҳам, бизга уч ботмон (йигирма тўрт пуд) мошдан ва беш ботмон (қирқ пуд) оқ жўхоридан бошқа нарса тегмади. Абдураҳимбойдан қарзга олинган уруғликни, хирмон бошида икки баравар қилиб бердик, ер солиғини ва вақф даҳягини уйинг куйгур амлоқдор билан ижарадор икки баравар қилиб олдилар, яъни вабо йилида ердан унмаган ҳосилнинг солиғини ҳам, ўтган йилгига қўшиб ундирдилар. Ана шундан кейин, Равшанниёзнинг аҳволи шу даражада ёмонлашдики, унинг узоқ яшай олишига кўзим етмайди.

Ҳаммаларидан кичик бўлган Ниёзхон тоғам чўпонлик қиларди. У отаси ва акалари қўйлари қаторида, бошқа одамлардан боқишга олган бир сурук қўйни боқарди. Унинг умри қишин-ёзин Қизилқум чўлида ўтарди.

Бувимнинг гапига кўра, қўйлари вабо йили қаралмай озиб қолиб, қишда бирмунчаси ўлган, ўтган кўкламда — тул вақтида қўйларнинг туёғини тўлдириш учун қўзилари сўйилмаган (қорақўл қўйларнинг қўзиларини туғилган кундаёқ териси учун сўярдилар). Шунинг учун чорвадан даромад бўлмаган. Одамлардан олинган чўпонлик ҳақи ва қўйларнинг жуни, вабо йили ўлган қўйларнинг закоти учун подшоликка берилган (амир вақтида ўлган, сотилган ва нобуд бўлган қўйлар учун ҳам чорвадорлардан бир-икки йил закот олардилар.) Шундай қилиб, чўпон тоғамнинг овқати ва кийим-кечаги деҳқончилик устига юкланган эди.

Мулла тоғам — мулла Деҳқон ўлгандан кейин оилада энг катта бўлиб қолган Қурбонниёз тоғам, Абдулвоҳид қози қозилигини ташлаб кетгандан кейин мулозимликни тарк қилиб, пахтакашликка кирди¹. У пахтажаллоб бой-

¹ У вақтларда завод йўқ эди. Россияга борадиган пахтани қўлда тозалардилар.

лардан жайдари ғўзани ўлчаб олар ва тозалаган пахта-ни чигити билан ўлчаб, бойга қайтарарди ва бу иши учун арзимас хизмат ҳақи оларди.

— Мен ва бобонг,— деди бувим,— фақат Қурбонниёзнинг ғайрати соясидагина ўлмай юрибмиз. У пахтакашлик қилиб зарур бўлган кийим-кечакни тайёрлаб, мен билан бобонгга баъзан оз-моз ғўшт ва новвот ҳам олиб беради.

Бувимнинг айтишига кўра, Қурбонниёз, пахтакашликдан фақат ўзининг ғайрати ва ишчанлиги соясида бир нарса топар экан. Ҳаддан ташқари кўп ишлайдиган пахтакашларнинг даромадлари ўлмай тирикчилик қилишга ҳам етмас экан.

Алихон деган яна бир тоғам бор эди. У Қурбонниёз ва Равшанниёздан кичик бўлиб, Ниёзхондан катта эди. У отасининг уйида ва оиласида тургани ҳолда, рўзгорч бошқа эди. У чорбозорчи-чойфуруш бўлиб, бир хуржун чойни отга ортиб, жума кунидан бошқа ҳафтада олти кун, атрофдаги қишлоқ бозорларга қатнаб юрарди.

Қурбонниёз тоғамнинг айтишига кўра, Алихоннинг даромади ёмон эмас экан. Унинг хотини ғиждувонлик бўлиб, сотиш учун ғиждувонча серпахта тўн тикар ва Алихон унинг ишидан ҳам анча даромад қилар экан. Бироқ у ҳаддан зиёда хасис бўлиб, ота-онасига ҳеч бир қарашмасди.

Қурбонниёз тоғам чўпон укасининг аҳволидан хабар олиш учун чўлга бормоқчи бўлди:

— Агар чўлни томоша қилмоқчи бўлсанг, сени ҳам бирга олиб борай,— деди у менга.

Мен хурсандлик билан қабул қилдим. У зоғора ва бошқа нарсаларни хуржунга солиб олди, иккаламиз икки эшак миниб чўлга жўнадик.

Қишлоқдан чиқиб, эски рўддан ўтиб чўл этагига кирганимизда, ёқимли ва хушбўй шамол эса бошлади. Қишлоқнинг ҳавоси Бухоро шаҳрининг ҳавосидан қанча фарқ қилса, чўл ҳавоси қишлоқ ҳавосидан ўшанча фарқ қиларди. Уша йили ёғин кўп бўлгани, кўкламнинг охири ва ёз боши бўлгани ҳолда ҳам, ёғиннинг давом қилгани сабабли чўл экинзордай кўм-кўк эди, яшил сабзалар ва ўт-ўланлар орасида, очилган ранг-баранг лолалар, яшил духобага тикилган гуллардай, кўзга нур ва дилга ҳузур бағишларди.

Мен йўлда Қурбонниёз тоғамдан, Абдулвоҳид қози қозиликни ташлагандан кейин бошқа бирор қозига мулозим бўлмаганининг сабабини сўрадим.

— Қози Абдулвоҳид одил қози эди. Шунинг учун ҳам у қозиликни ташлаб кетди. Бошқа қозилар халқни таламоқдан бўлак ишни билмайдилар. Уларга мулозимлик қилиш, халқни талашда ёрдам бериш деган гап. Менинг табиатим бундай ишни ёқтирмайди,— деди.

— Пахтакашликдан тирикчилик қандай ўтади?— деб сўрадим яна.

— Пахтакашлик аслида,— деди у,— ёмон иш эмас. Соғлиғи ва куч-қуввати жойида бўлган одамнинг оиласи бу ишдан тинч яшайди. Лекин шу шарт биланки, бойлар ҳисоб-китобни тўғри олиб борсалар. Бироқ пахтажаллобларнинг барчаси ўғри, ўлчаб беришда ва ўлчаб олишда, тош-тарозудан уриб, пахтакашликнинг нонини туя қиладилар. Мен бу ишда, бошқа бирор иш топмаганим учун ишлайман. Даромади меҳнатимга яраша эмас.

Тоғам бу ерда, «Қуллар» романининг биринчи бўлими Х ва XII бобларида пахтажаллоб қалъачи Абдурахимбойнинг ўз пахтакашлири билан муомаласи тўғрисида ёзганларимни тафсилоти билан айтиб берди. Ўзининг ўша жанжалда қозихонага тортилганини ҳам ҳикоя қилди. (Мен мазкур XII бобда Қурбонниёз тоғам образини «тўти бурут йигит — Рустам» номи остида кўрсатганман).

Биз, қуриб қолган Жилвон рўдидан сув оладиган ва қум босиб қолган бир ариққа етдик. Мен Жилвон рўдини эшитган эдим, лекин у ариқни билмасдим, тоғамдан унинг номини сўрадим.

— Бу ариқ сувлик бўлган вақтида, Тезгузар деган қишлоқни суғорганидан, буни «Тезгузар ариғи» дердилар,— деди тоғам.

Мен одатим бўйича сўзларнинг маъноларини ва номларнинг номланган нарсалар билан муносабатини билишга қизиққанымдан:

— У қишлоқни нега Тезгузар атаганлар?— деб сўрадим. У жавобда бир афсонани айтиб берди. Афсонага кўра, қадим замонларда ҳалиги қишлоқда, бир бойнинг ғоят гўзал қизи ариқ бўйида косада сув олиб ичиб ўтирган экан.

Шу вақт бир чўпон йигит ариқнинг нариги юзидан ўта туриб, қизнинг ҳусну жамолига мафтун бўлиб, маҳлиё бўлиб термулиб қолган.

Қиз бу ҳолни кўриб чўпонга хитоб қилиб:

— Ин чи нигоҳи ажиб,
Рўяма хўрди қарийб!

(бу қандай ажабланиб боқиш? Менинг юзимни еб қўя ёздинг-ку) деган.

Чўпон жавобда:

— Ошиқаму беқарор!

(Мен беқарор ошиқман) деган.

Қиз қўлидаги косани унга узатиб:

— Косая бар, зар биёр!

(Ошиқ бўлсанг, косани олиб, олтин тўлдириб кел) деган.

Чўпон жавоб берган:

— Муфлисаму раҳгузар!

(Мен бир қашшоқ йўловчиман! Олтинни қайдан топаман) деган.

— Қиз юзини буриштириб:

—... нахўру тез гузар!

(Куракда турмайдиган нарсани ема-ю тез ўтиб кет!) деган.

Ана шундай бўлиб ҳалиги қишлоқнинг номи «Тезгузар» (Тез ўтиб кет) бўлиб қолган.

Биз Жилвон рўдидан ўтиб бир мозорга етдик. Бу мозор чўл этагида бўлиб, у яқинларда ҳеч бир қишлоқ, боғ ва экинзор йўқ эди. Мен у мозорнинг номини ва у ерга қаердан ўлик келтириб кўмганларини сўраганимда, тоғам:

— Мозорнинг номи «Чилдухтарон» (қирқ қиз),— деди ва бу тўғрида бир афсонани ҳикоя қилиб берди.

Қурбонниёз тоғамнинг нақлига кўра, Тезгузар ва Боғи Афзал қишлоқларида қадим замонларда бир неча катта бойлар бўлиб, улар орасида қулдорлик жуда ривож топган экан. У қишлоқларда фақат чўри қизлардан қирқ нафар бўлиб, эгалари уларга кўп зулм қилар эканлар.

У қизлар кунлардан бир куни ошиб бораётган азоб-уқубатларга чидаёлмай, ҳаммалари гапни бир ерга қўйиб, бир кеча хўжайинлари ухлагандан кейин чўл томонга қочганлар.

Улар қочгандан кейин эгалари хабардор бўлиб, қилич ва шашпарларни тақиб, чопқир отларга миниб қочқинларни излаб чиққанлар ва Жилвон бўйига келганларида, чўл томонидан қизларнинг қораларини кўриб, уларнинг ортидан от қўйганлар.

Чўри қизлар, хўжайинларининг ўзларига яқинлашиб келаётганларини кўриб, худога «худоё худовандо, бизни қайтадан бу золимларнинг қўлига туширма! Бизнинг ортиқ азоб чекишга тоқатимиз қолмади. Ерга буюрки, ёрилиб бизни ўз комига тортсин, токи биз буларнинг зулмидан абадий қутулайлик» деб ялиниб-ёлворганлар.

«Худо» мазлум қизларнинг сўзини қабул қилган — ер ёрилган. Қизлар ер остига киргандан кейин, ер қайтадан ёрилиб қолган ва шу муносабат билан, бу мазорнинг номи «Чилдухтарон» (қирқ қиз) бўлиб қолган!

Биз «Чилдухтарон»дан ўтиб Хариз деган жойга етдик. Бу ернинг номи тўғрисида ҳам, тоғам бир афсона айтиб берди. Бу афсонага кўра, қизларнинг эгалари «ер остига кирган қизларни» топмай, шу ергача от чоптириб келганлар. Улар бу ерга етгач, сувсизликдан тоқатсизланганлар. Бу ер ўтинкашларнинг эшаклари дам олиб, ёзиладиган жойи бўлганидан бунда бир оз мурдор сув тўпланиб қолган экан. Бойлар ана ўша заҳарга айланган мурдор сувни ичиб, тил тортмай ўлганлар. Бу жой ўтинкашлар эшакларининг ёзиладиган жойи бўлгани учун номи «Хариз» бўлган. Ҳалиги бойлар шу ерда заҳарланиб ўлгандан кейин бу ном халқ орасида шухрат топган.

Харизда Деҳнави Абдуллажонга қарашли қишлоқларнинг чўпонлари бир-бирларидан узоқроқ, аммо бир доирада қора уйлар тикиб, манзил қилган ва рамаларини ўтлатиш учун узоқларга суриб кетган эканлар.

Биз қора уйларни қидириб чўпон тоғамнинг манзилни топдик. У ҳам ўз рамасини ўтлатишга кетган экан.

Қурбонниёз тоғам мени укасининг қора уйида қолдириб, ўзи уни излаб чўл бағрига кириб кетди ва бирор соатлардан кейин топиб келди.

Ниёзхон тоғам бизни қўй қатиғи билан зиёфат қилди ва оқ жўхоридан гўжа пиширишга киришди (мен чўпонларнинг гўжа пиширишларини ва уларнинг турмушини «Қуллар» романининг учинчи бўлими V ва VI бобларида шу эсдалигим асосида тасвирлаганман).

Қурбонниёз тоғам қора уйга кириб ётди. Мен туриб аста-секин юриб, у ердан узоқлашдим. Чўлнинг у томонларида паст-паст қизилқум хомалари ва кичик-кичик тепачалар қатор тизилган эдилар. Мен икки-уч хомача ва тепачалардан ошганимдан кейин, бир томонда чўпон найининг хазин овози эшитилди.

Мен у садо келаётган томонга юриб, яна бир неча хомача ва тепачадан ошиб, най овози келаётган тепачага етдим. У тепачанинг ёнбағрида қўйлар ўтламоқда эдилар.

Тепачанинг устига чиқдим. У ерда бизлар «Қулбобо» деб атайдиган саксон яшар чол най чалмоқда эди. Бу чолнинг ўғли менинг акам билан эмукдош бўлгани сабабли уни танидим. У ҳам мени таниди ва қўлидаги найни бир томонга қўйиб, ота-онам ўлимидан кейин қандай кун кечираётганимизни сўради.

Мен саволига қисқача жавоб бериб, унинг бошидан ўтган воқеаларни ўз оғзидан эшитмоқчи бўлдим. Чунки мен унинг собиқ қул экани ва туркманлар томонидан келтириб сотилганини отамдан эшитган эдим. Бироқ бу воқеанинг тафсилотидан хабардор эмасдим. Мен ундан туркман босқинчилари томонидан қандай чопилиб келтирилганини сўрадим.

У менга ўз бошидан кечирганларини ҳикоя қилиб берди. Бу чол ўша Раҳимдод эдики, етти яшарлигида Ҳиротдан чопилиб, Неқадам (Некқадам) номи остида қул қилиб сотилган эди (бу чолнинг воқеасини мен 1928 йилда «Қулбобо» номи билан очерк тарзида ёзиб «Маориф ва ўқитувчи» журналида бостирган эдим. 1934 йилда босилган «Қуллар» романининг биринчи бўлими сюжетини ҳам асосан шу одамнинг таржиман ҳоли ташкил қилган).

Мен чолнинг ҳикояларини эшитишга қизиқиб кетиб тоғаларимни унутиб, куннинг кеч бўлиб қолганини ҳам сезмай қолибман. Бир вақт мени чақираётган бир киши-

нинг овози эшитилди. Урнимдан туриб, овоз келаётган томонга қарадим. Кичик тоғам — Ниёзхон бир тепача устида туриб, қўлини оғзининг бир ёнига тутиб, ҳар томонга қараб мени чақирмоқда эди.

Мен дарров олдига етиб бордим-да, у билан бирга қора уйга кирдик. Қурбонниёз тоғаси менинг бедарак бўлиб кетганимдан, «бўрининг чангалига учраган бўлма-син» деб қўрқиб, укасини мени излашга юборган экан.

Гўжа ошини ичгандан кейин, Қурбонниёз тоғам билан қишлоққа жўнадик ва кечадан уч соатча вақт ўтганда бобомнинг уйига етдик.

Олдимда тирик қолган укам — Сирожиддин масаласи кўндаланг бўлиб турар эди. Агар у яна бобомникида қолса, ўлиши аниқ эди. Шунинг учун мен ўзимча уни шаҳарга олиб боришга қарор бердим ва «ҳар нима бўлса, ўз олдимизда бўлсин» дедим.

Аmmo шаҳарга жўнагунимизча, ўз қишлоғимиз — Соктарега бориб келиш керак эди. Соктарега ҳам уни бирга олиб бордим.

Соктареда қавм-қариндошларнинг қайгули аҳволи, ўз ҳовлимиз ва боқчамизнинг хароблиги менга ёмон таъсир қилди; Тўтапошша ўлган, ҳовлисини шўра ўт босган; Султонпошша билан тўрт яшар боласи касал ётарди. Уста амаки касал, у йил ишлаёлмай бир парча ерини қозибаччаларга сотган, қишлоқдаги вабо йилида ўлмай қолган кексаларнинг кўпчилиги ўлган ва уларнинг ўликларини кўмиш харажати учун ерлари қозибаччаларга сотилиб, болалари мардикор ва қарол бўлиб қолганлар, бизнинг боқчамиздаги мевали дарахтлар сувсизликдан қуриёзган, кўрпа-ёстиқларни сичқон қиймалаган, кигизни қуя еган...

Отамдан қолган ерни акам экиш учун бир деҳқонга топшириб эди. У деҳқон бир таноб ерга буғдой ва бошқа бир танобига пахта эккан экан. Гўзани офат уриб «пояхушк» бўлган, буғдойни ола булутда гармсел уриб, ўз уруғини ҳам бермаган.

Мен ота-онамдан қолган эски-туски рўзғор буюмларини ва қозон-товоқларни сотиб, ёзлик озиқ-овқатимизни таъминладим ва ўша ёз ўз уйимизда қолишни муносиб кўрдим. Чунки ҳар ҳолда Соктаредан Марзангон ариғи оққани ва Зарафшонга яқин бўлгани учун, Маҳаллаи Боло қишлоғидан ободроқ ва ҳавоси ёқимлироқ эди.

Соктареда яна менга ёқимли бир янгилик пайдо бўлган экан: дарвозлик бўлган қишлоқ хатибининг вилоятдошларидан, мулла Шоҳ деган киши ўша ёз қишлоққа келган. Хатиб касал бўлгани сабабли талабалар билан машғул бўлишни унга топширган, мулла Шоҳ ҳар кун масжид айвонида ўтириб талабаларни тўплаб, улар билан расмий дарсдан кўпроқ адабиётдан машғул олиб борарди.

Мулла Шоҳнинг адабиёт билан шуғулланиши жуда содда ва ибтидоий эди: у Бедил девонини очиб қўйиб, ундан ғазалларни байтма-байт ўқиб талабаларга шарҳлаб берарди.

У баъзан байтларни хато ўқиб, хато шарҳларди. Лекин ҳар нучук бўлса ҳам, бу иш қишлоқда бир янгилик эди. Мен ўша ёз мулла Шоҳ ташкил қилган «адабиёт тўғараги»га мунтазам иштирок этдим ва анча маълумот ҳам олдим.

Узум пишиғида Маҳаллаи Болога бордик. У ерда бобомнинг боғида бир неча кун узумхўрлик қилдик. Бухоро мадрасаларининг таҳсил йили боши бўлган мизон ойи яқинлашганда, шаҳар сафарига тайёрландик. Бизни Қурбонниёз тоғам шаҳарга олиб бориб қўйиб келмоқчи бўлди.

МАЖИД КАҲКАШОНИИ

Сентябрь бошларида Қурбонниёз тоғам бизни — укам билан мени бир эшакка мингаштирди, ўзи бир эшакка минди-да, шаҳарга жўнадик.

Эшаклар қари ва ориқ экан, шунинг учун йўлда бир неча жойда дам беришга ва ўтлатишга мажбур бўлдик ва шундай қилиб хуфтонга яқин, шаҳардан саккиз километр узоқликда бўлган Галаосиё деган манзилга етдик.

У вақтда бизнинг шаҳарга етиб бориб, кира олишимиз мушкул эди. Чунки шаҳар дарвозалари хуфтон азони айтилиши билан ёпиларди. Ҳолбуки Галаосиёдан шаҳаргача йўрға уловда борганда бир соатлик йўл эди.

Тоғам сарой ва чойхона харажатидан қочиб бўлса керак, Галаосиёда тунашни муносиб кўрмади:

— Йўлда бирор ошна-оғайнининг уйида ётамиз,— деди у.

Биз йўлни давом этдирдик. Тахминан тўрт километр юргач, Қаҳқашон деган қишлоққа етдик.

Тоғам у қишлоқда бир ҳовлининг олдига бориб, дарвозасини тақиллата бошлади. Бирмунча вақт ўтгандан кейин бир одам дарвозани очиб, саломлашиб:

— Кимда ишингиз бор?— деб сўради.

— Масжиднинг ҳовлиси шуми?— деб унинг саволига савол билан жавоб берди тоғам.

— Ҳа, шу! Унда нима ишингиз бор эди?— деб яна сўради у одам.

— Биз шаҳар кетаётган эдик, кечикдик. Агар мумкин бўлса, меҳмон бўлмоқчи эдик,— деди тоғам.

— Марҳамат!— деган ҳолда, у одам дарвозани кенг очди. Биз кирдик. Меҳмонхонадан яна бир киши чиқиб, эшакларни бостирма остига элтиб боғлаш учун қўлимиздан олди ва дарвозани очган одам бизни меҳмонхонага киргизди.

Меҳмонхона унча кенг бўлмаган — беш ёғочлик бир хонача эди. Меҳмонхонанинг тўрида ҳали олов қилинмаган, кўрпасиз бир сандал бор эди. Сандалнинг икки томонида икки чол ўтириб ғўза чувишарди. Сандалнинг олди пахта билан, усти ғўза пўчоқ билан тўла бўлиб, меҳмонхонанинг икки томонида девор олдида иккитадан тўртта чиғириқ бор эди. Уларнинг орқаси тозаланган пахта билан, олди чигит билан тўла эди. Чиғириқларнинг ўқлари остида парда тортилган бўлиб, бу парда тозаланган пахта билан чигитни бир-бирига аралашиб кетишдан сақларди.

Сандалнинг олдида бир баланд чироқпоя бўлиб, унинг устида сополдан ясалган бир қора чироқ турарди. Бу чироқ оддий чироқлар каби бир тумшуқлик бўлмай, кема шаклида ясалган бўлиб, икки учида икки тумшуғи бор эди ва тумшуқларнинг ҳар бирида бир пилта ёниб, ҳар икки томонни — ҳам ғўза чувувчилар олдини, ҳам чиғириқлар олдини баравар ёритарди.

Энг қуйидаги чиғириқларнинг бириси олдида йигирма яшар чамали бир йигитча чиғириқда пахта тозаломоқда эди. Биз меҳмонхонага кирганда, ўрнидан туриб, бизга салом бериб, қайтиб ўтирди-да, ишини давом қилдирди. Бизни қарши олган одамлар, биз билан бирга сандалнинг теварагида — чолларнинг рўпарасида ўтирдилар.

Орадан кўп фурсат ўтмай, бир йигит меҳмонхонага

кириб келди. Тоғам у йигитни кўргач, ўрнидан ирғиб турди, кўришмоқчи бўлиб, у келаётган томонга бир-икки қадам босди. Келувчи йигит ҳам қадамини тезлатиб, тоғамга етди ва ҳар иккалалари қучоқлашиб кўришиб, ўпишганларидан кейин, ўтиришиб, ҳол-аҳвол сўрашдилар. У йигит, тоғамга чолларни «амакиларим» бизни қарши олган кишиларни «амакибаччаларим» ва ёш йигитчани «укам» деб таништирди.

— Биз чақирилмаган меҳмон бўлиб келдик,— деди тоғам,— сиз уйда йўқ экансиз. Шундай ҳам бўлса кирдик.

— Ўз уйингизга келибсиз. Бунда менинг бор ё йўқлигимнинг фарқи йўқ,— деди йигит ва давом этди,— дарвоза тақиллаганда мен шунда эдим. «Ҳокимларнинг одамлари мени қўлга олиш учун келдилармикан?» деб эҳтиёт учун меҳмонхонадан чиқиб яшириндим. Сиз меҳмонхонага кириб ўтиргач, эшик тирқишидан қараб, сизни таниб, хотиржам бўлиб кирдим.

— Тирикчилик қандай ўтаётир?— деб сўради тоғам.

— Агар ўз ҳолимга қўйсалар, ёмон эмас,— деди уй эгаси,— ҳеч кимга тегмай, бечорачилик билан меҳнат қилиб, кун ўтказаман. Кўриб турибсиз-ку, пахтакашлик қилаётирман. Бу осон иш эмас, тирноқлар кўчади, биллақлар шишади, бироқ ҳалол меҳнат. Номус ва ғайрати бор одам бундай меҳнатдан қўрқмайди.

— Мен ҳам пахтакашлик қилаётирман,— деди тоғам,— ёмон иш эмас. Лекин оладиган ҳақинг меҳнатингга арзимайди. Агар пахтажаллоблар ўлчовда ва ғўзанинг сара-ю пучаклигида ўғирлик ва фирибгарлик қилсалар, ҳақ олмасдангина қутула олмайсан, тавон ҳам тўлайсан.

— Пахтажаллоблар авваллари менга ҳам фирибгарлик қилдилар. Бироқ мен уларнинг фирибига муштум билан жавоб бердим. Ундан кейин мен билан эҳтиёткорона муомала қиладиган бўлдилар.

Дастурхон ёзилиб нон, чой чиқди. Уй эгаси чойни қайтариб, ўзи ярим пиёла қуйиб ичгандан кейин тоғамга чой қуйиб узатиб, ўз гапини давом этдирди:

— Бироқ хокимлар ҳалол меҳнатга йўл бермайдилар. Менинг уйдалигимни, усту бошим бутун бўлиб, қорним тўя ёзганини англадиларми, бўлди, мулозим орқасидан — мулозим, шогирдпеша орқасидан — шогирдпеша ва шабгард (миршаб одами) орқасидан — шабгард юбо-

ра берадилар. Улар уйимни босиб, бору йўғимни оладилар. Мени талаб қиладилар. У вақтда қочишга мажбур бўлман ва узоқ жойларга бориб, эгри йўллар (ўғрилиқ) билан қорин тўйдираман...

Ош олиб чиқдилар. Биз овқатланиб чой ичгандан кейин ётдик ва тонг қоронғисидан туриб, уй эгаси билан хайр-хўшлашиб шаҳарга йўл олдик.

Мен йўлда тоғамдан уй эгасининг кимлигини ва у билан қачондан бери танишлигини сўрадим. Тоғам жавоб ўрнида ҳикоя қилишга киришди:

— Мен Ғиждувон қозиси — Абдулвоҳид қозига мулозим бўлиб юрган вақтларда,— деди у,— у ернинг амлоқдори, ер солиғидан йиғилган пулларни Бухорога — амир хазинасига юбормоқчи бўлди. Одат бўйича, амирга юбориладиган нарсаларни эрта билан амир дарбор аҳлининг саломини қабул қилаётган вақтда аркка (ўрдага) етказишлари керак бўлганидан амлоқдор солиқ олиб бораётганларни Ғиждувондан аввал оқшом жўнатди.

Бироқ ўғрилар бу ишдан хабардор бўлган эканлар, солиқ корвони Розмоз қишлоғига етганда йўлни тўсиб, амлоқдор одамларини мағлуб этиб, нақд пулни ва тортиқ қилиш учун олиб борилаётган нарсалардан бир қисмини олиб кетганлар.

Бухоро ва Ғиждувон ҳокимлари ва ўғрилиқ ўз районларида бўлган Вобканд ҳокимлари қанча қидирган бўлсалар ҳам ўғрилардан ва ўғирланган моллардан ҳеч бир дарак топмаганлар.

Бир неча кундан кейин, амир ўз вақианавислари (жосуслари) воситаси билан Ғиждувон яқинида бўлган Зарангарий тепалиги олдида, бир бўш қўрғонда, кечалар бир гуруҳ ўғрилар йиғилиб, ўша ердан ҳар томонни босишга борганлари хабарини эшитган ва дарров Ғиждувон ҳокимларига фармон юбориб, ўғрилар ўша қўрғонда йиғилган вақтда у ерни босиб, мумкин қадар ўғриларни тирик қўлга киргизиб, Бухорога юборишга буюрган.

Ғиждувон ҳокимлари бу фармонни олгач, ўз одамларини яроқлантириб, тайёр қилиб сақладилар ва ярим кечада, ўғрилар мазкур қўрғонда бўлган чоқда, ҳокимлар қуролли одамлари билан бориб, у ерни босдилар.

Ғиждувон қозиси қарилгини сабаб қилиб кўрсатиб, бу ишга қатнашмаса ҳам, ўз одамларини бошқа ҳоким-

ларга қўшиб юборди ва мен ҳам қозининг мулозимлари қаторида бордим.

Ҳокимларнинг одамларни машъалалар ёндириб, қўрғоннинг ичини ва теварагини ёритиб, бир қисмлари қўрғонга бостириб кирдилар ва бир қисмлари қўрғон атрофида соқчи бўлиб турдилар ва мен ҳам соқчилар қаторида, қўлимга қилич олиб қўрғон деворининг торғина бир рахнаси олдида турдим.

Бир вақт ўғрилардан бир йигит от чоптириб қўрғондан чиқиб қочиш учун, мен турган рахна олдида келди. Мен отининг оёғини қилич билан чопиб, уни отдан йиқитмоқ ниятида тайёрландим.

Йигит менинг мақсадимни пайқаб:

— Яхши йигит, менинг ёш бошимга раҳм қилиб, йўл бергил! Мен рахнадан чиқиб кетай!— деди.

Мен унга қарадим, ҳақиқатан ёш йигит эди. Раҳмим келди, қилични пастга туширдим. У йигит рахнадан чиқиб кетди...

Абдулвоҳид қози қозиликни ташлаб кетгандан кейин, мен ҳам мулозимликни тарк қилдим. Уша йилнинг қишида, бир кун кўп қор ёғиб, қаттиқ совуқ бўлди. Чўпон укам чўлда эди. Отам менга укамга иссиқ кийим ва озиқ-овқат олиб бориб беришни буюрди.

Мен ўша мулозимлигим вақтидан қолган қилични белимга тақдимда, мулозимликда миниб юрадиган отимга кийим-кечак ва озиқ-овқатларни юклаб устига миниб чўлга қараб йўналдим.

У нарсаларни укамга элтиб бериб, бир неча дона тақир (етилмаган — чала) қоракўл терисини хуржунга солиб қишлоққа қайтдим.

Оламини қоронғилик босиб, кўз-кўзни кўрмайдиган бўлди. Шу қоронғиликда Харизга етганимда, от ҳуркиб, қулоқларини диккайтириб, орқага қочмоқчи бўлди. Аммо фурсат топмади: биров унинг жиловидан маҳкам тутган эди.

Мен қиличга қўл узатдим. У одам менга фармон берди:

— Отдан туш!

Мен бу фармонни бажариш ўрнига, қилични унинг отни тутган қўлига ҳавола қилдим. Отнинг жилови бўшалди, у одам вой-войлаб қочишга киришди. Бироқ от биринчи қадамни босар-босмас йиқилди ва мен унинг устидан юмалаб, нарироққа тушдим. Лекин жойимдан

туришга фурсат топмадим — юзлари рўмол билан боғланган, бақувват уч йигит мени босган эди ва қўлларимни орқамга қайириб боғладилар. Нарироқда от типирлаб ётмоқда эди, унинг бир оёғи ўғрилар қиличи билан чопилган экан. Мени боғлаб олдилар. Биринчи бўлиб отни жиловидан тутиб йўлимни тўсган одамнинг панжаси менинг қиличим билан кесилган экан. У мени ўша ерда ўлдириб ташлашни йўлдошларига таклиф қилди. Бироқ йўлдошлари қабул қилмадилар: «Бу ўзбошимчалик бўлади. Буни бошлиқнинг олдига олиб борамиз. У нима буюрса, ўшани қиламиз» дедилар ва мени олдиларига солиб, қилич ва хуржуним билан чўлнинг пасткамлигидаги бир қора уйга олиб бориб киргиздилар.

Қора уйда юзлари рўмоллар билан ўралган, бир неча киши ўтирарди. Мени тутқин қилиб олганлардан бири, мен билан ўзлари орасида ўтган воқеани у ердагиларга айтиб берди. Бу ерда ҳам панжаси кесилган киши мени дарҳол ўлдиришни талаб қилди.

Лекин гапининг оҳангидан у ердагиларнинг бошлиғи бўлгани сезилган киши, дарров ўлдириш таклифини қабул қилмади.

— Албатта ўлдирш керак, лекин дарров эмас. Биз бировни ўлдиришдан аввал, кимни ўлдиришимизни билишимиз лозим,— деди ва мендан гап сўради.

Мен жавоб бермадим. Мен: «Модомики, мени ўлдирад эканлар, фурсат топиб, ўлимимдан илгари булардан лоақал бирини ўлдириб, ўз ўчимни ўзим олдиндан олсам» деб ўйлардим. Бироқ маҳкам боғланган қўллар, бу орзумни амалга оширишга йўл қўймасди.

Мен жавоб бермагач, бошлиқ латта ўраб мойга ботирилган калтакчани ёндириб юзим олдида тутишга буюрди. Бу иш амалга оширилгач, бошлиқнинг кўзи менинг юз ва кўзимга тушиб:

— Воҳ! Бу менинг дўстим, бу мени азобли ўлимдан қутқазган киши!— деган ҳолда, ўзини менинг устимга ташлаб, юз ва кўзимдан ўпди ва боғланган қўлларимни ўз қўли билан ечди.

Бу йигит бу ҳодисадан бир йил аввал Зарангарий тепалигида ҳокимлар қўлига тушишдан қутқарганим йигит экани маълум бўлди. То ўша кунгача мен уни кўрмагандим, танимасдим. У бўлса мени ойдин тунда бир неча марта кўриб суриштириб, яхшигина таниб қўйган экан.

Тоғам ўз ҳикоясини тугатгандан кейин:

— Биз меҳмон бўлган уй эгаси, ана шу йигит, уни Ма-
жид Қаҳқашоний дейдилар,— деди. (Мен Мажид Қаҳқа-
шоний образини ўз номи билан «Бухоро жаллодлари»
номли повестимда кўрсатганман).

МИР АРАБ МАДРАСАСИДА ИККИНЧИ ЙИЛ

Биз эрта билан шаҳарга кириб, тўғри акам туради-
ган ҳужрага бордик. У ҳам Қаркидан келган экан. У
ўша бултурги ҳужрада турарди. Тоғам ўша куннинг ўзи-
даёқ қишлоққа қайтиб кетди. Агар ўша кеча шаҳарда
қолганда, у тор ҳужрага тўрт киши сиғмасдик. Афтидан,
тоғам ҳам шу ҳолни пайқади, шунинг учун бизнинг қат-
тиқ илтимосимизни рад қилиб тунашга унамади.

Бошда акам, укамни шаҳарга олиб келганимга норо-
зидай кўринди. Бироқ мен бобом уйдаги тирикчилик-
нинг танглигини ва у тангликка чидаёлмай укам ўлга-
нини гапирганимдан кейин:

— Буни шаҳарга олиб келиб, яхши иш қилибсан,—
деди.

«Кунжаки домлам» ва унинг ҳамтовоқлари ҳам кел-
ган экан. Мен бултургидай яна уларнинг ошпазлигига
киришдим.

Дарс ҳали бошланмаган эди. Мен бекорчиликдан зер-
икдим. Қишлоқнинг кенг фазоси ва тоза ҳавосидан келиб,
бирдан-бир тор ҳужрага кириш ёмон таъсир қилди.
Мен ҳужранинг кўча томондаги дарчасини очиб, унинг
олдида ўтирдим.

Бироқ кўчадан қўланса ҳид келиб, димоғимни чат-
ната ёзди. Бу бир ёт ҳид эди. Қанча ўйласам ҳам, унинг
қандай ҳидлигини аниқлаёлмадим.

Дарров дарчани ёпиб, ҳужрадан тушиб, мадрасанинг
ташқари саҳнига чиқдим ва кўчадан ўтган-кетганларни
томоша қилиш мақсадида, саҳннинг шимол томонига бо-
риб, унга туташиб кетган самовархона томига чиқиб
ўтирдим.

Бироқ ҳалиги қўланса ҳид бу ерга ҳам келарди. Нон-
лож у ердан туриб, саҳннинг ғарб томонига бориб ўтир-
дим. У ерда бадбўйлик озроқ эди. Лекин у ердаги шов-
қин-сурон кишининг қулоғини батанг қиларди. Чунки
у ерда мадраса саҳни билан катта масжид (жомеъ)
нинг орасидаги тор чуқурлик ғўза бозори эди. Шаҳар
атрофидаги юзларча деҳқонлар, юзларча қоп, қанор ғў-
за олиб келиб, каппон тарозилари теварагида юкла-

рини устма-уст қўйиб, ўлчатиб, жаллобларга топширишни кутиб турардилар.

Паллабардорлар гўё бирор деҳқоннинг «кўнглини қолдирмаслик учун» ҳар бирлари бир неча деҳқоннинг юкини бирдан ўлчатишга бошлардилар.

Мен паллабардорларнинг ишларини ҳайрат билан кўздан кечирардим: ҳар бир паллабардор аynи бир замонда бир неча деҳқоннинг юкини бирдан ўлчаб, ҳар бир кишининг юкини бошқа бир жаллобнинг хирмонига тўкканлари ҳолда, саноқда ҳеч қандай саҳв қилмас ва қайси деҳқоннинг юкини қайси жаллобга берганларини қандай унутмас экан?— деб ҳайрон бўлардим.

Мен фақат шуни эшитардимки, паллабардор ҳар бир деҳқоннинг олдига келганда бошқа бир саноқни такрорларди. Масалан, бир деҳқоннинг олдига паллабардор «уч! уч!» деб борса, шу паллабардорнинг ўзи шу ондаёқ бошқа бир деҳқоннинг олдига «беш! беш!» деб борарди. Баъзан деҳқон паллабардор такрорлаган саноқни қабул қилмай, масалан «беш эмас, олти!»— деб дод дерди. Бироқ паллабардор бундай шикоятларга қулоқ солмас ва ўзи айтган саноқни такрорлаб кетаверарди.

Гоҳо деҳқон ўжарлик қилиб, ўзи белгилаган саноқни, паллабардорга қабул қилдирмоқчи бўлиб, гўза тўлдирилган паллани маҳкам тутиб жанжал чиқарарди. Ундай вақтларда, паллабардор, паллани бир силтаб деҳқоннинг қўлидан тортиб олиб, гўзасини оёқ остига тўкиб, ўзини кутиб турган бошқа бир деҳқоннинг олдига бориб, ўз ишини давом қилдирарди.

Бундай деҳқоннинг юки кечгача ўлчанмасдан қолар ва кеч бўлгандан кейин бахтсиз деҳқон паллабардорга ялиниб-ёлвориб, у айтган саноқни қабул қилиб, ўз юкини ўлчатарди.

Ҳар бир деҳқон ўз молининг пулини жаллобдан ёки унинг одамидан олишда ҳам шундай жанжал бошланарди: деҳқон, жаллоб белгилаган саноқни қабул қилмас ва ўзи аниқ билган саноқни унга қабул қилдиришга уриниб, ўзининг юкини ўлчаттирган паллабардорни гувоҳликка чақирарди. Паллабардор бўлса, бошини бир қимирлатиб, шошилиб ўз ишига кетаверарди. Бунда ҳам, агар деҳқон ўжарлик қила берса, жаллоб ёки унинг одами у деҳқоннинг ишини чала қолдириб, ҳисоб қилдириб пулларини олиш учун шошилиб турган бошқа деҳқонларнинг ишини кўра бошларди.

Мен ғўза бозори можаросининг томошасига маҳлиё бўлиб ўтирганимда бир киши орқамдан келиб елкамдан юмшоққина тутди. Бош кўтариб қарадим, Пирак экан. Қишлоққа кетганимдан бери уни кўрмаган эдим. У ҳам акаси билан бир неча кун бундан аввал шаҳар атрофидаги қишлоқларга чиққан ва ўша кун келган экан.

Ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин, у менга:

— Нега бу ари уяси (ғўза бозори) олдига келиб ўтирибсан? Самовархона томи бу ердан тинчроқ эмасмиди?— деди.

Мен у ердаги бадбўйликни гапириб, у қўланса ҳиднинг қаердан келаётганини сўрадим.

— У кушхона ҳиди,— деди Пирак жавобида ва изоҳлади,— илгариги йилларда, мадраса олдидаги қассобларнинг кушхоналари ёғоч бозорида эди. Қассоблар шаҳар раисига, «у кушхона бизга узоқлик қилади» деб, унинг рухсати билан мадраса олдига келтирилди.

— Ахир бу қўлансалик уясини одамлар яшайдиган жойлардан узоқроқда, масалан, шаҳарнинг ташқарисида қурсалар бўлмасмиди?— дедим мен афсус ва ажабланиш оҳанги билан.

— Оҳо! Тунов кун қишлоқдан келиб, ўзларини бутун дунё халқидан нозик табиатроқ санайдиган Бухоро катталарига озодалик сотасанми? Ҳолбуки, Мир Араб мадрасаси олдига, кушхона шу йил бино қилинган бўлса, бу мадрасадан каттароқ ва машҳурроқ бўлган, Кўкалтош мадрасаси олдидаги кушхона ўн йилдан бери мавжуд ва у мадрасанинг аҳолиси индамайди. Уни ҳам бир томонга қўяйлик, Бухоронинг ҳар бир қассоблик бозоридан каттароқ бўлган ва ҳар кун юзлаб ҳайвоннинг гўшти сотиладиган Регистондаги қассоблик бозорининг кушхонаси аркнинг рўпарасида ва унинг ҳиди «жаноби олий» ва қушбеги «жаноблари»нинг димоғларига кириб туради. Лекин улар шикоят қилмайдилар-у, сен шикоят қиласан.

Пиракнинг мақсадини тушунардим, у пичинг қиларди, у асабийланиб, қизиб кетган эди ва сўзининг охирида, қўшимчадай қилиб, деди:

— Ҳали сен қора моллар кушхоналарининг шаҳарнинг ичида бино қилишларидан зорланасан. Ҳолбуки шаҳар ичида одамлар кушхонаси ҳам бор.

Мен сесканиб кетиб сўрадим:

— У қаерда? Қандай?

— Мен бир куни одамлар кушхонасини сенга кўрсатаман,— деди,— ҳозир бир зарур ишим бор,— деб ёнимдан туриб кетди.

Ғўза бозорининг шовқин-сурони яна ҳам авж олган эди. Бироқ ортиқ у шовқин-сурон қулоғимга кирмасди. Чунки менинг фикрим тамомила одамлар кушхонасига тортилган эди.

БУХОРО РЕГИСТОНИДА

Тонг қоронғисида Пирак билан мен Регистон томонига йўналдик. Пиракнинг айтишига кўра, агар кечиксак, Регистонда томоша учун қулай жой топилмас экан. Тонг ёримасдан илгари биз амир арки (ўрдаси) дарвозаси олдидаги майдончадан иборат бўлган Регистонга етдик.

У вақтларда Регистон майдони тор бўлиб, тахминан бир танобдан сал ортиқроқ келарди. Бу майдоннинг шимолида илгари замонларда тиб илми ўқиладиган Доруш-шифо мадрасаси бор эди. Жануб томонида Поянда жомеъ бино қилинган бўлиб, шарқ томонини амирнинг арки қурилган бир тепа ишғол қиларди. Аркнинг дарвозаси майдоннинг ўрта белига тўғри келиб, унга майдончадан пастдан баландга қаратиб қурилган ва «Тахтапул» деб аталадиган бир кўприк билан чиқиларди.

Тахтапулнинг шимол томонида — аркнинг тепаси ва Доруш-шифо мадрасаси орасида ва ундан бир тор кўча билан ажралган амирнинг қурол-яроғ омбори бўлган қурхона биноси қурилган эди.

Тахтапулнинг жанубида ва бир кичик майдонча билан ажралиб турган тўпхона айвони бино қилинган эди. Бу айвон анчагина узун бўлиб, унинг орқаси — ғарб томони Поянда жоменинг шарқий деворига туташган ва олди — шарқ томони арк тепасига қаратилган ва бу айвонлар билан арк тепаси орасида узун ва торроқ бир майдон бор эди.

Амирнинг тўплари араваларга ортилган ҳолда шу айвонда қатор қилиб қўйилганидан, бу айвонни «тўпхона» дер эдилар.

Тахтапулнинг остида кейинги вақтларда эшиги бекитилиб номаълум қилиб қўйилган «канахона» номли амирнинг ҳибсхонаси бор эди.

Тахтапулнинг жанубида ва унга туташтириб бино қилинган бир хонача бўлиб, унда аҳолининг ҳеч вақт қабул бўлмайдиган аризаларини пул олиб ёзадиган мирзалар ўтирардилар.

Регистон майдонининг тўпхона айвонига туташадиган ерида — Тахтапулнинг қуйи қисми рўпарасида, Поянда жомеънинг деворига ёпишган бир баландроқ супа бўлиб, унинг устида бир неча эски ва катта шохдор тўп турарди.

Регистон майдонининг ғарб томони очиқ бўлиб, у ердан — шимолдан жанубга қаратиб тортилган катта кўча, Доруш-шифо мадрасаси, Регистон майдони ва Поянда жомеънинг ғарб томонларидан ўтиб кетарди.

Бу катта кўчанинг ғарби — Болои Ҳавз биносигача асосан очиқ майдон бўлиб, унда шарқдан ғарбга қаратиб қатор қилиб, қападан бино бўлган вақтинча дўкончалар қурилган ва уларда узум, қовун каби мевалар ва бошқа егулик нарсалар сотиларди.

Биз Регистон майдонига кирганимизда, ҳали тонг ёришмаган бўлса ҳам, Поянда жомеъ ва Доруш-шифо мадрасаси томлари одам билан лиқ тўлган бўлиб, майдоннинг жануб томонида — Поянда жомеънинг девори остида ҳам, икки-уч қатор томошабинлар тизилиб ўтирардилар.

Биз бирор қулай жой топиш умидида одамлар қатори олди билан ғарбдан шарққа қараб юқори боравердик. Бироқ бирор бўш жой учрамади. Охири бора-бора супа устига қўйилган эски тўплар олдига етдик ва бошқа жой бўлмаганидан у тўплардан бирининг устига миниб оёғимизни осилтириб ўтирдик.

Бизга қараб ўтирган баъзи томошабинлар пичирлаб: «У ерда ўтирсанглар, жаноби олийнинг тўпларига адабсизлик бўлади» десалар ҳам, ўзимизни билмасликка солиб, ўтира бердик. Чунки у ерда соқчилик қилиб юрган сарбозлар ва аркка чиқиб тушаётган қушбегиннинг хизматчилари бизнинг бу ишимизга индамадилар.

«ДАРИХОНА» МАРОСИМИ

Биз ўтирган жойдан арк дарвозаси ва Тахтапулнинг устига бир йўғон ва узун занжир кўндаланг тортилган эди. Пирак у занжирни кўриб:

— Агар бугун «дарихона» маросими бўлса, занжирни у ердан оладилар, катта томоша бўлади, агар бўлмаса, занжир пешингача турган жойида тураверади ва «дарихона» маросимига иштирок қиладиган сипоҳлар ҳам умидларини узиб Регистондан қайтиб кетадилар,— деди.

Орадан кўп фурсат ўтмай, икки фаррош арк дарвозасидан югуриб чиқиб, икковлашиб ҳалиги занжирни кўтариб, йиғиштириб, бир томонга элтиб қўйдилар.

Занжир йиғиштирилиши билан Регистон майдонининг ғарбидан ўтадиган кўчанинг шимол ва жануб томонларидан ҳамда мева сотиладиган дўкончаларнинг ораларидан суворилар от чоптириб кела бердилар. Булар «дарихона» маросимига иштирок қилувчи дарбор сипоҳилари бўлиб, эгниларида зарбофт, шоҳи, атлас ва адрас тўнлар бўлгани ҳолда, беллари олтин ва кумуш пулакчалик камарлар билан боғланган, бошларида шолғом шаклида қилиб, оқ саллалар ўралган, салла печлари қистирилган, оёқларида баланд пошна хром этик ва белларида қини олтин, кумуш билан қопланган қиличлар тақилган эди.

Бу сипоҳиларнинг ҳар бири жиловидан оддий кийим кийиб, белларини фўталар билан боғлаган, бошларида оддий телпак ва оёқларида булғори этик бўлган йигитлар югурардилар.

Бу йигитларнинг ҳар бири ўз хўжайини отидан бўлак отларнинг тумшугига уриб, уни четлатиб, ўз хўжайини отини олдин ўтказишга уринарди. Баъзилари ўз хўжайинлари отининг жиловидан тутиб, олдин тортар ва агар от ўжарлик қилиб, бошқа отлар тўдасини ёриб олдинга ўтишга унамаса, ҳалиги йигит отни: «Ҳа эгангнинг фалонига фалон қилай» деб, қабиҳ кўча сўзлари билан ҳақорат қиларди.

Дарҳақиқат отни эмас, от эгасини ҳақорат қилган бу гапларни эшитган томошабинлар қиқирлашиб кулишарди, аммо ҳаммадан олдин Тахтапул олдига етиб олишни мақсад қилиб олган от эгаси ўз шаънига айтилаётган бундай таққирларга парво қилмас эди.

Тахтапул олдида отличлар оддан туша бошлаганда, эгнида зарбофт тўн, белида олтин камар ва қўлида олтин қопланган таёқ тутиб, арк дарвозасининг остонаси устида турган бир сипоҳ оддан тушаётганларга хитоб қилиб ва уларни урадигандай бўлиб, таёғини ҳавода ўйнатиб туриб:

— Тартиб сақла! Бўлмаса калтак ейсан!— деб бақирди.

Тахтапул устида ҳам бир-бирларидан олдин ўтишни истаган сипоҳлар, бу товушни эшитиш билан бўшашдилар ва ўзларига маълум тартибга кирдилар: олдин зарбофт тўнлилар, уларнинг орқасидан шоҳи, атлас ва адрас тўнлилар қатор тизилиб, аркка чиқа бошладилар.

Пиракнинг айтишига кўра, у олтин таёқли сипоҳ удайчи бўлиб, унинг вазифаси дарборда сипоҳиларни амал ва мансабларига қараб тартибга солиш экан.

Сипоҳиларнинг жиловларида югурадиган йигитлар хўжайинлари отдан тушгандан кейин у отларга миниб олиб, худди кўпқари — улоқ чопиш майдонида бўлгани каби бир-бирлари отларининг бошлари, тумшуқларига қамчилаб, Доруш-шифо мадрасаси девори остига бориб, отларининг думини мадраса деворига ва бошини Регистон майдонига қилиб, қатор тизилдилар. Булардан отлари кучлироқ ва ўзлари эпчилроқ бўлган йигитлар, Тахтапулга яқинроқ ерда жойлашдилар ва бўшроқлар кўйроқдан жой олдилар.

Булар «дарихона» маросимига қатнашиш учун келган сипоҳиларнинг сайислари эдилар ва Тахтапулга яқинроқ ерга жойлашишга интилишлари, хўжайинлари аркдан тушган вақтда, ҳар ким ўз хўжайинини ҳаммадан олдин отга миндириб, ҳаммадан илгари Регистон майдонидан чиқиш учун эди. Чунки бу иш сипоҳининг оти яхшилигини ва сайиси эпчиллигини билдириб, бу восита билан сипоҳининг «уддабуролиги» билинар эмиш.

АМИРНИНГ САРБОЗЛАРИ (МУНТАЗАМ АСҚАРЛАРИ)

«Дарихона»чилар аркка чиқиб кетгандан кейин Регистонга амирнинг «Кавказ» номли отлиқ сарбозлари ҳарбий-духовой музика чалиб келдилар. Бу сарбозларнинг кийимларининг бичими доғистонликларнинг кийимидай бўлиб, кийимларининг рангига кўра, ҳар бир тўда «кубанский», «тверский» ва «турк» деб аталарди.

«Кавказ» отлиқларининг кийимлари ранг-баранг шоҳи ва шоҳига ўхшаш нафис матолардан бўлиб, улар кийимларининг ғалатилигига қараганда, ҳарбийлардан кўра кўпроқ цирк артист ва артисткаларига ўхшардилар.

«Кавказ» отлиқлари батамом казармаларда жойлашган бўлиб, буларнинг казармалари амир турадиган жой-

ларга яқин ерларда бино қилинганди. Уларга ўзларича кўчаларга чиқишлари мумкин эмас эди.

«Кавказ» отлиқларининг ҳайъатини ўн беш яшардан ўн саккиз яшаргача бўлган болалар ташкил этардилар ва ёши ўн саккиздан ошган болаларни бу тўдадан чиқазилиб, умрбод хизмат қиладиган пиёда сарбозлар тўдасига киритардилар.

«Кавказ» отлиқлари Регистонда бир оз «машқ» қилгандан кейин амир аркига қарата музика чалиб, низомий салом бериб, Регистондан чиқиб кетдилар ва улар кетгандан кейин Регистонга пиёда сарбозлар тўдаси кела бошлади.

Амирнинг пиёда сарбозлари икки қисмга — шанбалик ва сешанбалик қисмларга бўлинардилар. Шанбаликлар ҳар ҳафта шанба, якшанба ва душанба кунларида, сешанбаликлар эса сешанба, чоршанба ва пайшанба кунларида эрта билан икки соат машқ қилишга мажбур эдилар.

Шанбаликларнинг милтиқлари берданка бўлиб, уларнинг шаҳар ичида махсус казармалари бор эди. Улар қуроолларини казармага қўйиб, машқдан ва қоровулликдан бўшаган вақтларида кўчаларга чиқиб озод юрардилар ёки бирор касбу кор билан машғул бўлардилар.

Сешанбаликларнинг қурооллари эски тарзда ясалган милтиқлар бўлиб, ўқ ва дорилари оғизларидан солиниб, сумба билан жойланарди. Буларнинг махсус казармалари бўлмай, ўзлари хусусий равишда саройлардан ҳужра ижарага олиб турардилар ва милтиқларини ўз ҳужраларида сақлаб, унга шахсан ўзлари жавобгар эдилар. Сешанбалик сарбозлар машқдан бўшаган вақтларида кўпинча «бегорлик» қилишга (подшоҳлик ёки саркарда ва юзбошиларнинг хусусий ишларида ҳақ олмай ишлашга) мажбур эдилар. Машқ ва бегорликдан бўшаган вақтларида, ўз маишатларини таъмин қилиш учун бирор касб билан машғул бўлардилар, ҳунари бўлмаганлари мардикорлик ва ҳаммоллик қилардилар.

Пиёда сарбозларнинг уст кийимлари, умуман низомий бўлиб, ёзда оқ ва қишда қора кулуча (телогрейка) эди, белларини қайиш камар билан боғлардилар. Шимлари қўй териси чармидан бўлиб, оёқларида қўпол этиклари бор эди. Бош кийимлари оддий қора қўзининг терисидан тикилган телпак бўларди.

Сарбозлар уст кийимларини миллий кийимлари —

қўйлак-иштон ва чопонлари устидан кийиб, машқ ва қоровулликдан бўшаган вақтларида, низомий кийимларини ечиб ташлаб, миллий кийимлар билан юра бердилар.

Амир сарбозларининг ҳар бири ойига йигирма танга (уч сўм) ойлик оларди. Уларга овқат ва бошқа нарсалар берилмасди. Низомий кийимлари ҳам, шу ойлик ҳисобидан подшолик томонидан тиктирилиб бериларди. Милтиқларини ремонт қилдириш ҳам ўз зиммаларида эди. Шанбалик сарбозларга, фақат казармада соқчи бўлиб турган кунларида, ҳар ўн кишига кунда бир марта бир лаган ёрма бериларди.

«Кавказ» тўдалари бу умумий қоидадан мустасно эдилар, уларнинг овқатлари ва кийимлари подшоликдан тўла таъминланарди.

Сарбозларнинг юзбошилари катта ойлик олардилар, уларнинг кийимлари ҳам аъло мовутдан, этиклари хром ва бош кийимлари қорақўл қўзиси терисидан бўларди.

Сарбозларнинг саркардалари — генераллар катта ойликдан ташқари, ўзларига «танҳо» қилиб берилган ерларнинг ҳосилидан ҳам фойдаланардилар. Саркардаларнинг бош кийимлари савсар мўйнасидан бўлиб, погонлари олтин эди.

Биз Регистонга борган кунда, амирнинг аъло пиёда сарбозлари бўлган шанбаликларнинг машқ навбати эди. Уларнинг музика асбоблари миллий бўлиб, духул (икки томонидан чалинадиган, бочкага ўхшаган катта ноғора), най, сурнай ва санж¹ дан иборат эди.

Бу сарбозлар Регистонга кириб, саф тортиб, музика чалиб амир аркига низомий салом берганларидан кейин икки томонда — Доруш-шифо мадрасаси ҳам, Поянда жомеънинг томонларида бир-бирларига рўпара тизилиб турдилар ва ҳар икки тўда орасида аркка чиқадиган тор бир йўлак қолдирдилар.

ЕТМИШ БЕШ ТАЁҚ

Тўрт бандини зиндондан олиб чиқдилар. Уларни оддий кийим кийганлари ҳолда қўлларининг уч жойида темир ҳалқа ўтказилган, таёқлар билан қуролланган миршаб

¹ С а н ж — орқасида тутғичи бўлган лаъли (баркаш) бўлиб, бирига уриб чалинади.

одамлари (шабгардлар) соқчилик қилиб олиб келадилар.

— Буларни ўлдирдиларми?— деб ҳаяжонланиб сўрадим Пиракдан.

— Йўқ!— деди у,— буларни ўлдирмайдилар. Ўлдирладиган одамнинг қўлини орқасига эмас, олдига, кўкрагининг устига боғлайдилар. Буларни таёқ билан жазоласалар керак.

Бандиларни саф тортиб турган сарбозлар тўдаси орасидаги йўлакдан ўтказиб Тахтапулга чиқардилар ва Тахтапулнинг арк дарвозаси остонасига туташадиган жойида сақладилар. Қўлида кумуш сопли ойболта бўлгани ҳолда миршаб (полицмейстер) келиб, бандилар олдида турди. Таёқли шабгардлар уларнинг орқасида соқчилик қилиб турдилар. Мирғазаблар (амирнинг жазосини ижро қилувчилар) келиб, бандиларнинг икки томонида саф тортдилар. Бир мирғазаб узунлиги бир метрча ва йўғонлиги оёқнинг бош бармоғича бўлган иргай таёқлардан бир қўлтигини олиб келиб, бандиларнинг кўзи олдида ерга ташлади ва ўзи бошқа мирғазаблар қаторида сафга турди.

Арк дарвозасининг ичкарасидаги супачада расмий кийимлар кийиб ўтирган қушбеги (бош вазир) супачадан тушиб келиб, арк дарвозасининг остонаси устида турдида, қўйнидан бир қоғозни чиқариб, кўздан кечиргандан кейин, дарвозанинг ичкараси ва ташқарисида саф тортиб турган дарбор аҳллари ва ўз одамларига бандилардан бирини кўрсатиб:

— Бу банди Аҳмадми?— деб сўради.

— Бу банди ўлдиришга сазовор бўлган Аҳмад!— деб у ердагиларнинг ҳаммалари бирдан жавоб бердилар.

Томошабинлардан бизга яқинроқ ўтирган ўрта ёшли бир киши билинар-билинемас қилиб кулди-ди, ўзича пичирлаб:

— Бу одамлар, бахтсиз бу бандини гушларида ҳам кўрмаганлар. Унинг Аҳмад эканини қайдан билсинлар?— деди.

Мен у одамдан пичирлаб:

— Ундай бўлса, қушбеги нега бу бандининг кимлигини улардан сўрайди?— дедим.

У одам менга яқинроқ сурилиб, пичирлаб жавоб берди:

— Болам, ҳали сен ёшсан, бу ишларнинг маънисини

тушунмайсан. Бундай ишларни «подшоҳлик ҳикмати» дейдилар,— у киши ўз ёнида ўтирганларни кўздан кечириб, афтидан, уларнинг ўз гапига диққат қилмаётганларини билиб, хотиржам бўлиб давом этди:

— Бунинг «ҳикмати» шундаки, кўп вақт қушбеги билан миршаб, бирор кишини таёқлаб жазолаш ёки ўлдириш тўғрисида амирдан фармон олади. Сўнгра маҳкумидан пора олиб, уни озод қилиб, бошқа бир бечорани унинг номи билан келтириб, унинг ўрнида урадилар ёки ўлдирадилар. Бу сўроқ гўё «халис одамларнинг гувоҳликлари» билан шундай сохтакорликнинг «олдини олиш» дир.

У одам атрофдагиларни яна бир марта кўздан кечиргандан кейин қўшимча қилди:

— Ҳолбуки, бу одамлар на бу бандини танийдилар, на унинг гуноҳини биладилар.

— Ундай бўлса, булар нега ёлғон гувоҳлик берадилар?— деб яна сўрадим.

— Булар ҳукуматнинг одамлари — ўлаксахўрлардир. Буларнинг вазифалари, агар қушбеги кундузни «кеча деса» каромат қилдингиз, рост айтдингиз, ана осмонни ой ва юлдузлар қоплаб ётибди, дейишдир. Шундай қилмасалар ҳукумат ўлакса бермайди.

— Хўп, бу бандиларнинг гуноҳлари нима?— деб яна савол бердим, мен.

— Буларнинг «гуноҳлари» агар бошқа «гуноҳкорлар» нинг ўрнига келтирилган бўлмасалар, маълум,— деди у одам ва изоҳлади — булар ё оғир солиқни тўлаёлмаган деҳқонлардирлар, ёки қози ва ҳокимнинг ноҳақ ҳукмини бажаришдан бош тортган фуқаролардир, ё бўлмаса, ўз қизларини амирнинг қиз ахтарувчиларига кўрсатмаганлардир. Агар «гуноҳлари жуда катта» бўлса, ўғилларини амирга пешкаш қилиб, сўнгра «кавказ» тўдаси деган ботқоққа ташлаш учун ҳукумат одамларига топширмаганлардир. Булардан бошқа, уларнинг қандай гуноҳлари бўларди!

— Ажаб эмаски ўғри бўлсалар,— деди Пирак.

У одам кулимсираб жавоб берди:

— Мумкин, бироқ ўғрилар кўпинча қўлга тушган кунларида, жуда узоқ қолсалар, бирор ой зиндонда ётгандан кейин, пора бериб ҳеч бир жазосиз қутуладилар, пора учун берган пулларини ортиғи билан ундириш учун яна аввалги ишлари (ўғриликлари) орқасидан кета бе-

радилар. Жазо кўрадиган одамлар пулсизлардир. Биз бир-биримизга қарамасдан гапиришиб, икки кўзимизни Тахтапулда бўлаётган ҳодисадан узмай турардик: Қушбеги у бандининг «кимлигини аниқлагандан кейин» овоз чиқармасдан, мирғазабларга фармонни ижро қилиш тўғрисида боши билан ишора қилди. Мирғазаблардан икки киши бандининг устки кийимларини ечди. Бўйи пакана ва гавдаси йўғон бир мирғазаб, бандини орқасига ортмоқлаб энгашиб турди. Икки мирғазаб бандини кўтарган кишининг олдига ўтиб, бири бандининг қўлларини кўтарган кишининг бўйнидан ўтказиб, олдинга тортиб турди, иккинчиси бандининг оёқларини бандини кўтарган кишининг бути орасидан ўтказиб, олдинга тортиб турди. Бир мирғазаб бандининг кўйлагини орқа томондан ўраб, гарданига чиқариб, бўйинчадай қилиб қўйди ва шу билан бандининг орқаси белидан елкасигача очилди.

Бу ишлар бажарилгандан кейин икки мирғазаб ерга ташлаб қўйилган таёқлардан биттадан олиб, бандининг икки томонига ўтиб, таёқларни юқори кўтариб, кўзларини қушбегига тикиб турдилар.

Шу вақт Регистонда турган сарбозларнинг музыка тўдаси миллий асбобларни «Рез» ҳавосида чала бошладилар. Таёқли мирғазаблар қушбегининг ишораси билан, таёқларини навбат билан бандининг очиқ орқасига тушира бошладилар. Улар темирчиларнинг сандон устидаги темирни болғалари билан икковлашиб ишлагандай, урардилар — бир мирғазабнинг таёғи кўтарилган жойга иккинчи мирғазабнинг таёғи тушарди.

Банди фарёд уриб додларди. Бироқ кучли музыка овози остида, унинг нималар дегани томошабинларга эшитилмасди. Томошабинлар фақат бандининг орқасидан кўтарилган таёққа ёпишиб, унинг бир парча териси ёки эти кўпорилганини ва унинг ўрнидан қон тизиллаб чиқиб, атрофга сачраганини кўрардилар.

Банди етмиш беш таёқ урилгандан кейин қушбегининг ишораси билан мирғазаблар таёқларини ҳавога кўтариб урмай турдилар. Бандини кўтариб турган мирғазаб ўз орқасидаги «юк»ни ерга ташлади. Қонга бўялган банди, миршаб ва мирғазабларнинг оёқлари остида юмалаб ётарди. Икки мирғазаб унинг икки оёғидан тутиб тортиб, арк дарвозасидан ичкарига судраб кириб кетдилар. «Энди уни аркнинг йўлагидаги «обхона» номли ҳибсхонага

қамайдилар,— деди бизга яқин ўтирган ўрта ёшли киши¹.

Қолган уч бандига ҳам жазо беришга киришдилар. Уларни ҳам битта-битта юқорида тасвир қилинган тартибда етмиш беш таёқдан уриб, обхонага қамадилар. Ундан кейин сарбозларнинг машқи бошланди.

САРБОЗЛАР МАШҚИ

Сарбозларнинг саркардаси ўзининг карнайчиси орқали бир фармон берди. Кичик командирларнинг буйруғига мувофиқ, карнайчи бир умумий команда берди. Кичик командирлар у командага мувофиқ ўз бўлимларига команда бердилар.

— «Лапле... чув!» («на плечо!» ўрнида).

Ҳамма бўлимдаги сарбозлар милтиқларини елкаларига кўтардилар ва бошқа бир команда билан тўрттадан саф тортдилар.

Сўнгра «марш» командасига мувофиқ музиканинг марш ҳавоси остида Регистондан чиқиб кетдилар (амир командирларининг команда бериш тартибини шу кўрганларим асосида «Дохунда» романининг иккинчи бўлимида «Шароб ташувчи яҳудий» бобида мисол тариқасида акс этдирганман).

РЕГИСТОНДА ТАЙЁР ОВҚАТ СОТУВЧИЛАР

Сарбозлар чиқиб кетиб, Регистон майдони бўшагач, майдоннинг ғарбида, кўчанинг нарироғида қўлларида тайёр овқатлар бўлган ҳолда томошабинлар қаторида турган овқат сотувчилар, Регистон майдонига бостириб кира бошладилар Баъзиларнинг қўлида бир тоғора пиширилган поча, баъзиларида бир лаган ҳасиб ва шаҳлут, баъзиларининг қўлларида кўра, қозон ва пиширишга тайёрланган балиқ ва бошқа овқатлар бор эди.

Улар бир-бирларига тўқнашиб, бир-бирлари билан

¹ Мен бу фожиани кўраётганимда «бир кун ўз бошимга ҳам шундай кунлар тушар» деб ўйласайдим, ўша ондаёқ юрагим ёрилиб ўлган бўлардим. Бироқ бундай ҳодисани биринчи бор кўрганымдан йигирма олти йил кейин — 1917 йилда шундай фожа айнан ўз бошимга тушди. Менинг қаттиқ бошим у азобга чидади. Мен бу ерда ўз кўзим билан кўрганларимни ўз бошимдан ўтганлар билан тўла-тиб тасвир қилишга муваффақ бўлдим (автор).

туртишиб, Регистон майдонида қулайроқ жойни эгаллаш учун шошилардилар.

Шу вақтда «дарихона» маросимига иштирок қилиш учун аркка чиққан сипоҳилар у ердан туша бошладилар. Улар арк йўлагидан кўрингач, сайислари от чоптириб, бир-бирларидан саркардаларнинг буйруғига мувофиқ, ўз тўдачаларига оғзаки буйруқ бердилар. Биз уларнинг команда тилини тушунмасдик. Айтишларига кўра, улар рус тилида буйруқ бергандилар. Бироқ русча билувчилар «уларнинг команда бериш тиллари рус тилига сира ўхшамайди» дердилар.

Ҳар ҳолда сарбозлар ўшандай командани эшитгач, турли-туман ҳаракатлар қилардилар. Саккиз кишилик бир бўлим бизнинг олдимиздан якка-якка қадам ташлаб ўта берди. Уларнинг орқасидан бораётган командир баланд овоз билан:

— «Наме... исти!»— деб команда берди.

Бўлим бу командани эшитгач, қадамини тезлатиб йўлда давом этди.

Бу ҳолни кўрган командир газабланиб, тўда орқасидан югуриб бориб, уларни йўл юришдан тўхтатди ва ҳар бирини бир шапалоқдан ургандан кейин, уларга деди:

— Лаънатилар, бир йилдан бери ўргатаман, ҳали ҳам ўрганмайсизлар, ҳар вақтки,— деди у яна ўшқириб, лекин пастроқ овозда — «наме... исти!» десам, жойларингда таққа тўхтанглар!

— Маълум бўлишича рус тили, тожик тилининг чаппаси экан,— деди томошабинлардан бири,— бизда агар, «наме... исти» (тўхтамайсан) десалар, «юриб кета бер» деганлари бўлади. Русларда бу гап «жойингда тура тур!» дегани экан (кейинча менга бу команда русча «На месте!» экани маълум бўлди).

Бўлимчаларнинг машқи тугагандан кейин, саркарда олдинга ўтиш учун уришиб-талашиб, Тахтапул олдига етиб бордилар, «дарихона» чилар ҳам бир-бирларидан ўтишиб, олдинроқ отланиб, илгарироқ Регистондан чиқиб кетиш учун шошилардилар. Чунки у иш уларнинг «ҳарбий қобилиятлари даражасини» кўрсатар эмиш.

Улар энди удайчининг «ясавингни сақла!» деб бақиршига қулоқ солмай ва овқат сотувчиларнинг идишларини синиб, овқатлар ерга тўкилишига парво қилмай, бир-бирларининг отлари тумшуғига қамчи билан уриб, уни кейин тислатиб, ўзлари олдин ўтишга ҳаракат қилардилар.

Сипоҳилар майдондан чиқиб кетгунча, Регистон кўчаси олдидан то Тахтапулгача, тайёр овқат солинган тоғора, лаган, лаъли, баркаш, жом, челақ ва бошқа идиш-оёқлар билан энгил овқат пиширадиган қозон, това ва кўралар билан тўлди.

Бу вақтда Регистон майдони подшо қасрининг олдидаги майдонга эмас, ифлосликлар билан тўлдирилган қишлоқ бозорлари майдонига ўхшарди.

Овқат сотувчилар ҳали тинчимаган эдилар. Улар энди ўз «моллари»ни харидор кўзига яхши кўринадиган тартибда териб савдо-сотиққа кириша бошлаганларида, Болон Ҳовуз томонидан подшолик машкоблари (сув ташувчилар) пайдо бўлдилар.

Машкоблар ёғочдан ясалган кенг эгар урилиб, устига икки машк сув ортилган эшакларни олдин суриб, «пўшт! пўшт!» деб келмоқда эдилар. Лекин улар «пўшт! пўшт!» дейишлари билан йўлнинг очилгани ёки очилмаганига парво қилмасдилар.

Уларнинг маст ва семиз эшаклари, худди «дарихона» чи сипоҳилар каби бир-бирларидан олдин ўтишга интилиб, бир-бирларининг қулоқларини тишлаб, тепишиб, ҳанграшиб олдин босардилар.

Машкобларнинг эшаклари бундай ҳаракатлари билан овқат сотувчиларнинг бошларига — «дарихона» чиларнинг отлари келтиргандан озроқ фалокат келтирмади.

Шу орада бир калла-почафуруш менинг диққатимни ўзига кўпроқ тортди: бир хўранда келиб калла-почафурушнинг олдида ўтирди. Шу вақт бир машкоб эшаги бошқа бир эшак билан тепишиб ўтаётганида унинг оёғи калла-почафурушнинг лаганига тегиб, уни ағдариб кетди. Овқат сотувчи, машкоб билан сўкиша туриб, бир қўли билан кетмоқчи бўлган харидорнинг этагидан маҳкам тутиб, иккинчи қўли билан тупроққа беланган почаларни лаганнинг лабига артиб, харидорга тақдим қилар ва айни замонда — сўкишлар орасида ўз овқатини «лаззатли» ва «ҳалолу покиза» деб мақтарди.

ОДАМ КУШХОНАСИ

Биз Регистон майдонидан чиқаётганимизда, Пирак менга:

— Бугун одам ўлдиришмади. Шундай ҳам бўлса, одам кушхонасини сенга кўрсатсам зиёни йўқ,— деди.

Мен рози бўлдим ва икковлашиб Регистон майдонининг ғарбидаги кўчанинг юқорисида бўлган майдонга бордик. У ерда капалар остида, ёки чорпоялар устида, ё бўлмаса, ерда ўтириб қовун, тарвуз, узум ё бошқа нарса сотаётган бозорчилар орасидан ўтиб, у майдоннинг ғарби-шимолий бурчагига етдик.

У ерда қора ва бадбўй лой билан тўла бир чуқур бор эди. Қиш кунларида Регистон доирасидаги бозорлар, майдонлар ва биноларга ёққан қор, ёмғир сувлари ўша чуқурга тўпланар ва ҳар вақт сув суриб келтирган супуриндилар билан чуқур тўлса, у ердаги бозорчилар чуқурни қазиб, лойни унинг қирғоғига чиқариб ташлар эканлар. Ўша кунларда чуқур қазилиб, қора балчиғи чиқарилиб ташланганлигидан, унинг сассиғига чидаб бўлмасди.

Пиракнинг айтишига кўра, одамларни шу чуқур бўйида ўлдиран эканлар ва ўлдирилганларнинг қонлари шу чуқурга оқиб тушар экан.

Пирак ўша чуқурнинг олдида туриб, арк деворининг тепасидаги, тўпхона айвонининг шимол томонидаги бурчагига қараб турган бир дарчани кўрсатиб:

— Бу дарча,— деди,— амир саломхонасига қурилган, амир ҳар куни эрта билан ўша саломхонада, шу дарча олдида ўтириб, саломхона ҳовлисига очилган эшикдан дарбор аҳлининг саломларини қабул қилади. Агар бирор кишини ўлдиришга ҳукм қилган бўлса, ўша дарчани очиб, шу ёққа қараб ўтириб, у маҳкумнинг қандай ўлдирилганини «томоша» қилади.

У чуқурнинг теварак-атрофида ва ундан озгина нарироқда бозорчилар ерда ўтириб, ўз олдиларига арқон, чилвир ва ҳайвонларни боғлайдиган бошқа нарсаларни ёйиб, сотмоқда эдилар. Чуқурнинг ғарб томонида Болои Ҳовуз биносининг девори остида ҳам арқон сотиладиган дўконча бор эди.

Пирак уларни менга кўрсатиб:

— Бухоро халқи бировни «арқон бозорига олиб бордилар» деса, уни «ўлдиришга олиб бордилар» деган маънони англатади ва англайди. Бухоронинг бир бекорчи шоири шу мазмунни ифодалаб:

«Менинг кўнглимни бир арқон сотувчи гўзал олди, дўстлар энди менинг бошим арқон бозорига боргусидир» мазмунида бўлган қуйидаги тожиқча байтни айтган:

Дил бурда аз кафам санами ресмонфуруш,
Ерон, кунун сари ману бозори ресмон!

Биз одам ўлдириш «томошасини» бошқа куни кўр-
моқчи булиб, ўз жойимизга қайтдик.

ҒУЗАЖАЛЛОБ ҲОЖИ ЗОКИРБОЙ ВА ЕТМИШ ЯШАР КАМПИР

Бир кун мен Мир Араб мадрасасини саҳнининг ғарб томонида, катта масжид — жомеъининг дарвозаси рўпарасида ўтирардим. У кун ғўза бозори бўш ва тинч эди. Бозорда на сотувчи бор эди, на олувчи. Бозорда фақат бир неча қанор ғўза ўз эгаларининг — жаллобларнинг юк ташувчиларини кутиб тургандай бўлиб ётарди.

Саҳн четида, мен ўтирган жойга яқинроқда, ёзилган бир қанор устида, уч киши нон еб, чой ичиб ўтирарди. Буларнинг бири шаҳарга яқин Гулобиён деган қишлоқдан, машҳур ғўзажаллоб Ҳожи Зокирбой эди. У олтамишдан ошиб, етмишга яқинлашгандай кўринарди. Унинг номи аслда, Зокирбой бўлса ҳам, ўтган йил ҳожга бориб, Макка ва Мадинани зиёрат қилиб келганидан кейин, номига «ҳожи» сўзи ҳам қўшилган эди. У одамларнинг иккинчиси Ҳошим деган йигирма бир-йигирма икки яшар бир йигитча эди. Бу йигитча ҳам Гулобиён қишлоғидан бўлиб, ғўза бозорида паллабардорлик қилар ва тарозибон бўлмаган вақтларда шайин бошига ўтиб, юк тортиш ҳам қўлидан келарди, у ердагиларнинг учинчиси Мурод пахтакаш деган етмиш яшар бир чол эди. Бу одам Бухоро шаҳарига яқин бўлган Бозорча номли қишлоқдан бўлиб, ёшлигида пахтакашлик қилиб кун кечирар экан. Бу ишда бел ва билаги ишдан чиққандан кейин ғўза бозорида қоровул бўлиб қолган эди.

Ҳожи Зокирбойнинг Комилжон деган ўғли бўлиб, у бизнинг гиждувонликларимиз билан таниш ва мулла Ҳомид Савтийнинг ҳужрасига кўп келарди. Шу муносабат билан мен унинг отаси — Ҳожи Зокирбойга бир даража ҳолдон эдим.

Гиждувонликлар Ҳожи Зокирбойни «ғўза жаллобликда жуда ҳам инсофсиз эди. Бироқ ҳажга бориб, у бутун гуноҳларига тавба қилиб «шайхлар каби» худодан кўрқадиغان тақводор бўлиб келган» дердилар.

Ҳожи Зокирбой чой ичиб ўтирганда, суҳбатдошларига ўзининг ҳаж сафарларидан гапирарди. Мадинада пайгамбар қабрини қандай зиёрат қилгани ва Маккада Хонаи Қаъбага қандай кирганини сўзларди ва араб шайхларидан нақл қилиб, «Хонаи Қаъдага кирган одам ҳамма гуноҳларидан пок бўлиб, онадан янги туғилгандай бўлиб чиқар экан» дерди.

Шу вақтда ғўза бозорига бошида минг бир ямоқ бир паранжи, қўлига узун ҳасса ушлаган бир кампир кириб келди. У, устига қоп ортилган бир ярамас эшакни олдига солиб, ҳайдаб келарди. Кампир бозорга кириб, у ерда ҳеч бир киши йўқлигини кўриб ҳайрон бўлиб, ҳассасига суяниб қолди.

Ҳожи Зокирбой кампирни кўргач, Ҳошимга:

— Тур, бу кампирнинг ғўзасини тортиб менинг қопимга сол! Лекин шундай тортки, бугунги чой, ноннинг пулини ва кечқурунги ошнинг гўштини кўтарсин,— деди.

— Агар «тўғри торт» десангиз, жоним билан хизмат қилардим, Ҳожи амаки!— деди Ҳошим,— лекин...

Йигитча «лекин» дан кейин, ҳеч нарса демай ерга қараб қолди.

— «Лекин ўғрилиқ қилмайман» дейсан! Шундай эмасми?— деб Ҳошимдан сўради ва зарда қилиб сўзида давом этди.— Сен қачондан бери «Шайх Барсисс»¹ бўлдинг? Кеча бозорда ўлгидай ўғрилиқ қилдинг-ку!

— Ўғрилиқ қилдим, бундан буён ҳам қиламан. Чулки «ғўзанинг ичи оқ бўлса ҳам, ғўза бозоридагиларнинг ичи қора» деганлар. Бир тўда ичи қора жаллоблар, тарозибонлар ва паллабардорлар орасида, албатта менинг ичим оқ бўлиб қолмайди,— деди йигитча кескин оҳангда.— лекин бу кампирнинг молидан ўғирламайман!

— Нега?— деб сўради Ҳожи Зокирбой, ажабланиб.

— Чунки, агар бу кампирнинг қарашадиган одами бўлганда эди, шундай ўлар ҳолда ўзи бозорга келмасди. Бу аҳвол шуни кўрсатадики, башарти кампир тирик қолса, шу ғўзанинг пули унинг қишлоқ овқатига, агар ўлиб кетса, ғўру кафанининг харажатига кетади. Мен ёш бошим билан бу кампирнинг қишлоқ овқатини ва ғўру кафан харажатини ўғирлашдан қўрқаман.

¹ Нопок иш билан шуғулланиб, ўзини покиза кўрсатадиган одам маъносига. Барсисо афсонавий фирибгар хоин шайх, у бир қизнинг номусини булғаб, хиёнатини яшириш учун мазкур қизни ўлдирган. Бу ерда шунга ишора қилинган.

— Жуда яхши!— деди Ҳожи Зокирбой пичинг қилиб ва устки тўнини еча туриб, йигитчани масхаралаб давом этди:— дарҳақиқат ёш бошингдан қўрқшинг керак. Ажаб эмаски, шу кампирнинг қарғишидан шу кечанинг ўзидаёқ ўлиб қолсанг. Бироқ кексаларнинг жони қаттиқ бўлади...

— Айниқса ҳаж қилиб, барча гуноҳлардан пок бўлиб келгандан кейин,— деб Мурод пахтакаш Ҳожининг гапини «қувватлади».

— Балли!—деб Ҳожи Зокирбой Муродни ҳалиги гапи учун мақтагандан кейин, узилган гапини давом этдирди:

— Бу кампирнинг ғўзасини қандай хоҳласам, шундай тортиб оламан. Чунки мен унинг қарғишидан қўрқмайман. Борди-ю шу кампирнинг қарғишидан ўладиган бўлсам ҳам, унинг ғўзаси ҳисобидан шу кеча бир ёғлик нахарт (қўйнинг биқин гўшти) еб ўлсам зиёни йўқ.

Ҳожи Зокирбой тўнини қанор устига қўйди, саҳн босқичидан тушди-да, аста-секин кампирнинг олдига бориб гап бошлаб, кампирдан:

— Синглим! Ғўзангиз олақароқ (офтобда очилган кўрак) ми, тоза ғўзами?—деб сўради.

— Сунбула (сентябрь боши) ғўзаси!—деди кампир ва қўшимча қилди,—ғўзалар энди очилаётган бир вақтда олақароқ қаердан топилади?

— Утган йилдан қолган олақароқ бўлмасин деб ўйладим-да, хафа бўлманг, синглим,— деди Ҳожи.— Рухсат беринг, юкингни эшакдан тушириб, ғўзангизни кўрай,— деб қўйди.

— Юкимни эшакдан тушириб берсангиз, дуо қиламан,—деди кампир,—мадорим йўқлигидан тушира олмай туриб эдим.

Ҳожи Зокирбой юкни эшакдан тушириб, қопнинг оғзини очиб, ғўзани кўргач:

— Ғўзангиз ёмон эмас экан,—деди,—фақат икки сувдан қолган экан, шунинг учун кампахтароқ бўлибди, тош босмайди. Ҳар нима бўлса ҳам, жаллоблар «жон» деб олардилар-ку-я, эсизки, бугун бозор-да харидор йўқ. Нега бозор бўлмаган куни келтирдингиз? Агар бозор куни бўлганда, бирор жаллобга тузуккина нарх билан сотиб бериб, дуойингизни олардим.

Ҳожи Зокирбой қайтадан қопнинг оғзини боғлаб, кампирга кўз тикиб турди. Афтидан, унинг гапига қараб нарх қўймоқчи эди.

— Кишисизлик қуриб кетсин!—деди кампир жавобиди:—Эрим сиздан ҳам кексароқ эди. Шундай бўлса ҳам, ёллаб олган қўшхўкиз билан бир парча еримизга пахта экди. Ғўзани чопиқдан чиқаргандан кейин, бандаликни бажо келтирди (ўлди). Мен унинг ғўр-кафани учун қишлоғимизнинг бойидан қарздор бўлиб қолдим. Оқсоқол ҳам ер солиғини кунда талаб қилади. Ўзим бир ойдан бери иссиқ овқат юзини кўрганим йўқ, қўшнилардан бир неча нон қарздор бўлдим. Ана шуларнинг ҳаммаси шу ғўзанинг устига юкланиб қолди. Бироқ ўн беш кундан бери қанча ялиниб ёлворсам ҳам, шу ғўзани бозорга келтириб сотиб, пулини менга олиб бориб берадиган бирор киши топилмади.

Ҳожи Зокирбой кампирнинг гапига диққат билан қулоқ солиб, унинг узундан-узоқ зорланишидан зериккан бўлса керак, жеркиш оҳанги билан унинг гапини бўлиб:

— Хўп, ғўзангизни бугун сотасизми, ё йўқ?—деб сўради.

— Харидор топилса сотаман!—деди кампир.

— Кўриб турибсиз-ку, харидор йўқ. Нега бозор бўлмаган кун келтирдингиз?—дейман,—деб Ҳожи Зокирбой аввалги саволини такрорлади.

Кампир узун гапининг ҳожига ёқмаганини пайқаган бўлса керак, узр сўрагансимон:

— Мен ҳам шу гапга жавоб бермоқчи эдим. Қарилик қурсин, гапим узайиб кетди,—деди ва сўзида давом этди:—Ахир, мен бу зорқолғурни (ғўзага ишора қилиб) орқалаб келолмасдим-ку. Улов топмадим. Бир бозорчи аттор қўшним бор эди. Ундан эшак тиладим. Фақат бугунга берди. «Бошқа кунларда ўзим қишлоқ бозорларига қатнайман» деди. Ноилож қолиб бугун олиб келдим.

— Хўп, бугун харидор йўқ. Энди нима қилмоқчисиз?—деб сўради Ҳожи Зокирбой.

— Илоҳи, барака топинг! Бир иш қилиб бугун сотиб беринг, арзонроқ бўлса ҳам майли. Мен бу зорқолғурни қайта қаерга олиб бораман? Агар бугун олиб борсам, албатта, бошқа кун келтиролмайман. Йўқчилик ва кишисизлик қуриб кетсин!

Энди кампирни «тахтага олиш» вақти етган эди. Чунки у ўзини мурдашўйнинг қўлига топширилган ўликдай, Ҳожининг қўлига топширган эди. Ҳожи кампирга деди:

— Хўп, майли «бир савоб иш қилай». Одамлар савоб учун масжид, мадраса соладилар. Ҳеч бўлмаса, мен ёнимдан пул харж қилмай, сизнинг кўнглингизни овлай...

— Илоҳи, имон топинг! Невара-чевараларигизнинг тўйини кўринг!— деб кампир Ҳожининг гапини бўлди. Ҳожи давом этди:

— Мен гўзангизни арзон нарх қилмайман. Тош аниқлангандан кейин, пулини ўз ёнимдан нақд бераман. Эрта бозор кўни гўзангизни бирор жаллобга сотиб, пулимни ундираман. Майли менинг пулим эртагача сизнинг гўзангизга «қарзи ҳасана»дай фойдасиз банд бўлиб турсин. Худо бошқа жойдан менга ортиғи билан етказди.

Кампир Ҳожини сидқидилдан дуо қила бошлади. Ҳожи гўзани зағома (тарози палласи)га ағдариб тортишга киришди...

Ҳожи Зокир кампир билан гапиришаётганда Мурод пахтакаш Ҳошимга деди:

— Бизнинг қишлоғимиз — Бозорчада Насим деган эшакчи бор эди. У эшакка ишқибоз бўлиб, ҳанги эшаклар сақларди. У, Бухоро-Вобканд, Бухоро-Баҳоваддин ораларида киракашлик қиларди, ўтган йили фалокатга учради — ўғрилар бир йўловчини тутиб унинг жўхори экилган ерига киргизиб, мол ва пулини олиб, ўзини ўлдириб кетганлар.

Шариат юзасидан, бировнинг ери ичида бир жиноят бўлиб, у жиноятни қилган киши маълум бўлмаса, ер эгаси жавобгар бўлар экан. Ҳалиги ўғрилар маълум бўлмаганидан, ҳукумат одамлари ер эгаси бўлган Насимни қўлга олиб, Бухоро зиндонига қамаган эдилар.

Бир йил орасида унинг акаси эшакларини, жўхори экилган ерини ва бошқа нарсаларини сотиб, миршаб ва унинг одамларига егизди. Бироқ уни қутқаза олмади.

Бугун эшитдимки, амрдан Насимни ўлдириш ҳукми чиққан эмиш. Миршаб унинг акасига «агар шу кеча икки минг танга (уч юз сўм) топиб берсанг, унинг ўрнида бошқа одамни ўлдириб, уни қутқарамиз, бўлмаса, эртага уканг ўлдирилади» деган.

Бироқ Насимнинг акаси икки минг танга тугул, икки минг сариқ чақа ҳам топа олмайди ва Насим эртага ноҳақ ўлдирилади.

Мурод ўз ҳикоясининг охирида қўшимча қилиб, деди:

— Модомики, бировнинг ўрнида бошқа бировни ўлдириш мумкин экан, мен амир ёки миршаб бўлганимда, Насимнинг ўрнига шу Ҳожи Зокирбойни тутиб бориб, ўлдираддим. Бу ноҳақ ҳам бўлмасди. Чунки бу пичоқсиз жаллод кунда бир неча деҳқоннинг қонини тўкаётир. У, ҳозир шу кампирни ҳам ўлдириш пайида.

Бу вақтда кампирнинг дод-бедоди эшитилди, у дерди:

— Мен ўзим ўз қўлим билан кичкина тарозида тортиб олиб келганман. Бозорда кам чиқмасин, тарозибон ҳақи ҳам паллабардорнинг «муштаги»ни кўтарсин, деб атайлаб оғир-оғир тортган эдим...

— Мен бошда ғўзанг сувдан қолган, тош босмайди деган эдим-ку. Яна нега мунча шовқин-сурон соласан? Хўп, ўзинг айт, қанча эди?—Ҳожи Зокирбой энди кампирни «сансанлаб», унга дўқ урарди.

— Мен тарозуга чораклик (икки килолик) тош қўйиб битта-битта тортдим. Тортилган ҳар бир тарози юкда ҳисобдан янглишмаслик учун нарироққа бир донадан ғўза қўйиб турдим. Тортиб бўлганимдан кейин ғўзаларни санаб кўрдим — ҳаммаси йигирма тўрт дона эди. Демак тортиб қопга солинган ғўза йигирма тўрт чорак бўлиши керак. Сиз бўлсангиз, ўн олти чорак чиқардингиз.

Ҳожи Зокирбой кампирни сўка-сўка ғўзани қопига қайтариб сола берди. У, ўзича «хизматга туҳмат, деганлари шу бўлади», деб кампирга ўдағайларди:

— Мен сенга фириб бериш учун ўтган йил тўрт минг танга харжлаб, ҳажга бориб келганми эдим? Ғўзангни кўтариб олиб кет, манжалақи! Улганингдан кейин қишлоқ оқсоқоли сотиб, сенга кафанлик олади.

Кампир бўшашди:

— Мен ғўзани қайтариб олиб кета олмайман. Ҳар нима қилсангиз қилинг, ўз розилигингиз билан нимаики берсангиз, беринг! Мен худога топшираман.

— «Худого топширармиш»—деди Ҳожи Зокирбой пичинг қилиб, ўз-ўзига ва кампирга қараб гапини давом эттирди:— афтидан сенинг топширигингни бажаришдан бўлак худонинг иши йўқ экан-да, аҳмоқ!

Кампир кўп ялиниб-ёлворгандан кейин, Ҳожи Зокирбой унинг ғўзасини ўз қопига солди. Унга қанча пул берганини била олмадим. Фақат менга шу маълум бўлдики, кампир Ҳожи берган пулни санамасдан, бошидаги рўмонининг учига тугди, бўшаган қопни эшак устига ташлаб, уни олдига солиб, бозордан пиёда чиқиб кетди.

Мен «бировнинг ёрдамисиз у эшакка мина олмаса керак» деб ўйладим-да, чопиб бориб, эшакка минишига ёрдамлашиб юбормоқчи бўлдим. У қабул қилмади:

— Ёшим етмишда, қариликдан эшак устида ўтиролмайман. Кўзим тинади, йиқиламман,—деди ва мени бу яхши ниятим учун дуо қилиб, хира бўлиб қолган кўзларидан мўлдираб чиққан ёш сўлғин юзига оқаётгани ҳолда бозордан чиқиб кетди.

Мен ғўза бозоридан чиқиб тўғри Пиракининг ҳужрасига бордим. Унга пахтакаш Муроддан эшитганларимни сўзлаб «бозорча»лик эшакчи Насимнинг эртага ўлдирилишини билдирдим ва одам ўлдиришни «томоша қилиш» учун, эрта Регистонга мен билан бирга бориш тўғрисида ундан ваъда олдим.

Сўнгра ҳужрамга чиқдим, ҳушим бошимда эмасди, хаёлим кампирга банд эди. Кечаси ухлаёлмадим. Кўзим уйқуга кетаркан, кампирнинг қуриган гавдаси, йиғлаб ҳассага суяниб, бозордан чиқаётгани кўз олдимга келарди.

РЕГИСТОНДА ИККИНЧИ МАРТА

Биз тонг қоронғисида Регистонга етдик. Ҳали томошабинлар унча кўп бўлмаганидан, қулай жойга ўтириб олдик.

Регистонда томоша аввалгидай бошланди. Соат саккиз бўлса ҳам, Тахтапул устига тортилган занжирни кўтармадилар.

— Бугун «дарихона» бўлмайди, чоғи,— деди Пирак, Ҳақиқатан ҳам «дарихона» бўлмади. Регистоннинг тева-рак-атрофида тўпланган «дарихона»чи сипоҳилар ҳам «дарихона» бўлишидан умидларини узиб, тарқалиб уй-уйларига кетдилар.

— Бугун бу қадар сипоҳ аркка киролмай қайтиб кетди. Энди булар қиладиган хизматини аркда ким қиладди?—деб сўрадим Пиракдан.

— Буларнинг аркда ҳеч бир қиладиган ишлари йўқ,— деди Пирак кулиб.

— Ундай бўлса, нега у қадар шошилиб аркка чиқадилар? Ё бўлмаса, булар ҳар сафар аркка чиққанда, амир уларга бирор инъом қиладигандир. Балки улар ана шу инъомни тезроқ қўлга киргизиш учун шу қадар шошила-

дигандирлар?—дедим, ўз томонидан тахминий фикр юргизиб.

— Ундай ҳам эмас,—деди Пирак ва ўзи «дарихона» чиларнинг аркдаги ишлари тўғрисида менга тафсилли маълумот берди.

«ДАРИХОНА»ЧИЛАРНИНГ АРКДАГИ ИШЛАРИ

Пирак «дарихона»чиларнинг аркдаги «иши» тўғрисида маълумот бериб, мени қаноатлантириш учун гап бошлади:

— Утган сафар Регистонга келганимизда, ўртаёшли одамнинг бизга айтгани каби бундай ишлар «подшолик ҳикмати» бўлиб, бизнинг ақлимиз буларнинг «маъносига етмайди»,— деди Пирак ва давом этди. Пиракнинг айтишига кўра: «дарихона»чилар талашиб-тортишиб аркка чиққандан кейин, удайчи уларнинг амалларига қараб олдин-кейин тизиб қўяди. Амир саломхонага чиқиб ўтириб, рухсат берганидан кейин, удайчи ва унинг ўринбосари ҳисобланган шиғовул буларни амалларига кўра тўдаларга ажратиб, саломхона ҳовлисига киргизиб, узоқдан амирга салом бердиради, таъзим ва дуо қилдиради.

Ўз қулларининг саломига жавоб бериш «амирнинг шаънига муносиб бўлмагани учун» «салом оғаси» деган маъмур амир ўтирган хонанинг даҳлизида туриб, балад овоз билан:

— «Ваалайкум ассалом!»— деб амир жонибидан буларнинг саломларига жавоб қайтаради.

Удайчи билан шиғовул ҳар бир салом бериб бўлган тўдани саломхона ҳовлисидан чиқариб, қўй рамасини қўрага ҳайдагандай, у тўдани амирнинг тахти қурилган ҳовлига ҳайдаб юборади. Булар унда пишиқ ғишт ётқизилган палоссиз супага ўз амалларига кўра юқори, қўйи тизилиб чўккалаб ўтирадилар.

Тўдаларнинг ҳаммалари салом бериб, бориб тахт атрофида жойлашганларидан кейин, фаррошлар ошхонадан сирланмаган сопол товоқларда палов келтириб, уларнинг олдиларига қўймоқчи бўладилар. Бироқ, «дарихона»чилар очиққан ит ё мушукдай, овқатни олдиларига қўйишга чидамай товоқларни фаррошлар қўлидан талашиб-тортишиб ола бошлайдилар...

— Улар умрларида палов юзини кўрмаган бўлсалар керакки, бу қадар очкўзлик қиладигандирлар?—деб сўрадим Пиракнинг сўзини бўлиб.

— Ундай эмас!—деди Пирак,—эҳтимол уларнинг уйларида кунда пишириладиган ошлар, амир ошхонасининг умумий овқатидан лаззатлироқдир. Бироқ, уларнинг фаҳмларича, амир томонидан бериладиган ош қанча бемаза бўлса ҳам, «табаррук» эмиш ва уни талашиб-тортишиб олиш амирга хуш кўринармиш, шунинг учун шу қадар талашадилар. Ҳолбуки шу қадар тортишув билан қўлга киргизилган бу «табаррук» ошни ҳеч қайсилари емайдилар, ҳатто тузини ҳам тотиб кўрмайдилар —унинг бир қисми «дарихона»чиларнинг тортишлари вақтида ерга тўкилади ва қолгани ошхона хизматчилари томонидан сирсиз товоғи билан бирга томга отилади.

Пиракнинг айтишича, «дарихона»чилар «ош тортиш» маросимидан кейин саломхона билан арк жомеъси орасидаги йўлакда, палоссиз супачалар устида ўтирар эканлар. Қор, ёмғир ёғаётган вақтларда ҳам улар учун усти ёпиқ жой йўқ экан.

Улар амир рухсат бергандан кейин, ўз уйларига борарканлар ва агар рухсат бериш амирнинг эсидан чиқиб қолса, кечқурунгача — арк дарвозаси бекиладиган вақтгача ўша ерда қолар эканлар.

ОДАМ ЎЛДИРИШ

Пиёда сарбозлар Регистонда сафга тизилиб тургандан кейин қўллари олдинга — кўкраклари устига тортиб боғланган уч кишини арк йўлагидан тушириб, дарвозадан чиқариб, Тахтапулда сақлаб турдилар.

Бу бандиларни кўрган ҳамон томошабинлар орасида ҳаяжон, қимирлаш ва шов-шув бошланди: баъзилар бош чайқаш билан сассиз-садосиз афсус аломати кўрсатардилар, баъзилари ўз жойларида сабрсизлик билан қимирлаб, гоҳ арк томонига ва гоҳ арқон бозори томонига қараб, қандайдир бир фавқулодда «томоша»ни кутиб турганлари аломатини кўрсатардилар, баъзилари ўз ёнларидагилар билан қўллари олдинга боғланган бандилар тўғрисида, совуққонлик билан гапиришардилар ва, уларча, бўладиган иш оддий иш бўлиб, кундалик ҳодисалардан бири каби эди. Бироқ барча томошабинларга

қўллари олдинга боғланган бу уч бандининг беш-олти минут орасида ўлдиришлари маълум эди.

Қушбеги жазо маросимининг Бухородаги маълум усули бўйича уч бандининг номларини бир-бир айтиб «ҳақиқатда уларнинг ўша номлар эгалари бўлганликлари» ни у ерда турган кишилар томонидан «тасдиқ қилдириб аниқлади» ва ундан кейин амир томонидан муҳрланган ўлим фармонини, миршаб (полицмейстер)га берди.

Миршаб у фармонни олиб аввал ўпди, сўнгра кўзига суртди, ундан кейин бошидан бир қарич юқори кўтариб, қайтариб тушириб, такрор кўзига суртиб ва ўпиб қўйнига тикди.

Бу ишлардан кейин миршаб ўз одамларига қараб, бошини юқори, қуйи секингина қимирлатди. Бу «қани бандиларни кушхонага олиб юринглар!» дегани экан.

Бу ишоранинг маъносини тўла англаган жаллодлар, ҳар бандининг ёнига иккитадан ўтдилар. Жаллодлар пачана бўйли, йўғон гавдали ва қисқа чопонли одамлар бўлиб, беллари устан боғланган, оёқларида оддий этик, бошларида оддий теллаклари бор эди. Жаллодларнинг туслари турлича бўлса ҳам, кўзлари қутурган итларнинг кўзларидай даҳшатли эди ва кўзларида оқ ва қора ўрнида олов ёнаётганга ўхшарди.

Жаллодларнинг бириси қўлида қисқа сопли боши юмалоқ калтакча бўлиб, бошқа бирисининг белига пичоқ тақилган эди.

Жаллодлар ва бандилар теварагини таёқли шабгардлар (миршаб одамлари) ўраб олдилар ва бу тўданинг икки томонидан қиличли қушбеги ва миршаб одамлари, оқ таёқли амир ясовуллари саф тортидилар.

Миршаб кумуш сопли ой болтани қўлда тутиб, тўданинг олдига ўтиб юра бошлади ва тўда ҳам унинг орқасидан йўналди.

Миршаб Тахтапулдан Регистон майдонига тушгач, у ерда тайёрлаб қўйилган отига минди. Тахтапул билан одам ўлдириладиган жойнинг ораси уч юз қадам чиқмаса ҳам, миршаб у ерга пиёда боришни ўз шаънига муносиб кўрмади.

Тўда миршаб орқасидан пиёда сарбозлар орасида махсус, очиқ қолдирилган йўлакдан йўналди.

Ўлдирилувчиларнинг ўлим олдида чеҳралари қандай

бўлишини яқиндан кўриш учун биз томошабинлар орасидан бир бало қилиб олдин силжидик. Биз тўда ўтаётган жойга яқинлашиб, кўзимиз бандиларнинг юзларига тушганда, даҳшатдан ҳушсизлана ёздик. Чунки ўлимга олиб борилаётган бандиларнинг биринчиси мулла Туроб бўлиб, Пиракнинг айтишига кўра, иккинчиси мулла Бозор эди. Мен мулла Бозорни шахсан кўрган бўлмасам ҳам, унинг кимлигини Пиракдан эшитиб билдим.

Биз уларни бу ҳолда кўришни ўйламаган эдик, биз учун бу даҳшатли кўриниш кутилмаган фожиа эди. Биз бошда ўз кўзларимизга ишонмадик, «узоқдан бошқа одамларни уларга ўхшатгандирмиз» дедик ва яна яқинроқ бордик. Эсизки, кўзимиз адашмаган экан. Ҳақиқатан ҳам улар мулла Туроб билан мулла Бозор эдилар.

Мулла Туроб билан мулла Бозор ўлимга қараб мардларча бормоқда эдилар. Албатта уларнинг туслари, кўзлари ва феъл-атворлари оддий одамларга ўхшамасди — ранглари ўчиб, қул ранг тусга кирган эди. Лекин ҳаракат ва қадам қўйишлари мастларча кўринарди, улар гўё соғлом ва тетик одамлар бўлиб, кўп ичганлари ҳолда ўзларини йўқотмаган ва йиқилмаган одамлардай кўринар эдилар. Бироқ ўша кучли ва кўп ичилган майнинг таъсири билан гўё бошларидан нима ўтаётганини аниқлаёлмасдилар. Орқадан судралиб келаётган учинчи бандини танимасдик. Лекин Мурод пахтакашнинг оғзидан кеча эшитганларимга кўра, биз уни «эшакчи Насим» деб ўйладик.

Бу банди жаллод пичоғи билан кекирдаги кесилмасдан илгари ўлгандай кўринарди. Унинг туси бинафша гулининг тусидай, юриш-туриш қувватидан бутунлай ажралган эди. Унинг икки ёнидан икки жаллод тутиб, кўтариб бораётгандай зўрға олиб борардилар, унинг оёқлари ерга гоҳ тегиб, гоҳ тегмасди.

Тўда «кушхона»га етди. Миршабнинг одамлари қушбегининг шоғирдпешалари ва амирнинг ясовуллари арқон бозоридаги сассиқ чуқурни ўраб олдилар. Миршаб ўз одамларининг ҳалқаси орасида, чуқур бўйида от устида тургани ҳолда, қушбегидан олган амир фармонини қўйнидан чиқарди. У фармонни яна бир марта бошидан юқори кўтариб ва қуйига тушириб, кўзига суртиб ўпгандан кейин қайта қўйнига тикди. Сўнгра арк томонига, амир олдида ўтириб бу манзарани «томоша» қилаётгани тахмин қилинган, саломхона дарчасига қараб тумшуғи оти-

нинг ёлига теккунча эгилиб таъзим қилди. Ундан кейин қўл кўтариб бандиларга ва одамларга амирни дуо қилдирди. Бош жаллод фотиҳага қўл очди, бошқа жаллодлар ва соқчилар ҳам қўл очдилар. Бош жаллод дуо қила бошлади: «Илоҳи! Жаноби олий жаҳонгир бўлсинлар! Қиличлари кескир ва сафарлари бехатар бўлгай! Зоти олийга қасд қилган ҳар бир душман паст бўлгай! Пирлар, ёр, чорёр мададгор ва Шоҳимардон ҳазратлари камарларини боғлагайлар! Омин, ё раббил-оламин!»

Бошқа қўл очиб турган одамлар ҳам «омин!» деб, қўлларини юзларига суртдилар.

Сўнгра миршаб жаллодларга қараб бош қимирлатиб, ишора қилди. Бу «ишни бошланг!» дегани экан.

Бошлаб икки жаллод мулла Бозорни чуқур бўйига олиб борди. Қўлида калтак тутган жаллод олдинга ўтиб-қулочинини ёзиб, бандининг тиззасидан қуйисига — оёқлари суягининг қиррасига калтак билан қаттиқ бир урди. У ерга яқин турган одамларга банди оёқлари суягининг шиқирлаб синган садоси эшитилди. Банди — чуқурдан қазиб чиқариб ташланган қора балчиқ устига юз тубан йиқилди. Калтакли жаллод бандининг устига миниб, унинг елкасидан тутиб, оғзи лойга белангани ҳолда бошини босиб турди. Таёқли миршаб одамлари уни белидан оёқларигача ерга босиб турдилар.

Иккинчи жаллод белига тақилган пичоқни қинидан суғурди. Пичоқ унча катта эмас эди. Гулбандидан учигача бир қарич келар эди. Шунинг ила баравар ингичка ва дудама эди. Жаллод у пичоқни банди бўйинининг бир ёнидан — қулоғи тубига яқин бўлган жойдан гулбандигача суқиб бир марта бурагандан кейин, суғуриб олди ва қонга бўялган пичоқни бандининг кийимига артиб, яна қинига солиб қўйди. Бандининг тешилган бўғзидан қора қон отилиб чиқиб, чуқурга оқа бошлади.

Бошқа икки бандини ҳам, шу тартибда бўғизладилар. Биз эшакчи Насим деганимиз бандининг бўғзидан қон озроқ оқиб, тез тўхтади.

Миршаб жаноби олийни яна бир марта дуо қилдиргандан кейин соқчилар тўдаси билан бирга арк томонига қайтиб кетди. Томошабинлар бандиларнинг жасадлари ётган жойга яқин бордилар. Мулла Бозор билан мулла Туробнинг жасадлари ҳали ҳам типирчилаб ётарди. Насим эшакчининг жасади бўлса, бўшгина қимирларди.

«ЖАНОБИ ОЛИЙНИНГ БОЙВАЧЧАЛАРИ»

Миршаб ўз тўдаси билан ҳали узоқлашмасданоқ Регистоннинг жануб тарафидан — Тийргарон тоқи томонидан бир тўда калбаччалар қўлларида уч дона занбар бўлгани ҳолда кўриндилар. Уларнинг бошлари елкаларидан қошлари устигача чағбут (эски пахта)га ўхшарди. Улар кўйлак-иштонсиз бўлиб, иштон ўрнида — баданларининг белларидан қуйисига бир эски латта ўралган эди. Уларнинг ҳар бири эгнида увада бир чопон бўлиб, беллари чилвир билан боғланган эди,

Уларнинг гавдалари — оёқлари учидан кўзлари олди-гача қорамтил кулга беланганидек, баданларининг туси билинмас, фақат кўзлари қорамтил мушукнинг кўзидай милтиллаб турарди.

Калбаччалар узоқдан кўрингач, у ердаги одамлар «жаноби олийнинг бойваччалари» келаётирлар, деб шивирлаша бошладилар.

Калбаччалар чуқур бўйига келиб, ўлдирилганларнинг гавдалари тинчлангунча кутиб турдилар-да, уларда ҳаёт аломати кўринмагач, биттадан занбарга солиб, кўтариб келган йўлларига қайтиб кетдилар.

Мен Пиракдан у калбаччаларни «жаноби олийнинг бойваччалари» дейишларининг сабабини сўрадим.

— Бухоро амири,—деди у,—ўзи томонидан ўлдирилган одамларни, калбаччаларнинг шундай хор қилиб кўтариб кетишларига жуда яхши кўз билан қарайди. Уларни шундай «хизматлари» учун тирик одамларга ҳам ҳар қандай ҳурматсизлик қилсалар, тақиқламайди. Амирнинг ўзи «шоир» бўлганлиги сабабли, калбаччаларнинг бу ишлари тўғрисида «агар йўлингда бадкирдор ва шум рақиб дуч келса, бошини танасидан ажратиб, жасадини занбарга солиб олиб бор» мазмунида қуйидаги тожикча байт-ни тўқиган:

«Ба роҳат гар дучор афтад, рақиб шуми бадкирдор»

Сараш аз тан жуда гардон, жасад болон занбар бар!»*

Бухоро халқи бу аҳволдан, калбаччалар амир меҳрибонлигига сазовор эканини пайқаб, буларга «жаноби олийнинг бойваччалари» деган «фахрий» лақаб берган.

* Афзал тазкирасида бу байт амир Абдулаҳад номига ўзилган.

Пирак менинг сўроғимга жавоб бергандан кейин:

— Бухоро аҳолиси зийрак,—ҳар нарсага тушунади, ҳар бир нарсага ва кишига бирор муносабат билан, муносиб номлар ва лақаблар беради. Фақат айби шуки, зулмга ва ҳақсизликка қарши бирор ҳаракат кўрсатмайди. Менинг фикримча, бунинг сабаби шундаки, халқ кўп зулм чекканидан зулмга «одат»ланиб қолган. Баъзи одамлар, наша чакиш ва тарёк ейиш ўзларини ҳалокатга олиб боришини била туриб, шундай ишларга одатланиб, оддий бир ишдай қараганлари каби Бухоро аҳолиси ҳам ўзини ҳалокатга олиб бораётган, зулм ва ҳақсизликларга оддий бир ишдай қарамоқда,—деб қўйди.

Биз «кушхона» олдидан Ҳовузи Болога чиқдик. У ерда бет-қўлимизни совуқ сув билан ювиб, бузилган қон ва асабларимизни бир оз тинчитдик ва самоворхонага кириб чой ичиб, ҳужрамизга қайтмоқчи бўлдик.

Қайтишда биз Регистон бозоридан баззозлик растаси билан Тийргарон тоқи остига етганимизда, Пирак Мир Араб мадрасасининг ёвуқ йўли бўлган Мисгарлик растасига бурилмай, тўғри Наддофлик растасига қараб йўл бошлади:

— Узоқроқ бўлса ҳам, шу йўл билан бориб, «жаноби олийнинг бойваччалари» ҳалиги ўликлар устидан қандай пул тўплаганларини сенга кўрсатаман,—деди.

Биз Наддофлик растасидан ўтиб, Тўқимдўзлик ҳаммомига яқинлашганимизда, ҳаммомнинг олдида икки томондан келаётган одамларнинг тўпланганларини ва ўзаро шовқин-сурон ва жанжал қилаётганларини кўрдик.

Биз қадамимизни тезлатиб у одамларга яқинлашдик: У ерда «жаноби олийнинг бойваччалари» катта кўчанинг икки томонини тўсиб, икки томондан келаётган йўловчиларни ўраб олган эдилар. Уларнинг, ҳар бириси бир йўловчини, бир қўли билан этагидан маҳкам тутиб, иккинчи қўлини ўзининг кал бошига ишқалаб йўловчининг кийим-кечаги, бўйни ва елкаларига сурқаб туриб бақирарди:

— Тез бўл! Уч ўликнинг кафани учун уч танга бер! Бўлмаса қўлимни бошимга ишқалаб, оғзингга тик қаман!

Агар йўловчининг пули бўлса, дарҳол у «бойваччанинг» талабини қондирар, пули оз бўлса, савдолашиб икки танга ёки бир танга, ҳеч бўлмаса, ярим танга билан уни рози қилиб, қутулиб кетарди. Йўловчининг ёнида пу-

ли бўлмаса, «бойвачча» қўлини яна бир марта ўз бошига ишқалаб, унинг оғзига тиққандан кейин, қўйиб юборар ва бошқа йўловчининг этагидан тутарди.

Биз яна яқинроқ бориб, одамлар тўдаси орасини кўздан кечирдик, унда — Тўқимдўзлик ҳаммомининг гўлаҳи олдида — йўл устида уч занбарда, қонга бўялган уч ўлик ётарди. Булар, шу куни эрта билан Регистонда ўлдирилган мулла Бозор, мулла Туроб ва эшакчи Насимнинг ўликлари эди.

Биз у ерда ортиқча туришни ўзимиз учун хавфли билиб, «жаноби олий бойваччалари»нинг қўлларига тушишдан қўрқиб, чапдаги бир тор кўчага бурилдик. У тор кўча билан Кўчаи Сангин, Хожа Зайниддин, Ҳаммомикунжак ва Сиддиқхон маҳаллалари орқали, Таги Манор ва Ғўза бозорига чиқиб, у ердан Мир Араб мадрасасига кирдик.

Пиракнинг йўлда менга айтишига кўра «жаноби олийнинг бойваччалари» доимий равишда, Тўқимдўзлик ҳаммомининг гўлаҳида — куллар орасида ётарканлар. Амир томонидан ўлдирилган одамларнинг ўликларини олиб келиб, ўз турар жойларида сақлар эканлар.

«Бойваччалар» бундай ўликларни кундузлари эртдан кечгача кўчага чиқариб қўйиб, уларнинг гўр-кафан харажатлари баҳонаси билан йўловчиларни юқорида кўрганамиз тартибда талар эканлар. Агар ундай ўликларнинг эгалари бўлса, улар келиб, «жаноби олийнинг бойваччалари»га катта пул тўлаб, ўликни олиб кетар эканлар. Эгасиз ўликлар бўлса, бир неча кун ҳалигидай, уларнинг таланчилик воситаси бўлар экан.

— Ундай бўлса «бойваччалар» бу ишдан кўп пул топсалар керак. Шундай бўла туриб, нега уларнинг уст-бошлари бу қадар увада ва турар жойлари кул ораси?— деб сўрадим Пиракдан.

— Тўғри, буларнинг даромадлари катта,— деди Пирак — «бойваччалар»нинг ўликлардан ташқари, тирикларнинг тўйларидан ҳам анча даромадлари бор, улар бир лаъли (баркаш)га бир неча кулчани солиб тўйхоналарга борадилар. Тўй эгаси ва меҳмонларга, ҳалиги йўловчиларга қилганлари каби, ёпишиб, суртина берадилар. Уй эгаси буларга катта маблағ бериб, тезроқ тўйхонадан чиқариб юборишга мажбур бўлади.

Пирак «жаноби олийнинг бойваччалари» катта даромадлари борлиги тўғрисида гапимни ортиғи билан тас-

диқ қилгандан кейин, уларнинг уст-бошлари увадалигини изоҳлаш йўлида, деди:

— Бу «бойваччалар» шу катта дармодларининг ҳаммасини қиморга бой берадилар. Уларнинг бирдан-бир машғулотлари қиморбозлик бўлиб, қиморхоналари ҳам ўз турар жойларида. Шаҳарнинг ҳар томонидан машҳур ва моҳир қиморбозлар буларнинг қиморхоналарида тўпланиб, бор-йўқларини ютиб олиб кетадилар. Қимор ўйинида кўп вақтда «бойваччалар» катта қиморбозлардан қарздор ҳам бўлиб қоладилар.

— Бундай ифлосларнинг ҳеч бўлмаганда тўйхоналарда қиладиган тартибсизликларини тақиқласалар эди,— деб ўз истагимни изҳор қилдим.

— Тақиқламайдилар, чунки буларнинг ҳомийси амир бўлгани учун тақиқлай олмайдилар,— деди Пирак ва:— Буларнинг, «жаноби олийнинг бойваччалари» аталганликларининг маъноси ҳам шунда,— деб қўйди.

БИР БЕЧОРАНИНГ ЎРНИДА БОШҚА БИР БЕЧОРА

Кечаси уйқум келмади. Кўзимни юмсам, Регистондаги фожиали манзаралар — бандилар, жаллодлар, одам ўлдириш, ўликлар, «амирнинг бойваччалари» ва уларнинг йўловчиларга қилган муомалалари кўз олдимга келар эди.

Ноилож ўрнимдан туриб, зинадан тушдим-да, мадрасадан чиқиб, саҳннинг ғарб томонида, катта масжиднинг рўпарасига ўтирдим.

Ғўза тўлдирилиб қўйилган қанорлар устидан аввал бировнинг йўтали, сўнгра «кимдир у?» деган ўша одамнинг товуши эшитилди.

— Мен ошна! Шу мадрасанинг талабаси!— дедим ва:

— Мурод бобо! Бу ёққа келинг! Икки оғиз гаплайшайлик!— деб қўйдим.

Пахтакаш Мурод бобо қоровуллик таёғини ҳасса қилиб, ерга ва зинага дўқиллатиб ёнимга келди ва қўлидаги пўстакчани ёнимга ёзиб ўтиргач, гап бошлади:

— Қарибман. Тошнинг совуқлиги ва ернинг нами белимга тез таъсир қилиб, санчиб оғрийди. Шунинг учун қаерда ўтирмоқчи бўлсам, пўстакчамни ёзиб ўтираман.

Мен чолдан ҳол-аҳвол сўрагандан кейин, ундан ҳамқишлоғи — эшакчини охирги марта кўриб, у билан ви-

долашиш учун бугун эрта билан Регистонга бормаганининг сабабини сўрадим.

— Сен бугун эрта билан Регистонга борибмидинг?— деб ҳаяжон билан сўради чол.

— Ҳа, борган эдим!

— Унинг ўлдирилганлигини ўз кўзинг билан кўрдингми?— деб яна ҳаяжонланиб сўради.

— Ўз кўзим билан кўрдим!

— Сен уни танирмидинг?— бир оз шубҳаланиб сўради чол.

— Йўқ, танимасдим,— дедим,— лекин сизнинг ўтган кун Ҳошимга эшакчи Насимнинг ўлдирилишини гапирганингизни эшитган эдим. Бугун эрта билан Регистонда нотаниш бир одамнинг ўлдирилганини кўранимда «бу ўша эшакчи Насимдир» деб гумон қилдим.

— У ўлдирилган нотаниш киши эшакчи Насим бўлмай, бошқа бир бечора!— деди мўйсафид, ҳаяжони бир оз пасайгани ҳолда.

Чол узундан-узоқ йўталиб бўлгандан кейин гапини давом эттирди:

— Ҳошимга айтганим каби миршаб эшакчининг акасидан ўлимдан укасини қутқазиш учун икки минг танга сўраган экан. У кун бўйи судхўрларнинг эшигига бориб, қарзга пул топмагач, ўзининг уй-жойи, қўшхўкизи ва ерини ўн минг тангага арзийдиган мол-мулкни қишлоқ бойига икки минг тангага сотиб, пулни кечқурун миршабга элтиб берган. Миршаб «Насимнинг ўлим ҳукми, жаноби олий томонларидан муҳрланиб, қушбегига келди. Энди уни рўй-рост озод қилиб бўлмайди. Мен ўз одамларимга буюраман, зиндондан бирор кишисиз бандини топиб, Насимнинг ўрнида ва унинг номи билан обхонага юборсинлар. Ундан кейин, сен қоронғи тушганда зиндон олдига бор. Зиндонбон укангни сенга толширади, олиб кетасан» деган. Миршаб таъкид қилиб, яна Насимнинг акасига айтган «эҳтиёт бўл, Насимнинг қутулгани одамлар орасида овоза бўлмасин. Олти ойгача яшириниб юрсин. Бу ҳодиса эскиргандан кейин, рўй-рост юрса майли, у вақтда уни ҳеч ким текширмайди».

Пахтакаш Мурод ўз гапининг охирида деди:

— Шундай бўлиб, Насим ўлимдан қутулди. Лекин эсизки у бечора ўрнида бошқа бир бечора ўлдирилди. Мен унинг ўрнида ғўзажаллоб Ҳожи Зокирбойнинг ўлдирилишини истар эдим.

— Сиз, нега Ҳожи Зокирбойга бу қадар душмансиз?— деб сўрадим.

У бир «оҳ» тортиб, ўзининг ёшликдаги пахтакашлик қилган вақтларини, у ишга ғўзажаллоб Ҳожи Зокирбойдан қанча азоб-уқубат тортганини, унинг оғир меҳнат остида қорни тўймай, ёш умри барбод бўлиб, охири ғўза бозорида қоровул бўлиб қолганини, бу ерда ҳам Ҳожи Зокирбойнинг бечора деҳқонларга қилаётган ҳақсизлигини кунда кўриб турганини айтиб берди.

Пахтакаш Муроднинг ўзи билан ғўзажаллоб Ҳожи Зокирбой ораларида бўлган муомалалар тўғрисида айтиб берганлари, Маҳаллаи Бололик Абдурахимбой билан унинг пахтакашлари орасидаги баъзисини ўзим кўрган, баъзиси Қурбонниёз тоғамдан эшитган воқеаларнинг такрори эди.

(Мен у воқеаларнинг ҳулосасини «Қуллар» номли романимнинг IX — X ва XII бобларида акс эттирганимдан, бу ерда ёзишни муносиб кўрмадим).

МУЛЛА БОЗОР ВА МУЛЛА ТУРОБНИНГ ЎЛДИРИЛИШИ САБАБЛАРИ

1891 йилнинг бошларида Кўкалтош мадрасасида Зоҳид қори деган киши номаълум кишилар томонидан ўлдирилган эди.

Одамларнинг айтишларига кўра, Зоҳид қори Кўкалтош мадрасасида кўп ҳужранинг эгаси бўлиб, унинг устига судхўрлик ҳам қилар экан. У Бухоро шаҳрида уйлик-жойлик бўлса ҳам, уйланмаган ва мадрасада бўйдоқ умр ўтказишни беҳроқ билар экан.

Шунингдек, одамлар уни судхўрликда ва ҳужражаллобликда жуда раҳмсиз деб билардилар. Айтишларига кўра, у кўпгина ўзига тинч ҳужралик талабаларни фириб, найранг билан қарздор қилиб, охирда ҳужраларини қўлларидан олиб, ўзларини дарбадар қилган экан.

Одамлар Зоҳид қорининг шахсий турмуши ва хулқ-атвори тўғрисида ҳам жирканч воқеалар нақл қилардилар ва «унинг ҳужрасида ахлоқсиз ҳодисалар юз бермайдиган бирон кеча йўқ», дер эдилар.

Одамлар Зоҳид қорининг ўлдирилиши сабабини ҳам унинг шу икки ҳислатида деб билардилар, яъни ё уни жонига теккан бир ёки бир неча қарздори ўлдирган, ё

бўлмаса бирор ўзидай ахлоқсиз рақибни ундан қонли ўч олган дер эдилар.

Зоҳид қори ўлдирилгандан кейин, вориси бўлмаганидан, узоқроқ қариндошлари бўлса ҳам, ворислигини қозикалон олдида «исбот қила олмагани»дан унинг молу-мулки подшолик бўлиб, қозикалон томонидан забт қилиниб олинди.

Унинг ўлигини кўмиш учун қозикалон фақат йигирма танга (уч сўм) берди ва қолган харажатиини мадраса аҳолиси ўзаро пул тўплаб кўмди.

Унинг яқин қавм-қариндоши ва хун даъво қиладиган кишиси бўлмаганидан, ҳукумат унинг қотилини топшиш учун ортиқча ҳаракат қилмади. Чунки Зоҳид қори гўё пул йиғиб қозикалонга бериш учун дунёга келган эди ва у бу вазифасини «шараф билан бажариб», дунёдан ўтди ва шундан бошқа унинг нима иши бор эди ва бошқаларнинг унга нима ишлари бўлсин!

Мулла Бозор Занданай туманидан бўлиб, мулла Туроб билан ҳамқишлоқ эди. У бир неча йил Зоҳид қорининг хизматида туриб, унга ошпазлик қилган ва кейинги вақтларда унинг хизматидан кетиб, дарбадар бўлиб қолган.

Мулла Туроб Мир Араб мадрасасидан қочганидан кейин, шаҳарнинг четроғида бўлган Хиёбон мадрасасидан бир ҳужра олиб, унда тура бошлаган ва муллаларнинг ҳужумидан қўрқиб, ҳеч ким билан борди-келди қилмаган. Фақат тураржой топмай юрган мулла Бозор ҳамқишлоқлик сабабидан мулла Туроб олдига бориб, у билан бирга тура бошлаган.

Қозикалон Зоҳид қорининг қарздорларини топиб, улардан пулларини ундириб олиш учун унинг ҳужрасидан олиб борилган дафтарлар ва рўйхатларни қунт билан кўздан кечирар экан, Зоҳид қорининг дафтарлари орасидан хусусий харжлари ва хусусий ишлари ёзилган бир дафтарга кўзи тушибди.

Зоҳид қорининг хусусий харжлари ва ишлари қаторида ёзилган бир воқеа қозикалоннинг диққатини ўзига тортиб, унинг ташвишига сабаб бўлибди. Бу воқеа қозикалон ўғлининг Зоҳид қори билан яширин ва ахлоқсиз алоқаси экан. Ўзининг ахлоқсизлик ишларини ҳам ёзиб қўйишга ҳавасли бўлган Зоҳид қори қозикалон ўғли би-

лан бошидан ўтказган ҳодисаларни уятли таъбирлар билан батафсил ёзиб қўйган экан.

Қозикалон Зоҳид қори дафтардаги воқеаларни ўқигач, қўл-оёғи бўшашиб, нима иш қилишини билмай, ҳайратда қолибди. Агар бу воқеадан одамлар хабардор бўлсалар, ёлғиз ўғли эмас, ўзининг ҳам обрўсиз бўлишини ўйлаб, жуда қўрқиб кетибди. Ҳолбуки, у ўлганидан кейин катта ўғли бўлган ўша ўғлининг қозикалон бўлишини умид қилар экан.

Қозикалон Зоҳид қори ўлиб, унинг дафтарлари ўз қўлига тушганидан бир даража хурсанд экан. Чунки шу билан ҳалиги сирнинг фош бўлиш йўли бир даража боғланган экан. Зоҳид қори ҳужрасидан мол, пул ва дафтарларни олиб келган таракачи, у воқеани ўқиб кўрган бўлса ҳам, қозикалон учун зиёни йўқ, чунки ўз манфаати хўжайинининг обрўсига боғлиқ бўлган хизматчининг оғзини ёпиб қўйиш осон.

Лекин қозикалон, у сирдан хабардорлиги гумон қилинадиган чет кишилардан ҳали хотиржам эмас ва хотиржам бўлиши мумкин ҳам эмас экан. У: «Бу сир воқеъ бўлган вақтларда, Зоҳид қорининг яқин дўстларидан бирортаси ундан хабардор бўлса, ёки ҳалиги дафтарни ўқиб кўрган бўлса, бирор вақт у «сир»ни фош қилса, унда ўзининг ва ўғлининг ҳоли нима кечади?» Ана бу эҳтимол, қозикалонни сира тинчитмас экан.

Шунинг учун қозикалон Зоҳид қори ҳужрасига бориш-келиши бўлган одамларнинг кимлар эканини билишга ва айниқса ўғли у билан алоқа қилиб юрган вақтлардаги унинг яқин дўстларини аниқлашга киришибди.

Бу текшириш, қозикалонни анча тинчлатадиган натижани берибди. Маълум бўлишига кўра Зоҳид қори умрида бирор киши билан бориш-келиш қилмаган, яқин дўст бўлмаган ва бирор кишини ҳужрасига чақириб зиёфат қилмаган. Ахлоқсизлик ишларини ҳам, ёлғиз ўша ахлоқсизлик «материали» бўлган кишининг ўзгинаси билар экан, холос. Чет кишилар унинг унақа ишларини фақат тахмин қилар эканлар. Бироқ Зоҳид қорининг сирларини фақат мулла Бозор деган киши билар экан, чунки у кўп вақт унинг ҳужрасида ошпазлик қилган, ётиб-туриши ҳам унинг ҳужрасида бўлган, қозикалоннинг ўғли у билан яширин алоқа қилиб юрган вақтларда ҳам унинг ошпази мулла Бозор бўлган ва унинг ўл-

дирилишидан бир неча ойгина аввал у ердан қувилган экан.

Қозикалон ҳалиги мулла Бозорнинг ҳозир қаерда эканини суриштирганида, унинг Хиёбон мадрасасида, мулла Туроб деган ҳамқишлоғи билан тургани маълум бўлган.

Қозикалон учун энди бирдан-бир йўл, мулла Бозорни қўлга олиб, йўқ қилиш эди. Лекин бу билангина у бутунлай тинчлана олмасди. «Борди-ю мулла Бозор у сирларни ўзининг ҳамхонаси ва бирдан-бир яқин дўсти бўлган мулла Туробга айтган бўлса-чи?» У ҳолда мулла Бозорни йўқ қилиш билан «сир» кўмилиб қолмас, балки мулла Туроб томонидан у «сир»нинг мулла Бозорнинг ўлдирилиши сабаби сифатида яна ҳам ёмонроқ ва қабиҳроқ шаклда овоза бўлиши мумкин. Шунинг учун энг хавфсиз чора, мулла Бозор билан мулла Туробни бир жойда қўлга олиб, ҳар иккаласини бирдан йўқ қилиш эди. Шу билан у сирнинг изи абадий кўмилиб кетарди.

Ана шундай бўлиб, мулла Бозор билан мулла Туроб бир жойда қўлга олиниб, ҳар иккаласи «Зоҳид қорининг қотиллари ва унинг жаноби олий хазинасига тегишли бўлган пулини таловчилар» сифатида зиндонга қамаганлар ва уч кун орасида уларнинг ўлим ҳукми амирдан муҳрланиб, ҳар иккаласи бир жойда ўлдирилганлар.

• МИР АРАБ МАДРАСАСИДА ТУРИШИМНИНГ КЕЙИНГИ КУНЛАРИДА

1891 — 1892 ўқиш йили бошланди. Ўқиш бошланишининг аввалги кунларида кунжаки домлам — мулла Абдусалом ўз тўдасининг қориси бўлган Шарифжон-Махдумни, унга яқин дўст бўлган бошқа ҳамсабақлари билан бирга зиёфатга чақирди.

Мулла Абдусаломнинг ҳужраси, Мир Араб мадрасаси ҳужраларининг яхшиларидан бўлса ҳам, бошқа кўп ҳужралар каби ош пишириладиган ва юз-қўл ювадиган жойи, ўтирадиган жойнинг пойгагида эди. Шунинг учун меҳмонлар уй эгаси ва ош пишираётган мен, ҳамма бир жойда, бир-биримизга яқин ўтирардик.

Мен ош пишираётганимда ҳам, самовар қайнатаётганимда ҳам, у суҳбатнинг иштирокчиларидай, уларнинг чақчақларини эшитиб турардим.

Мен у зиёфатдан жуда хурсанд бўлдим, чунки у мажлисда кўпроқ сўз шеър ва адабиёт тўғрисида борар-

ди ва меҳмонларнинг кўплари ё шоир, ё шеършунос эдилар. Агар баъзилар адабиётдан хабарсиз бўлсалар ҳам, хушгап, хушчақчақ ва аскиячи эдилар.

Мажлис аҳли орасида тахаллуси Лутфий бўлган мулла Назрулло деган бир киши бор эди. У ҳаммадан кўпроқ менинг диққатимни ўзига тортди.

Кейинроқ тўплаган маълумотимга кўра, мулла Назрулло ёшлигида саҳҳофлик (муқовасозлик) қилар экан ва кейинчароқ дарс ўқишга киришиб, мен кўрган вақтда йнгирма етти-йнгирма саккиз ёшларда бўлиб, мадраса дарсларининг кейинги даврларини ўтмоқда эди.

Лутфийнинг хати гўзал эди. У ёзган хатни саводсизлар ҳам, санъаткор бир рассом чизган лавҳани томоша қилгандай завқланиб томоша қилардилар. Уша вақтларда Лутфий ўз маишатини нодир китобларни кўчириб ёзиб, сотиш билан таъмин қиларди.

Лутфийнинг шеърлари оддий ва мазмунлари бошқа шоирлар айтган шеърларнинг мазмунини такрор қилишдан иборат эди. Лекин у мажлисаро сўзда уста, ширин гап ва ҳозиржавоб бир одам эди.

Лутфий гапиришда, кўпинча икки маъноли сўзларни (туюқларни) ишлатарди. У ишлатадиган икки маъноли сўзларнинг биринчи маъноси мақсаднинг зоҳирини ифода қилса, иккинчи маъноси бировнинг ҳажвий ёки мадҳини билдирарди. У суҳбатдошларининг гапларидан ҳам гапирувчининг сира эсига келмаган иккинчи маънони топиб чиқарарди.

Мулла Назруллоҳи Лутфий маънавий жиҳатдан тузуккина бўлгани каби унинг зоҳирий қиёфаси ҳам кўркам, хушсурат ва хушбичим эди.

У мажлиснинг бир иштирокчисининг номи сартарош мулла Раҳмат эди. У ёшлигида сартарош бўлган. Бошлангич дарсларини сартарошлик қилиб юрган вақтларидан ўқиган. Дарси олдинроқ боргандан кейин сартарошлик дўконидан мадрасага кўчган.

Мулла Раҳмат таътил ойларида — ёшларда баъзи бойларда мирзалик қилиб маишатини таъмин этарди.

Мулла Раҳмат ўша вақтларда тахминан ўттиз яшар бўлиб, Лутфий ва Шарифжон Махдум билан ҳамсабақ эди. У мадраса дарсларида ўртача бўлиб, шеър ва адабиётдан хабарсиз эди. Бироқ, у юмшоқ муомалали одам бўлиб, муллаларча катталиқ қилмас, шайх ва эшонларни жуда ёмон кўрарди. У «палов менинг пирим» дер эди ва

палов товоғи атрофида давра қуриб, ош егувчиларни ҳонақоқ шайхларининг «суҳбат» ҳалқалари деярди.

Мулла Раҳмат ёз кунларида хизмат ё саёҳат учун ҳар қаерга борса, у ердан ажойиб воқеалар топиб келиб, ўз дўст ва ошноларига сўзлаб, уларни кулдирадди.

Шарифжон-Махдум у, топиб келиб нақл қилган воқеаларни «ёлғон, ясама» дер ва унинг ўзига «сиз сартарошликни ташлаб, «воқеатарош» (воқеа ясовчи) бўлиб-сиз» дер эди.

У мажлисда мулла Оқил деган киши бор эди. Мулла Назруллони «ўликлар орасида шаҳид» дерди (Лутфий ўз ҳамсабақларини ва шу жумладан менинг кунжаки домламни ва унинг ҳамтовоқларини «ўликлар» дер эди).

Мулла Оқил чаласавод эди. У илмий ва адабий масалалардан ҳеч бир нарсани тушунмас, ҳатто оддий ширин гаплардан ҳам лаззат топмасди. Унинг бирдан-бир «фазилати соддалик, серкулгилик ва ҳар қандай гапни кўтариши эди. Шериклари уни сўксалар ҳам, кулиб турарди. Менинг фикримча, у мажлис аҳлининг ўйини «материали» эди ва мажлисдагилар унга ҳар турли қаттиқ ва аччиқ гаплар айтиб, ўз вақтларини «хуш қилардилар».

У мажлисдагиларнинг бири кўлоблик мулла Бурҳон деган киши эди. У тахминан ўттиз яшар бўлиб, бўйин узун, гавдаси тўла, туси буғдой ранг, соқоли қора ва катта бўлиб, қарийб юзининг ҳаммасини қоплаб олган эди.

Унинг кўзи ёлқинли бўлиб, оддий вақтларда ҳам боқishi уришаётганга ўхшарди. У гапга печан ва суҳбат-оро бўлиб, тоғликларнинг қаттиқ муомалалигини бухороликларнинг нозик гаплиги билан қўшган эди.

Мулла Бурҳон шоир бўлиб, шеърлари оддий эди. У авваллар ўзига «Муштоқий» сўзини тахаллус қилиб олган экан. Лутфий бу сўзни бир оз ўзгартириб талаффуз қилиб, уни «муши тоқий» (тоғ сичқони) дер экан. У бу лақабдан қочиб, «боши кесилган» маъносида бўлган «бисмил» сўзни тахаллус қилган. У, «Лутфий тилининг тиғи (қиличи) билан «бисмил» бўлганман» дер эди.

Мулла Бурҳон ўша вақтдан икки йил аввал, дарс ўқишни ташлаб, ўз юрти—Кўлобда яшаётган экан. Ўша кунлардан қайтиб Бухорога келиб, аввалги шериклари билан дарс ўқишга киришган (кириш бобида кўрсатилгани каби, Бухоро мадрасаларида бир неча йил дарсдан

қолиш ҳам, аввалги ҳамсабақларидан кейин қолишга сабаб бўлмасди).

Мулла Бурҳон икки йил дарсни ташлаб кетганининг сабабини романга ўхшаган ўз бошидан кечирган воқеалар орасида ўша мажлисда айтиб берди.

Мен бу ерда унинг бошидан ўтган воқеаларни ўз томонимдан сарлавҳа қўйиб, ўз таҳририм билан нақл қилиб бераман.

ХОЖА УБОННИНГ «ҚОВУШЛАРНИ ТУҒРИЛАБ ҚУЙИШИ»

Мулла Бурҳоннинг ҳикоясига кўра, у бир йил ёз кунларида, мадраса дарслари таътил бўлган вақтларда, ўша замондаги мадраса талабаларининг одатлари бўйича, бирор хилват жойда «чилла» ўтириб, одамлардан алоқасини узиб, ўтган дарсларини такрорламоқчи ва келажак дарсларини тайёрламоқчи бўлади.

Мулла Бурҳон қашшоқ талаба бўлгани учун унга оз бўлса ҳам, текин овқат топиладиган бирор жой керак эди. У бундай жойни суриштириб юрганида унга Хожа Ўбон мазорини дарак берганлар.

Хожа Ўбон мазори Бухоро шаҳрининг ғарби шимолида, қирқ километрча нарида қишлоқдан узоқ, Қизилқум хомалари орасида эди.

Мулла Бурҳонга айтишларига кўра, у мазорга тева-рак-атрофдан зиёратчилар кўп келиб, улар турли-туман назр-ниёзлар ва шу жумладан, егулик нарсалар кўп келтирар эканлар. У ерда овқат «сен же» «мен же» бўлиб, кунда юзлаб фақир-бечоралар текин овқатланар эканлар. Мулла Бурҳон каби бир талаба у ерда қирқ кунгина эмас, агар бир йил туриб овқатланса ҳам, ҳеч бир кишига оғирлик қилмас экан.

Бунинг устига у мазорда бир чиллаҳона бўлиб, унга мазорнинг мутаваллиси рухсат бермай туриб, ҳеч бир киши кира олмас экан. Агар мулла Бурҳон ўша мазорга бориб мутаваллининг рухсати билан у ернинг чиллаҳонасига кириб иш бошласа, унинг илмий ишига ҳеч ким халал бера олмас экан.

Мулла Бурҳон ўша мазорга боришни жазм қилиб йўлга чиқибди. У йўлнинг бир қисмини ободонликлар орқали кезиб, бир қисмини сувсиз-ғиёҳсиз Қизилқум хомалари орасидан босишга мажбур бўлибди ва ҳар қан-

дай қийинчиликлар билан бўлса ҳам, бориб у мозорга етибди.

У ерда на сув, на сабза, на дову дарахт бор экан, ва на боғу қишлоқ. У ерда мозорнинг биноси бўлиб, унинг ичида «Хожа Ўбон турбати» деб шуҳрат топган бир қабр, бир чиллахона ва суви аччиқ бўлган бир чуқур қудуқ бор экан ва у қудуқнинг суви фақат касалларнинг, айниқса пес ва кўзи оғриганларнинг «шифоланиш»ларига ва зиёратчиларнинг «табаррук» деб олиб боришларига сарф қилинар, ичиладиган сувни қишлоқдан от, эшакда таширканлар.

Мозордан ташқари ва унинг ғарб томонида намоз ўқиладиган бир хонақоҳ, унинг айвони ҳамда «ҳазрати бузругворнинг меҳмонхоналари» деган ва зиёратчилар унда ўтириб овқат қиладиган бир меҳмонхона бор экан.

Мозор ва хонақоҳнинг шимол томонида кенг ва баланд деворлик бир қўрғон бор экан. У қўрғоннинг ичи уйлар, айвонлар, омборлар, ошхона ва керакли бошқа бинолар билан тўлган бўлиб, ичкари ва ташқари бўлимларга ажратилган экан. Қўрғоннинг кириш ва катта дарвозаси, мозор ва хонақоҳ томониغا қарата қурилган бўлиб, унинг шарқ томонида—пастқамликда қум хомаларига қараб турган «партав эшик» деб аталган бир эшикчиси ҳам бор экан. Бу қўрғон мозор мутаваллисига тегишли бўлиб, унинг хусусий турар жойи ҳисобланаркан.

Мутавалли етмиш ёшларга борган бир чол бўлиб, пакана бўйли, гавдаси йўғон, қорни катта ва юзи кунда икки марта туғадиган товуқнинг юзидай қип-қизил экан. Бу одам мутаваллилик вазифасидан ташқари, хонақоҳнинг имомлик, хатиблик ва шайхлик вазифасини ҳам бажарар ва умуман у мозор ва хонақоҳнинг барча ишлари унинг ихтиёрида экан.

У ерда мутаваллидан бошқа бир неча хизматчилар бўлиб, уларни «фаррош» (сугирувчи) деб айтарканлар. Бу ерда булардан бошқа кўп одамлар бўлиб, улар келиб-кетувчи зиёратчилар, касаллар, ош, нон излаб келган гадейлар эканлар.

У томонларда, юқорида тасвир қилинган бинолардан бошқа, ободонлик нишонаси бўлмай, теварак атрофни Қизилқум хомалари (тепалари) ўраб олган экан. У ернинг айниқса ғарби жанубий томонидаги қум хомалари Битик ва Фаробгача, ғарб томонидагилари Тўрткўлгача

ва шимол томондагилари Қизилқум чўлигача бориб етишаркан.

Бироқ у ерда озиқ-овқат жуда кўп бўлиб, умумий меҳмонхона турли-туман егулик нарсалар билан тўлиб-тошиб ётаркан. У озиқ-овқатларни зиёратчилар, касаллар ва умуман мазор ва мутаваллининг ихлосманд ва муридлари назр-ниёз тариқасида келтирарканлар.

Айтишларига кўра, мазорга келтирилган назру ниёзлардан мутаваллининг омборлари тўла ғалла, хумлари тўла мой, қўралари тўла қўй бўлиб, булардан бошқа, у қишлоқлардан кўп экинзорларни ҳам эгаллаб олган экан ва унинг «муриди бўлган» ерсиз деҳқонлар, у ерларда ҳақ олмасдан ишлар эканлар.

Мулла Бурҳон у дов-дарахтсиз қумзор орасидаги жойда, бу қадар фаровон неъматларни кўриб, ўзини «дўзах» ичида бино қилинган «жаннат»га келгандай ҳис қилибди ва келгани ҳамон, мутаваллига мурожаат қилиб, чиллаxoнага кириб чилла ўтириши учун ундан рухсат сўрабди.

— Агар ҳазрати бузругвор сизнинг ўз даргоҳларида туришингизни истасалар, қирқ кунгина эмас, қирқ ҳафта турсангиз ҳам, бу фақир хизмат қилади,— деб ўз кўкрагига қўли билан ишорат қилибди мутавалли.

Мулла Бурҳон мутаваллидан рухсат олгач, чиллаxoнага кириб ўтириб, ўз ишини бошлабди ва у ердан фақат овқат ва намоз вақтларида чиқаркан.

Мулла Бурҳон чилла ўтиришининг иккинчи кунда мазордаги хизматчилардан, у ерга келган фақир ва гадойларнинг уч кундан ортиқ тура олмасликларини ва «бузругвор ҳазратлари истамаганларидан» у неъматларга кўнгиллари кашол бўлиб қолган ҳолда у ердан кетишга мажбур бўлишларини эшитибди. Шундай бўлса ҳам, бу гапларга эътибор бермабди ва ўз-ўзига: «Агар ҳазрати бузругвор мен каби илми дин талабаси бўлган бир қашшоқни истамасалар, кимни истар эканлар?» дебди.

Мулла Бурҳон, чилла ўтирганининг учинчи кечасида, саҳар уйқудан туриб, ташқари чиқмоқчи бўлганида ўз ковушининг тўғрилаб — кетишга тайёрлаб қўйилганини кўрибди ва ўз кўнглида «бу ернинг хизматчилари адабли одамлар эканлар. Менинг талабалигимни ҳурмат қилиб, ковушимни тўғрилаб қўйганлар» деб ўйлабди.

Бу иш яна бир неча марта такрорлангач, мулла Бурҳон чилахона ва мозорга қарашиб юрадиган фаррошнинг олдига келиб:

— Биродар!— дебди унга.— Сен ҳам мен каби одамсан, бу даргоҳнинг «жорўбкаши» (супирувчиси) бўлганинг сабабидан сенинг шараф ва ҳурматинг мендан ортиқ бўлса борки, кам эмас. Шунинг учун бундан буён ковушимни тўғрилаб қўйиб, мени хижолат қилма!

— Мен сизнинг ковушингизни тўғрилаб қўйганим йўқ,— дебди фаррош.

— Ундай бўлса, ким тўғрилаб қўйган?— деб ажабланиб сўрабди Мулла Бурҳон.

— Бузругвор тўғрилаб қўйган,— дебди фаррош.

— Қайси ва қандай бузругвор?— деб сўрабди Мулла Бурҳоннинг таажжуби яна ҳам ортгани ҳолда.

— Шу турбатда истироҳат қилиб ётган Хожа Ўбон ҳазратлари,— деб фаррош қабрни кўрсатибди.

Бу жавобдан мулла Бурҳоннинг ажабланиши яна ҳам ортибди ва бу ерда қандайдир бир «сир» борлигини пайқабди. Бироқ у сирни яхшигина билиб олиш учун ўзини билмасликка солиб, кулмай-нетмай фаррошдан сўрабди:

— Бу бузругвор ҳазратларнинг менга махсус илтифотлари борлигининг аломати бўлса керак, шундай эмасми?

— Ундай эмас. Балки бу иш, у жанобнинг норозиликлари аломати,— дебди фаррош ва изоҳлабди:— Агар ҳазратлари бировнинг ўз даргоҳларида туришини истамасалар, унинг ковушини тўғрилаб қўядилар бу у кишининг: «бу ерда турма, жўнаб қол!» деганлари бўлади. Бу Хожа Ўбон ҳазратларининг кароматларидан бири бўлиб, бундай каромат кўпинча шаккокларга содир бўлади.

— Агар бирон шаккок ковуш тўғрилаб қўйилиши билан бу ердан кетмаса нима бўлади?— деб сўрабди мулла Бурҳон.

— У вақтда ундай шаккок пес бўлади!— дебди фаррош, шундай «шаккокларнинг пес бўлганини ўз кўзи билан кўрган» кишиларнинг жиддияти билан.

Мулла Бурҳон шу суҳбат натижасида Хожа Ўбоннинг ковушни тўғрилаб қўйиш сирини англаб олибди, шунинг ила баравар фақир, бечора ва ғарибларнинг бу даргоҳда уч кундан ортиқ туролмаганларининг сабаби-

ни ҳам англабди ва ўз ичида қулиб, ўз-ўзига «Мен бундай аҳмоқона ҳийлалар билан у қадар нозу неъматларни ташлаб кетадиган аҳмоқлардан эмасман. Мен, мутавалли ўз фаррошлари воситаси билан мени уриб қувламагунча бу ердан қимирламайман» дебди ва у «Хожа Ўбоннинг бу кароматини» масхаралаш фикрига тушибди.

Мулла Бурҳон ўша кечанинг ўзидаёқ ярим кечадан кейин, ҳамма ўликдай ухлаб ётган вақтда, чиллахонадан чиқиб, меҳмонхона, айвон ва бошқа жойларда ётган меҳмонларнинг ковушларини тўғрилаб қўйибди ва ўзи қайтиб чиллахонага кириб, тинч ухлабди.

Мулла Бурҳон кун оқаргандан кейин, уйқудан туриб эшикка чиқибди. У ерда барча меҳмонлар ва мутаваллининг ҳамма мурид, мухлислари мозордан кетишга тайёранибдилар ва уларнинг юзларини ғам-қайғу қора булутдай қоплаб олибди. «Чунки Хожа Ўбон уларнинг ўз даргоҳларида туришларини истамаган ва уларнинг ковушларини тўғрилаб қўйиб, у ердан узоқлашишларини буюрганлар» ва «ким билади, Хожа арвоҳларининг норозиликлари сабабли уларнинг бошларига яна қандай балолар келади».

Мулла Бурҳон ўзининг бу ишини ҳар кеча такрорлай берибди. Охир иш шу даражага бориб етибдики, қишлоқларда «Хожа Ўбон ҳазратларининг ҳаммадан кўнглилари қолганлиги ва ҳеч бир кишини ўз даргоҳларига йўлатмаётганлари овоза бўлиб, назр-ниёз келтирадиганлар аввалгилардан озайиб, бора-бора келмайдиган бўлиб қолибди.

Бу аҳволдан мутавалли қаттиқ ташвишга тушибди ва бу ишни ким қилаётганини пайқаб, бу «ярамас аҳвол»га хотима бериш учун тўғри чиллахонага — мулла Бурҳоннинг олдига кирибди.

Мутавалли чиллахонага кирганида юзи аввалгидан ҳам қизилроқ ва қарашлари ҳам бошқача экан. Мутаваллини бу ҳолда кўрган мулла Бурҳон: «У ҳозир мени бу ердан қувлайди ва агар кетишга унамасам, фаррошлари воситаси билан уриб ҳайдайди, лекин мен бўш келмайман» деб ўйлабди. Шундай ҳам бўлса, уни кўргач ўрнидан ирғиб туриб, мунофиқона таъзим қилиб, салом берибди.

Мутавалли мулла Бурҳонга қўли билан ўз жойида қимирламасдан ўтиришга ишорат қилиб, ўзи қадамини тез-

латиб ҳали ҳам тик турган мулла Бурҳонни қўли билан тутиб, зўр билан ўз жойига ўтқизибди ва ўзи ҳам унинг рўпарасида чўккалаб, муридларнинг пирлари олдида «таважжуҳ олиш» учун ўтирганларидай тиззасини унинг тиззасига ёпиштириб ўтирибди ва бирор яширин гапни айтадигандай бўлиб, бошини олдинроққа чўзибди.

Мулла Бурҳон бизга шундай ҳикоя қилди:

— Мутавалли бошини мен томонга чўзганида, унинг оғзидан, мен то ўша вақтгача ундай даргоҳларда «ёт» деб билган бир ҳид келди — бу шароб ҳиди эди. У етмиш яшар чолнинг Бухоронинг баъзи кекса муллалари каби «тоатга қувват» деб, гоҳо қўлда ясалган шаръий мусаллас ичиш одати борлигини пайқадим. «Лекин у кун у «тоатга қувват» мақсадида эмас, балки мен каби Хожа Ўбондан қўрқмайдиган бир шаккокнинг олдига келиш учун, жасорат пайдо қилиш мақсадида мусаллас ичиб чиққан бўлса керак» деб ўйладим ва мен ҳам унинг қаршисида дарғазаб бўлиб туришга аҳд қилдим.

Мулла Бурҳоннинг ҳикоясига кўра, Мутавалли унга:

— Сиз «ҳазрати Хожанинг ковуш тўғрилаб қўйишларидан қўрқмасангиз керак,— дебди паст овоз билан.

— Албатта қўрқмайман!— дебди у, овозини баландроқ чиқариб, ғазаб ва шиддат билан. Мулла Бурҳон ўзи-ча «агар мутавалли мени бу ердан қувмоқчи бўлса, унинг сирини фош қилиб, фаррошлари ва муридлари олдида расвосини чиқаргандан кейин, бу ердан кетаман» деб жазм қилибди. Бироқ мутавалли унга бошқа оҳанг билан — келишувчилик оҳанги билан жавоб берибди:

— Ундай бўлса, бу ер бузругворнинг даргоҳлари эмас, сизнинг ўз уйингиз бўлсин. Сиздан фақат бир илтимосим: «ковуш тўғрилаб қўйиш вазифасини ўз гарданингиздан соқит қилиб, бузругворнинг ихтиёрларига қўйиб беринг» ва бу сирни фош қилиб, бу ерга келиб-кетувчи зиёратчилар, мурид, мухлислар ишларига ҳалал берманг!

Мутавалли ўз илтимосини юмшоқ тил, паст овоз ва ёлвориш оҳанги билан мулла Бурҳонга арз қилгандан кейин, ўз қўйин чўнтагидан қоғозга ўралган бир нарсани олиб, унга узатиб, давом этибди:

— Бу «хамир учидан патир», сиз чиллангизни тамом қилиб, шаҳарга қайтадиган вақтингиз етишгунча, бу дуоғўй томонидан (ўзига ишорат қилиб) сиз учун сарпо (кийим-бош) тайёр қилинади, хўпми?

— Хўп!

Мутавалли мулла Бурҳондан келишишга розилик жавобини олгандан кейин, бирор оғир юкни ўз устидан ташлаган каби, енгиллашиб тез чиқиб кетибди.

Бу учрашувдан кейин, мулла Бурҳонга овқатланиш учун умумий меҳмонхонага боришга тўғри келмабди. Турли-туман лаззатли таомлар, ҳаммадан аввал унинг олдига — чиллахонага ўз вақтида келтирилар экан. Чўри қиз, ҳар вақт ундан хабар олиб, унинг кийимларини ювиб келтирар экан. Барча фаррошлар ва хизматчилар уни ҳурмат қиладиган бўлибдилар. Мулла Бурҳон у ерда ўзини меҳмон каби эмас, мутавалли оиласининг аъзоси каби, ҳатто унинг ўғли каби ҳис қилибди. Қисқа қилиб айтганда, мулла Бурҳон у ерда «гурги хонадон» (уй бўриси) бўлиб қолибди.

Мулла Бурҳон ўз ҳикоясининг шу ерида, мутаваллининг қизи билан ишқий муносабат пайдо қилганини ва у ишқнинг оқибатини ҳам айтиб берган эди.

Мен бу ерда воқеаларга сарлавҳа қўйиб, ўз таҳририм билан ёзишни мувофиқ биламан.

БАХТСИЗ ҚИЗ

Чўри қиз мулла Бурҳоннинг олдига кўп келиб-кетадиган бўлибди. Мутавалли шаҳарга ёки бошқа жойларга кетган вақтларда чўри қиз билан бирга бошқа бир қиз ҳам келар экан. Бу қиз бошига товус пари каби ранг-баранг товланадиган шойи паранжи ёпиниб, юзига докадан парда ташлаб юраркан.

Чўри қиз бирор баҳона билан мулла Бурҳоннинг олдига келиб кирганида, у қиз чиллахонанинг эшигига келиб турар, юзини очмас, ичкари кирмас экан. Бироқ унинг кийимига сепилган хушбўй атир ҳиди мулла Бурҳоннинг димоғига урилиб, уни тоқатсизлантирар экан.

Мутавалли мазорда бўлмаган вақтларда бу ҳол кунда бир неча бор воқеъ бўлибди. Мулла Бурҳон ҳар гал, аввалгидан ортиқроқ тоқатсизланибди. Аммо у қизга гап ташлашга ботинолмабди.

Бир кун чўри қиз мулла Бурҳоннинг олдига кириб, ювиб келтирилган кийимларни берибди. Нотаниш қиз ҳам ҳар вақтдагидай чиллахона эшиги олдига келиб турибди. Чўри қиз ювиладиган кийимларни йиғиштириб олгандан кейин мулла Бурҳонга:

— Пошшахоним сизнинг кўп ғазал билишингизни эшитган эканлар. У киши учун бирор ғазал ёзиб берар экансиз!— дебди.

Нотаниш қиз паранжи остида қиқирлаб кулиб, чўри қизга:

— Жувонмарг, Ситора! Мен сенга ҳеч нарса демаган эдим. Сен менинг тилимдан ёлгон гапларни айтиб, мулла акамнинг олдиларида уялтирдинг,— дебди.

Мулла Бурҳон ўзи бу воқеа тўғрисида бундай деди: «Мен у қизнинг овозини эшитиш билан ҳушсизлана ёздим. «Булбулнинг овози жуда яхши» дейдилар. Мен ўз юртимда — тоғ ораларида булбул сайрашнини кўп эшитганман, ҳақиқатда ҳам жуда яхши. Аммо у қизнинг овози олдида булбулнинг сайраши менга олақарғанинг товушидай туюладиган бўлиб қолди».

Қизнинг овози мулла Бурҳонни ҳушсизлантираёзиши билан барабар, унга фавқулодда жасорат ҳам берибди, у қизга:

— Жонгинам! Агар мен илгари қалам билан қоғозга шеър ёзган бўлсам, энди сенинг учун кипригим билан кўзимнинг оқпардасига қонли кўз ёшимни сиёҳ қилиб ёзаман. Сен — офтобим, кечқурунроқ Ситорани юборсанг, ёзганларимни олиб бориб, оёғинг остида пойандоз қилажак,— дебди.

Хизматчи қиз «Пошшахон» деб атаган нотаниш қиз мулла Бурҳоннинг бу гапларини эшитгач бир энтикиб, қиқирлаб кулибди. Бироқ кулгисини зўрға тўхтатиб, ранжигансимон чўри қизга хитоб қилиб:

— Ситора! Тез юр! Кетамиз, мени шунча расво қилганинг бас!— дебди.

Иккала қиз кетибди. Мулла Бурҳон улардан кейин чиллахонадан чиқиб, мутаваллининг қўрғонига қириладиган мозорнинг, пастқам эшиги олдига борибди-да, ўша эшик олдида туриб қизнинг юришини томоша қилибди.

Мулла Бурҳон деди: «ўша куни шамол шимол томондан эсаётган эди. Шамол унинг паранжисини кўтариб қимирлатармиди ёки қизнинг ўзи икки қўлини икки томонга чўзиб, паранжи барларини силкиллайтиб борардими, аниқлаёлмадим. Ҳар қалай, қизнинг у тахлитда юриши, товус парига ўхшаган ва юқорига кўтарилган паранжи остида қанотларини «чодир қилиб», жилваланиб бораётган маст товуснинг юришига ўхшарди».

Қиз кета туриб орқасига қайрилиб бир қарабди-да, мулла Бурҳоннинг мозор эшиги олдида турганини кўриб, уялганидан ёки чарс қизларча нозу истиғнодан қадамини тезлатиб, қўрғонга кириб кетибди.

Мулла Бурҳон бу томошадан маст бўлиб, мозор эшиги олдида қотиб қолиб, қизнинг ҳалиги вазиятини тасвирлаб: «Юриши қандай? Товуснинг юришидай». «Қайрилиб боқиши ҳурккан кийикнинг қайрилиб боқишидай» мазмунида бўлган, Хисрав Деҳлавийнинг қуйидаги байтини хиргойи қила бошлабди.

«Рафтан ба чи монад? Ба хиромидани товус,
Баргашта нигоҳ карданаш? Охуи рамида!»

Мулла Бурҳон қайтиб чиллахонага кириб, қизнинг топшириғига мувофиқ, унинг ҳақида бир ошиқона ғазал ёзибди. Мен у вақтда унинг ғазалини ёзиб олмаганим учун ёзиб кўрсатолмайман, эсимда қолгани шуки, у ғазалда қиздан бир учрашув талаб қилинар эди.

Офтоб ботаётган чоқда, Ситора мулла Бурҳон олдига келибди. Мулла Бурҳон ундан:

— Хат-саводинг борми?— деб сўрабди.

— Йўқ,— дебди қиз,— ўқимаганман.

Мулла Бурҳон унинг саводсизлигидан қувонибди. «Агар қиз саводли бўлиб, мен ёзиб берган ғазални ўқий олса, бу ғазал мазмунини бошқаларга сўзлаб бизнинг ишқий алоқамизни фош қилиб қўйиши мумкин эди» деб қўрқар экан.

— Пошшахоннинг хат-саводи борми?— деб қизга яна савол берибди, мулла Бурҳон.

— Бор,— дебди қиз,— гоҳ-ногоҳ хат ёзадилар, кўп китоб ўқийдилар.

Мулла Бурҳон ўз ғазалини Ситорага топшира туриб, эҳтиёт юзасидан таъкидлабди:

— Бу ғазални бировга кўрсатма, менинг олдимга келиб, мендан Пошшахонга хат олиб борганингни бировга айтма!

— Сиздан аввал, бу гапларни менга Пошшахон тайинлагандилар,— дебди қиз кулимсираб.

— Сен бу гапларни бировга айтмаслик тўғрисида Пошшахонга ваъда бердингми?— деб сўрабди мулла Бурҳон.

— Ваъда бермасдан ҳам, мен у кишининг бирор гап-

ларини ва бирор ишларини бировга айтмайман,—дебди қиз қатъият билан ва:— Пошшахон мени яхши кўрадилар, эркалатадилар ва кечалар мени ўз қўйниларида олиб ётадилар. Мен ҳам у кишини яхши кўраман, гапларидан чиқмайман,— деб қўйибди.

Ситора ғазални олиб кетибди. Мулла Бурҳон ўзича: «хатсиз, саводсиз ўн икки — ўн уч яшар қишлоқ қизи ҳам, Хожа Ўбон даргоҳларининг «шарофатидан» сийнаи сафобахш ҳидини ҳидлаган экан. Мен бўлсам хатлик, саводлик, ва шоир бўлганим ҳолда, мадрасада бекорга тупроқ ялаб ётган эканман» деб ўйлабди.

Пошшахоннинг кўнгли мулла Бурҳонниқидан ҳам тоқатсизроқ эканки, орадан икки минут ўтар-ўтмас Ситора қайтиб келибди. Унинг қувноқ ва кулимсираб келишидан, мулла Бурҳон учун бирор яхши хабар олиб келаётгани сезилибди.

Мулла Бурҳон қизни бу ҳолатда кўриб, унинг чиллахонага келиб киришини кутиб турмасдан, «хуш хабар»ни ундан тезроқ эшитиш учун, шошилиб чиллахона эшиги олдига борибди.

Бироқ, қиз, қўлини унинг кўкрагига қўйиб, уни хужра ичига қарата тисариб:

— Шошманг, сабрсизлик қилманг! Ичкари кириш! Биров пайқаб қолмасин,— дебди.

Мулла Бурҳон ўз ҳаракатидан уялиб, ўз-ўзига: «Оҳ! Бу қишлоқи «содда қиз» ишқибозликда, мендан ҳунармандроқ экан-у. Мен бу ҳолдан хабарсиз эканман. Эсиз, бу чиллахонада ўтказганим йигирма кунлик умр! Бу йигирма кун, ўз нодонлигимдан ва журъатсизлигимдан, ёлғизликда қон ютиш билан ўтди» дебди.

Мулла Бурҳон бориб, ўз жойига ўтирибди-да, ўзининг ишқ муаллимаси бўлган «қишлоқи қиз» юзига уялганидан боқолмабди.

Қиз энги ичидан қатланган бир қоғозчани чиқариб, мулла Бурҳонга берибди. Мулла Бурҳон қизнинг юзига қарамасдан қўлидан қоғозни олибди.

Қиз мулла Бурҳоннинг қоғозни очиб ўқишини кутмасдан паст овоз билан:

— Кеча қоронғилашгандан кейин мозорнинг орқа эшиги олдига чиқиб туриш, мен келиб сизни бир жойга олиб бораман,— дебди-да, тез чиқиб кетибди.

Мулла Бурҳон Пошшахоннинг хатини қозикалон ва бошқа амалдорлар амирининг хатига қиладиганларидай

аввал бошидан юқори кўтарибди. сўнгра қуйи тушириб кўзига суртибди, ундан кейин, қоғозни ҳўл бўлгунча ўпибди, кейин очиб ўқишга киришибди.

Пошшахон: «Мулла ака! Менинг хатим чиройли эмас, Айб қилмагайсиз, шунинг учун ҳамма гапни ёзмадим. Ҳар нимаики Ситора деса, ўшанга амал қилинг, вассалом», деб ёзибди.

Мулла Бурҳон кечанинг қоронғиланишини кутиб туролмабди ва мозорнинг орқа эшигидан чиқиб, эшик олдида у ён-бу ён юриб, тоза ҳаво олаётгандай бўлиб турибди...

Кўп ўтмай қоронғи тушибди. Ситора ҳам кўрғон томонидан кўринибди. Мулла Бурҳон уни кўргач, у келаётган томонга қараб бормоқчи бўлиб қадам ташлабди.

Лекин қиз қўли билан ўз жойида туришга ишорат қилибди ва ўзи унинг олдига етиб келиб:

— Сабрсизлик қилманг!— дебди.

Мулла Бурҳон бу сўзни эшитиб: «Афтидан учрашув бошқа вақтга қолган, Ситора шу аҳволни менга хабар бериш учун келган ва «сабрсизлик қилманг!» деб ёмон хабарни эшитишимдан аввал мени чидамлик бўлишга чақиряпти» деб ўйлаб кўрқибди ва ноумид бўлибди. Лекин Ситора сўзни бошқа оҳангда давом этдириб:

— Мен боравераман. Сиз менинг изимдан, мендан, йигирма қадамча кейинроқ келаверинг!— дебди.

Мулла Бурҳон деди: «Мен у етимча қизнинг олдида иккинчи марта шарманда бўлдим, чунки унинг кейинги сўзидан маълум бўлдики, менинг ҳалиги сабрсизлик қилиб, унинг олдига бормоқчи бўлганим ҳам, ундан бир соат илгари чиллахона ичида кўрсатганим сабрсизлик каби огоҳлантиришга сазовор бўлган бир енгилтаклик экан».

Қиз олдинда бораверибди. Мулла Бурҳон унинг босган қадамларини, бир-бир диққат билан санаб турибди. Қиз йигирма биринчи қадамини ердан кўтарганда, у ҳам биринчи қадамини қиз билан баб-баравар ердан кўтариб, баб-баравар ерга босибди. Мулла Бурҳон йўл юришда ўз қадамлари ораси қизнинг қадамлари орасидан кенг ё тор бўлмаслиги, ердан баравар кўтарилиб, ерга баравар босиш учун кўп эҳтиёт бўлибди. Чунки у қиз билан ўзи орасидаги масофа йигирма қадамдан кўп ё оз бўлиб, ундан учинчи марта гап эшитишдан кўрқибди.

Мулла Бурҳоннинг шу тахлитда йўл юриши, амир

сарбозларининг командага қараб қадам босганлари каби кулгили бир вазият олибди.

Қиз қўрғоннинг кириш эшигига қараб бормай, унинг шарқ томонига ўтибди-да, у ёқдан шарқ томонга қараб, қум хомалари ораси билан йўлини давом этдирибди.

Мулла Бурҳон ҳам қизнинг кетидан бораверибди. Бироқ қиз бирор қум хомасининг ён бағрига тушиб, кўздан пана бўлса, мулла Бурҳон қадам босишда жуда қийинликда қолибди ва ўзи билан қиз ораси олис ёки яқин бўлиб, қолмасин деб ташвиш тортибди.

Қиз бориб-бориб қум ораларидаги бир пастқамликда тўхтабди. Мулла Бурҳон ҳам унинг сояси каби, турган жойида қотибди.

Қиз унинг тўхтаб қолганини кўриб, ўз олдига имлабди. Мулла Бурҳон ҳам тузоқдан қутулган қуш каби парвоз қилиб, бир зумда қизнинг ёнига етиб борибди.

— Сиз шу ерда қумнинг текис жойида чўзилиб ётинг, ўтган-кетганларга ўзингизни кўрсатманг! Мен бориб Пошшахонни шу ерга олиб келаман,— деб қиз кетибди. Мулла Бурҳон сарғимтир духоба каби юмшоқ қум устига чўзилибди. Ой ҳам шарқ томондан оловда қиздирилган мис баркашдай бўлиб кўринибди. Бора-бора бу мис баркаш кичикроқ бўлиб, кумуш баркаш тусини олибди.

Мулла Бурҳон бир оз чўзилиб ётгандан кейин зерикбди ва эмаклаб қум тепасига чиқиб, у ердан мутавалли қўрғонига кўз тикибди. Янги чиқиб, осмонга кўтарилган йигирма кунлик ойнинг нури остида қўрғон девори оппоқ бўлиб кўринибди.

Мулла Бурҳон ётган жойидан қўрғоннинг шарқ томонидаги пастқам эшигини ҳам кўрибди ва «менинг офтобим шу эшикдан чиқса керак» деб сичқон уясини пойлаган мушукдай, ўша эшикка тикилиб ётибди.

Ой яна ҳам юқорироқ кўтарилиб, ер юзини сутдай оқартирибди ва унинг ёғдусида қизил қум тўдалари сарғимтир хом қаймоқдай бўлиб кўринибди. Аммо мулла Бурҳоннинг «офтоби» ҳали ҳам чиқмабди...

Мулла Бурҳоннинг кўнглига турли-туман васвасалар кела бошлабди: «эҳтимол отаси шаҳардан қайтиб келган бўлса; эҳтимол уйига бирор шум қадам, чақирилмаган меҳмон келиб қолган бўлса, худо кўрсатмасин, у бирор касалга дучор бўлган бўлса, эҳтимолдан узоқ бўлса-да бошқа бир тахмин ҳам бор, у, афсоналардаги баъзи

алдоқчи қизлар каби мени алдаб, масхара қилиб, ўзи Ситорани бағрига босиб мендан кулиб ётган бўлса...» деб ўйлабди у.

Шу вақтда қўрғоннинг пастқам эшигидан бир киши чиқибди. Мулла Бурҳон бу кишини Пошшахон гумон қилиб, бутун аъзои бадани титраб кетибди. Бироқ тузукроқ диққат қилгандан кейин, чиққан кишининг бўйидан Пошшахон эмас, Ситора эканини фаҳмлабди ва бу ҳолдан у қаттиқ умидсизликка тушибди. Чунки у «ҳақиқатан ҳам бу кеча Пошшахон чиқмайдиган бўлган ва Ситора шу шум хабарни менга етказиш учун келмоқда» деб ўйлабди.

Лекин чўри қиз, мулла Бурҳон ётган томонга эмас, қўрғоннинг девори ости билан жануб томонга қараб кетибди ва қўрғоннинг шарқи-жанубий бурчагига бориб, у ерда бирпас туриб, мозор, хонақоҳ ва қўрғоннинг эшигини кўздан кечиргандан кейин, борган йўли билан орқага қайтибди ва девор ости билан шимолдаги пастқам эшик олдидан ўтиб, қўрғоннинг шарқи-шимолий бурчагига бориб турибди-да, у томонларни ҳам кўздан кечиргандан кейин қайтиб келиб, ҳалиги эшикчадан қўрғонга кириб кетибди. Мулла Бурҳон Ситора қўрғонга кириши билан, у ердан товус ранг паранжи остида, ўз «офтоби»нинг чиқишини умид қилибди. Бироқ эшикчадан оқ кийимга ўралган бир киши чиқиб, мулла Бурҳон ётган томонга қараб келаверибди.

Мулла Бурҳон келгувчининг кимлигини аниқлай олмай, ташвишда қолибди. Ҳақиқатан ҳам сутдай оппоқ ойдин кечада, оқ кийимда келувчининг кимлигини аниқлаш мумкин эмас экан. Мулла Бурҳон ўрнида бировнинг келишини кутиб турган, бошқа бирон киши бўлганда келгувчини одам деб ўйламас ва уни ойнанинг шуъласи деб эътибор ҳам бермай, қўя қолар экан. Лекин келгувчи яна ҳам яқинроқ келгандан кейин, мулла Бурҳон унинг маҳтоб орасида келаётган ўз «офтоби» эканини аниқлабди ва Ситора кўрсатган жойга бориб, уни кутиб туриш учун қум устидан силжиб пастга тушиб, чўзилиб ётибди. Орадан кўп ўтмай, Пошшахон, мулла Бурҳон чўзилиб ётган жойга бориб етибди. Гўё бахт мулла Бурҳонга: «Бошинг устига офтоб келди, тургил ахир!» дегандай бўлибди. Мулла Бурҳон ҳам, ихтиёрсиз жойидан ирғиб туриб, Пошшахоннинг рўпарасида серрайиб қолибди.

Пошшахоннинг эғинда оқ шойи кўйлак бўлиб, бошига

ҳам катта шойи рўмол ёпинган экан. Унинг бундай оқ кўйлак кийиб, оқ рўмолга ўралиб чиқиши ўзини ойдин кеча тусига айлантириб, учраб қолган ёт кишилар кўзидан яшириниш учун экани маълум бўлибди.

Мен у қизни кўзим билан кўрмаганимдан, тасвир қилсам ясама бўлади. Шунинг учун у қизни тасвирлашда мулла Бурҳон қўллаган таъбирларни, эсимда қолганича, унинг тилидан нақл қилишни мувофиқ билан.

Мулла Бурҳон деди: «Мен унинг лоладай товланиб турган оппоқ юзини нимага ўхшатишни билмайман. Мен у юзни «ой» десам ҳам бўлмайди, «офтоб» десам ҳам бўлмайди, «гул» десам ҳам бўлмайди, «ойна» десам ҳам бўлмайди, чунки булар оддий нарсалар бўлиб, ҳар бир киши уларни кунда кўради ва эътибор ҳам бермайди. Ахир, бир кўришда одам ўз жонини унга нисор қилишга тайёр турган бир юзни, қандай инсоф билан бундай оддий нарсаларга ўхшатади киши?

Мен шуни айта оламанки, у гўзал юз, у меҳр ва муҳаббат чақнаган қора кўзлар, учи ингичка бўлиб қуйига эгилиб турган қора қошлар, қуюқ ва узун киприклар одам кўрган билан тўймайдиган даражада бир-бирига монанд тушган эдилар.

Унинг кенг енглари шимарилган бўлиб, оқ билаклари ой нури билан тўлган фазода тиниқ сувда ўйнаб турган оқ балиқлардай жилваланиб турарди. У билаклар «мен фақат ўпиш учун яратилганман» дегандай бўлиб, киши ҳавасини кўзгатарди.

Мен ихтиёрсиз унинг икки билегидан тутдим. Қўлларим титрарди, унинг қўллари ҳам меникидан оз титрамасди. Мен унинг юмшоқ билакларини секин-секин силар эдим. Лекин гапиришга гап тополмасдим. Унга учрамасдан аввал айтиш учун ўйлаб қўйган гапларимнинг ҳаммаси эсимдан чиққан эди.

Қиз бирдан қўлларини қўлларимдан тортиб олиб, икки қўлини икки томонга чўзиб, бир хўрсингандан кейин, жасур ва жиддий овоз билан:

— Ахир, бир жойга ўтирайлик!— деди.

Унинг оҳангидан мени журъатсизликда таъна қилган маъно сезилиб турарди.

Мен унга жавобан:

— Хўп,— дедим.

Мулла Бурҳоннинг айтишига кўра, қиз билан у юзма-

юз ўтирибдилар. Ҳар иккаларининг орасида икки қаричдан ортиқ масофа йўқ экан.

Мулла Бурҳон ҳали ҳам гапириш учун гап тополмас ёки гунглар каби кўнглида бор гапларни айтолмас экан. Яна бошлаб қиз гапга киришибди:

— Сизни нега «Бисмил» дейдилар ва бу сўзнинг маъноси нима?— деб сўрабди.

— «Бисмил»нинг маъноси «ўлдирилган»дир. Мен ишқ томонидан ўлдирилганлигим учун мени «Бисмил» деганлар,— дебди мулла Бурҳон қизга жавобан.

— Сиз каби барно йигитни қайси номехрибон ёрнинг ишқи ўлдирди?— деб сўрабди қиз, меҳрибонлик билан.

— Сенингча, номехрибон, лекин ҳақиқатда меҳрибон бўлган у ёрнинг отини айтишдан қўрқаман!— дебди мулла Бурҳон.

— Ишқ ўлдирган кишини тирилтирадиган даво йўқми? Агар бўлса, у қандай ва уни қаердан топиш мумкин?

Мулла Бурҳон қизнинг бундай саволларини ўзи учун бир даъват фаҳмлабди ва ҳар бир мулоҳазани эсдан чиқариб, қизга яқин ўтирибди. Қўлларини унинг белига узатиб, дудоғларини унинг дудоғларига яқинлаштиргани ҳолда:

— Ишқ ўлдирган кишини тирилтирадиган даво, мана шу лаблардан бўса олиш, — деб, уни ўпмоқчи бўлганида, қиз фавқулодда бир куч билан уни орқага итариб, ўзини унинг қўлидан қутқазиб, нарироққа сурилиб ўтириб, ҳўнграб йиғлаб юборибди.

Мулла Бурҳон деди: «Қизнинг бундай муомаласидан баданимдаги алангаланган ўт, бирдан сусайди. Ҳали ҳам бошдан оёғимгача, аъзойи баданим ёнарди. Лекин алангаланган қуруқ ўтиндан, узоқлашган ҳўл ўтин каби тутаб ёнарди. Мен яқин келган мақсадни ноҳўя ҳаракатим билан қўлдан чиқарганимга афсусландим ва нима иш қилишимни ва ранжиган қизни қандай юпатишни билмай, ҳайрон бўлиб қолдим. Қиз йиғлашда давом этарди...»

Мулла Бурҳон ўзини эплаб олгандан кейин, узр айтмоқчи бўлиб сўзга киришибди:

— Жонгинам — дебди у,— сенинг илтифотларингга, меҳрибончиликларингга таяниб, мен бир ноҳўя ҳаракат қилиб қўйдим. Сен жасурлик ва соф қалб билан огоҳлантириб менга ўз жойимни кўрсатдинг. Бу жиҳатдан сендан миннатдорман. Бироқ ўзимнинг нотўғри ҳаракатим

билан сени ранжитганим, сени юпатиб кулдириш ўрнига ғам-қайғуга солиб йиғлатганим учун ўзимни гуноҳкор деб биламан. Мени кечиришингни ялиниб-ёлвориб сўрайман.

Қизнинг йиғиси бир оз пасайибди, лекин ҳали ҳам йиғламоқда экан. Мулла Бурҳон сўзини давом этдириб:

— Жонгинам! Менга айт-чи, нима қилсам кўнглинг очилиб, хурсанд бўласан ва истамаганим ҳолда сенда пайдо бўлган бу қайғу, бу алам бартараф бўлади?— дебди.

Қизнинг йиғиси яна ҳам пасайиб, тинчлана бошлабди. Бироқ мулла Бурҳоннинг сўроқларига жавоб бермабди.

— Азизим, жоним, меҳрибоним!— дебди, мулла Бурҳон қизга яна сўзида давом этиб:— агар сенинг хурсандчилигинг менинг йўқ бўлишим билан муяссар бўлса, мен ўзимни ҳалок қилишга, ҳеч бўлмаса бу ерлардан бошимни олиб кетишга тайёрман. Менинг мақсадим, менинг тилагим, фақат сенинг истагингга боғлиқдир. Айт, нима қилай?..— дебди.

Мулла Бурҳон жим бўлиб, гапларининг қизга қандай таъсир қилганини билмоқ учун унга тикилибди.

Қиз йиғидан тўхтаган, бошини эгиб ерга боқиб қандайдир бир фикрга чўмган экан. У ҳинодан жилон жийда каби қизарган бармоғининг учи билан қизил қумга чизибди. Мулла Бурҳон яна гап бошлабди:

— Ахир, мен сени севаман. Сенинг учун ҳар қандай азоб-уқубатни тортишга тайёрман ва ҳар бир оғирликка чидайман, фақат хафа бўлишингга чидаёлмайман. Айниқса, хафалигингга бонс бўлганим учун аламга чидаёлмай ўзимни ҳалок қиламан...

Мулла Бурҳон жим бўлибди ва қиздан бир жавоб эшитиш умидида, унга кўз тикибди.

Қиз бир оз фурсатдан кейин бошини кўтарибди-да, мулла Бурҳонга боқмай сўзга киришибди:

— Менинг хафалигим, қайғу-аламим сиздан ва сизнинг ножўя ҳаракатингиздан эмас,— дебди қиз,— албатта сизнинг ҳаракатингиз нотўғри эди, шунинг учун ўзимни қўлингиздан қутқаздим. Борди-ю хафалигим сизнинг ножўя ҳаракатингиздан бўлганда ҳам, мен сизни айбдор деб билмасдим ва айбдор дейишга ҳаққим ҳам йўқ. Чунки сизнинг шу даража жасур қилган ўзимнинг ножўя қилиқларим эди...

Қиз бир оз жим туриб яна давом этибди:

— Хафалигимнинг, қайғу-аламга чидаёлмай, йиғлаб юборганимнинг ҳақиқий сабаби бахтсизлигимдир. Шу бахтсизликнинг мажбур қилишидандирки, мен шарият ва муллалар хотин-қизларнинг ҳатто овозлари номаҳрам деганлари ҳолда, мен қоронғи кечада, хилват жойда бир бегона одам олдида очиқ юз билан ўтириб суҳбат қилиш-гача жасорат қилдим...

Қиз бир оз жим тургандан кейин, бирдан бошини кўтариб мулла Бурҳонга тикилиб:

— Сиз мени неча ёшда деб тахмин қиласиз?— деб сўрабди.

Мулла Бурҳон унинг ёшини каттароқ тахмин қилган бўлса ҳам, кичикроқ десам кўнглига хуш келар деб:

— Мен сени ўн етти-ўн саккиз ёшда деб тахмин қиламан,— дебди.

— Сиз мени ёлғон гап билан хурсанд қилмоқчи бўласиз,— дебди қиз кулимсираб ва сўзида давом этибди,— ҳақиқатда мен йигирма саккиз ёшдаман!

Қиз кейинги гапларни айтганда лабларидан аввалги жилмайиш йўқолиб, ўрнини қайғу аломати олибди ва:

— Тўғри, мен йигирма саккиз ёшдаман, бироқ ҳали ҳам қизман. Агар менинг бахтсизлигим ёлғиз шугина бўлганда, кўп-да қайғурмасдим. Лекин шу йигирма саккиз ёшлик умримнинг кейинги ўн йили чидаб бўлмаслик даражада азоб-уқубатлар билан ўтиб, яна ўшандай азоб-уқубатлар билан давом қилмоқдаки, энди чидаёлмайман,— дебди.

— Жонгинам! Агар бошингдан ўтган воқеаларни менга айтиб берсанг кўнглинг юки бир оз енгиллашарди,— дебди мулла Бурҳон, қизни юпатадиган бошқа гап топмаганидан.

— Бошимдан ўтган қора кунлар узун ва аламлидир. Агар сиз ўшандай аламли воқеаларни эшитишга чидаёлсангиз, айтиб беришга тайёрман,— дебди қиз.

— Мен миннатдор бўлиб эшитаман,— дебди мулла Бурҳон. (Мен қўйидаги парчага сарлавҳа қўйиб қизнинг тилидан ёзишни мувофиқ билдим).

БАХТСИЗ ҚИЗНИНГ БОШИДАН УТГАН ҚОРА КУНЛАР

Мен онадан ўн саккиз яшарлигимда ажралдим,— деб гап бошлабди қиз,— мен ота-она хонадониди бирдан-бир фарзандман. Онам, хат-саводли бир мулланинг қизи бўл-

ганидан хатли-саводли эди. У мени ҳам ўзи ўқитиб, хат-саводли қилди. Бундан бошқа, овқат пишириш, кир ювиш, кийим-кечакни бичиб-тикиш каби ҳар бир қиз учун керак бўладиган уй ишларини ҳам ўргатди.

Ун олти ёшга тўлганимда, онам мени уйлик-жойлик қилиш ва бирдан-бир фарзандининг тўй-томошасини кўриш орзусига тушди. У умрининг охирги икки йилини куёв бўларлик бирор йигит чиқишини кутиш билан ўтказди. Бироқ бундай йигит чиқмади.

Қиз бу ерда ўз ҳикоясини тўхтатиб, мулла Бурҳондан сўрабди:

— Сиз куёв бўларлик бирон йигитнинг топилмаганлиги сабабини биласизми?

— Йўқ, билмайман!— дебди мулла Бурҳон.

— Албатта, билмайсиз ва билишингиз мумкин ҳам эмас,— деб, қиз ўз саволига ўзи жавоб бериб, сўзида давом этибди.

— Хожа Убонлик хўжалар, бошқа хўжалар каби, қизларини ўз авлодларидан бошқа кишига бермайдилар. Хожа Убонликлардан бўлса, бирор куёв бўларлик киши чиқиб совчи юбормади. Шундай бўлиб, меҳрибон онам ўз орзу-ҳавасларини ўзи билан тупроқ остига олиб кетди.

Онасини эслаганидан бўлса керак, қизнинг кўзида мўлтираб ёш томчилари пайдо бўлди. У энги билан кўзларини артгандан кейин.

— Онамнинг йил ошисидан кейин, отам бошқа хотин олди. Мен шафқатли онамнинг ўлимига қанча куйган эдим, лекин чидаб бўлмаслик мусибатим ўгай она уйга келгандан кейин бошланди,— деганида, қизнинг томоғини йиғи бўғиб олибди — у жим бўлибди ва бирпасдан кейин, бошини кўтариб чуқур бир «оҳ» тортгандан кейин яна сўзида давом этибди:

— Мусибат оғир ва жон куйдирувчи эди. У вақтларда уйимизда икки хизматчи хотин бор эди. Бироқ ўгай она энг оғир ва энг ифлос ишларни менга буюрарди. Мен уй ва ҳовлини супурардим, ҳатто ҳожатхонани ҳам кунда икки марта тозалардим. Хизматчилар ош, нон пиширардилар. Кирни бўлса, мен ҳам хизматчилар қаторида ўтириб ювишга мажбур эдим.

Овқат еганда ўгай она энг мазасиз нарсаларни менга берарди. Баъзан бемазалигидан хизматкорлар ҳам маган овқатни менга егизишга уринарди.

Мен бундай оғирликларни ҳам кўтаришга интилардим. Лекин ўгай онанинг менга азоб бериши булар билан чекланиб қолмади. Мен уй ишидан бир оз бўшаб бир бурчакка тиқилиб, китоб ўқишга киришсам, у «китобхон қиз, ўйнашбоз бўлади» деб мени жеркиб таҳқир қилгандан кейин, бўлмағур ва кераксиз бир ишни топиб, буюрарди. Мени бирдан-бир севиб қиладиган, ҳордиғимни чиқарадиган ва аламимни енгиллаштирадиган ишдан — китоб ўқишдан маҳрум қиларди.

Ўгай она бу билан ҳам тинчланмасди: кечалари мени отамга чақарди. Мен эшик орқасидан қулоқ солиб, унинг сассиқ гапларини эшитардим. У отамга айтарди: «Қизингиз уятсиз ғазалларни кўп ўқийди. Шундай қилаверса, у бузилади. Бу ишнинг олдини олишингиз керак, уни китоб ўқишга қўйманг! Тезроқ бирор киши топиб, эрга бериб, олдимдан узоқлаштиринг. Мен бундай енгилтак қиз билан туришга чидаёлмайман. Илоҳи бундай қизни ўстирган она гўрида тикка турсин».

Менга ҳаммадан ҳам меҳрибон онамга тил тегизгани алам қиларди. Отам бўлса, унга жавобан юмшоқ тил билан ўз қариндошларидан куёв бўларлик киши топилмаганини бошқа кишига бериши мумкин эмаслигини, бахтимнинг очилмаганини кўрсатиб: «Сабр қил! Бир кун келар, унинг бахти очилар ва сен қутуларсан» деб уни юпатишга уринарди...

Мулла Бурҳон қизининг бу аламли қиссасини эшитганида унга бўлган муҳаббати раҳм билан аралашиб, сўнмайдиган бир ўт каби бошдан оёғигача ўраб олиб, унинг ўгай онасига нисбатан қалбида пайдо бўлган ғазаб ўти ҳам алангаланиб, уни тоқатсизлантирибди. У ғазаб шиддати билан югуриб бориб, ўгай онани парчалаб ташламоқчи бўлибди ва тоғликларга хос қизғинлик билан қизининг сўзини бўлиб:

— Ҳали у лаънати ўгай онанг қаерда?— деб сўрабди қиздан.

— Тўрт йил отам билан тургандан кейин, ўлди — деб жавоб берибди қиз.

— Хайрият!— дебди мулла Бурҳон, ғазабни бир оз босилгандай бўлиб,— ундан кейин тинчландингми?— деб сўрабди.

— Агар ўгай она ўлгандан кейин тинчланганимда, мен ўзимни бахтли санардим,— дебди бахтсиз қиз ва сўзида давом этибди.— У ўлгандан беш ой ўтгач, отам

бошқа хотин олди. Аммо бу хотин, аввалги хотиндан юз марта ёмонроқ бўлиб чиқди. Бу хотин оғир ва ифлос ишларни буюришда, овқат бермасликда, китоб ўқишга йўл бермай, мени «бузуқ» деб ҳақорат қилишда аввалгисидан баттарроқ эди. Бунинг устига отам бозордан мен учун олиб келган янги кийимларни, менга бермагани ила баравар, онамдан қолган кийимлардан фойдаланишга ҳам йўл қўймади. «Хотиндан қолган мерос қизники эмас, хотинники бўлади» деб, у кийимларни сандиққа солиб қулфлаб қўйди ва мурдашўйлардан чиққан ислиқи кийимларни билмадим қаердан топиб келтириб, мени уларни кийишга мажбур қилди.

Бу ҳам отамни мени эрга бериб юборишга ундарди. Мен ҳам, агар етмиш яшар чол бўлса ҳам эрга чиқиб, бу чидаб бўлмаслик азоб-уқубатлардан қутулишга рози эдим. Бироқ бу зот зурриётинг билан қуриб кетгур Хожа Ўбонлик хўжалардан куёв бўларлик бирор киши чиқмасди. Билмадим бу уруғинг қурғурларнинг қандай балолари борки, ораларида ўғилдан кўпроқ қиз туғилади, ўғиллари бўлса, ўз уруғларидан номига бир хотин олгандан кейин, унинг устига мурид-мухлислари қўй, эчки қаторида назр қилиб келтирган қизларни ҳам чўридай қилиб ола берадилар. Бундай аҳволда шаҳардан узоқ бир қумзорда қолган мен каби бахти қорага, ўз уруғимиздан куёв қандай топиларди!

— Иккинчи ўгай онанг ҳозир қаерда?— деб сўрабди мулла Бурҳон.

— Унинг қаердалигини билмайман. Бироқ уйдан қувилди, бу воқеа шундай бўлди: у отамнинг уйидаги буюмларни, шу жумладан, онамдан қолган кийимларни ҳадеб ўғирлаб олиб бориб қариндошлариникига яшира берди. Бу ҳолдан хабар топган отам мол аламига чидаёлмай уни қувиб юборди.

— Демак, ҳозир тирикчилигинг тинч ўтаётган эканда?— дебди мулла Бурҳон, ўзи ҳам бир оз тинчланган ҳолда.

— Сиртдан шундай кўринади,— дебди ва бир «оҳ» тортиб сўзида давом этибди қиз,— менинг ёш умрим, ўгай оналарнинг эзиши остида сўлиб, қуриди. Жисмим тирик бўлса ҳам, қалбим ўлган ва унда ёшлик орзу-ҳавасларидан асар қолмаган. Менинг бирдан-бир овунчоғим шу чўри қиз—Ситора бўлиб қолди. Ўгай она қувилиб, ўзим уй эгаси бўлганимдан кейин, ота-онасиз қолган шу

қизчани олиб тарбияладим. У менинг ўз синглимдай. Уй ишларини бошқа хизматчи хотинлар бажарадилар. Бу қиз ҳамisha ўз олдимда...

Қиз бир нафас жим туриб ерга қараб:

— Мени фақат бир фикр ташвишлантира бошлади: Отам қариган. Ҳеч ким дунёда абадий яшамайди. Отам ўлиб кетса, мен ёлғиз бошим билан нима қиламан ва нима ҳам қила оламан, деган фикр мени тинчимга қўймайди. Шунинг учун мен қандай одам бўлса бўлсин эрга чиқсам деб орзу қиламан. Бу орзу ёшлик орзу-ҳаваси эмаслигини уқдириб ўтишим керак. Чунки, боя айтганимдай, у каби орзуларим, қачонлар ўлиб кетган эди. Бу орзу фақат кишисиз бўлиб қолмайин деган орзудир. Бироқ бир воқеа юз бердики, мен ундан бу истагимнинг ҳам вужудга келмаслигини билиб олдим...— дебди.

Қиз жим бўлиб нафасини ростлагандан кейин яна сўзида давом этибди:

— У воқеа бундай юз берди: шаҳардаги Хожа ўбонликлардан хотини ўлган эллик яшар бир киши мени сўратиб совчи юборди. Мен эшикнинг орқасида туриб, отамнинг берган жавобини эшитдим. Отам жавобида: «Мен қаридим. Бошқа фарзандим йўқ, хотиним ҳам йўқ. Уйимни бошқарадиган бирдан-бир фарзандим шу қизим. Шунинг учун мен уни ичкуёв бўладиган бир кишига бериб, бир фарзандимни икки қилмоқ ниятидаман» деди.

Совчи отамга: «Уйни бошқариш учун бирон бева хотин ола қолинг» деб маслаҳат берганида, отам ўгай онаминг ўғрилигини сўзлаб «Мен бева хотин олишдан тавба қилдим. Тўғрисини айтсам, уйланиш ниятим йўқ эмас. Бироқ бундан буён, кўзи очилмаган бирор ўн икки яшар қизга уйланмоқчиман. Шундай қиз ўз уйимда бор. Лекин у қиз рўзгорни бошқаролмайди. Ҳар ҳолда, ақлли, идрокли бўлган қизимнинг уйимда қолиши лозим» деди...

Бу воқеанинг охирини ҳикоя қилаётганда қизнинг авзойи бузилди. Унинг юз ва кўзини қайғу-алам аломатлари қоплаб слди ва шу вазиятда бир оз жим тургандан кейин, яна сўзини давом қилдирди:

— Бу воқеанинг натижасида менинг бир ташвишим икки бўлди: биринчи ташвиш, дунёда ёлғиз ва кишисиз қолиш ташвиши эди. Чунки ҳалиги Хожа ўбонлик хўжа ичкуёв бўлишга унамагани каби, бошқаси ҳам шаҳардаги уй-жойини ташлаб, бу қумзордан иборат бўлган сувсиз чўлга келиб ўтирмасди; иккинчи ва яна ҳам оғирроқ таш-

вишим шуки, мен ҳалиги воқеадан Ситорага — менинг синглимдай бўлган Ситорамга ўз отамнинг ҳаёсизлик билан қасд қилганини пайқадим. Бундай номуссизликка Ситора ҳам чидаёлмайди, мен ҳам. Бу фалокатни бошимиздан дафъ этиш учун қўлимиздан ҳеч бир иш ҳам келмайди, шунинг учун, агар чол ўзининг ниятини амалга оширадиган бўлса, биз иккаламиз бир жойда ўзимизни ҳалок қилишга қарор бериб қўйдик. Бу қарордан кейинги тирикчилигимиз ўлим билан баббаравар бўлган эди...

Бу гапларни айтган қиз, ўзини бир оғир юк босгандай бўлиб, бошини эгиб ўйга чўмибди. Қизни бундай аҳволдан қутқозиш учун мулла Бурҳон бирор гап тополмай, у ҳам ҳайрон бўлиб қолибди.

БАХТСИЗ ҚИЗ БАХТ ИЗЛАШ ЙЎЛИДА

Мулла Бурҳоннинг айтишига кўра, Пошшахон қайғуга чўмиб, бир оз жим тургандан кейин юзида шодлик аломати кўрина бошлабди ва бошини кўтариб, жилмайиб турган ҳолда сўзга киришибди:

— Мен умримда муҳаббат назари билангина эмас, оддий назар билан ҳам бирор эркакнинг юзига қарамаган эдим — дебди у ва изоҳ берибди, — чунки менинг қалбим, менинг ёшлик ҳавасларим ёшликдаёқ ўлган эди. Халқ ибораси билан айтганда, мен «ғўра бўлмасданоқ майиз бўлган эдим». — Қиз бир оз жим туриб, юзидаги шодлик аломати яна ҳам ортгани ҳолда давом этибди:

— Бироқ бу орада бир иш юз бериб, мен бир йигитга муҳаббат пайдо қилдим...

— У хушбахт йигит ким экан? — деб ҳаяжон билан сўрабди, мулла Бурҳон қизнинг сўзини бўлиб.

— Сабр қилинг, гапнинг адоғида у йигитнинг кимлигини билиб оласиз, — дегандан кейин, қиз сўзини давом эттирибди, — бу шундай бўлди: бир кун, Ҳожа ўбонликларнинг ота-боболаридан бери давом қилиб келаётган баъзи одатларга қарши турган бир йигит пайдо бўлиб қолди. Ота-боболаримиздан қолган одатларнинг қурбони бўлган менда у қаҳрамон йигитга ғойибона бир муҳаббат, ишқ эмас, оддий бир муҳаббат пайдо бўлиб, у йигитни бир кўриб қолишни истадим. Мен бошда бу истагимни эшик ва девор орқаларидан амалга оширдим ва у йигитни кўрдим. У йигит барно бир йигит эди ва бир кўришда унга бўлган муҳаббатим яна ҳам ошди ва уни яқинроқдан кўриш ва овозини эшитиш тилаги пай-

до бўлиб, мени тинчитмай қўйди. Бу тилагим ҳам бир-гина марта эмас, бир неча бор амалга ошди ва ҳар гал у йигитни кўрганимда, унга бўлган муҳаббатим аввалгисига кўра орта борди ва бора-бора бу муҳаббат шоирлар «ишқ» деб атайдиган ва унинг кўйдиришидан ўз шеърлари воситаси билан доду фарёд қиладиган ҳолатга етишди...

Гўзал қиз, юзи қизил гулдай қизаргани ҳолда жим қолибди. —

Унинг юз, қовоқ ва манглайдаги асаблар қандайдир бир маънони ифода қилаётгандай, секин-секин ҳаракат қилмоқда, афтидан у, биринчи ишқни эслаганида одатдан ташқари ва юрагини сиқиш даражасида ҳаяжонга келган экан. У икки кафтини белига босиб ва сидириб сийнаси устига келтириб, икки қўлини бир-бирига қовуштириб бир-икки марта қаттиқ-қаттиқ ишқалагандан кейин, бир оз тинчланиб, яна сўзида давом этибди:

— Муҳаббат,— дебди у,— менинг фикримча, ҳар бир ёшнинг кўнглида бор. Бироқ у олди тўсилган сувдай тўғон орқасида димланиб туради. Маълумки, бундай сув бир томонга майл қилиб, оз бўлса-да ўзи учун ҳаракат йўли топса, аввал оз-оз оқди ва бора-бора бу оқим йўлини тўсиб бўлмайдиган даражада қувватланиб, олдидаги бутун тўсиқ ва тўғонларни кўтариб ташлайди. Шунингдек у йигитга нисбатан қалбимдаги муҳаббат ҳам, бошда кўнглининг оддий бир майли бор. Бора-бора ҳар бир тўсиқни қўпариб ташлайдиган шиддатли бир оқим даражасига етди...

Қиз жим бўлибди ва унинг бу жимлиги анча вақтга чўзилибди. У мулла Бурҳонга бир гап айтиб, ундан жавоб кутиб тургандай тикилиб қарабди.

Мулла Бурҳон, қизнинг юқоридаги гапларидан, қиз севган йигитнинг кимлигини аниқ билиб олган бўлса ҳам, уни очиқдан-очиқ иқдор қилдириш ниятида:

— Хўш, у бахтли йигит ким экан?— деб такрор сўрабди. Қиз аввалгисидан ҳам ортиқроқ қизариб ва жилмайиб:

— Агар менинг юқоридаги гапларимдан ҳали ҳам у йигитнинг кимлигини тушунмаган бўлсангиз, мен ошқоро айтаманки, у йигит сизсиз!— қиз кейинги гапини ерга қараб айтибди ва ўша вазиятда сўзида давом қилиб: — Сиз Хожа ўбонликларнинг «қовушларни тўғрилаб қўйиш» найранги билан фақир у қашшоқларни мазордан

қувиб, улар «садақа» деб келтирган овқатларини ейшдан маҳрум қилиш йўлидаги ҳийлаларини фош ва масхара қилиб, отамдай ўжар одамни кўрқитиб, тузоғингизга тушириб олдингиз. Сизнинг бу ишингиздан Хожа ўбонликларнинг мени бахтсиз қилган бошқа баъзи одатларининг ҳам сизнинг воситангиз билан бузилиш имконияти борлигига умидвор бўлдим ва бу умид билан менда ёшлиқ ҳаваслари уйғона бошлади. Бу умид ва ҳавасни менда уйғотган кишига нисбатан қалбимда майл-муҳаббат пайдо бўлди ва бу муҳаббат бора-бора зўрайиб ҳар бир тўсиқни кўпариб ташлайдиган даражага етди. Сабаби шуки, мен бутун урф-одатларни ва шарият буйруқларини йўлимдан олиб ташладим ва сизнинг олдингизга очиқ юз билан чиқиб ўз муҳаббатимни арз қилиб таслим бўлдим...— дебди.

Мулла Бурҳон деди: «У олижаноб қизнинг меҳр ва муҳаббат кўзғатувчи ҳалиги сўзларидан унга нисбатан бўлган севгим юз чандон ортиб, ҳаяжонланиб гап тополмайдиган даражага етдим. Мен шуни ҳис қилардимки, уни ҳаддан ошиқ севганман ва унинг ишқи оташида ўтга ташланган қил каби тўлғанмоқдаман. Бу вақтда у қиз, назаримда, учрашувнинг аввалги минутларидаги каби энгилтак бир қиз кўринмас, энди у поклик ва соф қалблиликнинг намунасидай бўлиб кўринарди. Қисқа қилиб айтганда, бошда менинг унга бўлган севгим «ҳайвоний бир ишқ» бўлса, энди «инсоний ишқ» даражасигача кўтарилган эди. Бу ҳолатда мен «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» қиссаларини қуруқ ва уйдирма афсона деб, ҳам баъзи сўфиларнинг айтганларича «илоҳий ишқнинг рамзи (символи)» деб ҳам билмасдим, балки у қиссаларни «ўзим билан Пошшахон орасида пайдо бўлган севгининг намунавий ифодаси» деб билардим. Бу вақтда менинг бирдан-бир мақсадим, у қизни бўлажак фалокатлардан қутқозиш ва қандай йўл билан бўлса ҳам, уни хурсанд қилиш эди.

Қиз фикрга чўмиб туриб ва мулла Бурҳонни ҳаяжон ичида кўриб, яна гапиришга киришибди.

— Тўғри,— дебди қиз,— мен сизга ҳаёсизлик билан таслим бўлдим. Бироқ бу «таслим» ҳозирчинг ўзидаёқ сизнинг ҳар бир ҳаракат ва муомалангизга «тан бераман» деган маънода эмас. Ундай иш энгилтак қизларнинг ишидир. Менинг мақсадим, агар тақдир йўл берса ва сиз рози бўлсангиз, сиз билан урф-одатга мувофиқ

никоҳланиб, рўйирост, номусли инсонларча турмуш қуришдир. Бўлмаса мен, агар ёлғизлик ва азоб-уқубатлар остида ўлсам ҳам, унақа номуссизлик билан бўладиган ҳаракатларга тан бермайман.

— Мен розигина эмас, балки сен билан урф-одатга мувофиқ никоҳланиб, бир-биримизни маҳкам боғланган қалбий сезгини зоҳирда ҳам мустаҳкам қилиб, сен билан номусли тирикчилик қилишга жону дилдан толиб ва роғибман, бироқ, сенинг фикрингча, бу ишни ўжар отангга қандай маъқуллаштириб, нучук амалга оширамиз?— дебди мулла Бурҳон.

— Бир йўл бор,— дебди қиз,— лекин у йўл оғир бўлиб, у билан бориш ва отамни у йўлга киргизиш, сизнинг қатъий, жиддий ва моҳирона ҳаракатингизга боғлиқдир.

— У қандай йўл?— деб сўрабди мулла Бурҳон ва сўзида давом этиб,— у йўлни менга кўрсат. Агар у йўлда бошим кетса ҳам, бораман ва ҳар қандай оғир бўлса ҳам, у йўлдан қайтмайман!

— Агар у йўлда, сизнинг бошингиз кетиши эҳтимоли бўлганда эди, ундай йўл менга керакмасди,— дебди қиз,— ахир, сизнинг бошингиз ёлғиз истақларимдангина эмас, жонимдан ҳам, бутун борлигимдан ҳам, азизроқдир. Мен ўйлаган йўл оддий бўлиб, фақат у йўл билан бориб, отамни у йўлга киргизиш оғир, шунинг учун сиз моҳирлик билан жиддий ҳаракат қилишингиз керак бўлади...

Қиз нафасини ростлаб, ўзи ўйлаган «йўл»ни изоҳ қилишга киришибди:

— Эшитишимча,— дебди қиз,— шаҳардаги баъзи хўжалар ўз уруғларидан куёв бўларли киши топилмаса, қизларини муллаларга берар эканлар ва муллаларни шарафда хўжалар билан баравар билар эканлар. Сиз, гапга уста ва нуфузли бир одамни топиб юборишингиз керакки, у киши бу йўлни отамга маъқулластсин, агар ичқуёвлик масаласини олдин сурса, сизнинг томонингиздан буни ҳам қабул қилсин.

Қиз у сўзининг охирида ўзи ўйлаган фикрни қувватлаш йўлида илова қилибди:

— Ахир отамнинг бирдан-бир мақсади бўлган ичқуёвликни, ҳеч бир уйлик-жойлик одам қабул қилмайди. Унинг бу тилагига мусофир бўлганингиз сабабли сиз мос келасиз. Бу ҳам борки, «отам менинг сирларимни шаҳарда, қишлоқларда фош қилиб даромад йўлимни боғлаб,

Ўзимни расво қилмасин» деб қўрқади ва сизни ранжитмасликка ҳаракат қилади. Бу ўша «ковуш тўғрилаб қўйиш» воқеасидан бери сизга қилаётган муомалаларидан маълум. Мени ҳам сизнинг муваффақиятингизга умидвор қилган, сизнинг хислатингиз ва «ўғрининг кети қувиш» деганларича отамнинг қўрқоқлик хусусиятидир. Агар мен ўйлаган орзулар вужудга келса, бу сут эмар қўзигинамни (Ситорани) ҳам бу бўри чангалидан қутқазиш ҳеч гап эмас.

Отамни «бўри» дейишим ажаб эмаски, мулла Бурҳонга ёқмаган бўлса, деб ўйлаб, қиз қуйидаги гапларни айтибди:

— Кечирасиз!— муллаларча, отага тил тегизиш тузук бўлмаса-да, ўн икки яшар сағирага қасд қилгани учун ўз отамни «бўри» дейишга мажбурман, сиз каби қаҳрамон «чўпон» бўлган хонадонда, бўрилар қўйларга қасд қилишдан ҳайиқадилар...

Қиз жим бўлиб, мулла Бурҳондан жавоб кутибди. Мулла Бурҳон бу кекса бўрини йўлга киритиш учун қандай тулкини топиб совчиликка юбориш тўғрисида ўйлаб қолибди.

Қиз, мулла Бурҳоннинг фикрга чўмиб кетганини кўриб, «ажаб эмаски, унинг қатъий жавоб бериши йўлида бошқа тўсиқлар ҳам бўлса, масалан унга ичкуёв бўлиб, бу қақраган чўлда тирикчилик қилиш маъқул тушмаган бўлса» деб ўйлаб, шундай «эҳтимолга» жавоб бериш йўлида гап бошлабди:

— Эҳтимол сизга ичкуёв бўлиш маъқул бўлмагандир. Бироқ сизнинг бу шартни қабул қилишингиз, никоҳ хутбаси ўқитгунча, никоҳдан кейин шарият бўйича, ихтиёрим сизнинг қўлингизда бўлади, истасангиз бошқа жойга олиб кетасиз...

Мулла Бурҳон қизнинг бу гапига жавоб бериш учун оғиз очмоқчи бўлганида, қиз қўли билан имлаб уни жим қилиб, яна сўзини давом эттирибди:

— Ажаб эмаски, фикрингизга рўзғор тебратиш ташвиши тушиб, хаёлга ботган бўлсангиз, лекин рўзғорда оғирлигим гарданингизга юкланмаслигини олдиндан айтиб қўяман. Чунки мен ёлғиз қолган вақтларимда кўп китоб ўқиб, саводимни чиқардим, китоб ўқишдан зериккан чоғларимда бичиш-тикиш билан машғул бўлиб, бу ҳунарни ҳам етарли даражада эгалладим. Агарда мени шаҳарга олиб кетсангиз, қўшнилари кизлари-

ни ўқитсам ҳам, одамларнинг кийимларини тикиб берсам ҳам, ўзим билан Ситора учун бир бурда нон топа оламан.

Мулла Бурҳон, қизнинг отасини рози қилишга кўзи етмаса ҳам, бу фикрини унга айтиб, уни хафа қилишни муносиб кўрмабди ва қатъий оҳангда:

— Бирор нуфузли одамни отангга юбориб, отангни йўлга киргизамиз ва бахтиёр ҳаёт қурамиз,— дебди.

— Демак сиз мен билан турмуш қуришни қабул қиласиз!

— Минг марта қабул қиламан!— дебди мулла Бурҳон, янада қатъийроқ оҳанг билан.

— Мулла Бурҳон деди: «Шу маҳал ой бошимиз устидан ўтиб ғарб томонга оғиб борган, шарқ томондан минорага ўхшаган нур кўтарилиб кўм-кўк бўлган осмон юзини оқиш тусга айлантирган эди. Қиз менинг ҳалиги «қабул» сўзимни эшитиб ирғиб ўрнидан турди. Мен ҳам турдим».

— Сиз менга қайтадан жон бағишладингиз,— дебди қиз,— бундан буён менинг ҳаётим сизнинг қўлингизда. Бир вақтлар баёзда «бундан буён билмайман, фалакнинг гардиши менинг ҳақимга бу қуйидаги икки ишдан қайсисини насиб қилгусидир: ё сенинг қўлингни бўйнимга, ёки менинг қонимни сенинг бўйнингга қўйгусидир», мазмунида бўлган:

«То чи хоҳад кард бар ман даври гетӣ з-ин ду кор:
Дасти ту бар гарданам, ё хуни ман дар гарданат».

шеърини ўқиган эдим. Шунга ўхшаш менинг келажагим ё у, ё бу бўлгусидир, учинчи йўл йўқ.

Мулла Бурҳон деди: «Мен бу шеърни у гўзал қиздан эшитгач, ихтиёрсиз қўлларимни унинг оқ атлас каби оппоқ, латиф ва юмшоқ бўйнига ташладим, у ҳам менга яқинлашди: қизгин лаблар, ажратиб бўлмас даражада бир-бирига ёпишди. Бу аснода тонг ёруғи ўз партавини устимизга оқ чойшабдай ёзган эди. Бироқ бу «оқ чойшаб» бизнинг бахтимизни қора қилиши мумкин эди. Шундай мулоҳазадан бўлса керакки, қиз:

— Вой! Расволик яқинлашди,— деди-да, бир силкичиб ўзини менинг қўлимдан қутқазиб, қўрғонга югурди... Мен бир вақт ўзимга келиб қарасам, жонсиз ҳай-

кал каби турган жойимда қотиб қолибман. Бу вақтда шарқ томон уятчан қизларнинг юзларидай қизарган, кун оқариб юз қадамдан одам одамни танийдиган даражага етган эди. Мен қўрғонга яқин бормай, пастқамликлардан, қум хомалари ораларидан эҳтиёт билан юриб, мазорга етдим-да, чиллахонага кириб олиб, жон-нон хаёлида арзи розу ниёз қилиб ўтирдим.

БАХТСИЗ ҚИЗНИ БАХТЛИ ҚИЛИШ ЙУЛИДА

Мулла Бурҳон Пошшахон билан учрашган кечанинг эртасига мутавалли шаҳардан келибди. Унинг олдига ҳаммадан илгари мулла Бурҳон кирибди. У мутаваллига яхши кўриниш ниятида, мунофиқона таъзим қилиб, ҳурмат билан салом бериб, ҳол-аҳвол сўрабди ва уни чарчаб келган вақтида зериктирмаслик учун олдидан тез чиқиб кетибди.

Мулла Бурҳон ундан кейин ҳам муносабат топиб, мутавалли олдига тез-тез кириб, ҳар гал гапни унинг оилавий аҳволига бурса, унинг «маслаҳат беришига» йўл қўймабди...

Бу орада бир воқеа юз бериб «кекса бўри» тулкилик билан бўлса ҳам, ўз оилавий аҳволини мулла Бурҳонга очиқ-баён қилишга мажбур бўлибди ва шу билан бирга мулла Бурҳоннинг «маслаҳат беришига» ҳам йўл очилибди. Бу воқеа баҳоваддинлик олтмиш яшар хўжанинг мутавалли қизига совчи юбориши ва унинг рад қилишидан иборат экан.

Мулла Бурҳон бу совчининг талаби рад бўлганидан хабардор бўлса ҳам, ўзини билмасликка солиб, мутаваллининг олдига кириб, уни «қизининг тўйи билан» қутлабди.

Мутавалли совчининг талаби рад этилганини хабар бериб:

— Ҳали қутлайдиган иш бўлгани йўқ,— дебди.

Мулла Бурҳон рад қилиш сабабини сўраганда, мутавалли:

— Бизнинг ота-боболаримиз пайғамбарнинг учинчи дўсти ва халифаси бўлган ҳазрати Усмондан тарқалган. Баҳоваддинлик хўжалар бўлса, ўзларига хўжалик номини Баҳоваддини Нақшбанддан бошлаб таққанлар. Баҳоваддиннинг боболари кимлиги эса номаълум.

Ажаб эмаски, уларнинг насаби исломиятдан илгариги Бухоро оташпарастларига бориб тақалса, у ҳолда баҳоваддинлик хўжалар насл-насабда биз билан қандай барабар бўла оладилар,— дебди.

— Эшитишимга кўра,— дебди мулла Бурҳон,— карима (қиз) ларининг ёши анчага борган. Шариат юзасидан отанинг вазифаси қиз бўйга етгач, дарҳол эрга беришдир. Ҳар ҳолда у мастура (қиз) ни тезроқ эрга берсалар, яхшироқ бўларди.

— Биз мадрасада оз ўқиган бўлсак-да,— дебди мутавалли,— шариат қоидаларини бирмунча биламиз: шариат ҳамиша зарур вақтларда ўз қоидаларида истиснога йўл қўяди. Чунончи, «Чор китоб»*да бир муносабат билан айтилган:

«Гар зарурат бувад, раво бошад» (зарурат бўлса, раводир) деган гапга амал қиламиз.

Мутавалли қизининг эрга берилишини кечиктирган заруратлардан бири қилиб, «наслий шараф»да ўзи билан тенг келадиган куёв топилмаганини, иккинчидан, оилавий аҳволини кўрсатиб сўзининг охирида:

— Бизнинг тилагимиз, шарафда ўзимиз билан тенг одам топилса, ожизамизни (қизимизни) ундай одамга ичкўёв бўлиши шарт билан бермоқдир. Лекин ана шундай одам топилмай турибди. Ҳамма иш тақдир, насибага боғлиқдир...— дебди.

Мутавалли бир оз жим туриб, яна ўз гапини давом эттирибди:

— Ожизамизнинг ёшини сизга жуда юқори қилиб кўрсатган бўлсалар керак. Ҳақиқатда эса, у энди ўн саккиз ёшга қадам қўйди. Тўғри, шариат юзасидан қизни тўққиз яшарлигида эрга бериш мумкин ва қизнинг номаҳрам кўзидан сақлаш учун бу шариатнинг муҳим тадбиридир. Бироқ боя арз қилингани каби синглингизнинг бахти ҳозирча очилмай турибди.

Мулла Бурҳон мутаваллининг бирор муллага ўз қизини бериш ёки бермаслик тўғрисидаги фикрини англамоқчи ва бу масала юзасидан ўзига қандай қараганини

* «Чор китоб»—«Номи ҳақ», «Бидон», «Қол-ан-наби» ва «Ҳамди беҳад» деган китобчалардан иборат бўлган эски мактаб дарсликларидан бири. Бу китобни Мавлоно Шарафуддин Бухорой Фаридидин Аттор асарларидан тузган. (Изоҳ Тожикистон Давлат нашриёти томонидан нашр этилаётган С. Айний XV жилдлик асарлар тўпламининг, VI жилдидан олинди. *Р. Комилов.*)

аниқламоқчи бўлиб, шу йўлда сўз бошлаб, аввал қуйидаги саволни берибди:

— Шариат юзасидан,— дебди у,— муллалар шарафда хўжалар билан баравар. Шарафда сиз билан баравар келадиган хўжалардан ичкүёв бўларлик киши топилмас экан, бирон муносиб муллани топиб ичкүёв қилсангиз бўлмайдими?

Мулла Бурҳон бу гапларни айтар экан, мутавалли юзига тикилиб, унинг бу сўзга қандай қараганини билмоқчи бўлибди. Бу гапларни эшитиш билан мутаваллининг авзои бузилиб, ғазаби қайнабди. Шундай ҳам бўлса, ўзини тутиб:

— Муносиб муллани топиш қийин-да,— дебди-ю ўйга ботибди.

— Бу гапингиз тўғри,— дебди мулла Бурҳон,— ҳар бир тўғри келган муллага ишониш тузук эмас. Жанобларига ичкүёв бўладиган мулла бу хонадонда қуллар каби хизмат қилиши керак. Бундай мулланинг мусофир бўлиши ва шаҳарда уй-жойи бўлмаслиги ҳам шарт. Шундай бўлганда, у бу қумзорнинг турмушига кўнгил боғлаб, умри борича шунда қолади, бунинг устига сизга ичкүёв бўладиган мулла бу даргоҳнинг кашф-кароматларидан хабардор бўлсин ва «каромат кўрсатишларда» жанобларига ёрдам қилсин...

Мулла Бурҳон бир нафас жим бўлиб, мутаваллининг авзойига эътибор берибди: мутаваллининг ғазаби янада ортганини сезибди. Шундай бўлса ҳам, мулла Бурҳон бошлаган гапини давом эттирибди:

— Агар жаноблари илтифот қилсалар, юқоридаги сифатларга эга бўлган мулла осонлик билан топилади. Албатга жаноблари ичкүёв бўладиган кишининг давлатманд бўлишига муҳтож эмаслар. Худо кўп кўрмасин, ўз давлатлари ўзларига етарли. Бояги сифатларга эга бўлган қашшоқ ичкүёв, худо берган бу давлатнинг янада ортишига сабаб бўлади.

Мулла Бурҳон ўз сўзини тугатиб, Мутаваллининг жавобини кутиб, унинг юзу кўзидаги асаб ҳаракатларини текшира бошлабди. У, мулла Бурҳон бу гаплар билан ўзини ичкүёвликка тақдим қилганини билиб олган экан. Шунинг учун юзидаги ғазаб ва норозилик аломатларини жўрттага йўқотиб, ясама шодлик ниқобини кийиб олибди. Лекин у ниқоб остидаги ҳақиқий башара, мулла Бурҳоннинг ўткир кўзидан яшириниб қолмабди. У кекса тул-

ки бу ичкүёвнинг кимлигини очиқ-ойдин билгани ҳолда, ўзини билмасликка солиб жавоб берибди:

— Кошки худо тақдир қилган бўлса-ю, шундай мулла топила қолса,— дебди у ясама қувонч оҳанги билан,— ундай кишига биз ўз харажатимиз билан катта тўй қилиб, ожизамизни бериб, бир фарзандимизни икки қилишга тайёремиз...

Мутавалли жим бўлиб, ўйлаб туриб, дебди:

— Шаҳардан узоқ бўлган бизнинг бу жойимизда муллалар билан учрашув камдан-кам тўғри келади. Бу тўғрида биродарлик қилиб, сиз бу фақирга ёрдам берсангиз, миннатдор қилардингиз. Китобларда: «охиригача олиб борилган яхшилик яхши» деганлар. Сиз бизга яхшилик қилиб, тузук маслаҳат бердингиз. Энди шу маслаҳатни амалга оширишда ҳам, воситачилик қилинг...

Мутавалли бир оз ўйлаб туриб, сўзида давом этибди:

— Бу камина сизнинг суҳбатингиздан «ҳали тўймаган бўлса ҳам», тезроқ шаҳарга бориб, шундай муллани дарак қилишингизни истардим. Шунини ҳам айтиб қўяйки, юқорида ўзингиз айтган сифатларга эга бўлган мулла топилса, унинг жонибидан бирор муътабар одамни топиб, совчиликка юборишга ҳаракат қилинг, чунки шу билан дўст-душман олдида бизнинг иззатимиз жойига келади. Қайтариб айтаман: куёв бўладиган киши харажатдан ҳеч ғам емасин!

Чолнинг бу гаплари ёлғон ва мунофиқона экани мулла Бурҳондан яширин қолмабди. Чолнинг ҳақиқий мақсади мулла Бурҳонни ранжитмасдан, тезроқ ўз даргоҳидан қувиш экан. Чунки уйланишга толиб бўлган бир йигитнинг куёвга чиқишни истаб турган бир қизга яқин туриши хавfli бўлиб, совчилик учун муътабар одам талаб қилиши ҳам бир найранг экан. Чунки у замонда мол ва насаб жиҳатидан юқори бўлган одам, муътабар ҳисобланаркан ва бундай «муътабар» одам ҳеч вақт бир қашшоқ мусофир учун совчилик қилмас экан. Шундай бўлиб мутавалли, мулла Бурҳонни шаҳарга жўнатиш билан ундан бутунлай қутулар экан.

Мулла Бурҳон истар-истамас шаҳарга бориб «ичкүёв бўларлик киши» топишга ваъда бериб чиқибди.

Бу суҳбатдан кейин мулла Бурҳон қийин аҳволда қолибди. Чунки, мутаваллига берган ваъдасига мувофиқ тезроқ шаҳарга бориши керак бўлиб, Пошшахонга учрамасдан ва отаси билан бўлган суҳбатнинг натижасини

унга айтмасдан ҳеч ёққа кета олмас экан. Мутавалли бўлса, қабр тошидай мазордан қимирламабди ва гўё мулла Бурҳоннинг, қизи билан аҳтимол бўлган учрашувига йўл қўймаслик учун қасддан бирон жойга бормабди. Мутавалли, мулла Бурҳонни ҳар бир кўрганида:

— Қачон шаҳарга бормоқчисиз?— деб ундан сўраркан, мулла Бурҳон баъзи дарсларининг ҳануз тайёр бўлмаганини кечикишига сабаб қилиб кўрсатиб:

— Шу дарслар тайёр бўлгандан кейин, тездан жўнайман,— деркан. Мутавалли уни шаҳарга боришга қистаб:

— Дарсни ҳар вақт тайёр қилиш мумкин, аммо хайрли ишни кечиктириш тузук эмас,— дер экан.

Охири бир кун мутавалли Жондорга бир муридининг тўйига боришга мажбур бўлибди. Мулла Бурҳон ҳам Ситоранинг келишини кутиб, чиллахонадан бирон жойга чиқмай ўтирибди. Ситора тезда келиб:

— Пошшахон сизга салом айтдилар. Мутавалли бобом бугун тўйга кетдилар, кечаси қайтиб келар эмишлар. Пошшахон, аввал оқшом, кеча қоронғилашган вақтда, қўрғоннинг пастқам эшиги олдига келишингизни сўрадилар. Ўзлари ўша эшикнинг орқасида сизни кутиб турар эмишлар,— деб кетибди.

Мулла Бурҳон деди: «Ситоранинг келиб кетиши билан мен бир-бирларига зид бўлган ҳислар, ҳаяжонлар орасида қолдим. Мен бу кеча биринчи учрашувдан кўп вақт ўтгандан кейин, иккинчи марта қоронғи кечада яна у ёрқин ой билан учрашардим. Бу учрашув, менга биринчи учрашувдан лаззатлироқ туюларди. Чунки биринчи учрашув нотаниш бир қиз билан бўлса, бу учрашув ўз хушбахтлигини менинг хушбахтлигимга боғлаб, жоним, дилим ва бутун борлигимни ўзига қаратган таниш бир қиз билан учрашув эди. Бу учрашув, мени китобларда «жаннатда тасвир қилинган лаззатлар»га эриштириши керак эди, иккинчи томондан, мен бу учрашувни, энг охириги учрашув деб билар эдим. Чунки талабимнинг қизининг отаси томонидан рад этилишига ҳеч бир шак-шубҳа қолмаган эди. Бу ҳол мени китобларда «дўзах» да тасвир қилинган азоб-уқубатларга солмоқда эди, учинчидан, мутавалли томонидан бизнинг талабимизнинг рад этилишини билиб турганим ҳолда, бу учрашувда у гўзал қизнинг тоқатсиз кўнглини ёлғон гаплар билан юпатишим керак эди, ўзимнинг кўнглим ҳам уникидан ортиқроқ ташвишда эди, энг оғир ва хавфли аҳвол шу эдики,

агар қиз отаси томонидан менинг талабимнинг рад этилишини билиб қолса, ҳатто ўйласа ёки сезса унинг ҳаёти таҳлика остида қолар эди. Мен бундай хавфни тасаввур қилиб, «бу учрашувда қизнинг олдида ўзимни тутолмай йиғлаб юбориб, уни шубҳага солиб, шу билан унинг ҳаётини хавф остида қолдирмагайман» деб қўрқар эдим. Шунинг учун мен бу кечанинг кечроқ келишини истардим. Лекин бизнинг қора бахтимиз каби кеча қоронғиси тездан босиб келди.

Мулла Бурҳон кеча қоронғилашгач, мозордан чиқиб, қўрғон девори остидан оёқ товушини чиқармай аста-аста юриб, қўрғоннинг пастқам эшиги олдига бориб турибди.

Мулла Бурҳон деди: «Мен бориб эшик олдида турганимдаёқ эшик очилиб, ундан афсонавий китобларда тасвир қилинадиган бир «пари» чиқди. Бу менинг ороми жоним эдики, афсонавий гўзал парилар шаклида зоҳир бўлган эди. Унинг эгнида қорамтир атлас кўйлак бўлиб, уни кеча қоронғилиги билан ҳамранг қилган, бошида на дўппи бор эди, на рўмол. Буларнинг ўрнида унинг қора ва қалин сочлари ўрилмаган ҳолда ёзиб ташланган эди. Белидан қуйига тушган бу сочларининг учлари юқорига қараб қайрилиб, қилдан тайёрланган тузоқларнинг ҳалқаси шаклига кирган, ҳақиқатда ҳам у ҳалқалар кўргувчиларнинг кўнглини банд қиладиган тузоқлар эди. У сочларнинг бир қисми юзининг икки томонидан ёзилиб, кўкраги устига тушиб, унинг сиймосини ҳақиқатан ҳам афсонавий парилар сиймосига айлантирган эди.

Афтидан, у бошини ювган, аммо тун кириб қолганидан сочини ўришга фурсат топмай, таралган ҳолида шундай қолдириб, шошилиб чиқишга мажбур бўлган ёки ўз қиёфасини янада кеча қоронғисига мос қилиш учун қасддан сочини ёзиб чиққан эди. Ҳар ҳолда у гўзал парининг бу қиёфаси мен учун кутилмаган бир гўзаллик эди.

Пошшахон, париларга нисбат бериладиган бир тезликда менга яқинлашди. Мен унинг қўлларини гутиб ўпишимдан илгарироқ, у менинг билакларимдан тутиб, девор остига тортди ва ҳар иккаламиз деворга қапишиб, деворга чизилган суратлар каби ҳаракатсиз турдик...

Мен юқорида айтилган бир-бирига зид ҳис ва ҳаяжонларга чўмиб, нима дейиш ва нима қилишимни билмасдим. Аммо у бошқа оламда — қувноқ турмуш оламида сайр қилмоқда ва шодликдан қанот қоқиб, хушбахтлик

осмонида парвоз этмоқда эди. У шодмонлик ҳаяжон билан мени «муваффақият» билан табрикларди.

— Эшитдим, ҳаммасини эшитдим,— деб сўз бошлади қиз,— мен эшик орқасида эдим. Ҳаммасини ўз қулогим билан эшитдим: сиз отамга жуда моҳирлик билан гапирдингиз. Ҳеч кимса қайинотага бундай усталик билан ўзини куёвликка тақдим қилолмайди. Балли! Ўйлаганимдан юз марта ортиқроқ моҳир бўлиб чиқдингиз! Яшанг! Қувноқ бахт билан яшайлик! У сизнинг мақсадингизни фаҳмлаб олиб, ўз кўнглида сизнинг талабингизга рози бўлганини, сизга берган жавобларидан сездим. Лекин у уялганидан бўлса керак, сизга очиқ жавоб бермай, ўзини билмасликка солиб, совчи воситаси билан талабингизни ўзига етказишингизни илтимос қилди. Кўпни кўрган бу чол, одамларнинг замири дилини фаҳмлаб олишда тенгсиздир. Хўп, сиз қачон шаҳарга борасиз, қайвақт совчи юборасиз? Ҳозиргача нега шаҳарга бормадингиз? Агар отам билан қилган ўша суҳбатингизнинг эртасига шаҳарга борганингизда, ҳалигача совчингиз келиб, ишни пишириб кетарди. Хайрли ишни кечиктириш тузук эмас «таъхирда офатлар бор!» деганлар.

Мулла Бурҳон яна деди: «Қизнинг гапириш оҳангидан маълум бўлишича, у отаси менга айтган гапларнинг ҳаммасига ишонган ва иш фақат совчи келишига қараб қолди, деб тушунган. Шунинг учун менинг шошилинич равишда шаҳарга жўнашимни сабрсизлик билан талаб қиларди. Унинг гапига жавоб бермай, шаҳарга боришни кечиктирганимга сабаб кўрсатиш йўлида дедим:

— Мен ҳам тезроқ шаҳарга бориб, совчи топиб юборишни истар эдим. Аммо сени кўрмасдан, сендан рухсат олмай, сен билан хайрлашмай қандай бора олардим?

— Хўп, энди мени кўрдингиз, рухсат ҳам олдингиз. Истаганингизча «хайр-хўш» ҳам қиласиз. Айтинг-чи, энди қачон борасиз?

— Отанг тўйдан келгач, ундан ҳам рухсат олиб сўнгра йўлга чиқаман!

— Отам ҳозир келади. Мен Ситорани ташқари ҳовлининг йўлагига қўйдим ва унга «отам дарвозадан кириши билан югуриб келиб, бу эшикка яқинлашиб йўталгин!» деб тайинладим. Чунки отам ичкари ҳовлига кирмасдан илгари, мен ўзимни ичкарига олиб, бу эшикни беркатишим лозим,— дегач, қиз яна шошилиб илова қилди:

— Бошқа бир хушхабарни сизга айтишни унута ёзиб-

ман: отам сиз учун янги бир чопон тиктириб, янги дўппи ва янги салла ҳам тайёрлаб қўйди. Маълум бўлишича, бу узоқни кўрадиган чол, ўзига куёв бўладиган кишини совчи бўладиган муътабар одам олдига ясантириб юборишни муносиб билган.

Бу гаплардан маълум бўлардики, менинг меҳрибон ва содда дил гўзалим, отасининг менга атаб тайёрлаб қўйган сарполарини «ўз куёвини ясантириш учун» деб ўйлаган. Ҳолбуки отаси у кийимларни, мен у ерга борган кунларимда, ўз «сир»ларини очмаслигим учун қилган ваъдаси юзасидан тайёрлатгани менга маълум эди. Шундай бўлса ҳам, унинг умидворлигини қувватлаш учун у хабарни «янги хушxabар» каби қувонч билан тинглаб, охирги саволига жавоб бериш йўлида унга:

— Агар отанг бу кеча келса, мен ҳам эрта билан ундан рухсат олиб, шаҳарга жўнайман,— дедим. Бу вақтда кўзларим ёш билан тўлган ва овозимда бир оз ўзгариш юз берган эди. Йиғи томоғимни бўғишдан илгарироқ унинг қўлларида бўлган қўлимни тортмоқчи бўлдим. Лекин у, қўлларимни қўймай, юқори кўтариб менга яқинлашди ва унинг истагига мувофиқ, мен ҳам унга яқинлашганда кўкрагим унинг кўкрагига ёпишди ва юқори кўтарилган қўллар, бир-биридан ажралиб бўйин ва белларга чирмашдилар. Аммо мен абадий ажралишимиз яқинлашганини ҳис қилганимдан, йиғим авжланиб томоғимнинг ҳиқиллаши қизга эшитилди, у таажжубланиб:

— Нега йиғлаётирсиз, ахир? Бизнинг йиғлайдиган чоғимиз ўтиб, умр бўйи кулиб ўйнашиб кун кечирадиган кунларимиз яқинлашди-ку. Бундай вақтда йиғлаш муносибми?— деб таъна қилгандай бўлди.

— Сендан узоқлашаётган бир вақтда, қандай чидаёламан ахир?— дедим, ҳиқиллаб,— бу ерда турган чоғларда сени кўролмасам ҳам, эшигинга яқин эдим. Мен учун бу катта тасалли эди. Энди мен эшигиндан беш тош (ўн километр) узоқ бўлган жойга кетаётирман.

Мулла Бурҳон деди: «Албатта йиғлашимга бундай сабаб кўрсатишим, йиғимнинг ҳақиқий сабабини яшириш учун эди. Ҳақиқатда бўлса, менингча, бу абадий жудолик эди. Унинг устига у меҳрибон дилнавоз дилбарнинг келажак аҳволи мени ташвишлантирар эди. Чунки

у отаси томонидан менинг талабим рад этилганини билиб қолса, (меннингча, албатта бу талаб рад этиларди) унинг ҳаёти хавф остида қоларди. Албатта, мен бу ҳолга чидаёлмас ва ўзимни тутиб туrolмасдим.

Мулла Бурҳон ўз суҳбатдошларига бу аламли қайғуларини айтиб бергандан кейин, яна ўз жонони билан сўнги учрашувини яна тасвирлаб: Менинг меҳрибон оромижоним,— деди у,— ўзининг қора ипакка ўхшаган сочини ва қизил гулдай латиф юзини кўз ёши билан ювилган юзимга суйкаб туриб,— бас қилинг, ахир!— деди.— Ёш бола эмассиз-ку. Сиз узоқлашганингизда, мен йиғлашим керак эди. Лекин мен келажакдаги қувноқ кунларнинг умидида, шу вақтдан бошлаб кулиб, ўйнаётирман. Мен сизни бу даражада чидамсиз деб уйламаган эдим. Тўғри, ҳижрон дарди оғир. Аммо бу оғир дарднинг юки кўпроқ менинг гарданимга тушаётир. Шундай ҳам бўлса, вақтинча бўлган бу оғир юкни келажак умиди берган кучнинг ёрдами билан кўтараётирман. «Эр йигит — шер йигит бўлиши керак». Ўзингизни мардона тутинг...

Мен ҳали ҳам йиғламоқда эдим. Гўзал қизнинг бундай меҳрибончилигини кўриб, шундай юмшоқ қалбли, ақли расо жонондан абадий ажралаётганимни эслаб, инграш аралаш ҳиқиллашим яна ҳам ошмоқда эди. Қиз менинг шундай юпатишлар билан таскин топмаганимни кўргач, жиддийликдан ҳазил ва шўхликка ўтиб:

— Хайр, агар сиз тингламасангиз, мен ҳам йиғлайман. Қани кўрай-чи менинг йиғимга қандай бардош берар экансиз— деб эрқаланган ҳолда ясама йиглаб мени ўз кўксига босди. Шу вақтда Ситоранинг йўталган товуши эшитилди. Қиз шошилиб юзимдан устма-уст бир неча марта ўпиб, истар-истамас мени ташлаб:

— Хайр, кўришгунча омон бўлинг! Мени эсингиздан чиқарманг! Тезроқ совчи топиб юборинг! Унинг изидан ўзингиз ҳам тез келинг!— деб қўрғонга кириб эшикни ёпти. Мен учун охириги умид эшиги ёпилган эди ва мен деворга суянганим ҳолда қотиб қолдим.

Мулла Бурҳон ҳикоясининг бу парчаси охирида деди:

— Мен учун ҳамма нарса тамом бўлган эди. Бир оз фурсатдан кейин, мазорга етиб, чиллахонага кирдим ва у ерда овозимни чиқармай, тонг ёришгунча йиғладим ва эрта билан шаҳар сафарига тайёрлана бошладим.

БАХТСИЗ ҚИЗНИНГ ФОЖИАЛИ ОҚИБАТИ

Мулла Бурҳон шаҳарга борганидан кейин ўз талабининг мутавалли томонидан рад бўлишини аниқ била туриб, бирор боп одамни топиб, совчиликка юбориш фикрига тушибди. Чунки агар у совчи юбормаганда, қиз «алдоқчи йигит менга фириб бериб кетди» деб, бу аламга чидаёлмай, ғуссамарг бўлиши мумкин экан. У вақтда мулла Бурҳоннинг бир алами икки бўларди — бириси меҳрибон севгилисининг ҳалокати бўлса, иккинчиси ўзининг ўшандай соф қалбли, меҳрибон жононни олдида алдоқчиликда ном чиқариб, юзи қора бўлиб қолиши эди.

Шунинг учун, мулла Бурҳон совчи юборишга жазм қилибди. Совчи бўларлик одам ҳам тездан топилибди. Бу, одам, мутавалли «барибир тополмайди» деб ўйлаган Бухоронинг муътабар одамларидан экан.

У одам шайхрангрезлик хўжалардан бўлиб, ўз қариндошларидан куёв бўларлик киши топилмагани учун, икки сингисини икки қашшоқ муллага¹ бериб, уларни ич-куёв қилган экан.

У хўжанинг катта куёви мулла Бурҳоннинг дарсхона домласи ва кичик куёви унинг кунжаки домласи бўлганидан уларникига кўп бориб келар ва шу муносабат билан уларнинг қайиноталари билан ҳам қадрдон таниш бўлиб қолган экан.

Бу хўжани совчиликка юбориш фикри Хожа Ўбон мозорида бўлган вақтларида мулла Бурҳоннинг эсига келмаган бўлса ҳам, у шаҳарга бориб, зиёрат учун уларникига борганида хўжани кўргач, бу фикр «ғайбдан илҳом бўлгандай» унинг эсига тушиб қолибди ва фикрини ўз домлаларига айтганида, улар ҳам маъқул топибдилар. Хўжа ҳам рози бўлиб, Хожа Ўбонга жўнабди.

Совчи борган кунининг эртасига Хожа Ўбондан қайтиб келибди. У савдони битиролмаган даллол каби бўшашиб шалвираб қайтибди.

Мулла Бурҳон уни кўргандаёқ натижанинг салбийлигини сезиб, ундан «мутавалли қандай жавоб берди?» деб сўрамабди ҳам. Бироқ хўжанинг ўзи совчилигининг натижасини айтиб берибди.

¹ Бу муллаларнинг бириси менинг катта домлам — мулла Икром бўлиб, иккинчиси менинг тоғам — мулла Деҳқон эди. (Автор.)

Сөвчининг айтишига кўра, у бориб, мутаваллининг олдига кириб, ҳол-аҳвол сўрагандан кейин, йўлини топиб, хўжалардан куёв бўларлик киши топилмагандан, икки синглисини икки муллага бериб ичкуёв қилганини, ўзининг ва синглиларининг хуш бахтлигини, куёвлар тузук одамлар бўлиб чиққанларини сўзлаган. Сўнгра ўзидан мисол олиб, ўз томонидан синалган мулла Бурҳонга қизини бериб, уни ичкуёв қилишга ундаган.

Мутавалли жавобда ҳеч бир муқаддимасиз:

— Мен бундай аҳмоқона ишни қилмайман. Сизнинг шундай ножўя иш қилиб, хўжалар номусини ерга букиб булғаганингиз учун таассуф қиламан,— дебди ва илова қилиб,— тўғри, мен ичкуёв қилмоқчиман. Лекин менга ичкуёв бўладиган кишининг ўзимга ва қизимга муносиб қалин юбориб, уйимда бир ҳафта тўй-томоша бериши биринчи шарт,— дебди.

Мулла Бурҳон деди: «Мен ўз талабимнинг рад бўлишидан ҳайрон бўлмасдим. Чунки мен аввалдан бу ишнинг шундай натижа беришини муқаррар қилиб қўйган эдим. Лекин бахтсиз қизнинг аҳволини ўйлаб, жон ачитувчи дард-аламларга тушдим. Чунки совчи бориб мутавалли олдига киргач, қизнинг эшик орқасида пусиб туриб, отаси берган жавобни эшитиши менга аён эди. У ҳолда унинг бахтли ҳаётга бўлган ширин умидлари бирдан ўлям келтирувчи аччиқ умидсизликка айланиб, уни ҳалок этиши муқаррар эди. Мен шундай мулоҳазалар билан ўзимга юзланган жон олгувчи дард-аламларга чидаёлмай, ҳужрамга зўрға бориб, касал бўлиб қолдим ва бу касаллик беш ойгача чўзилди.

Мулла Бурҳон касалликдан бир оз соғайиб, кўчага чиқадиган бўлганидан кейин, биринчи иши бахтсиз қизнинг аҳволидан бирор хабар эшитмоқ учун шаҳардаги Хожа ўбонликлар билан тоқа боғлабди.

Ундай шум хабарни топиш унча қийин бўлмабди: шаҳардаги Хожа ўбонликларнинг айтишларига кўра, ўтган ёзнинг охирларида мутаваллининг қизи «жинни бўлиб, ўзини осиб ўлдирибди» ва «бирон ёш қиз топиб уйланишни орзу қилиб юрган мутавалли» қизининг қирқини ўтказгач, ўн икки яшар асранди қизини ўзига никоҳлаб олган ва у қиз ҳам никоҳнинг учинчи кунда жинни бўлиб, «Пошшахон, жоним! Мени мутавалли бобомнинг қўлидан қутқазинг!» деб фарёд қилиб, ўша кеча у ҳам мутаваллининг қизи ўзини осган жойда ўзини ўзи осган.

Мулла Бурҳон деди: «Бу ҳалокат келтирувчи шум хабарни эшитгач, менда ортиқ ҳаёт умиди қолмади. Менга юзланган фалокат жон ачитувчи ва ўзим ўйлагандан оғирроқ эди: гўзал, меҳрибон дилдоримнинг фожиаси устига, менга юкланган зийрак, соф дил ва маъсум гўдак бўлган, қизнинг фожиаси мени ўтдан олиб ўтга ташларди.

Мен Хожа ўбонликлар маҳалласидан бошсиз тана ёки танасиз бош каби, ақлсиз-ҳушсиз ҳолда тор кўчаларда юриб, зўрға ўз ҳужрамга ета олдим ва унда овозим бори-ча йиғлаб фарёд ура бошладим. Қўшнилар менинг бошимга йиғилиб «бечора жинни бўлиб қолибди» деб аҳ-волимга ачинардилар. Чиндан ҳам менда жиннилик аломатлари пайдо бўлган эди. Мен учун ҳужра, мадраса торлик қилмоқда эди, мен бошланг, оёқланг кўчаларга чиқиб, афсонавий Мажнундай фарёд қилиб юришни ёки Фарҳоддай ўз бошимни бирон тошга уриб, бу чидаб булмайдиган ғам ва аламдан қутулишни истардим...

Мен бир оз фурсатдан кейин, ақлимнинг бошимга тўплаб, ўзимга: «Жиннилик қилиб юриш учун Бухоро шаҳрининг кўчалари торлик қилади ҳамда ажаб эмаски, биринчи чиқишимдаёқ мени тутиб олиб, Хожа ўбонликлар маҳалласидаги жиннихоналарнинг бирисида қамаб қўйсалар. Мажнун бўлиб юриш учун ҳам, Фарҳоддай бирон тошга бош уриб ўзини ҳалок қилиш учун ҳам, ўз тоғлик вилоятимиз яхшироқ, дедимда, ўша куннинг узидаёқ Қўлобга жўнадим.

Қўлобнинг баланд тоғларида юриб, тоза ҳаво олиб, бир йилда жинниликдан эфоқага келдим ва иккинчи йилда қувват топиб, яна Бухорога қайтиб азиз дўстларим билан яна шерик бўлиб, дарс ўқиш насиб бўлди.

Мулла Бурҳон ўз ҳикоясини тугатгандан кейин, деди: «Ҳали ҳам менинг кўнглим Хожа Ўбон мазорининг қумзорларига боғлиқ. У томонга бориб келган одамларга дуч келсам, у ёқларда бўлган воқеаларни суриштираман.

Бухорога келганимдан кейин бировдан эшитганимга кўра, ўтган қишда бир кеча мутаваллининг қўрғонини ўғрилар босиб, унинг бутун қиммат баҳо моллари ва нақд пулларини олиб кетганлар. Мутавалли мол аламига чидай олмай тездан ўлган ва меросхўри бўлмагани учун ўғрилардан қолган мол-мулки подшолик бўлган ва унинг ўрнига мутавалли бўлган бошқа бир Хожа ўбонлик хўжа «ковуш тўғрилаб қўйиш» ишини Хожа Ўбоннинг «каромати» сифатида давом қилдирмоқда эмиш»,

МУНДАРИЖА

Сўзбоши ўрнида	7
--------------------------	---

Қ И Ш Л О Қ Д А

Кириш	9
Тўй	9
Отамнинг отаси	14
Маҳаллаи Боло қишлоғи	17
Қизилқумнинг кўчиши	18
Кўчувчи қум билан кураш	25
Соктаре қишлоғи	30
Соктаре қишлоғидаги ҳовлимиз	32
Доно маҳай ва фирибгар бой	36
Ҳар бир ишнинг вақти ва жойи бор	45
„Дев, ажина ва аждарҳо“	47
Хайбар	53
Отамнинг амакиси — Абдуллаҳўжа	55
Уста амаки	57
Лутфулла-Гўппон	61
Шофиркомда янги рўд (анҳор)	66
Янги рўд қазилгандан кейин Шофиркомдаги аҳвол ва қози Абдулвоҳиднинг оқибати	77
Мактабхонлик вақтларимда	81
Ҳабиба	81
Уч олиш	94
Мактабдан кейин	96
Хат машқ қилиш	103
„Парвардигорхўжа“	106
Отам билан онам	110
Бухоро шаҳри ва мадраса ҳақида дастлабки эсдаликларим	118
Мирақоний хўжаларнинг тўйга бориши	128
Деҳқончилик	130
Вабо вақтида ота-отамнинг ўлими	133
Тўпланган ҳосил ва унинг сарфи	143
Оила бошлиғи	145

Ака-укаларим	146
Ота-онасиз биринчи ёзда машғулотим	146
Қишлоғимизнинг ўша йиллардаги аҳволи	149
Бухорога бориб ўқишимнинг муқаррар бўлиши	152
Бухоро сафарига тайёрланиш ва бориш	157

Ш А Ҳ А Р Д А

Кириш	159
Бухоро мадрасаларининг бинолари	160
Бухоро мадрасалари хужраларининг хусусий мулкка айланиш тарихи	161
Бухоро мадрасаларида талабаларнинг жойланиши ва мударрислар билан муносабатлари	163
Бухоро мадрасаларининг дарс программаси ва ўқув китоблари	165
Бухоро мадрасаларида таҳсил йили ва дарс кунлари	168
Ун саккиз-ун тўққиз йиллик таҳсилнинг ҳосили	171
Бухоро мадрасаларидаги талабаларнинг устозлари билан моддий муносабатлари	175
Мир Араб мадрасасида	177
Мир Араб мадрасасида ўқиган дарсларим	179
Мир Араб мадрасасида адабиёт билан шуғулланиш	182
Мир Араб мадрасасининг аҳолиси	185
Махдуми Гав ва Пирак	186
Рус тилини биринчи марта эшитишим	188
Мулла Туроб ва мулла Қамар	195
Ажойиб одам	202
Аҳмад Махдумнинг ҳовлисида	210
Қишлоқ сайли	218
Мажид Каҳқашоний	226
Мир Араб мадрасасида иккинчи йил	232
Бухоро регистонида	235
„Дарихона“ маросими	236
Амирнинг сарбозлари (мунтазам аскарлари)	238
Етмиш беш таёқ	240
Сарбозлар машқи	244
Регистонда тайёр овқат сотувчилар	244
Одам кушхонаси	246
Ғўзажаллоб Ҳожи Зокирбой ва етмиш яшар кампир	248
Регистонда иккинчи марта	254
„Дарихона“чиларнинг аркдаги ишлари	255
Одам ўлдириш	256
„Жаноби олийнинг бойваччалари“	260
Бир бечоранинг ўрнида бошқа бир бечора	263
Мулла Бозор ва мулла Туробнинг ўлдирилиш сабаблари	265
Мир Араб мадрасасида туришимнинг кейинги кунларида	268
Хожа Ўбоннинг „кавушларни тўғрилаб қўйиши“	271
Бахтсиз қиз	277
Бахтсиз қизнинг бошидан ўтган қора кунлар	287
Бахтсиз қиз бахт излаш йўлида	292
Бахтсиз қизни бахтли қилиш йўлида	298
Бахтсиз қизнинг фожиали оқибати	307

На узбекском языке

Садриддин Айний

**СОБРАНИЯ СОЧИНЕНИЙ
В ВОСЬМИ ТОМАХ
ТОМ V**

Рассом *М. Я. Шчировский*
Расмлар редактори *Г. П. Бедарев*
Техн. редактор *В. Н. Шуклинова*
Корректор *Ш. Зухриддинов*

Босмахонага берилди 19/VI—1965 й. Босишга рухсат этилди 16/X—1965 й. Формати 84×108/32. Босма л. 9,75. Шартли босма л. 15,99. Нашр л. 16,87. Тиражи 15000. Индекс *к/а*. „Тошкент“ бадний адабиёт нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 117-65.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг 1-босмахонасида босилди, Тошкент. Ҳамза кўчаси, 21. 1965. Заказ № 609. Баҳоси 88 т.

Айний Садриддин.

Асарлар. 8 томлик. Т. 5. Т., „Тошкент“ бадний адабиёт нашриёти, 1965. Т. 5. Эсдаликлар. 1—2 қисм. (Ред. Р. Комилов), 312 бет. Тиражи 15000.

Айний С. Сочинения в 8-томах. Т. 5.

С (Тож).